

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

કેનેથ સ્કોટર્નના 'The Ideals of East & West' નું
ભાવગ્રાહી ભાષાતર]

અનુવાદક

મ જુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

એમ. એ., એલએલ બી.

ગુજરાતીના સિનિયર લેક્ચરર, વડોદરા કોલેજ ગુજરાતી મંડિ
યુનિવર્સિટી ટ્રિયર તથા રિસર્ચ રજીસ્ટર, મુબાઈ યુનિવર્સિટી.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુખ્ત રક્કમું.

નિવેદન

આપણા દેશી બાવાના સાહિત્યની અભિ-
વૃદ્ધિ કરવાના સફળદાયકી છે. શ્રીમંત પતિતપાવન
મહારામ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ માયકવાડ
ત્રીમ, સેનાખાસજેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી.
એસ. આઈ., જી. સી. આઈ., ઇ., એલએલ. ડી.
એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઈ બે લાખ શપયાની
જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમૂલ્યથી,
“શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” રૂપે વિવિધ
વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં
આવે છે.

તદનુસાર “પૂર્વ” અને પશ્ચિમનાં
નેતિક દયેયો” જો નામનું પુસ્તક
રા. ના. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર
એમ. એ., એલએલ. બી. એમની પાસે તૈયાર
કરાવવામાં આવેલું તેને લિખ્ત માળામાં રકમ
પુલ્પરૂપે આપી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

બાપાંતરશાખા, અમિલામંદિર, વડોદરા, તા. ૨૦-૧૨-૩૬	} ગા. ૩. કોટારી } બાપાંતર મદદનીશ	{ જ્યો. મદ. મહેતા, વિવાધિકારી, વડોદરા રાજ્ય.
--	-------------------------------------	--

અનુવાદકના બે બોલ

તુલનાત્મક ધર્મ તથા નીતિશાસ્ત્ર (Religion and Ethics) આપણી ૩૬ માન્યતાઓને કસોટીએ ચડાવે છે : ‘ધર્મ’ માં આચારનું તત્ત્વ કેટલું છે, સિદ્ધાંતનું તત્ત્વ કેટલું છે, તેમાં નીતિ-અનીતિની ભાવના પ્રબળપ્રબળ સંસ્કૃતિક ધડતરમાં કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે-તે બહુ, તટસ્થ અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તપાસવામાં પૃથ્વીપરના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ જિજ્ઞાસુને ઉપકારક યાવ છે.

પૂર્વમુદ્ધ વગરનો આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ, અભ્યાસીઓની આંખ ઊઘાડે છે; તેમની સંકુચિત માન્યતાઓને હિતકર સ્વરૂપે વિકસાવે છે; ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતો પારખવાની તેને શક્તિ આપે છે; અને આપણા સમાજમાં ‘આચાર’ને જે ‘પ્રથમ ધર્મ’ માનવામાં આવ્યો છે તેમાં હાખલ થયેલી પરંપરાગત અર્થહીન શૃદ્ધિઓને ટાળી ઠાઠવા અથવા સુધારવાના વિચાર કરતા તેમને બનાવે છે.

અનેક દૃષ્ટિએ ફલપ્રદ એવા ધર્મના આવા તુલનાત્મક અભ્યાસની કીમત કૈલાસવાસી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડે સારી રીતે પિછળની હતી : અમેરિકામાં મળેલી “સર્વધર્મ પરિષદ”ના પ્રમુખસ્થાનેથી તેમણે આ સંબંધમાં પોતાની માન્યતાઓ પ્રકટ કરી હતી. વડોદરામાં ૧૯૧૭ની સાલમાં, જગતના મુખ્યમુખ્ય ધર્મોના અભ્યાસ માટે પ્રો. વિજયીની નિયંત્રણા નીચે વડોદરા કોલેજમાં એક પરિશીલનવર્ગ (Seminar) યોજવામાં આવ્યો હતો : તેના પરિણામે ધર્મના તુલનાત્મક અભ્યાસના કેટલાક સુંદર અંશો પ્રકટ થયા છે.

તે પછી લગભગ પંદર વર્ષે ખીન્ન એવા એક ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં રસ લેતા પ્રો. કેનેથ જે. સૉન્ડર્સના પરિચયમાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ આપ્યા હતા. અને સેક્રેટરી તરીકે તેમને રાખી લેવામાં આપ્યા હતા. પ્રો. સૉન્ડર્સે પહેલવહેલાં બૌદ્ધધર્મનેા જીણવટભર્યો અભ્યાસ કર્યો પછી, જાપાન અમેરિકા તથા ઈંગ્લેન્ડમાં રહીને તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિવિધ ધર્મો-તેમનેા ઉદ્ભવ, તેમનેા વિકાસ, તથા વર્તમાન સમયમાં પળાતા ધર્મોનું, અસલના વખતમાં કેવું-સ્વરૂપ હતું-વગેરેનું પરિશીલન કર્યું હતું.

કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની પ્રેરણા થવાથી, ધર્મ તથા નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૃથ્વીપરના નિલગ્ધાન ધર્મોનાં નૈતિક ધ્યેય તથા તેમના આદર્શો કેવા છે તે સંબંધી તુલનાત્મક પદ્ધતિએ પ્રસ્તુત પુસ્તક-"Ideals of the East and West"-ની રચના પ્રો. સૉન્ડર્સે ૧૯૩૭માં કરી હતી : (જુઓ, 'અંધકારનું વકતવ્ય' પૃ. ૧ પ્રેરણા.)

પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં થયેલી વિવેચના અંગ્રેજીમાં લખાઈ હતી : તેથી દેશી ભાષાઓ જ જેમને જાણીની છે તેવા જિજ્ઞાસુ વાંચકવર્ગને માટે તેનું અર્થાનુસારી ભાષાંતર થવું આવશ્યક જણાવાયો, દેશી ભાષામાં શાસ્ત્રીય સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં હમેશ તત્પર એવા કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે મરાઠી, ગુજરાતી તથા હિંદીમાં તેના અનુવાદ કરાવવા આજ્ઞા કરી હતી. આ આજ્ઞાને અનુસરી, મરાઠી ભાષાનેા અનુવાદ મારા મિત્ર પૂનાના 'મહારાષ્ટ્ર-શુદ્ધકોષ મંડળ'ના શ્રી. કર્વેએ કર્યો હતો. તે શ્રી સવાળ સાહિત્યમાલામાં ગઈ સાલ પ્રકટ થયો છે,

આ ગુજરાતી અનુવાદ પણ એ આદાનું જ પરિણામ છે.* એ આદામાં અંતર્ગત ખીજી સૂચનાઓનો ઉલ્લેખ અહીં ઇષ્ટ છે. અનુવાદ કદા દષ્ટિએ કરવો તથા અનુવાદકે શું શું ધ્યાનમાં લેવું તે બાબતનો કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો ખ્યાલ ભવિષ્યના અનુવાદકોને પણ માર્ગદર્શન કરે તેવો છે : કેવલ શબ્દશબ્દનું ભાષાંતર નહીં, પરંતુ મૂળનો ભાવાર્થ પકડી લઈ સમજાય તેવી દેશી ભાષામાં તેનો અનુવાદ થાય તે ઇષ્ટ છે : અનુવાદકે મૂળને શબ્દશબ્દ અનુસરવાની બીલકુલ જરૂર નથી : પરંતુ દેશી ભાષામાં મૂળ પુસ્તક લખાયુ હોત તો મૂળ લેખક તેને કેવી રીતે લોકગમ્ય કરી શકત તે ધ્યાનમાં રાખવાનું જરૂરનું છે. પ્રકરણોના પરિચ્છેદોમાં ગૂંથેલા વિચાર સામાન્ય વાચકોથી એકદમ ઝીલી શકતા નથી. તેથી હાસિયામાં પરિચ્છેદના વિષયનો સાર આપવાથી વાંચકોનું ધ્યાન કથન-વિષય પ્રત્યે કેન્દ્રિત થાય છે.

આ અનુવાદકાર્ય ઉપરની સૂચનાઓને ધણે અંશે અનુસરીને યથાશક્તિ પાર પાડેલું છે. તેમાં જે સારું અને સમજવા જેવું લાગે તે મૂળ લેખકનું છે : પરંતુ ન્યાં ન્યાં મૂલનો અર્થ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ કરી શકાયો ન હોય ત્યાં ત્યાં અનુવાદકની જ ત્રુટિ સમજવાની છે.

આ અનુવાદકાર્યમાં ચીવટાછચી મૂળને અનુસરવામાં તથા તેની સરળતા તથા અર્થશુદ્ધિ સાચવવામાં મારા

*અનુવાદકને મૂળ વસ્તુ સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ છે અથવા તેમાં કહેવાયેલું બધું શબ્દશઃ માન્ય છે એમ કોઈ રીતે ધારે : પરંતુ વિવેકની ખાતર કેટલાક મતભેદની ચર્ચા જતી કરી છે : કારણ કે મારું કામ અનુવાદ આપવાનું હતું, ચર્ચા કરવાનું નહીં.

જોધિસત્ત્વ, અર્હત, શુદ્ધનું ભવ્ય અવસાન, સોકેટિસની મૃત્યુખડી, હેલ્સા વચન પદ : હેલ્સી ખડી, ઇસુખ્રિસ્તની અવસાનખડી, હેલ્સા વચન ૬૦ : શુદ્ધ ભગવાનની અંતખડી, તથા ઉપદેશકોની સરખામણી ૬૧ :

વીર-ગાથાઓ (Epic) નો યુગ-રામાયણ, મહાભારત, કૃષ્ણાર્જુન-સંવાદ ૬૨ : ધર્મશુદ્ધની તરફેણમાં, શુદ્ધનું રૂપક અને આધ્યાત્મિક ચિંતન, ગીતા-ગ્રેરથાદાયી ધર્મગ્રંથ ૬૩ : આત્મનિવેદન, યોગનો આદર્શ, હિંસા-અહિંસાની મહિમ કારણમાલા, બેધારી તલવાર ? ૬૪ : ધર્મના ગૃહસ્થ-ઉપદેશક, સર્વેશ્વરવાદ ૬૫ : યોગી-હિંદનો ધાર્મિક આદર્શ, ગાંધીજીનો અહિંસાવાદ, મનુસ્મૃતિ સર્વકાળ માટે નથી ૬૬ : બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારો અને મહાકાવ્યો, રામાયણ, કૌટિલ્ય ૬૭ :

બીજી વિષયોનો વિકાસ, આયુર્વેદનું જ્ઞાન, સંગીતશાસ્ત્રનો વિકાસ ૬૮ : શાસ્ત્રીય યત્નાનું નિયંત્રણ, લોક-મંગીત, ' શ્રેષ્ઠિ ' તથા ' મહાજન ', પેઢીધર ધંધાની પ્રજ્ઞાલિકા ૬૯ : શાંતિ-સંસ્થાના ગુણ-દોષ, પંચામતની ગ્રામસંસ્થા, હક્ષિણ હિંદનો ત્રદાણુ સમાજ, દ્રાવિડોનો મનુ તિરુપેલ્લુર, ધર્મ કે નીતિ ? ૭૦ : સત્યદેવનો પૂજારી ગાંધી, બીજા ધર્મમંદી સિદ્ધાંત-સંચય, શ્રદ્ધાનો નવા યુગનો અર્થ ૭૧ : હિંદનો સાચો પક્ષકાર, સાચા હિંદુ તરોકે ગાંધીજી, ધર્મ અથવા પ્રારબ્ધવાદ ૭૨ : પશ્ચિમનો પ્રવૃત્તિ માર્ગ, હિંદ કયે રસ્તો ? ૭૩ :

પ્રકરણ ૪ થું : હિંદનો આત્મા

૭૪-૮૫

(૧) ઋગ્વેદમંથી.

બીજા લોકનું આશ્વાસન, પૃથિવીમાતાને પ્રાર્થના ૭૪ :

સાંકળિયું

અનુવાદકના બે બોલ

અધિકારનું વક્તવ્ય

પૃષ્ઠ ૧-૧૦

પ્રેરણા-ઉદ્દેશ ૧ : સત્યનું તુલનાત્મક ચિંતન, અવતરણો-
દ્વારા સમર્થન, સંસ્કાર-વિનિમય ૨ : પ્રાચીનોનું ઋણ,
વિવિધ સિદ્ધાન્તોનો ગમ-વય, સિદ્ધાંતોના દષ્ટિબિંદુ ૩ : સામ્ય
તથા ભેદનું જ્ઞાન ૪ : દેશપરત્વે આદર્શભેદ, જૂના આદર્શનું
પુનઃ સંસ્કરણ ૫ : યુરોપના આદર્શો, હિંદના આદર્શો, પરસ્પર
વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોની અચડાઅચડી, ઉદાહરણ ૬ : ચીનનું
લોક-માનસ, પશ્ચિમની પરિસ્થિતિ ૭ : ઐહિક તથા
પારલોકિક દષ્ટિ, સમાધાન, સાધનોની પસંદગી ૮ : સિદ્ધાંતનાં
અવતરણો, પ્રમલક્ષણનાં દૂષણો, સિદ્ધાંતોની સર્વદેશીયતા
૯ : વર્તમાન યુગધર્મનું જ્ઞાન, આભાર દર્શન ૧૦ :

ઇફિસસમાં એક સાંજ :

પૃષ્ઠ ૧૧-૨૭

[૧]

એક કાલ્પનિક સંવાદ : ધર્મ-ચર્ચા ૧૧ : મિઠંદરના
સિદ્ધાપરથી ચર્ચા, ઝીકની જિજ્ઞાસા, ચીની વેપારીની કથની
૧૨ : શહેનશાહ-ધંધરનો પુત્ર, રાજાનો આદર્શ, રામાનંદને
પ્રશ્નોત્તર ૧૩ : લાડુસેનો મત, રામાનંદ ઉવાચ, પ્રશ્ન-ચાર
વર્ણની વહેંચણીનું રહસ્ય ૧૪ : ધંધર મંબધી કલ્પના,
બૌદ્ધમત ૧૫ : વામનાત્યાગ-યાદુદીમત, ઝીકમત, બૌદ્ધમતનો
પ્રચાર ૧૬ : યાદુદીને યથેલો આધાત, ચીની મત, યાદુદીનો
મત ૧૭ :

[૨]

અનેક કામનાઓથી ભરેલો શ્રોતાવર્ગ ૧૯ : અવતાર માટે હિંદુમત, ગ્રીકમત, દિવ્યમંદેશ ૨૦ : પ્રાર્થનાનું રહસ્ય, ગ્રીસની પ્રાર્થના, સંતબોનનો ઉપદેશ, ચીનાનો ઉદ્દગાર ૨૧ : પ્રેમની ગીર્વાણ, તત્ત્વચિંતન વર્ણુએદથી ૫૨ છે ૨૨ : વિલાસથી અધઃપતન ૨૩ :

[૩]

વાર્તાલાપ ચાલુ, ગ્રેક માનવનો આદર્શ ૨૪ : જીવન-માર્ગદર્શક સૂત્રો : ગ્રીક, ચીની, હિંદુ સિદ્ધાંતો સાથે સામ્ય ૨૫ : મનુષ્ય સ્વભાવ, સેવાનો આદર્શ, ગ્રીકોનો સામ્રાજ્યભાવ ૨૬ : ચીની કલ્યાણ માર્ગ ૨૭ :

પ્રકરણ ૧ છું : હિંદુ ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૨૮-૩૧
નાસ્તિકવાદમાંથી નવયુગનો જન્મ ૨૮ : જુદા પહેલાંનો યુગ, આર્યોની સમાજવ્યવસ્થા તથા ધર્મવિચાર, જુદા યુગ ૨૯ : જુદા પછીનો યુગ, ચીન સાથે સામ્ય, નીતિનાં ધ્યેયનું સ્ફુટ સ્વરૂપ ૩૦ : આશ્રમવ્યવસ્થા ૩૧ :

પ્રકરણ ૨ જુ' : હિંદુ ધર્મનાં નૈતિક ધ્યેયો પૃષ્ઠ ૩૨-૪૪

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ૩૨ : વેદકાળ, આર્યોનું જીવન, દેવોની ભાવના ૩૩ : 'ઋત્વ'ની ભાવના, દેવોની સંખ્યા ૩૪ : નીતિનાં બીજ, ભક્તિનો જન્મ ૩૫ : યજ્ઞ અને તેનું ફળ, ઇ. સ. નાં હજાર વર્ષ પહેલાં, તત્ત્વચાનનો ઉદય, પરમ જુદા બ્રહ્મનો વિચાર ૩૬ : એકેશ્વરવાદમાંથી જૂતદયાનો જન્મ, સંમાર અને પુનર્જન્મ ૩૭ : ગૌતમજુદા, ગૌતમ-મહાવીર, કર્મબંધન અને મોક્ષ ૩૮ : પુનર્જન્મના નાશ માટે તપાદિ સાધનો, હિંદુ મમાજનો પાયો-ચાર આશ્રમ, ચાર

વર્ણ-વિસટ પુરુષના અંગ ૩૮ : શુણ્કર્મ પ્રમાણે વર્ણવિભાગ, જાતજાતના અંધનોથી મુક્તિ, શુરુપૂજા, પરંપરાગત જ્ઞાનના સંરક્ષકો ૪૦ :

નીતિની ભાવનાનો વિકાસ, ઉપનિષદ-કાળનું તત્ત્વજ્ઞાન ૪૧ : પાપયાતનાનો ભય, ષડ્વિષ્ણુઓ, સંયમશીલ મુનિ-
'આદ્ય' પુરુષ', ક્ષત્રિયો-ઉપદેશક તરીકે ૪૨ : જગદ્દ-
ગીતાનો રચનાસમય, અનેક દર્શનોનો સમન્વય, લોક-
સંપ્રદાયમયી ધર્મનો જન્મ ૪૩ : મોક્ષ-જીવનધ્યેય,
બૌદ્ધ-જૈનનો પ્રકારભેદ ૪૪ :

પ્રકરણ ૩ જુ' : બૌદ્ધધર્મનાં નૈતિક ધ્યેયો પૃષ્ઠ ૪૫-૬૩

શુદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ, બૌદ્ધમતનું પાલન ૪૫ : શુદ્ધ-
પરિચય, તેમનો ઉપદેશ ૪૬ : અંતઃકરણની શુદ્ધિ એ પરમ
મોક્ષસાધન, મોક્ષ એટલે શું?, અર્હંત કોણ?, નિર્વાણ
૪૭ : બૌદ્ધ અને Stoic, ડૉ. અનેસાડીનું 'શુદ્ધચરિત'
૪૮ : બૌદ્ધમતનો સંપ્રદાય, શુદ્ધની કથાઓ ૪૯ : જાતકકથાઓ,
કથાઓનું રહસ્ય, બૌદ્ધ-અનુયાયી સમ્રાટ અશોક ૫૦ :
બૌદ્ધમત ને વિશ્વપ્રેમ, શુદ્ધનો જીવનમંદેશ ૫૧ :

અષ્ટાંગ માર્ગ, ધર્મપદ પર : નીતિ અને પુણ્યનો
સમન્વય, બ્રાહ્મ બાવનો વિકાસ તથા દાનધર્મ, બૌદ્ધોમાં તીવ્ર
મતભેદ ૫૩ : બિહ્ણુઓની આધ્યાત્મિક તાલીમ, શુદ્ધની
ઉપદેશ શૈલી ૫૪ : શુદ્ધ અને ઈશ્વરિસ્ત, અનુભવગ્રન્થ
જ્ઞાન, ક્ષત્રિય ધર્મોપદેશક ૫૫ : દર્શાતકથનની શૈલી,
'મિલિન્દપ્રશ્ન', શુદ્ધ પછીના બૌદ્ધોનો ધર્મ ૫૬ :
ધર્મપ્રચારમાં લલિત કલાનો ઉપયોગ, દયાધર્મ તથા લોકસેવાનો
ઉપદેશ ૫૭ : એક પ્રમંગ, સેવાનો અર્થ, સર્વભૂતદયા ને
વિશ્વપ્રેમ ૫૮ :

જૂના સહાધ્યાયી મિત્ર શ્રી. શાંતિલાલ સારાભાઈ એમ.એ.,
એ, એસ. ટી. સી -એમણે મદદ ન કરી હોત તો, છે તે સ્વરૂપમાં
આ અનુવાદ ૧જૂ થઈ ન શક્યો હોત. તે બદલ તેમનો જાહેર
આભાર, તેમની રજા વગર માનવાની તક હું લઉં છું.

પુસ્તકને છેડે કેટલાક “પારિભાષિક શબ્દોની યાદી” જોડી
છે : તથા આવકું મોટું વિચારગંભીર પુસ્તક કોઈ એકી બેઠકે
ન જ વાંચે એમ સ્વીકારીને તેમાંના “મહત્ત્વના વિષયોની સૂચિ”
છેવટે આપી છે જેથી જિજ્ઞાસુ તે વિષય સંબંધી પુસ્તકમાંથી
તત્કાળ જાણી શકે છે : આવી સૂચિનું મહત્ત્વ અભ્યાસીઓ
તથા જિજ્ઞાસુઓની જાણ બહાર નથી જ.

છેવટમાં, શ્રોમંત સરકારે મને આ કાર્ય સોંપ્યા બદલ
તેમનો હું અત્યંત આભાર માનું છું.

ચૈતન્યધામ, પ્રતાપગંજ

વડોદરા.

દેવપ્રબોધિની એકાદશી,

સં. ૧૯૯૬

તા. ૨૨-૧૧-૩૯

મં. ૨. મજમુદાર

ઘૂતના પાસાનું કવિત્વયુક્ત વર્ણન, ઘૂત-નિંદા ૭૫ :

(૨) અયર્વવેદમાથી :

ઘૂત, ૭૬ :

(૩) ઐતેરય બ્રાહ્મણમાથી :

પુત્રકામના અને પ્રજાતંત્રનો વિસ્તાર, હિંદુ ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ ૭૬ :

(૪) ઉપનિષદોમાથી :

કર્મમાથી પુનર્જન્મ, મોક્ષનું ખોય, શું શું મોક્ષ અપાવી શકે ? ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા ૭૭ :

(૫) બૌદ્ધમતમાથી :

શ્રમણ સાધુના જીવનનો આનંદ ૭૮ : સંતોની સંગતિ ૭૯ : માનવજાતનું સુખ શેમાં છે ? ભગવાનનો ઉત્તર, સદ્ગુણની ઉપાસના એ જ મોક્ષ ૮૦ : આઠ જાતનાં બંધન ૮૧ : બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી સાધુ-સરખામણી, સાચો વિજય શેમાં છે ?, શ્રદ્ધાનું ફળ ૮૨ :

લલિતકલાનો ધર્મકાર્યમાં ઉપયોગ, ‘સાધુ’નું શીલ, કેટલાક નિષેધ ૮૩ : શ્રદ્ધા, શ્રદ્ધાનું ફળ ૮૪ : સેવાના સેત, તેમની સમાજ-સેવા ૮૫ :

(૬) દક્ષિણ હિંદના નીતિવિહનાં કથનોમાથી :

પરકથ્યાણુ-વર્તિષ્ઠુ પ્રેમીઓ, પ્રેમનો બદલો, ગૃહસ્થ જીવનમાં પ્રેમનું સ્થાન ૮૬ : ગૃહસ્થોના પાંચ ધર્મ, ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા, મમાજનું મંરક્ષણ ૮૭ :

(૭) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંથી :

ભક્તિયુક્ત સમર્પણ, કર્તવ્ય-ધર્મ, કામ-રિપુઃ તથા પ્રકારનું
તપ ૮૮ :

(૮) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી :

રાજાનું કર્તવ્ય, શુભતચર, ૮૯ :

(૯) લોકપ્રિય સ્મૃતિશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી :

(અ) મનુસ્મૃતિ :

મિથ્યા નામધારી ૮૯ : મા-ગાપનું ઋણ, સારગ્રાહી
યજુ, અતિથિસત્કાર ૯૦ : સ્ત્રીજાતનું સંરક્ષણ, સતીનો
આદર્શ, રાજા પ્રજાનિર્મિત છે, રાજા દેવરૂપ છે, રાજાનું કર્તવ્ય,
આત્મજેતા ૯૧ :

(આ) રામાયણ :

સુબોધ વચનો.

(ઇ) મહાભારત :

સદ્બોધ વચનો, આદર્શ પત્ની ૯૨ : જૂઠી સાધના,
સર્જનનો સ્વભાવ ૯૩ :

(૧૦) લેખિકિતઓમાં રહેલા ઉપદેશમાંથી :

રાજા અને દેવ, જુસ્સાનું નિયમન ૯૪ : કુટુંબનો વિકાસ,
પુત્રનું માહાત્મ્ય, મૌનથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૯૪ : મૂખને
ઉપદેશ ન કરવો ૯૫ :

પ્રકરણ ૫ મું : ચીનનું નીતિશાસ્ત્ર

પૃષ્ઠ ૯૬-૧૩૭

[૧]

ચીના-એશિયાના ઓક ૯૬ : ચીનનો ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત,
મર્વેશ્વરનાનો ઉદય ૯૭ : ચક્રનશાસ્ત્ર પર આરથા, ચક્રનનું

રદસ્ય સમજવનાર સાધુ-સાધ્વીનો વર્ગ, ચકુનના ખુલાસાની સાધુઓની રાજનિથી ૯૮ : ચીની ઇતિહાસના ત્રણ યુગ; પહેલો યુગ, બીજો યુગ, ત્રીજો યુગ ૯૯ : 'તાઓ' અથવા આચારપ્રધાન ધર્મ, 'તાઓ ધર્મ' એટલે શું ? ૧૦૦ : જગતની નિયામક શક્તિની ઉપાસના, કુદરતી નિયમ સાથે સુમેળ સાધવો તે 'તાઓ' ૧૦૧ : યુગ્મરૂપ નીતિનિયમ, શરદોત્સવ-નવા પાકની ઋતુનો ઉત્સવ ૧૦૨ :

કુદરતી નીતિ નિયમનું પાલન એ સ્વર્ગનું 'સત્ય,' નીતિ નિયમને જીવનમાં કેમ જિતારવો, જૂના સિદ્ધાંતમાં નવો પ્રાણ ૧૦૩ : પિતૃપૂજનો પ્રચાર, કૅન્ફ્યુશિયસનો સુધારાનો મત ૧૦૪ : પ્રાકૃતિક વિકાસ, લોત્સેનાં સુભાષિનોનું પુસ્તક ૧૦૫ : કુંગ (કૅન્ફ્યુશિયસ) સંબંધી અભિપ્રાય, કુંગમુનિ-ચાનામૃત, 'સુન્સે' ચીનાઓનો આદર્શ ૧૦૬ : 'માનવતા' -મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ ગુણ, 'ઉદારતા' ન્યાયભરેલી ઉદારતા ૧૦૭ : સદાચાર એ જ શ્રેષ્ઠ આદર્શ, કૅન્ફ્યુશિયસનો સર્વ-દેશીય ઉપદેશ ૧૦૮ : કૅન્ફ્યુશિયસ અને લોત્સે, બન્નેનો અન્યોન્યપૂરક ઉપદેશ ૧૦૯ : 'સંત' નો આદર્શ, સરખામણી, લોત્સેનો ઉપદેશ ૧૧૦ : તેના સુધારક વિચારોને એક અંજલિ, લોત્સેનું તત્ત્વચાન ૧૧૧ : દસ સિદ્ધાંતો ૧૧૨ : સિદ્ધાંતોની તુલના, ચાંગત્સેનો કાન્તિવાદ ૧૧૩ :

પ્રશ્નોત્તર : પ્રશ્ન-મનુષ્યની અપૂર્ણતા, ઉત્તર-તેની ધર્મથી પૂર્ણતા ૧૧૪ : પ્રશ્ન-પ્રકૃતિજનનું નિયમન, ઉત્તર-પાણીના પ્રવાહની ગતિનું દર્શાવ, કુદરત પર સામાન્યનો ઉપદેશ ૧૧૫ : હુન્સેનો ઉપદેશ, મનુષ્યની સુધારણા કુદરત કરી શકે છે, ઐદિક જીવનમાંથી આધ્યાત્મિક જીવન તરફ વલણ ૧૧૬ : વિદ્યાની શોધખોળ અટકી પડી ૧૧૭ :

[૨]

ચીનનું વાતાવરણ, બૌદ્ધ મતનું આક્રમણ, મૃત્યુ પછીની સ્થિતિની લાલચ ૧૧૮ : બૌદ્ધ મત સામે વિરોધ તથા સમાધાન, નવા ધર્મનો સ્વીકાર ૧૧૯ : બૌદ્ધ ધર્મનો વિજય યાન-શુદ્ધ મત, બૌદ્ધોનો નીતિ-વિષયક ફાળો, પ્રાચીન ચીનનો ધાર્મિક આદર્શ ૧૨૦ : બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી માધુષ્યોની માનવસેવા, ધર્મની ત્રિખંડ ત્રિવેણી ૧૨૧ : પ્રેરણાગત જ્ઞાનનો મત કે વાદ, ચ્યુ સીનો સ્વયંરેફરણા-વાદ, ચ્યુ સીના સિદ્ધાંતો ૧૨૨ : ચ્યુ સી અધ્યાત્મવાદી તર્કિક, પ્રથમ તરવ અસત, જડ અને એતનના બેઠનું જ્ઞાન ૧૨૩ : જમતનું ઉત્પત્તિ-કારણ, 'લડવૈયાને બેઠત બનાવો,' ફિલસૂફને રાજ્યની કનડમત, યુ-લોકોનો પ્રવૃત્તિવાદ ૧૨૪ :

સુંગ-યુગનો સુધરેલો કેન્દ્રયુષ્ણિઅસ-મત, શુદ્ધમતનો વિજય ૧૨૫ : સિદ્ધાંત અને જાગ્યાર, ચીનાઓની ઉપેક્ષાવૃત્તિ, સ્ત્રી મંબંધી હવેકો મત ૧૨૬ : ચીની પ્રજાના લક્ષણો, જડતાનું પડ ૧૨૭ : ચીન અને ગ્રીમ-એક સમ્ય, ગ્રીકો અને ચીનાઓ, અસંસ્કારી પ્રજા સાથેનું વર્તન ૧૨૮ : કના સંસ્કૃતિ, ચીની પ્રજાનાં લક્ષણો ૧૨૯ : ચીનનો સાક્ષર-વર્ગ, મનુષ્ય સ્વભાવ અને સંયોગોનું બળ, વિતંડાવાદ ૧૩૦ : શુદ્ધિવાદ કે ગહનતાવાદ ?, અનેકશ્વરવાદમાં શ્રદ્ધા, 'મંદારીન' ધર્મગુરુની ગુલામી ૧૩૧ : ચીનાનો મત ૧૩૨ : શુદ્ધયુગ પહેલા, બૌદ્ધોના પછી, વિવિધ મતોનો સમન્વય ૧૩૩ :

બદલાયેલી પરિસ્થિતિ, બૌદ્ધધર્મની ચીન પર અસર, નેતાઓનો પરાજય ૧૩૪ : ગ્રીસ માથે સરખામણી, ચીનમાં મતમતાન્તરો-કેન્દ્રયુષ્ણિયસની પ્રતિષ્ઠા, ઓરો મંબંધી મત ૧૩૫ : સુંદરતા માટે પગ બાંધનાનો જંગલી રિવાજ, બૌદ્ધ-

મતે કુદૃઘ્ય સુખ ઓછું થયું છે ? ચીન માટે મધ્ય-માર્ગની
જરૂર ૧૩૬ : ઉપદેશક મોત્સે, આચાર વિચારમાં બેઠે ૧૩૭ :

[૩] ચીનનો આત્મા

પૃષ્ઠ ૧૩૮-૧૬૧

મનુષ્ય, વિમાર્ગીને શિક્ષા ૧૩૮ : ન્યાયાધીશને આદેશ,
શિક્ષાનો પ્રસાર ૧૩૯ : કુદરતી નીતિ નિયમનો ધર્મ માર્ગ,
પ્રભુ પરાયણતા, કુદરતી લાગણીના અસ્તમાધી દંભનો જન્મ
૧૪૦ : વાસનાનાં બંધનો, પ્રાણ પુરુષનો મત, શસ્ત્રથી નહીં
પરંતુ પ્રેમથી મેળવવાની જીત, સંતનાં લક્ષણો ૧૪૧ :
નિરહંકારી અને અનાસક્ત, નિષ્કિંચ, આંતર દૃષ્ટિથી જોનાર,
લોત્સેનાં ત્રણ મુણ્ડરત્ન-કરકમર, સમ્યક્તા, તપ્પતા ૧૪૨ :

રાજવી સંતનાં લક્ષણો, રાજવી સંતની નવ વસ્તુઓ ૧૪૩ :
નિ.સ્વાર્થવૃત્તિ, જીવન નિયામક શબ્દ ૧૪૪ : કયા સદ્ગુણ
ખીલવવા ? , પિતૃભક્તિ, વડીલ પ્રત્યે આદર ૧૪૫ : રાજ્ય-
સત્તા પ્રત્યેનો ધર્મ : રાજાના અંગત ગુણો માન પામે છે,
બોધક ગ્રંથો, ગીત અને કવિતાનું મહત્તર ૧૪૬ : કાવ્યની
અસર, વિદ્યાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ ૧૪૭ : પ્રાણ રાજાઓનાં
વૃત્તાન્ત, રાજા રાજામાં ફેર, પ્રારબ્ધવાદનું મિથ્યાપણ ૧૪૮ :

પ્રજુતી ઇચ્છા આંતરમનથી મમળ્ય છે, ગુરુનો સદ્બોધ,
સાચો પરાપકાર, આત્મવલ્લભાવ ૧૪૯ : વિશ્વપ્રેમ અને
મૈત્રી ૧૫૦ : સાચો માણસ કોણ ? કુટુંબની લાગણી,
જન્મમિદ્ધ ગુણ ૧૫૧ : જોપરી જોધને અગિત્સેને સહેતા
વિચારો, સ્વપ્નમાં વિચાર-ખડકો ૧૫૨ : મૃત્યુની પેલે પાર,
માનવ સુખની દુરજતા, કુછરતું દેશાત, કીર્તિભયું મૃત્યુ
મૃદુ છે ૧૫૩ : મન્યાપની કૃષ્ણ દીપાવો, કુદરત, પૂજ્યા

કરતાં વથા કરવા યોગ્ય છે ૧૫૪-૫૫ : કુદરતના બળની નવપટના, મમયને ઝાળખો, પ્રગતિ મનુષ્યસાધ્ય છે ૧૫૬ :

સંસારીની દષ્ટિ અને પરિચલિતન, સુદના સાધ, ગરીબોની કન્યા ૧૫૭ : પરદેશી ધર્મ' શા માટે પાળવો ?, લોકપ્રિય થવા લોકબહેમને પોષવા ઠીક છે ? ૧૫૮ : સુદના અવરોધની પૂજા, બૌદ્ધ ધર્મ સામે બળાપો ૧૫૯ : કુદરતના નિયમોનું માનવ સ્વભાવમાં દર્શન, મધ્ય માર્ગનું અવલંબન, પ્રેમ તથા સત્યનિષ્ઠા ૧૬૦ : સત્યનિષ્ઠા ૧૬૧ : સામળીઓનો મુમેળ, કુદરતી વલણ ઉપર સ્વાર્થનું આરોપણ ૧૬૨ :

આત્મસંયમ, 'સંત' કેમ કહેવાય ?, 'અંતરેનો અચળ' સાંભળો, સદ્ગુણ પ્રત્યે પ્રીતિ કેળવો ૧૬૩ : 'અહંકાર' - રૂપી રોગ, નમ્રતા, માયુ' જ્ઞાન આચારમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, સદાચારનો આરંભ ૧૬૪ : સુદ સાધુનું કુદુમ્મ કેવું હોય ? ૧૬૫ : ચીની લોકોનો વિનોદ-મજામાનની ચતુરાઈ, મહેમાનનો અવિવેક ૧૬૬ : કંજૂસનું મણિત ૧૬૭ : ચીનની લોક-માન્યતાઓ ૧૬૮-૬૯-૭૦ : ચીની પ્રજાનાં સ્વભાવ લક્ષણોનો પરિચય ૧૬૯ :

પ્રકરણ ૬ કું : જાપાનના લોકોનું અર્થશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૧૭૨-૨૨૭

જાપાનીઓ અને ગ્રીક, બીજી પ્રજાઓ સાથેનું સામ્ય ૧૭૨ : ચીનનું ઋણ, બૌદ્ધ મતનો ફાળો, તથા યુગ ૧૭૩ :

પહેલો યુગ-ઈ. સ. ૭૦૦ સુધી, પ્રાચીન જાપાનની માન્યતાઓ, માર્મિક રૂઢિઓ ૧૭૪ : ધર્મશુદ્ધ તથા જોષીઓની સત્તા, સૌંદર્ય પ્રેમ, પ્રકૃતિ પૂજા ૧૭૫ : સૌંદર્યનું સક્ષમ ભાન, જાપાનનો લેંગ્ગાલિક શાસન, સમૃદ્ધિ, એકતા, જાપાનના

અસલ વતનીઓ ૧૭૬ : કુટુંબ લાકિતનું દર્શાવ, સનવનમાં રહેલી બાવના, મારુ અપનાવવામાં તત્પરતા ૧૭૭ : પરમસ્થાનને ગાળી નાખવાની શક્તિ, સામાજિક પાપનું ધર્મદ્વારા શુદ્ધીકરણ, મહાપાપી કોણ ? ૧૭૮ : 'કાગરના દેવ'ની આરાધના, 'પિતૃદેવો ભવ,' ધાર્મિક અને નૈતિક પાપ ૧૭૯ : એકતા અને કલાની સાધના, સંસ્કારગ્રાહી નેતાઓ, રાજનું નામનું સ્વામિત્વ ૧૮૦-૮૧ :

જાપાનમાં ધર્મપ્રચારનો દતિદાસ, શોતોકુનો રાજધર્મ ૧૮૨ : અશોકના નીતિસૂત્રોનો ઉપયોગ, નવા ધર્મમાં રાજસત્તાનો હિલ્લ, રાજાઓના જ્ઞાતિ ૧૮૩ : શૌ મું રાજના વખતમાં ધર્મની સ્થિતિ, દલાવિયાનનો વિકાસ ૧૮૪ : વિલાસની ઉપેક્ષા, દાન્તમુશિયમની જાપાનમાં અસર, તેના લાભાવાહ, એસ્ટનની નોંધ ૧૮૫ : બૌદ્ધમતનો સમય-૧૧મા સેકા સુધી, ઓનું સ્થાન, ઓઓની સ્થિતિ, ગરીબોની સ્થિતિ ૧૮૬ : સત્તાવીસ મહાસીઓ ૧૮૭ :

મોક્ષ માર્ગ સૈને માટે ખુલ્લો છે, નિશિરન જાપાનનો ધર્મ-સુધારક ૧૮૮ : ચિત્રકલા તથા મુદ્રણકલા, રંગભૂમિ અને સાહિત્ય, રાજનિષા, ગ્રેમ-શૌર્ય તથા સાધુતા ૧૮૯ : યુરોપના Chivalry મુગ સાથે આખ્ય, એન બૌદ્ધમત, સ્વામી-સેવકના ધર્મનું મંધર્પણ, પરચોક્ક માટે ઝંખના, જાપાન અને ગ્રીસ-સગામગી ૧૯૦ : જાપાનનું મુખ્ય લક્ષણ કયું ? ૧૯૧ :

જાપાની ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર, રાજનિષા અને એકતા, સ્પુલ ગુણો-૧૯૨ : જનરલનેનીની કચર, હિડીઓશીના સિદ્ધાંતો, ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર ૧૯૩ : પ્રભુના રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી, ખ્રિસ્તી મંત્રોની માધુર્ય, ઈ. કામ્યાના

ઉદ્ધાર ૧૯૪ : ડૉ. અનેસાકીનો મત, ડૉ. કામ્પાનો મત, ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવાથી જાપાનમાં થયેલા સાત મોટા ફેરફાર-રખાત રાખનાનો નિષેધ, વેરચાલતિ ઓછી થઇ, લગ્ન-વિચ્છેદનો ઘટાડો, બાળકો પ્રત્યે આદર, સ્ત્રી તરફ સન્માન વધ્યું, અમલવી પ્રત્યે સમભાવ, મહેનતુ વર્ગ પ્રત્યે માન ૧૯૫-૯૬-૯૭ :

લોકતંત્રવાદનો સ્વીકાર, લોકશાસનની ચળવળોનો જન્મ, આત્મધાતના ઘટેલા બનાવો, ૧૯૯ : ધંધાની પ્રતિષ્ઠા, ધર્માંદા મંડળોની રચાપના, ૧૯૯ : ‘કોસ’નું નીતિ શિક્ષણ, જાપાની વિષે અંગ્રેજ અભિપ્રાય, વીસમી સદીના જાપાનીઓ ૨૦૦ :

જાપાનનો આત્મા : પવિત્ર બનાવવા માટેનો સંસ્કાર વિધિ, સંકેત પ્રજ્વળે મંજોલન, જાપાનની ફલદૂપ જમીન પર જન્મ આપ્યો ૨૦૧ : પાપના પ્રકાર-દિવ્ય અને ઔદ્દિક, પાપમોચન માટે ઉપાસના ૨૦૨ : નિષ્પાપ થવાનો આત્મિક, નદી તથા ઝરાના દેવોની સહાય, જેનાંથી પાપ ધોવાઈ જાય છે ૨૦૩-૦૪ :

અમલદારો વિષે ધારાધોરણ, રૂસ્વતખોરી કંડપાત્ર બનશે ૨૦૫ : મદદનીશોની સંખ્યા; ફક્ત સંબંધી નિયમો-એક સરખું કરેન, રમરણચિદના જૂના ગિનાજ, કીમતી વસ્તુઓ દાટવા મામે નિષેધ ૨૦૬ :

પિતૃભક્તિ, સ્વામિભક્તિ, ‘કુમિ’ કુટુંબનો વડીલ, ૨૦૭ : ભટકેલ તથા રંગીલા લોકો પર પ્રતિબંધ, બદનકી સામે સંરક્ષણ, પિતૃભક્તિ, સામાજિક ફરજો ૨૦૮ : નાગરિક તરીકેની ફરજ, જાહેર સલામતી ખાતર ૨૦૯ :

નવમા સૈકાનું એક જાહેરનામું, પૂર્વજીને પગલે, 'ખડું
સોનું' ૨૧૦ : પ્રગટિતચિતક સળ, રાજ્યમાં પ્રગળો દિસો
દેવો અને રાષ્ટ્રસેવકો પ્રત્યે ૨૧૧ : છોકરા તથા છોકરીઓ
પ્રત્યે રાષ્ટ્રની આશા, ગરીબો પ્રત્યે, પ્રગળનો પ્રત્યે ૨૧૨ :

શિન્ટોનું નીતિશાસ્ત્ર : નમ્રતા, આંતરશુદ્ધિ, મત્ય, હૃદયની
પવિત્રતા, પ્રમાણિકતા, દયા ૨૧૩-૧૪ : દીનતાયુક્ત ક્ષમા-
પ્રાર્થના ૨૧૫ : તપશ્ચર્યાદ્વારા આત્મશુદ્ધિ, કસોટી પોતાનાની
જ થાય છે ૨૧૬ :

રાજ્યબંધિત, પ્રભુ-આચારો જાંગ, શુદ્ધપદ્ધતો ૨૧૭ :
જાહેરીની વેદ ૨૧૮-૧૯ : ઉપપત્તીનો ગ્રેમ ૨૨૦ : સત્તરમા
સૈકાનું જાપાન ૨૨૧ : વર્તમાન જાપાનનો રાષ્ટ્રઆદર્શ ૨૨૨ :
જાપાનની કહેવતો ૨૨૩-૨૨૭ :

પ્રકરણ ૭ મું : શ્રીકલોકોનું નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૨૨૮-૨૮૩

[૧]

ઇતિહાસની પચાદ ભૂમિ ૨૨૮ : નગર-રાજ્યનો યુગ,
વંશ-નાયકોનો યુગ, વ્યક્તિવાદને લીધે કાટકૂટ ૨૨૯ : શ્રીમનું
સર્વોપરિપણું, અધેન્સ મામે રજાટોનો વિજય, પ્રસિદ્ધ અંધ-
કારોનો યુગ ૨૩૦ : સિદ્ધરનાં રત્નમાં, આશાપ્રાપ્તિનાં
સાધનોની શોધ, રાષ્ટ્રભાવનાનો આદર્શ ૨૩૧ :

શુદ્ધતરવિદ્યાનું જ્ઞાન, હોમરનાં કાવ્યો તથા વેદ ૨૩૨ :
સાંસારિક તથા નૈતિક આદર્શો, તેમના દેવો, હોમરનું કાવ્ય
૨૩૩ : જગવેદ, પાપ-કોની વ.વાજદારી ?, પ્રાચીન સંસ્કૃત
સાહિત્ય ૨૩૪ : શ્રીક આદર્શ વીરો, હોમરનો યુગ ૨૩૫ :
શ્રીકભાવનાના પર્વાય શબ્દો, 'લગાઇમાં ભજના, ' ' ચૌરંગાંચી

સદ્ગુણનો અર્થ, 'મત્ય'નાં વખાણુ ૨૩૬ : પ્લેટોની 'સત્ય'નો ફિલસૂફી, હોમરકાલીન નીતિ, નીતિની પ્રજાજીવન પર અસર, અહંકાર અને પૂજ્યભાવ ૨૩૭ : 'હેસીઅડ'નું કાવ્ય, હિતકર બોધ, 'હેસીઅડ'નું કાવ્ય ૨૩૮ :

ચાર યુગ-સુવર્ણ (મત્ય), રજત (હાપર), જમત (ત્રેતા) અને કલિયુગ; હોમરના સમયનું પ્રતિબિંબ, હેસીઅડમાં લોક-માન્યતાઓ, ડાયોનિસસનો ઉત્સવ ૨૩૯ : ઓસનો રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ, પિતાંડાવાદી સોફિસ્ટ, એથેન્સના મતનો વિજય ૨૪૦ : સ્પાર્ટા અને એથેન્સ, ત્રણ પ્રકારના જ્યોતિર્ધરો, તત્ત્વચિંતકોનો યુગ ૨૪૧ : કવિઓ અને નાટકકારોનો યુગ, નીતિજ્ઞાનનો પ્રચાર યુગ ૨૪૨ :

[૨]

નીતિ અને ધર્મનું વિષત્વ, દિગ્ધૂ પયગમ્બરો ૨૪૩ : યેસનો ઔદ્ધિક ધર્મ, ઔલિઅસનો દેવ ગ્રીસ, માનવ-આત્માનાં બંધન-મોક્ષ, પાપથેગોરાસના વિચાર ૨૪૪ : મોક્ષ માટેની તાલીમ, વિજ્ઞાન અને કવિતાનો સુમેળ, 'અવિકારી તત્ત્વ'નો પરમાત્મા ૨૪૫ : કર્મ પ્રભાવે ભાગ્યસર્જન, સોફિસ્ટનો લોકપ્રિય આચાર, 'સોલોન'નું રાજ્યતંત્ર, પ્રજાસત્તાક તંત્રનો વિજય, ૨૪૬ : એનોફેનિમનો નવો મત, એનોફેનિમનો સિદ્ધાંત, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનદ્વારા સત્યશોધન ૨૪૭ : હુન્સે અને હકસ્લી, સત્તાત્મક ઉપદેશ, પિંડાઝ કવિનો આદર્શ ૨૪૮ :

મર્વાંગી ગ્રેષ્ઠતાનો આદર્શ, ઉપદેશ માટે રંગભૂમિનો હપ યોગ, ધીમી અસર ૨૪૯ : જમાનો સમજનાર નાટકકારો, નાટકકાર યુરિપિડિઝ, સોફોકલીસ, એસ્કિલમનો કરુણ નાટિકાઓ ૨૫૦ : ઉપદેશ, મોહ અને તેનું પરિણામ, પ્રોમિથિયસ-

માં દુઃખ સહેવાનો આદર્શ, તેના દિલની ક્રેમળતા ૫૧૨ :
પાપ દુઃખનું મૂળ, ઇશ્વરી ન્યાય મૌના બલા માટે છે, પવિત્ર
જીવન જગતને સ્વર્ગ બનાવે છે ૨૫૨ : પ્રભુના કામદાનું
પાલન સુખ આપે છે, ઝેન્ટિગોન નાટકમાં ભાવનાઓનું
સંઘર્ષણ, કથાનક, કવિઓના જમાનાનું પ્રતિબિંબ ૨૫૩ :

[૩]

સુરિપિડિઝ, તત્ત્વજ્ઞાનથી વૈરાગ્ય અને નિરાશા, ઇશ્વર
કર્તા હતાં છે ૨૫૪ : ગરીબોની દાઝ, નાટકકારોની પાત્રસૃષ્ટિ,
જીવનમાં ન્યાય ૨૫૫ :

[૪]

કવિ અને વિજ્ઞાનવેત્તા અનેકસેગોરસ, વીજળી એ શું છે ?,
સોક્રેટીસ ૨૫૬ : તેના ગુણ, ગરીબ છતાં ખાનદાન ૨૫૭ :
દિવ્ય સંદેશ, શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ, શંકા-સમાધાનની પ્રશ્ન-
પદ્ધતિ, સચોટ દષ્ટાંતો ૨૫૮ : સંતજીવનનો અંત, સત્યશોધક
અને વિચારક, મીઠાની મહત્તાનાં યુગલક્ષણ ૨૫૯ : સોક્રેટીસ-
ની ક્ષમા, સંતજીવનનું ક્રમેત, સોક્રેટીસની કીર્તિ, તેનો
શિષ્ય પ્લેટો, ૨૬૦ : પ્લેટો અને અંત પોષતો ઉપદેશ, સદ્ગર્મ-
નો આખરી વિજય, પ્લેટોના મંત્રાદો ૨૬૧ :

[૫]

પ્લેટોનું જીવન વ્યવસ્થા, પ્લેટોના રાજદારી વિચારો, મુક્ત-
પ્રેમનો આદર્શ, ૨૬૨ : સમ્બંધીય પ્રેમ, સમ્બંધીય પ્રેમની ઊંચી
ભૂમિકા, સોક્રેટીસનો હિંમતવાદ, પ્લેટોનું ‘ પ્રજ્ઞામતાક રાજ્ય ’
૨૬૩ : પ્રજ્ઞામતાકના સત્તાધારીઓ, પ્લેટોનું માનસશાસ્ત્ર,
તથા તત્ત્વોની ત્રિપુટી ૨૬૪ : આદર્શ રાજ્યના નાણું જનનર્મ :

સૈનિકો, વેપારીઓ અને અમલદારો : પ્લેટોનો શિક્ષણક્રમ, પવિત્રતા શિક્ષણનું અંતીમ ધ્યેય, અભ્યાસક્રમની સરખામણી રૂઢિ : ગુલામી કેમ મંજૂર રાખી ?, કાયદામાં હિપેક્ષા, એથેન્સમાં ગુલામો પ્રત્યે વર્તન, ગ્રીસના વિચારકો રૂઢિ : દિલસુષીનો અર્થ, ગ્રીસના ન્યોતિધર્મો, પેરિક્લીઝ દિલસુષીનું ધર્મ રૂઢિ : ' પ્રોમિથિયસ 'નું પાત્ર, બીજા પ્રસિદ્ધ પુરુષો, આદર્શ ચિકિત્સક, હીપોક્રિટસની આત્મકથા રૂઢિ : શાહી-વાદનું તત્ત્વ, ' ગુલામી 'ની સંસ્થા ' હિંદમાં તેનો અભાવ, ' ગુલામી ' પ્રત્યે ગ્રીકોનું વલણ રૂઢિ : લાગણીહીન કૂર ગુલામોનો યુગ રૂઢિ :

[૬]

ગ્રીક શીલસુષીનો વિજય, ખ્રિસ્તીઓ ગ્રીક સંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે, ઍરિસ્ટોટલ રૂઢિ : લબ્યતાની સરખામણી, સિદ્ધાંતરના ગુરુ, ખરું સુખ શેમા છે ? આદર્શ રાજ્યતંત્ર રૂઢિ : આદર્શો અને સમાજ સ્થિતિનું અંતર, ઍરિસ્ટોફેનેઝનાં માર્મિક લખાણ, ગ્રીસની પડતીનો વખત, પડતીનાં કારણો રૂઢિ : એકદિલીનો અભાવ, ગ્રીસનો સંસ્કૃતિક ક્ષયો રૂઢિ :

[૭]

મંથમપ્રધાન તત્ત્વજ્ઞાન, 'રોઈક' અથવા સંયમવાદીઓ રૂઢિ : એનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેનો શુદ્ધ બુદ્ધિવાદ, એનોની સેવા, આત્માના અવાજનું મહત્ત્વ રૂઢિ : પ્લેટોની સાથે સામ્ય, બોદ્ધ ધર્મ બુદ્ધિવાદનું સંસ્કરણ, ઍરિજોસ્ટોનો પુણ્ય-પાપનો સિદ્ધાંત, પુણ્ય-પાપની સમજ રૂઢિ : ત્યાગ અને સંયમ, અપિઝ્યુરસનો મત, સંસ્કારી સંયમનો સિદ્ધાંત, સારાસાર વિવેકની પ્રાપ્તિ, રૂઢિ : ધૃત્યે તત્ત્વજ્ઞાનનાં એકતા, રોઈક મતનું નકલ રૂઢિ :

[૮]

ગ્રીકના આદર્શો, તેમનાં દ્વયો, સ્ત્રી સંબંધી વક્ત્રુ, ૨૮૦ : બદલાયેલો મત-વાર્તાગનાની મૈત્રી, એથેન્સની સ્ત્રીઓ, જાતીય કુતૂહલ ૨૮૧ : ગુલામીની પ્રયા, કુદુમ્મ અને દેશની સેવા, નિષ્કામ કર્મનો અભાવ, પાપની ભાવના ૨૮૨ : પાપ અને પૂર્વ જન્મ, હિંસ્રમત, પરાપકાર અને ક્ષમા, મોઠ નીતિવાદ જીવનને સ્પર્શે છે ૨૮૩ :

પ્રકરણ ૮ મું : ઓસનો આત્મા

પૃષ્ઠ ૨૮૪-૩૨૭

દિવ્ય ન્યાય, ૨૮૪ : સ્ત્રીની પવિત્રતા, વૈરનું અભાન, ક્ષમા ભૂખણરૂપ છે, કોષરૂપી ગાંડપણ ૨૮૫ : પશ્ચાત્તાપનું ઝરણું, પતિનું પત્નીવ્રત, અનેક પત્નીત્વનો એકવાર ૨૮૬ : પુણ્યપ્રકાશ, જુવાની દીવાની છે ૨૮૭ : પાપનો પ્રતિકાર, અપકારનો બદલો ઉપકાર, સાચું કર્તવ્ય ૨૮૮ :

પુણ્યમાર્ગ દોઢલો છે, પુણ્યશીજનાં ફળ, ધર્મચરી ન્યાય ૨૮૯ : જીવનની ઘટમાળ, માનવ-ક્ષુદ્ધાકતા, દેવી કૃપાપર જીવનાર જન્તુ, માનવમાંથી દેવ ૨૯૦ : આત્માની સમાનતા, પાપ જ ન કરવું, શ્રમસાધ્ય સુખની કીમત ૨૯૨ : ચિત્તની સામ્યાવસ્થા, કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રજાજનો ૨૯૨ : કીર્તિમંદિરમાં સ્થાન; કામની યાદગીરી, 'પિતૃદેવો ભવ', વડીલોની ક્રિયામિદ્ધિ ૨૯૩ : લોક-ચાસન અને જહુમતીનું રાજ્ય ૨૯૪ : ચિસ્ત તથા નિયમપાલન, ઉત્સવો તથા કલાનો આનંદ, ઉત્પન્નતા સ્વરૂપા ભાગ, રાજદારી નીતિ ૨૯૫ : પરદેશ પ્રત્યે નીતિ, નિર્ભયતા, ચારિત્રનું બળ ૨૯૬ : કૌટુંબિક જીવન, નિન્દાખોરી, કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને મૈત્રી ૨૯૭ : એથેન્સની વ્યવસ્થા સક્રિય, કસોટી

પ્રસંગે, દુસ્મનો પ્રત્યેની નીતિ, દેશને ખાતર ૨૯૮ : પોતે ખીજને પ્રેરણાદાન કરવું, પ્રત્યેકનો અંગત ક્ષણો, ‘કીર્તિ’ કરા દોરડાં ’ ૨૯૯ : સ્ત્રીસન્માન, એથેન્સની પડતીનાં કારણો ૩૦૦ :

અંગત સ્વાર્થની અચડાઅચડી, દિલની સમ્યાધનો અભાવ, સ્વાર્થસંરક્ષણનાં દાર્દ્ર ૩૦૧ : સ્પર્ધાનો કતોબ્ધભાવ, સ્વદેશને ખાતર, સદ્ગુણનો વાસ ૩૦૨ : પ્રોમિથિયસે મેળવેલું ‘સાચું’ જ્ઞાન, કુદરત તથા સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન, જાપા તથા લલિત કલાનું જ્ઞાન ૩૦૩ : કૃષિ અને ખેતુપાલન, વહાણવગાનું જ્ઞાન, પ્રેમનાં કારસ્તાન ૩૦૪ : પ્રેમ નહીં પણ કામના, કામદાને માન આપવું, ન્યાયપુરઃસર જીવવું, ૩૦૫ : પાપીને સ્વર્ગ ન ધરે, રકનપાત અર્ચન બાદ છે, જન્મતની માતા બાલકના બંધિદાનથી ન રીંછે ૩૦૬ : ત્યજ્યેલી પત્નીના ઉદ્ધાર, પત્નીની નિરાધારી ૩૦૭ : હુઆ યો રેમ ઓળખાવ ? , એથેન્સમાં જૂનું શિક્ષણ ૩૦૮ : શિક્ષણના ખેવમાં પરિવર્તન, વિશ્વાસ તજી ઘો, સોફોક્લિસ મંજંધી પ્રમાણપત્ર ૩૦૯ : અક્તિય જાને શિક્ષણની દિમાયત, ભુદિયક્તિને થોડ્ય વિશ્વાસમાર્ગે આપો ૩૧૦ : ધનવાન કરનાં ગુણવાન રૂઢે, આદર્શ સ્વર્ગીય મોંદ્ય, પાપને

૩૧૬ : સુપ્રજન માટે નિયમન, અવિવાહિત મુંગંધની અપવિત્રતા ૩૧૭ : અમર મોન્દર્થ, જીવવાની નિશ્ચિત અવધ
૩૧૮ : શત્રુઓ સાચાને કઈ ન કરી શકે, પુત્રે ની ખાનદાની માટે કાળજી, આખરી વિદાય ૩૧૯ : એરિસ્ટોટલ-સુખનું સાચું સ્વરૂપ, દેવી જીવન જીવવામાં સાચું સુખ ૩૨૦ :

પ્લેટોની કૃતિઓ, સોક્રેટીસની વ્યાખ્યાત્મક ફિલસુફી, પ્લેટોનું અતીન્દ્રીય જ્ઞાન ૩૨૧ : મહાનુભાવ મનુષ્યનાં લક્ષણો, નિયમ-પ્રિય છંતાં સ્વતંત્ર ૩૨૨ : ત્યાગપ્રિય એપિક્યુરસ, માયા આનંદની શોધ ૩૨૩ : ઓક્ટોકોના ઉત્તરકાળના વિચારો-વેશ્યાવાડાની વિરુદ્ધમાં, વેશ્યાવૃત્તિની આજીવિકા ૩૨૪ જુદા મોર્ગેન્ડ, વૈદ્યની પ્રતિજ્ઞા, વૈદકમાં શિસ્તપાલન ૩૨૫ : ઓકોના નિરાશાના વિચાર, જન્મ પરંપરા, શત્રુમાં વિગમ, પ્રવૃત્તિનો અર્થ શો ૧, ૩૨૬ : મૃત્યુ એટલે શું ?, અંતઃકરણનો આનંદ શ્રેષ્ઠ છે ૩૨૭ :

પ્રકરણ ૯ મું : ચાહુદી (હિંબૂ) લોકોનું નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૩૨૮-૩૬૮

[૧]

સેમાષ્ટ પ્રજાનો ઇતિહાસ, તેમનો પ્રથમ નીતિગ્રંથ ૩૨૮ : ધાર્મિક શરમાનનું બીજું પુસ્તક, ચાહુદી પ્રજાનો ધર્મ, કેનાન પ્રજાના શુભાચર્ય ૩૨૯ : હિંબૂ ધર્મનું લાક્ષણિક તત્ત્વ, ધર્મોન્ધ અને અસહિષ્ણુ હિંબૂઓ, પ્રાચીનતાનો સ્વાંગ ૩૩૦ :

[૨]

હિંબૂ-ઇતિહાસના ત્રણ યુગ, જૂનો યુગ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦, મહત્ત્વા (મોક્ષવત્તા)ની પૂજા

૩૩૧ : યહવા-ભયાનક દેવ તરીકે, યહવાની માહાત્મ્ય કથાઓ, યહવાનું સૌમ્ય સ્વરૂપ ૩૩૨ : હિબ્રુઓના મુખ્ય ગ્રંથો, 'જૂના કરાર'નું પુસ્તક, હિબ્રુઓને મનુષ્ય બનાવનાર દેવ, દેવને પણ રાગદ્વેષ ? ૩૩૩ : હિબ્રુઓનું સમાજ જીવન, સમાજ જીવનની બિજળી બાજુ, હિબ્રુ સંસ્કૃતિનાં સીમાચિહ્નો ૩૩૪ : ખેતીવાડીનો યુગ, પરમત-અસહિષ્ણુતા, ધાર્મિક કનૂનનો બચાવ, હિબ્રુઓએ લીધેલો માર્ગ ૩૩૫ : સાચી ભક્તિનાં લક્ષણો, " પ્રજુના માનીતા " હોવાનો દાવો, પ્રજુનો અગમ્ય હેતુ, જૂના પ્રચલિત ધર્મમાં સુધારો ૩૩૬ : જૂના ધર્મમાં જન્મનું જોર, કેનાનપંથી સામે મૂંઝેલ, આ સમયની નીતિ-સત્રો, અસહી પ્રજા જન્મદી નહોતી ૩૩૭ : પ્રાચીનોનું ઋણ ૩૩૮ :

[૩]

પથગમ્યર પહેલાંના ધર્મ-ગ્રંથો, ' પ્રાથમિક સત્યો 'નાં પુસ્તકો, દેવની ભાવના તથા આચારધર્મ ૩૩૯ : કર્મકાંડ અને નીતિનો દેવ, ચાહ્યા દેવમાં ગગ-દેવનું આરોપણ, પાપનો બદલો આપનાર દેવ, ઓઝો સંબંધી મત, ૩૪૦ : પુરાણકથા દ્વારા નીતિ-ઉપદેશ, ' ઇશ્વરની માનીતી પ્રજા 'નો હક્ક, મામાન્ય મનુષ્ય જેવું વર્તન ૩૪૧ : કેટલુંક અનીતિ-બોધક માહિત્ય, ઇશ્વરની કૃપા અને ધાર્મિક જીવન, એકેશ્વર-વાદનો પ્રચાર ૩૪૨ : એસિરિયન આક્રમણોની અસર, એક દેવનું માહાત્મ્ય, નવયુગનો ઉદય ૩૪૩ :

[૪]

બંધાવદારિક ધર્મગ્રંથોમાં નીતિનું ધોરણ, ઐદિક સુખ-

ભોગનો લાલસા, સેમ્યુઅલ રાજ્ય-સંસ્થાપક ૩૪૪ : ૫૫-
મગ્ગરી વાણીનો પિતા, બીજા પયગમ્બરોનું ધર્મકાવું,
દયાધર્મનો વિજય ૩૪૫ : કર્મકાંડ કરતાં નીતિ શ્રેષ્ઠ છે,
પયગમ્બરો દ્વારા સુધારો, ઇશ્વર પર આસ્થાનો જરૂર ૩૪૬ :
' ઇશ્વરની માનીતી પ્રજા ' તરીકેનો હક્ક, દિલ્હી સ્વેચ્છાચાર,
વિવેક-શુદ્ધિનો નાથ, દિલ્હીઓના દુશ્મનો ૩૪૭ :
સાચો ધર્મ, પાપનો ગણેશ મળશે જ, પશ્ચાત્તાપથી
શુદ્ધિ-એમોસ, હોસિયાની પાપી પ્રત્યે દયાદૃષ્ટિ ૩૪૮ :
અનીતિ સામે તિરસ્કાર, એમોસનું દયાળુ હૃદય,
દયાળુ ઇશ્વરની કલ્પના, હોસિયાનો સાંકડો પંથ ૩૪૯ :

પયગમ્બર પ્રસાદનું કાવું, પયગમ્બરને મળતી આગાહી,
ઈમાઈની ' અવિધ્યવાણી ' (oracle) ૩૫૦ : ઇશ્વરનું સ્વરૂપ,
ન્યાયી છતાં દયાળુ, અમુક પ્રજા નહીં પણ આખી સૃષ્ટિ તેની
દયા અનુભવે છે, પયગમ્બરનો મંદિરો ૩૫૧ : નૈતિક કાવળનું
પુસ્તક, ધર્મશુરુનું કુખંટ કાવું ૩૫૨ : દિલ્હીઓનું નૈતિક
સામ્રાજ્ય, તેમનું મંગલન, સેવકનું ગીત, ઇશ્વર પોતાને તાબે
છે, પયગમ્બરો વાણીનું માહાત્મ્ય ૩૫૩ : ધર્મમંદિર સ્થાપ-
વાની જાંખના, પાપીને તિરસ્કાર કરતાં દિલાસો શુદ્ધ કરે છે,
' સ્તવનો ' અને ' સ્તોત્રો ', ' સ્તવનો ' (Psalms) ના
કવિઓ ૩૫૪ : પ્રાર્થનાના વિષયો, કેલ્વિનનો મત, ' સોલ્ટર '
પ્રાર્થ અને મૂર્ખાની મીમાંસા કરતું પુસ્તક, તરવચિંતન ૩૫૫ :
' કહેવતો ' (Proverbs) નો અંચ, ધર્મપાલન એ જ
સાચું જ્ઞાન ૩૫૬ : વ્યવહાર-જ્ઞાનનો ખજાનો, ધર્મ અને
નીતિ-સમાજના પાયા, ઈસાઈ અને ' પવિત્ર ધર્મ ', બીજા
સંતો ૩૫૭ :

[૫]

યહવાના કાવૃતો, ન્યાય અને દયા, હિબ્રૂમતનાં ફળ, વેર-ભાવનાથી હિ પતન ઉપદ : ગીનેમાં કિનો, 'વેરનો બદલો વેરથી' હેવાનો હીણો મત, હિબ્રૂઓનો કામી વાદ ઉપદ : ધાર્મિક ઝંડતે, હિબ્રૂ ધર્મના ભરતીઓટ, હિબ્રૂ ધર્મનો અંધકાર યુગ, પયગમ્બરોનું કામ, હિબ્રૂ ધર્મનાં સનાતન તરનો ઉદ્દો : 'પ્રભુભક્તે સહેલુ જ નોષએ,' સેમિટિક પ્રજાનો સંસ્કૃતિક ફાળો, ઐહિક ગાન પ્રત્યે ઉદાસીનતા ઉદ્દો : સુધરેલાની દષ્ટિએ હિબ્રૂઓ 'જંગલી' છે, હિબ્રૂઓનાં નીતિ-ધ્યેય અને ઈશ્વરની ભાવના, તરંગોડાયેલી પ્રજા ઉદ્દો : વિપત્તિથી પ્રજા શુદ્ધ બની છે, અકગ્ર શ્રદ્ધાવન્તો ધર્મગ્રંથ, તેમનું અધિષ્ઠિત જીવન ઉદ્દો : ઈઝરા અને બીજો મોઝિઝ, ઈશ્વરનું ગાન એ જ સાચો પ્રુપાર્થ, સદૃશ્યોની કદર ઉદ્દો :

[૬]

ગ્રીક અને હિબ્રૂમત-એક સામ્ય, બન્ને દેશના આદર્શો પરસ્પરના પૂરક છે : એ મળી મંપૂર્ણ સંસ્કૃતિ બને છે ઉદ્દો : સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિનો સંભવ, બન્નેનો સમાવેશ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં છે, તથા પ્રજાના ધાર્મિક આદર્શો ઉદ્દો : સેવાનો મંત્ર, ઈસુના જીવનમાં બન્ને લોગોનું દિત ગમાયુ છે, સેવાધર્મનો ખ્રિસ્તી ઉપદેશ, ઈસુનું જીવન-પૂર્વ પશ્ચિમની મંયોગી કડી, જગતને હિબ્રૂમતનો ફાળો ઉદ્દો : સત્યની શોધ એ જ માત્રી કલા ઉદ્દો : વિજ્ઞાનમાં અકોશલ, પ્રભુમય માનવીની શોધ, અવતારી પુરુષના ગુણો-મત્ત, સૌંદર્ય અને અર્જનતા ઉદ્દો :

પ્રકરણ ૧૦ મું : હિંમ્બુઓનો આત્મા

પૃષ્ઠ ૩૬૯-૩૮૬

[૧]

આતિથ્ય સાથે વેરનું ઝનૂન, સિસેગનું અકુદરતી મૃત્યુ,
તેની માતાના વિચાર ૩૬૯-૭૦ :

[૨]

આત્મમનન, લાગણીવાળું નેસદનું હૃદય ૩૭૧ : પિતાને
સંદેશો, ભાષ પ્રત્યે ઉદારતા ૩૭૨ :

[૩]

ગરીબનો પ્રાણી પ્રત્યે ભાંકુપ્રેમ, ગરીબીનો ભોગ, વિચારથી
ઉલટો આચાર, અક્ષમ્મ ધાતકીપણું ૩૭૩-૭૪ :

[૪]

અનન્ય ભક્તિ, મૃતિપૂજનો નિષેધ, ઇર્ષ્યાળુ ઇશ્વર,
પવિત્ર તહેવારોનું પાલન, માતૃદેવો મમ-પિતૃદેવો મમ,
ધર્મશાસનો ૩૭૫-૭૬ :

[૫]

પાપ તરફ ઈર્ષ્યાઓનો ધિક્કાર : માણુમનો તહેવાર, બાલિ-
ચાર, લાલચુ ભક્તિ ૩૭૭ : પાપનું દ્રવ્ય, ન્યાયના ઝરણની
શ્રેષ્ઠતા, યાનુ અનુકરણ કરવું ? ગરીબોના શોષણનું પાપ
૩૭૮ : મિથ્યાચારી લોકો, કૃપામાયના ૩૭૯ : વસ-દિંસાથી
પ્રભુ પ્રસન્ન થતો નથી, સાદ દિવની વાત ૩૮૦ : રાગઓનો
લોભ, દારુ વ્યયનની નિંદા, વિવામર્મા પ્રભુભક્તિ ભૂલાય છે,
અધતારી પુરુષનો જન્મ ૩૮૧ : અવતારનું કર્તવ્ય, બલિ-
દાનોથી પ્રભુ રીઝતો નથી ૩૮૨ :

[૬]

કેટલીક આચાર્યો, પ્રભુના સોગંદ પાલ્યે છૂટકો ૩૮૩ :
અનાથોનું પોષણ, લગામને સ્થાને સુલેહ કર ૩૮૪ :

[૭]

કરે તે જ ભોગવે, વ્યવહારનો સાચો માથસ ૩૮૫ :
સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર, પ્રવૃત્તિ કર્યા કર, પ્રભુના પ્રિય ભક્તજનો
૩૮૬-૮૭ :

[૮]

સન્માર્ગનું પાલન, ભક્તનું સુખ, દુષ્ટોની રિયતિ ૩૮૮ :
પ્રભુધામનો અધિકારી કોણ ? અપરાધ-ક્ષમાપન-રતોત્રો
૩૮૯ : પવિત્ર હૃદયની માગણી, પ્રભુની આતર બધાં ગાન,
' પ્રભુ ! મારાં કૃત્ય સામે ન જોશો ! ' ૩૯૦ : પ્રભુકૃપાની
ઝંખના, અમર શું છે ?-સદ્ગુણનાં સ્મરણો, ભલાં વહેલાં
મૃત્યુ પામે છે ૩૯૧ : મૌરવ અને જ્ઞાનયુક્ત ધડપણ, જીનું
શીલ, વાણીનું તપ ૩૯૨ : આત્મ-નિરીક્ષણ, મિત્રની વફા-
દારીનું મૂલ્ય, સંતનો સંગ એપરકર છે ૩૯૩ : ' પ્રમા-
પારમિતા 'નું સ્વરૂપ, ૩૯૪ : પ્રમાનો વાસ, હઠાપણનાં ફળ,
ગુણની વિશેષતા ૩૯૫ : માનવનું નિર્દોષ ન્હાનપણ, સેવાની
આશીષ, ન્યાયનું કવચ ૩૯૬ :

[૯]

મિથ્યાવાદ, ઈશ્વરનો ડર રાખો ૩૯૭ :

પ્રકરણ ૧૧ મું : ખ્રિસ્તીઓનું નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૩૯૮-૪૬૪

[૧]

ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રમળ, ગ્રીકોનો ફાળો ૩૯૮ : સાહસિક
ગ્રીકો, જેઝુસલેમ તીર્થ તરીકે, એથેન્સને હિંમ્મતોનો ધર્મ-

બેટ ૩૯૮ : હિંદુઓની પરમત-અમદિષ્ટતા, સર્વેશ્વરવાદની હિંદુઓ ઉપર અસર, પૂર્વ પશ્ચિમનાં ધર્મ-વહેણનો સંયોગ ૪૦૦ : પયગમ્બર મત, ધસુ-પ્રરુષોત્તમ છે, ગોરપેલ (ધર્મ-ગ્રંથ)માં વર્ણવેલા ધસુખ્રિસ્ત ૪૦૧ : ધસુના સિદ્ધિતાનું સર્વમાન્યપણું, ' ગીતા ' સાથે સામ્ય, પર્વત પરનો ધર્મોપદેશ ૪૦૨ :

‘ પ્રજુની પ્રાર્થના ’, સાચો ‘ ખ્રિસ્ત, ’ ‘ બાઈબલનું ’ નીતિતત્ત્વ, ખ્રિસ્તી સમાજનાં મુખ્ય લક્ષણો ૪૦૩ : ખ્રિસ્તી સંતોનો જીવનસુવાસ, કહેવાતું ‘ ખ્રિસ્તી જગત, ’ ધર્મને નામે ફંભા અને ઢોંગ, અન્યના વર્તન પર સખત પહેરો ૪૦૪ : પક્ષવાદવાળો ન્યાય ધર્મસંમત નથી, આચાર અને વિચારમાં બિજાતા, ધસુનાં પ્રાસંગિક વચનો, ઈસાઈનો ઉપદેશ-‘ આદર્શ ન્યાય ’ ૪૦૫ : પ્રજુનું રાજ્ય, હિંદુ અને ખ્રિસ્તી મતોનો સમન્વય, ધસુએ નવા સ્વરૂપમાં કહેલી જૂની વાતો ૪૦૬ : ખ્રિસ્તી ધર્મનું મૂલ્યાંકન, ખ્રિસ્તનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ભકિત, નમ્રતાનું શિક્ષણ, ધર્મની દૃષ્ટિએ જમતનું દર્શન ૪૦૭ : આત્માએ જ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, વ્યક્તિની મુક્તિનો ઇતિહાસ, આધ્યાત્મિક વિકાસ અને આન્તર જગત, અનન્ત-તાનો ખ્યાલ ૪૦૮ : ખ્રિસ્તી ધર્મના વિશિષ્ટ શબ્દો ૪૦૯ :

[૨]

જૂનાં શાસ્ત્રોની નવી સમજ, આત્મશ્રદ્ધાનું જ્ઞાન, સાચા પયગમ્બરનો ખતાવેલો આદર્શ, આચાર અને વિચાર વચ્ચે અવિરોધ ૪૧૦ : સિદ્ધાંતોનું દેશભાષાનુમાર પ્રતિપાદન, બાઈબલનાં નીતિતત્ત્વોનું સૂચન, ક્ષમાનો ઉપદેશ ૪૧૧ : શર્ટ મત્સ્યપિ સત્યનો સિદ્ધાંત, કયાદારા ઉપદેશ, ઉપદેશનું

મર્તમાન્યપણું, કાર્ય કરતા હેતુ વધારે જોખમદાર છે ૧૧૨ :
ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચે વિરોધ, ન્યાય અને પવિત્રતા માટે
આગ્રહ, જીવનસૂક્તનાં લક્ષણ ૪૧૩ : " ધર્મરના બાલક ' નું
નિખાવાસ વર્તન, સંત સ્ત્રીવનનું કાર્ય ૪૧૪ :

[૩]

‘ ધર્મરના પુત્ર ’-મનુષ્યનાં આચરણ, ધર્મના ભક્તજીવનનો
નિર્માળ આદર્શ ૪૧૫ : કર્તવ્યોનું અનન્ય પાલન એ ભક્તિની
કસોટી, ધર્મને યથેર્થ બળ્ય દર્શન, ધર્મના ભક્તોનું વર્ણન
૪૧૬ : રીતભાતની અસર, દુષ્ટનો મત, મોક્ષ-પ્રાપ્તિના
સાધન,-દયા અનુકરણ, ધર્મની અનુકરણ-દષ્ટિ, નિર્દોષ બાળકો
પ્રત્યે આદર ૪૧૭ : ધર્મનું નિર્દોષ બાલકદાય, ‘ ધર્મ ’ અને
‘ કાષ્ટ ’-નામભેદ સાથે શુભભેદ; ધર્મરી સ્વરૂપની ‘ પિતા ’-
રૂપે સમજ, શુભોનો સમુદાય એ જ પિતાનાં સંતાનોમાં
દેખાય છે ૪૧૮ : ધર્મના શુભો વિરોધીઓ પણ વખાણુતા,
ધર્મની અવેર દષ્ટિ; ધર્માર્થ મતના અનુમાયીઓ, ધર્મ ‘ વિરાટ
પુરુષ ’ તરીકે ૪૧૯ :

[૪]

ધર્મ એક લોકાત્મર વ્યક્તિ, ધર્મના શિક્ષણનું લોકાપર
માણુ, ધર્મનો ધર્મ-પ્રેમધર્મ ૪૨૦ : સંતાનો આદર્શ સેવા-
ભાવનું જીવનમત, અચલ પ્રેમધર્મમાં શ્રદ્ધા, ખ્રિસ્તી ધર્મનો
સારાંશ ‘ પ્રેમધર્મ ’ ૪૨૧ : મનુષ્યજન માટે આત્મભોગ
આપનાર ધર્મ, ન્યાય અને સહચારમાં શ્રદ્ધાનો ઉપદેશ : શ્રીક
તથા દિષ્ટ પ્રજ્ઞના ધર્મતત્ત્વોનો ખ્રિસ્તીધર્મમાં સમાવેશ ૪૨૨ :

[૫]

ધર્મખ્રિસ્ત ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે, અનેક દષ્ટિબિન્દુઓ,

સંતસમાજ, સંતમમાજનું જીવન ૪૩૫ : દેવળની નીતિમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, ઇસુમાયી મહાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ, ખ્રિસ્તીધર્મનું ભવિષ્ય, ઇસુનાં લખાણોનો અભ્યાસ ૪૩૬ : 'વસુધૈવ કુટુંબ'નો ભાવ, પ્રેમધર્મનો વિચાર, દયામિશ્રિત ન્યાય, અસત્ય સામે ધર્મહત્યાની ભાવના ૪૩૭ :

[૭]

ખ્રિસ્તીધર્મનું રહસ્ય-ખરા સુખી કેણુ ? ૪૩૮ : યજુનું પશુ શુભ વાંચન, હામા રાખો ૪૩૯ : કર્મો તેનું પામશે, દયાળુ બનો, પહેલું દુઃખ તો પછી સુખ, પોતાના દોષ જોતાં શીખો ૪૪૦ : જેવાં બી તેવાં ફળ, ધર્મિય પાસે પવિત્ર બનીને જઈ શકાય છે ૪૪૧ : કહેણી તથા રહેણીની એકતા, રવિવારે કામ ન કરવા સંબંધીનો એક પ્રસંગ, ઇસુનો ઉત્તર, દયા દેખાડવાની ફરજ ૪૪૨ : દયાનું કામ ગમે ત્યારે કરી લેવું, રવિવારે જખમ ફાવવાનું કામ યજ સહે તે, એક ચમત્કાર, નારિતકોનું વલણ, સંત ભાવને આધીન છે ૪૪૩ :

ઇસુનો અનુગ્રહ, જુદાંમનુ પાપવણું ધન, પુન્યગી પાપ દોવાય છે, ઇસુના વર્તનની ટીકા, ટીકાના ઉત્તર તરીકે દર્શાવેલા - જોવાયેલા ઘેટાનું દર્શાવેલ ૪૪૪ : જોવાયેલા સજ્જા માટે થતી કાળજીનું દર્શાવેલ, ભગઈ હોકરાની વાત, ભગઉપણાનું ફળ ૪૪૫ : પશ્ચાત્તાપ કરતો પુત્ર, કહોરુ પ્રત્યે પણ માવતરનો પ્રેમ, જોવાયાં પ્રત્યે અનુકરણ ૪૪૬ : મદાયારીની પાપી પ્રત્યે કડક નજર, જોવાયેલાની વિશેષ પ્રેમથી જોલાવો, રાદાયારી હમેશાં પ્રભુ પાસે છે, અપ્રમાણિક રસોધયાની વાત ૪૪૭ : શુન્દેગાર રસોધયાની ચૂંઝવણ, અન્યાયી લાલની ભરપાઈ, પ્રમાણિક યવાની પ્રયત્નથી 'લાભ', પ્રમાણિકતા હમેશાં

લાભકારક છે ૪૪૮ : અન્ય ઉપાસના જ ફળે છે, ઉપદેશની અસર તેના અધિકારીને જ થાય છે, વ્યભિચારનું પાપ ૪૪૯ : લાગણીહીન ધનવાનનું દર્શાવે, ગરીબને સ્વર્ગ મળ્યું, ધનવાનની યાતના, સુખ પાછળ દુઃખ ભર્યું છે ૪૫૦ : ‘ ધનવાનને કોઈ એતાવો ’—પણ સાંભળે છે કોણ ?, ભૂલની માફી આપો, શ્રદ્ધાનો કણુ પર્વત જેવા અડગ બનાવશે ૪૫૧ : ફરજમાં પાડ શેનો ?

સાચો પયગમ્બર કોણ ? ૪૫૨ : પયગમ્બર યહુ સાડુ નથી, ઈશ્વરના ફરમાન માનો, ઇસુનો વિનય, પવિત્ર ત્રિધિમાં વિધવાને સ્થાન અપાવવા માટે ધર્મ—સલા ૪૫૩ : સાત સંતોનું વ્યવસ્થાપક મંડળ, સંત સ્ટીવનનો પ્રભાવ અને વિરોધ, સંત સામે તરકટ ૪૫૪ : સંતના તેજનો પ્રભાવ, ભાવવિનાની ભક્તિ નકામી છે, હવાના કામ હીન બનીને કરવા ૪૫૫ : બચપણના પ્રભુ ઘડપણમાં દૂર જાય છે, પ્રેમધર્મ મોટો છે, સૌએ સૌનું સૌનું કામ કરવું ૪૫૬ :

કેટલોક સદ્ગોષ્ઠ, ભૂંગાનું પણ ભણ વાંછવું, નમ્ર થવું, પ્રેમથી વેર શમાવવું ૪૫૭ : પરતાવાચી દિલ શુદ્ધ થાય છે, પડોશી પ્રત્યેનો ધર્મ, શરીર ઉપર આત્માનો કાણુ સ્થાપો, અનાચાર તથા પાપના માર્ગ ૪૫૮ : આત્માનું સુખ અને સદ્ગુણની વામના, સોનેરી શિખામણ, વાણીનું તપ સાધો ૪૫૯ : ઇસુનો સર્વાત્મભાવ, પ્રભુના લાડીલાંની ફરજ, ઇસુનો આત્મા ૪૬૦ : ઇસુ પુરુષોત્તમ હતો, દ્રક્ષ લતા અને ખેડૂતનું દર્શાવે ૪૬૧ : પ્રત્યુચી વિપ્લવો પડે છે તે દરગાય છે: પ્રેમમાત્ર બનવા પ્રેમ કરો, શેઠ નહીં પણ મિત્ર ૪૬૨ : જગતથી પર રહેજો, પ્રભુને વ્હાલા બનો, ખરો યાત્રી કોણ ?, ઈશ્વરને ઓળખો ૪૬૩ : જગતને ન વ્હારો—ઈશ્વરને આહો ૪૬૪ :

પ્રકરણ ૧૨ મું : ઉપસંહાર

પૃષ્ઠ ૪૬૫-૪૮૬

[૧]

આચારવિચાર તથા જ્ઞાનપાન :—

[૧]

એક કાલ્પનિક મજલિસ અથવા ધર્મસભા, પ્રભ-પ્રભનો
આચારધર્મ ૪૬૫ : શિવતા—મુસલમાન મત, ખ્રિસ્તી મત,
'વટાળ'ની જ્ઞાનપાનમાં જંધી, જરથોસ્તીનો આચારધર્મ,
મસિ-મદિરાનો વંધો નથી ૪૬૬ :

[૨]

પ્રાણી-દયાની જાવના, જ્ઞાનપાનની પ્રાણી-પૂજા, જરથોસ્તી
ધર્મગુરુનો મત, મુસ્લિમ મત ૪૬૭ :

[૩]

પ્રભુ પ્રાર્થનાના વિધિ-નમાઝનો વખત, નમાઝનું રહસ્ય,
ઉપવાસનું મહત્વ, જૈનધર્મનું કથન, ખ્રિસ્તીની માન્યતાઓ
૪૬૮-૬૯ :

[૪]

દેવમંદિરોની અગત્ય-એક મુસ્લિમની પ્રાર્થના, ચીની સંતનાં
વચન, ગુરુનાં વચન ૪૭૦-૭૧ :

[૫]

પયગમ્બરનું સ્થાન-ઇસ્લામ મત, જોધિસત્ત્વનાં ચરિત્રો,
પયગમ્બર નહીં પણ પુરુષોત્તમ ૪૭૨ :

[૬]

શ્રી ગર્ભધી વિવિધ માન્યતા-ઓ સંબંધી ઇસ્લામ મત,

બોદ્ધધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, જરથોસ્તી ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, ખ્રિસ્તીધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ૪૭૩ : જાપાનના બોદ્ધધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, સ્ત્રી બોધ્ય વસ્તુ છે (ઇસ્લામ મત), સ્વર્ગની દેશના, જાપાની ધર્મના સ્વર્ગમાં સ્ત્રી જ નથી, ખ્રિસ્તી સ્વર્ગમાં સ્ત્રી છે; ૪૭૪ :

[૭]

બાળકો સંબંધી માન્યતા—ઇસ્લામમાં બાળક સંબંધી મત, જરથોસ્તી ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું ગૌરવ ૪૭૫ : ઇસ્લામ પ્રમાણે સંતતીનું મહત્ત્વ, નિર્દેશ બાળક પ્રજાની નિકટ છે ૪૭૬ :

[૮]

માબાપ પ્રત્યે ભક્તિભાવ—ત્યાગપ્રધાન બોદ્ધધર્મ, માબાપની સેવાનો ઉપયોગ, ચીનનું સુંદર દર્શાવ ૪૭૭ :

[૯]

મૂર્તિપૂજા સંબંધી મત—એક અસ્લા માત્ર પૂજ્ય છે, મૂર્તિપૂજાનો ઉપયોગ, જાપાનમાં વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ૪૭૮ : સાંજની નમાઝ, ફરી મેળાપની ગોઠવણ ૪૭૯ :

[૨]

જીવનનું સાર્થકય : વિદ્યા અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ, લુએનસ્યાગના પુસ્તકાલયમાં પ્રવેશ, ચીની યાત્રાળુની સેવાનું સ્મરણ ૪૮૦ :

વિજેતા કરતાં ધર્મશુરુ મહાન છે, જાળનો ઉપયોગ સેવામાં કરો, ધર્મપરાયણ રાજવીઓ, અશોકની મહત્તા ૪૮૧ : અશોકના સ્મરણ—સ્થાનો તીર્થસર્ગા છે, 'નિર્વાણ' એટલે શું ?, મોક્ષ કેમ મળે ? ૪૮૨ : તૃણાનો ત્યાગ, ઇશ્વરનું યાન મોક્ષ

આપે છે, પ્રભુની મરજીને આધીન થવું, સ્વર્ગનો માર્ગ દોલસો છે, સત્યનો સરલ સીધો માર્ગ, પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણોનો ભેદ ૪૮૩ : મોટાઇને મૌ નમે છે, મોટા દેવમાં નાના દેવ મમાઈ જાય છે, સારે માર્ગે આલનાર પ્રત્યે દ્રેષ ૪૮૪ : ધર્મવટાળ શા માટે ?, પ્રેમમાર્ગની મહત્તા, ખ્રિસ્તી ધર્મ આદર્શ માત્ર છે, સિદ્ધાન્ત આચારમાં ચૂકવો મુશ્કેલ છે ૪૮૫ : સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ બધા નિયમો રચ્યા છે ૪૮૬ :

ગ્રંથકારનું વક્તવ્ય

“ કુદરતી રીતે માણસો સરખાં જ હોય છે;
પરંતુ રીતરિવાજથી તે જુદાં પડે છે. ”

આ નાની ચોપડીમાં બધું જ નીતિશાસ્ત્ર સમાવી દેવાનો પ્રયત્ન ઉદ્દેશ નથી; તેમ જ જે લખ્યું છે તે બધું લેખકે જ ઉત્પન્ન કરેલું છે એવો હક્ક કરવાનો પણ મારો ઇરાદો નથી. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સમાજસેવક ગાયકવાડ સાહેબની સચનાથી આ પુસ્તક લખવાનું હાથ ધરેલું છે.

આ ક્ષાન્તિના વર્તમાન યુગમાં, હાલની દૃષ્ટિથી પહેલાંના નૈતિક ધર્મે તે તપાસવામાં આવે છે. ' જે આપણા આદર્શને ઉન્નત બનાવે તેવું બધું કાયમ રાખીને અપનાવી લેવું જોઈએ:—' એમ ચીનાઈ હિતચંતક મોત્સે કહી ગયો છે: આપણે તેના એ સૂત્રને અનુસરીશું. મોત્સે ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ મેકામાં યજ્ઞ ગયો. આપણા પૂર્વજોની નૈતિક પ્રણાલિકામાં કેટ-

લુંક અવિચળ છે. તે કદાપિ ફરશે નહિ; કેમકે તે માણસજાતના સ્વભાવસાથે જડાયેલું છે, અને ઈશ્વરને હાથે સર્જાયેલું છે.

સત્યનું
તુલનાત્મક
ચિંતન

મહાન નીતિધર્મોની પરસ્પર તુલના કરતાં લાગે છે કે, તેમાં દેખાતી સિદ્ધાન્તોની સમાનતા તથા તેમાં દેખાતા વિરોધોનો ઝાઝો વિચાર કરવાનું તથા આચારમાં મૂકવાનું ઘણું જડી આવે છે; કેમકે અનુબ્ય-સ્વભાવ એક સરખી પદ્ધતિએ વિકસે છે; અને આપણે મૂળ સત્યની પાસે આવિયે તો સમજાય કે એક પ્રજાને, જડેલું સત્ય બીજી પ્રજાને જડેલા સત્યની છેક લગોલગ રહેલું છે; અને તેમ છતાં તેમાં ઉપદેશોલા આદર્શોમાં ભેદ રહે છે; કેમકે તે આદર્શો આસપાસના સંયોગો ઉપર રચાયેલા હોય છે.

અવતરણો-
દ્વારા
સમર્થન

તેથી, દરેક પ્રજાની વિચારપદ્ધતિ કેમ વિકાસ પામી, તે તેના પૂર્વાપાર-સમ્બન્ધનો અહેવાલ આપીને, તથા તેનાં દૂર્ઘાં અવ-તરણો ચૂંટી કાઢીને મેં અહીં સમજાવ્યાં છે. દરેક પ્રજા, નીતિમાં કેટલી ઊંચાઈ સુધી પહોંચી છે તથા નીચલી સ્થિતિમાં તે કયાં સુધી તરફડિયાં મારતી રહી હતી—અને જે સ્થિતિમાં આસવર્ગ હોય ત્યાં જ તરફડિયાં મારતો રહે છે—તે જણું, મેં અહીં ચૂંટી કાઢેલાં અવતરણોદ્વારા સમજાવ્યાં છે. માત્ર સુશિક્ષિત લોકોની સંસ્કારી વિહારવાટિકામાંથી જ નહિં, પણ સામાન્ય લોકોનાં ખેતરોમાંથી, માત્ર તેમના પૂજ્ય આચાર્યોમાંથી જ નહિં પણ લોકોક્તિમાંથી પણ દેખાતાં બોધવચનોરૂપી પુષ્પો મેં ચૂંટ્યાં છે. શ્રીભગવદ્ગીતામાંથી પણ મેં અવતરણો લીધાં છે.

સંસ્કાર-
વિનિમય

દરેક પ્રજામાં જે જાતની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે. જમીન-માં ફળદ્રુપતાની રેલમહેલ કરતી, નિર્મળ મીઠા પાણીની

નદીઓ પર્વતોનાં મોટાં શિખરોપરથી જમીનપર પડે છે એટલું જ નથી; આ પર્વતો પોતે પણ આસપાસના વાતાવરણ-માંથી બરફના અર મેળવે છે. તેવી જ રીતે મોટા આચાર્યોએ લોકોને શિષ્યો આપતાં, લોકોમાં પ્રિય યજ્ઞ રહેલા-ચોકના-વિચારોને વધારે સંસ્કારી બનાવીને, ઉચ્ચ બનાવીને શિખવ્યા છે.

આપણા હાલના સમયમાં કવિવર ડાહ્યે આપણને ગીતો-દ્વારા જે કંઈ આપ્યું છે તે તેમણે જૂના લોકપ્રિય ગીતોમાંથી જ પસંદ કરેલું છે. નાઝિરચનો જિસસ (ઇસુ) અને હિંદનો યુદ્ધ એ મોના ધર્મમંથરાપકોનાં બોલવચનો લોકો સહર્ષ સાંભળતા હતા; કેમકે રાજ્યભક્તિ, હિંમત અને સ્નેહના સામાન્ય આદર્શો તેઓ લોકોને સમજાવતા હતા. તે આદર્શો, કંઈક અંશે સનાતન તત્ત્વો સાથે નવા સમ્બન્ધથી ઓતપ્રોત હોવાથી, નવું સ્વરૂપ પામેલા હતા, અને તેથી મનને ગમી જાય તેવા હતા.

પ્રાચીનોનું
જાણ.

બીજી રીતે આ વાત કરીએ તો, આપણે સંકેટિસ જેવા શીલસુકનું ડહાપણ, હોમર જેવા કવિઓના મિશ્રિત આદર્શોમાંથી કાઢવું જોઈએ; અને વેદના સમયનાં કેટલાક પસંદ કરેલાં મૂકોમાંથી ઉપનિષદનાં જિંઝા મૂકોના મૂળ જેવાં જોઈએ. તેથી જ ચીનદેશમાં કૌન્ફુસિયસ, હમેશાં "ઓડેસ (Odys) નામનાં ગીતોમાંથી જૂના કવિઓનું ડહાપણ જોતો હતો, અને પોતાનો અન્ય, બીજા બધા માટે અસહી, અને મૂળભૂત બની શકે તેવા તેને સમર્થ બનાવતો હતો.

વિચિત્ર
સિદ્ધાન્તો-
નો
સમન્વય

આ આચાર્યોનાં સિદ્ધાન્તો અને આદર્શો એક બીજાથી કેવા નોખા પડે છે, તે જોવું બહુ રસ પડે તેવું પડે છે. " કથેા સદન

સિદ્ધાન્તો-
નાં દર્શિ
બિંદુ:

કરને સેવક-ભક્ત " (Suffering Servant) એ (ખ્રિસ્તી-ધર્મ)નો આદર્શ-ધ્યેય, એ હિંદુઓના ધર્મદર્શન અને અનુભવ ઉપરથી તારવી કાઢવામા આવ્યો છે. એરિસ્ટોટલના " ઉત્તમ ક્રોટિના માનવી " (Superior Man) ના આદર્શથી અને કૉન્ફુશિયસના રાજવી પ્રાચ પુરુષ (Chuntse) થી ધણો જ જુદો પડે છે. તો પણ તે હિંદુઓના " મહા-મા " અને બૌદ્ધોના " બોધિસત્વ " ને ધણો મળતો આવે છે; બુદ્ધ તો ઇશ્વર તથા કૉન્ફુશિયમ-બેઠને મળતા આવે છે; અને દરેક માનવવંશના જ્યોતિષર જેવા આચાર્યની હારમાળામા અમુક જાતના નૈતિક આદર્શો પુનઃ પુનઃ આવ્યા જ કરે છે.

સાચ તથા
ભેદનું જ્ઞાન

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો પરસ્પર ભાતભાવ બરાબર મમજવા માટે, બધા દિશિતિકોએ આ આચાર્યોને પ્રથમ મમજવા જોઈએ. કૉન્ફુશિયસ કહેતો કે ' જો માણસોમાં એકસરખા સામાન્ય સિદ્ધાન્ત હોય નહિં તો તેઓ સાથે કામ કરી શકે જ નહિં. ' આપણે તેમાં એટલું જાણીએ કે ' માણસોના સિદ્ધાન્તો કયાં જુદા પડે છે તે સમજાય નહિં ત્યાંથી આપણે તેમની માથે કામ કરી શકીએ નહિં ' દરેક માનવમાળે જે કોઈ એક નૈતિક આદર્શ વિકસાવ્યા હોય, તેથી તે પ્રજા શું સ્વયં છે ? એક આદર્શ બીજાની પ્રતિ કયાં કરે છે ? વગેરે જાણવું આવશ્યક છે. પ્રજાની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા આધ્યાત્મિક અને નૈતિક સુધારો વધારે મહત્ત્વનો છે; અને બધી મહાન પ્રજાઓના અવનમાં તેને મહાન કેન્દ્રસ્થાને વિગળતો આદર્શ-ઝડિ (Central Stand) આપણે મમજવો જોઈએ. તેમના સાક્ષાત્તિક આકાશ-ઓ આપીને, અને આદર્શ મમજવીને હું તેની ઉપર ખોદું વજન કે મહત્ત્વ આપવા માગતો નથી; અથવા તેઓ, એક

ખીજને ખાતલ કરીને, એકલા રહી સકે છે એમ પણ સૂચવવા ઇચ્છતો નથી. તેમની એક ખીજની પરસ્પર “આપ-લે” ધણા મુમય પહેલાં શરૂ થઈ હોવી જોઈએ.

મહાન પ્રજાઓ એટલી બધી સમિશ્ર હોય છે કે એક જ આદર્શથી તેઓ સંતોષ પામે છે એમ કહી શકાતું નથી. ચીન દેશમાં કૌન્ફુસિયસ, એ જ સ્વાભાવિક સ્વીકૃત ધોરણ (Norm) છે. તેમનામાં એક લાદસે નામે મહાન વિશ્વવવાદી થઈ ગયો છે. તેમ છતાં ચીન દેશે તો, જે હજાર વર્ષથી હિંદના મહાન સુગત શાક્યમુનિ (બુદ્ધ) ના જ મિલ્લતિ પાળ્યા છે. જાપાને વળી કૌન્ફુસિયસ, લાદસે અને બુદ્ધ-એ ત્રણેના સિદ્ધાન્તો પાળ્યા છે; અને હવે તે ઇસુ ખ્રિસ્તના ધર્મને માન આપતાં શિખે છે. બધી પ્રજાઓએ પરબૂમિમા જન્મેલા આદર્શો સ્વીકાર્યા છે, કૌન્ફુસિયસના ‘રાજભક્તિ અને સુધકતાઈ’ (Cleanliness) ના આદર્શ પર રચાયેલા જાપાનનો “સામુરાઈ” (Samurai) “બાવહારિક સુધારક” એ એક નવો નમૂનો છે. તો પણ તે બુદ્ધના નિવૃત્તિવાદમાંથી દાંષક બોધ લે છે; અને તે મૂડીવાદીઓના સેવક થવા કરતાં, સામાન્ય આમરગંને સેવક થવા ઇચ્છે છે.

દેશપરતે
આદર્શ-
ભેદ:

આવી જાતનાં પુનઃસંસ્કરણ થવાથી, જૂના આદર્શો નવા જૂના મતને મળતા થાય છે; અને તેથી તેમની કિંમત વધે છે. આદર્શનું એવા બે તરફ દષ્ટિ રાખનારા આદર્શોમાંથી જ પ્રજાની ખરી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા જાળવી નીકળે છે; અને બહારથી નવું શિક્ષણ મેળવીને સંસ્કરણ પેતાના ધોરણો સુમધર્મને અનુસરી પ્રજા સુધારે છે, અને પેતાને વધારે ઉચ્ચતર જનાવે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

ધૂરોપના
આદર્શો:

ધૂરોપના ઉત્તર વિભાગની દૃઢાયક પ્રજાઓએ આશ્ચર્ય-કારક સ્વચ્છતા, આતિથ્ય અને રાજભક્તિ કેળવવામાં જ પોતાનો ઇવન-આદર્શ માનેલો છે. પણ તેમ છતાં તેમણે નત્રતાથી દિવ્ય પર્વતપર ઝોઝોને અપાયલા વિવેક અને ક્ષમાના આદર્શો મેળવ્યા છે, તથા તેઓ સત્ય તરફ ધણી પ્રીતિ રાખવાનું સિખ્યા છે.

હિંદુના
આદર્શો:

નત્ર હિંદુઓ, જેઓ ક્ષમાશીલ માનવતા, અને પરતોક-શુભમાં માનનારા છે તેઓ ક્ષમા આપનારને સંતપુરુષ સાથે મરખાવે છે. તેઓ પણ ઐકસરખા જ ઉત્સાહથી શ્રીભગ-વદ્ગીતમાં ભાર દઈને કહેલા ક્ષત્રિયોના સુદધર્મની પ્રશંસા કરે છે, અને પ્રજાના સામાજિક દૃઢને માન આપે છે.

પરસ્પર-
વિરુદ્ધ
સિદ્ધાંતોની
અયક્ષ-
અયક્ષી:

આથી મુસેલમાની અને સહેરીની રૂઝ, રાષ્ટ્રવાદ અને આંતરસમ્પ્રદાય — રાજભક્તિ કેળવવામાં પ્રતિસ્પર્ધી જેવા લાગતાં એ બંને સિદ્ધાંતો-અને તેમનો વિરોધ; તે ક્યાં રહેલો છે, અને કેટલે અંશે છે તે, આપણા અભ્યાસના નવા અને ગંભીર વિષયો છે.

ઉદાહરણ:

કેટલાક વિરોધી દેખાતા મહાન નેતાઓ દ્વિંદમાં પ્રગટયા છે. એટલે કેઠકિવાર અશોક સરખો ધર્માત્મા, કૈટિલ્ય સરખા કુટિલ ગજનીતિય સામે અથગ્રાધ પડે તેવું યાદ છે; તેમ જ ચીનનો તર્કવાદી નેતા મહનમાર્ગી નેતા સામે અથગ્રાધ પડે છે. કૌન્ફુચિયસ જેવા ધર્માત્મા કેઠકિવાર નાસ્તિક અને ચંકા-વાદીઓ સાથે અથગ્રાધ પડે છે, અને “વ્યવહારક્રમ” પર-લોકવાદી આચાર્યો આ લોકના “લેવડદેવડિયા” ઉપયુક્ત-તાવાદીઓ (Utilitarian) સાથે અથગ્રાધ પડે છે. અને જાપાનમાં ડાલો અને નત્ર સુધારક શોટોકુ (Shotoku) જે

જાપાનીઝોના અસૌક જેવા છે—અને જેના ઉપદેશથી જાપાનનું સમગ્રું સત્ય અને સૌન્દર્ય ખસીયું છે—તે, પોતાના ભક્તિવાદથી, કૌન્દ્યુસિયસના અનુયાયી માનવસુખની હિમાયત કરનાર સાથે અચડાઈ પડ્યો છે. રાષ્ટ્રવાદ અને અન્તરરાષ્ટ્રવાદ સાથે, યુદ્ધ-નીતિ અને સુમેહનીતિ વચ્ચે, તથા જનતાના હક્ક અને ઉમરાવોના હક્ક વચ્ચે જેટલા તીવ્ર મતભેદ વિરોધ-હાલમાં જાપાનમાં જોવામાં આવે છે તેટલા ખીજે ક્યાંઈ નથી.

“શુદ્ધિવાનેનું જ નેતૃત્વ હોયું જોઈએ” એવી હીઝયાલ ચીનમાં લોકો કરે છે, અને તેમને અનુસરે છે. એ બાબત બહુ મહત્ત્વની છે, તેઓ પૂછે છે “તત્ત્વજ્ઞાન શું છે ?” “આપણે કયા આચાર્યને અનુસરવું ?” આ અને આવા પ્રશ્નો, મહાત્મના પૂજક અને સેવક એવા હિંદુઓને પરસ્પર વિરોધી જેવા લાગે છે. જાપાનમાં તો લોકોનાં ટોણે ટોળા ખ્રિસ્તી ક્રામવા (Kagawa)ને માન આપે છે; અને આ સામાજિક અને સાંતિમય ક્રાંતિના સમયમાં તેને નેતા માને છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચીનનો ‘સદ્ગુરુ’ હિંદનો ‘આચાર્ય’ અને જાપાનનો ‘બાવહારિક સ્વધારક’—એ ત્રણે મુખ્ય છતાં બિન આદર્શો છે.

ચીનનું
લોક
માનસ

પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં, ગ્રીસ અને ચેલેસ્ટાઈનમાંથી નૈતિક આદર્શ લેવામાં આવ્યા છે. તેથી ત્યાં વૈજ્ઞાનિક મત અને ધાર્મિક મતનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં વિજ્ઞાન અને ધર્મ મત વચ્ચેનું અંતરૂપક નાનું અને પાતળું છે. ‘વૈજ્ઞાનિકોના સત્યાન્વેષણના પ્રયત્નોમાં ધર્મ’ અને નીતિ રહેલા છે, એમ માનનારા ત્યાં ઘણા લોકો છે. પોતાના પ્રયત્નમાં સફળતા મળે એટલું જ એ વિજ્ઞાન મતવાળા ઇચ્છે છે. ખીજો કોઈ બદલો મેળવવાની

પશ્ચિમની
પરિસ્થિતિ

લોકોએ બાધિલો આદર્શ મેં બતાવ્યો છે.

હાહરણુ તરીકે ગીનામાંથી અવતરણો મૂક્યા છે તેમજ તેના જેટલી જ લોકપ્રિયતા મેળવનાર “ પંચતંત્ર ” માંથી પણ મૂકેલાં છે; “ રલેટાન્ય સંવાદો ”માંથી અવતરણુ મૂક્યા છે અને ઓનોફોનના “ એમોરાલિસ્ટા ”માંથી મૂકેલાં છે; અને એરિસ્ટોફેનિસનાં કટાક્ષ વચનો સાથે, મેં પુણગગરોનાં વચનો લીધાં છે. ઇમરાઇલના કીર્તનકરનાં વચનો પણ લીધાં છે; અને તેમનાં સિદ્ધાન્તમાં રહેલાં બળવાન તત્ત્વો તથા તેમની ખામીઓ, કષ્ટ પણ સંકેત રાખ્યા વિના, સ્પષ્ટ રીતે બતાવવાનું હું ચૂક્યો નથી.

સિદ્ધાંતનાં
અવતરણો

કૅન્દુશિયસ કહેતો કે માણુસનાં હોયો જોવાથી આપણે તેમના ગુણની ખરી હદર કરી શકીએ છીએ. અને જો આપણે ઓક લોકોની વિષયક પદતા, યાહુદી લોકોની વૈરવૃત્તિ, હિંદુઓને પ્રારબ્ધવાદ, અને ચીન લોકોના સ્વેચ્છાચિહાર બરાબર સમજીએ તો જ આપણે સૌકેટિસને, ઇસાઇને, ગૌતમ બુદ્ધને તથા કૅન્દુશિયસને તથા તેમના સામાજિક સુધારા અને ઉન્નતિનાં કાર્યોને સમજી શકીએ. નીતિશાસ્ત્રનાં એ મહાન સર્જક હતા. તેમને બધાંએ ઓળખવા જોઇએ. તેઓ આપણી સોની ખરી દોલત છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમે આ સંગઠિત જગતમાં પોતાની પ્રાન્તીયતા તજવી જોઇએ.

પ્રભ
લક્ષણનાં
રૂપણો

જેમ ધરોપના લોકો ઓક અને યાહુદી લોકો પાસેથી નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવે તેમજ એશિયા, ચીન અને હિંદ પાસેથી પણ મેળવે છે. આ ચાર પ્રતિભાશાળી પ્રભઓ સમજાવી જ આ મન્ય રચનામાં આવ્યો છે; અને તેમાંથી

સિદ્ધાંતોની
સર્વ-
દેશીયતા

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

પ્રમટેલી ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ તથા જાપાનની સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશો પશ્ચ જામાં કરવામાં આવશે.

વર્તમાન
યુગધર્મનું
જ્ઞાન

આ બંને સંસ્કૃતિમાંથી પસંદગી કરવાનું તથા પુનઃસુધારણા સાધવાનું તત્ત્વ રહેલું છે એ સ્પષ્ટ સમજશે; અને આ આદર્શો દ્વારા એકબીજાની સાથે અચડામણમાં આવેલા છે; પરંતુ તેમનું મિશ્રણ ચવાથી જરૂર, ઈર્ષક નવું પ્રગટવાનું છે. જેમ પશ્ચિમમાં, ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી નવો યુગ સ્થપાય છે તેમ પૂર્વમાં, બુદ્ધના મતમાંથી નવો યુગ થાય છે. તેથી તેમાં રહેલાં મૂળતત્ત્વો ઉપર મેં વધારે ભાર મૂક્યો છે.

આભાર
દર્શન

મારા જે વિદ્યાર્થીઓએ અન્ય ભાષામાંથી ભાષાન્તરો કર્યા છે- તેમનો, અને બીજા દેશોએ જેમનાં નામો મેં આ ગ્રંથમાં મૂક્યા છે તેમનો કું આભારી છું. ખાસ કરીને ચીનના ડૉ. હુશીહ (Dr. Hushih) અને જાપાનના ડૉ. એમ. એનેસાકી (Dr M. Anesaki) નો અહીં આભાર માનું છું. બર્કલી-મા 'પ્રેસિડેન્ટ સ્કૂલ ઓફ રિલિજિયન' નામે ધાર્મિક મંડળ ચાલે છે. તેમાં 'અર્લ લેક્ચર્સ' (Earl Lectures) તરીકે આ ભાષણો મેં આપ્યા હતાં. તે ભાષણોમાંથી અવતરણો મેં મૂક્યાં છે. સિદ્ધાંત સમજાવવામાં જેનો આધાર લીધો છે તેને અહીં નાનાં પ્રકરણો જેવા સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં મૂકું છું.

૪૨૨ ૧૯૨૩]

કુનેથ જે. સૉન્ડર્સ

૧

ઈક્કિસસમાં એક સાંજ

(પહેલા સૈકામાં)

ઈક્કિસસમાં એક માહુદી વેપારી રહેતો હતો. તેનું નામ મોડિસે. તેને લોકોની પરોણુમત કરવાની ટેવ હતી અને પોતાના ઓક પાકોશીઓ સાથે તે સલાહમંપથી રહેતો હતો. તે કાલક અંશે ઓસનો ધર્મ માનતો; પરંતુ તે એક ખ્રિસ્તીધર્મ-મંડળનો સભાસદ પણ હતો. તે ધાર્મિક ચર્ચામાં સારો રસ લેતો હતો. ધરતી સનના પહેલા સૈકાના અન્ત ભાગમાં તે રેશમી કાપડનો વેપાર કરતો. ઓના લોકો વણકાર હતા અને ઓક તથા રોમન લોકો ખરીદ કરનારા ધસકો હતા; તેમના દલાલ તરીકે તે કામ કરતો હતો.

એક
દાસ્પત્તિક
સંવાદ:

તેને ઘેર એક વખત સાંજે ઓનાઈ લિફ્ટિંગ, તેના મિત્ર-
હિંદી રામાનન્દ અને ઓક સોસ્યેનિર્જ-એ ત્રણ મહાત્માઓ

ધાર્મિક
ચર્ચા:

આવ્યા. એનેકાન્ડરે (મહાન સિકંદરે) પૂર્વ અને પશ્ચિમને એક બનાવી દેવાનો મહાન સંકલ્પ રાખ્યો હતો. તે વિષે એ લોકો વાતચીત કરવા લાગ્યા.

સિકંદરના
સિક્કા
ઉપરથી
અર્થાત્

રામાનન્દે તેમને એક મિલ્કો દેખાડ્યો અને કહ્યું કે “આમા સિકંદર ઇન્દ્રની પેઠે એક મોટું વજ્ર હાથમા લઇને ઊભો છે ” ત્યારે ઈશીસમે કહ્યું, “ એ ઉપરથી મને લાગે છે કે તે પોતાના કામમા નિષ્ફળ થયો છે, પણ અમારા એક મહાન્તે કહ્યું છે કે “તાડું” ધર હંમેશાં પ્રાગ પુરુષોને મળવાનું સ્થાન હોજો, અને તું આદુર-તાથી તેમનાં બોધવચનોનું પાન કરજો. ” તેથી તમારા દેશમાં ઇશ્વર વિષે કેવા વિચાર કરવામા આવ્યા છે તે મને કહો અને આ માનવજીવનનો અર્થ કે ઉદ્દેશ શો છે, તે કહો. અમારા એક બીજા મહાન્તે કહેલું છે કે “ સત્ય, ન્યાય અને શાંતિ એ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર આ જગત ટકેલું છે. ”

ગ્રીકની
નિદાસ

એ સાંભળી ગ્રીક સોરથેનિસે કહ્યું “ આપણા ચીનાઈ મિત્ર જેમણે બહુ મુસાફરી કરી છે, અને જેમનો દેશ ધણો પ્રાચીન ગણાય છે તે પહેલાં બોલે. સત્ય અને સૌન્દર્યની ચીનાઈ લોકોની ભાવના સમજવા હું ધણો આદુર છું. ”

ચીની
વેપારીની
કથની

લિફેન્ગે કહ્યું, “ તમે અતિચિસ્તકાર સારો કરો છો અને વિવેકી છો. આ પ્રસંગને શોભાવે તેવું સુંદર કહેવાનું મારી પાસે નથી, કેમકે હું તો સત્યનો નત્ર ઉપાસક છું; અને મારો ધણો વખત વેપારમાં જાય છે. છતાં અમારા કામકાજને અંગે સત્ય અને ધર્મ સમ્બન્ધી બાબતો બાંધવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. અમે શુદ્ધ વ્યવહાર રાખીએ છીએ; અને બીજી પ્રજા કેમ વતે

છે તે તપાસીએ છીએ. પહાડી મુલકમાંથી હું હિંદ ગયો હતો. અને હાનના શહેનશાહની બેટ લાઇને હું રોમના શહેનશાહ પાસે ગયો હતો. શહેનશાહને અમે દેવનો પુત્ર માનીએ છીએ. “દેવ એટલે ન્યાયી અને ગહન પ્રધર. તેની મરણ પ્રમાણે રાજ્ય અને સમાજની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.”

“રોમનો રાજા સિંહર પેઠે ધર્મર હોવાનો હક્ક કરે છે. અમે રાજેનરાજાહ
ચીનાઇ લોકો એવું માનીએ છીએ કે ન્યાયધી શહેનશાહ દિવ્ય ધર્મરનો
રીતે—ન્યાયધી—રાજ્ય કરે ત્યાં સુધી તે ધર્મરનો પુત્ર ગણાય. તે, પુત્ર
પ્રધા લોકોને મુવના તારા સમો આદર્શરૂપ અને માર્ગદર્શક હોવો જોઇએ. અમારા પૂર્વજો તરફ અમે વફાદાર છીએ તેમ શહેન-
શાહ તરફ પણ છીએ. અને તેમને અમારા પિતા જેવો ગણી માન આપીએ છીએ.

“અમારો મહાન અસાક કહેતો કે હું લોકોનો પિતા છું, રાજાનો
પણ તે કોઇની પૂજા સ્વીકારતો નહિં. પોતે જ પૂજનીય હોવાનો આદર્શઃ
હક્ક કરતો નહિં; અને ખરેખર, અમારો હિંદુ મત એવો છે કે રાજા જનમમાજની સેવા કરવા પસંદ કરવામાં આવે છે.
“દેવોએ રાજા સર્વોર્થ અને તેને રાજપદવી આપી.” એવી માન્યતા પણ ચાલે છે. માણસનો ધર્મ દરેકને પોતાની દરજ્જાબલતા શિખવે છે.

‘તમે અમને એક જ વાક્યમાં માણસનો સમસ્ત ધર્મ કહી રામાનન્દો
શકશો?’ રામાનન્દે પ્રશ્ન્યુ. ચીનાઇ હિંદુએ કહ્યું, કોન્ફયુ- પ્રશ્નોત્તરઃ
શિયસના શિખના મત પ્રમાણે ‘આત્માને વફાદાર રહેવું એ જ માણસનો ધર્મ છે.’ અને હિંદુમાં મને મહામાન શાખાના એક

બોદ સાધુએ કહ્યું છે: “ પાપ કરતાં અટકો, પરાપકાર કરો. અન્તરાત્મા તથા હૃદયને પવિત્ર કરો. ”

લાદસેનો
મત: આ આદર્શમાં અને સંપ તથા નિર્દોષતાના લાદસેના આદર્શમાં બહુ તફાવત નથી. તે દેહેતો કે માણસે કદરતના નિયમને અનુસરવું જોઈએ; નમ્રતા અને અવિરોધ શિખવાથી માણસને મુખ મળે છે. મારો મિત્ર અને હું કોઈવાર સાથે મુસાફરી કરતા. અમારામાં ધણું એક સંસ્કૃત જ છે. આપણે હવે તેનું પશુ કાષ્ઠક સાંભળીએ. ”

રામાનન્દ
હવાચ: રામાનન્દે કહ્યું: “ અમે ધર્મને કુદરત (પ્રકૃતિ) માનીએ છીએ અને તેના અર્થ “ રિવાજ ” પશુ કરીએ છીએ. ‘ કુદરતને અનુસરવું ’ - એનો અર્થ એવો કે અમુક વર્ણના રિવાજ પ્રમાણે કદર જીવનવધી. કેમકે અમારો સમાજ ચાર વર્ણમાં વહેચાયેલો છે. તેમને અમુક કાર્યો કરવાનાં સોંપાયેલાં છે. શાસ્ત્રોમાં જોતાં જણાય છે કે બ્રહ્માએ ચાર વર્ણો જનાવ્યા, સામળમાંથી વાણીના (વેપારી), શુભળમાંથી રાજ્યકર્તા ક્ષત્રિયો, મસ્તકમાંથી વિદ્વાન બ્રહ્મણ્ય અને પગમાંથી નોકરવર્ગના શૂદ્રો જનાવ્યા. ”

પ્રશ્ન: સોરથેનીસે વચમાં પૂછ્યું, “ અમારામાં જેમ સ્વતંત્ર લોકો અને શુલાભો છે, તેમ ? ”

ચારવર્ણની વહેંચણીનું રહસ્ય: હિંદુએ કહ્યું, “ અસાંતમાં જેમ હિસસુદો, વેપારીઓ, બેકેતો અને લાડવાઓ—એ ચાર વર્ગ છે તેમ ? ” “ એમ ખરું ચે ખરું અને નાહું પશુ ખરું; કેમકે અમે તો ક્ષત્રિયોને—લાડવા-

એને જોયા જ્યાં આપીએ છીએ. અને અમારો છેલ્લો વર્ગ-
શક્તિ (જે માત્ર સેવા કરે છે) તે, છેક ગુલામ ગણાતો નથી. વળી
ખીજે વધારે મહત્વનો તકાવત એવો છે કે દરેક માણસ પોતે
પૂર્વ જન્મમાં સારાં માઈ કામ કરે તે પ્રમાણે તે જોયા વર્ગમાં કે
નીચલા વર્ગમાં જન્મે છે. હું એક વેપારી છું અને મારી પર-
દેશની મુસાફરીઓથી મારા દેશમાં હું નાત-બહાર મૂકાયલો છું.
પણ ધણે વર્ષે મારા પુણ્યના પ્રભાવથી હું દ્વિતીય જન્મ મેળવું
અને તેથી જોયો બ્રાહ્મણ જન્મું એ સંભવિત છે.

“અદૃષ્ટ ઈશ્વરે વિશે અમારી કલ્પના એવી છે કે તે એક
સત્ય છે. આપણે જેટલું બાહ્ય જ્ઞાન મેળવીએ તેથી જુદું
જ એવું સ્વરૂપ છે. અને તે સમજાવવા અમે “સત, ચિત
અને આનન્દ” એ ત્રણે શબ્દો વાપરીએ છીએ. માણસને
ત્યારે પોતાના આવા સ્વરૂપનો અનુભવ થાય ત્યારે તેને
સંપૂર્ણ સુખ મળે છે. પછી વિવાહ અને પાપ તેને સ્પર્શ કરી
શક્તિ નથી.”

ઈશ્વર
સંબંધી
કલ્પના:

બૌદ્ધ લોકો કહે છે કે “વાસના જ પાપ છે.” અમે તે કબૂલ
રાખીએ છીએ. પણ તેને જીતવાના અમારા ઉપાયો જુદા છે.
બૌદ્ધ લોકો દેવને ભેટ અથવા યજ્ઞ-સમર્પણ કરવા તૈયાર નથી;
અને પશુચરને તેઓ હિંસા અથવા પાપ માને છે. મારે રેશમ-
ના વેપારી તરીકે હજારો જીવોની હિંસા કરવી પડે છે. તેથી
હું બૌદ્ધ મતનો ગણાઉં નહિ. વળી લડવૈયાએ લડવું એ જ
એની દરજ્જા છે—એમ જુદા લોકો માનતા નથી. અને અમે તે
કહીએ છીએ કે કોઈ પ્રજા નરમાયથી મદાન બની શકી નથી—

બૌદ્ધ મત

વાસના- રાજ્ય કરી ચકતી નથી. તોપણ અમારા ધર્મશુભ્યો કહે છે કે
ત્યાગ: સત્યનું મનન કરવું અને વામનાથી છુટા રહેવું. જ્યારે અમારા
એક સાધુને સિકંદરે હાથેય લેવા માટે બોલાવ્યો ત્યારે સાધુ
મહારાજે સિકંદરને સ્પષ્ટ કહેવાશ્યું કે “તમે આ જગતની વસ્તુ-
ઓમાં એટલા બધા તસ્વીન થયા છો જેથી તમે મત્ત્ય સમજવા
અસમર્થ છો ! ” રામાનન્દે આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

યાદુદી તે સાંભળી મોડિંસે બોલ્યો, “ અહો ! આ ઠીક છે, આ
મત: જગતનું હઠાપણ, તે એક બાબત; અને પરલોકનું હઠાપણ,
તે બીજી જ બાબત છે. અમે યાદુદી લોકો આ જગતને પર-
લોકમાં જવાના મધ્ય-માર્ગ તરફે ગણીએ છીએ. આપણે દિવ્ય
ધર્મરત્ના અંશ છીએ. ધણી કષ્ટો વેઠવામાં જ મહતા છે. એમ
કષ્ટ વેઠતાં જ ધર્મરત્નો પ્રકાશ સારા થ જગતમાં ફેલાશે; અને
આખરે, જેમ સમુદ્ર ઉપર બધું જળજળ બિરખાકાર દેખાય
છે તેમ આ સમસ્ત જગત ધર્મવરમય દેખાશે. ”

શ્રીક મત: “ અમે શ્રીક લોકો પણ એમ માનીએ છીએ કે સત્ય અને
સૌન્દર્યનો પ્રકાશ આ જગતમાં ફેલાવવો એ અમારો જીવનમંત્ર
છે. સૌક્રેટિસ આ ગ્રિહાન્તને અનુસર્યો હતો ? એરિસ્ટોટલનો
શિષ્ય સિકંદર એક મહાન સ્વર્નાધી પ્રેરાપેલો હતો ? અને ઠાણ
માનવજાતને એક કરવા માટે મથતો હતો ? ” સૌરથેનીસે કહ્યું.

બોદ્ધમતનો બુદ્ધ ધર્મને, બધી પ્રાચીન સાંકળનાર, એક કરનાર-તન્ત્ર
પ્રચાર: જેવા અંશોફે ગણ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે તેના રાજદૂતો
એન્ટિઓક્રમ અને ટોલેમીની રાજસભાઓ સુધી પહોંચી ગયા
હતા; અને ત્યાં બુદ્ધનો હાથેય કરતા હતા.

આ નામે સંભળીને યાદુદી મોડિંસે પોતાને લગતો આક્ષેપ સહન કરી શક્યો નહિં; કેમકે એન્ટિઓકસના વંશજો સામે ' મહાબીજ ' લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો; ઇશ્વરના લોકોતરફ ધૃષ્ટાર્પદ વર્તન દેખાડ્યું હતું—એ બધું તેને યાદ આવ્યું. તેણે કહ્યું, " પ્રજાઓ વચ્ચે મેત્રીની હિમાયત કરવાનું કામ સહેલું છે; એક પ્રજાની મંસ્કૃતિ બીજી પ્રજા સ્વીકારે એમ કહેવું સહેલું છે; પણ અમારા યાદુદીઓમાં સૈકાઓ થયાં એક યાદવાદનો મંત્ર નીચે પ્રમાણે બોધ આપે છે:— ' તું એ લોકોમાંથી અહીં આવ ' ત્યાંસુધી અમે આ લોકો સાથે રહીએ છીએ ત્યાંસુધી તેમની પૂજા અને તેમનાં બીજાં ધાર્મિક કાર્યં અમને સમજતાં નથી. "

યાદુદીર
યથેષો
આપાદ

આ ક્ષણે ચીનાઇ સિલિંગ વચ્ચે બોલી જઈયો: હુનાના લોકો માને છે કે ચીનાઇ લોકોને મન ચાર મહાન સમુદ્રસુધી રહેનારા બધા લોકો ભાઈઓ સમાન છે. પણ કોન્સ્ટાંટિનપોલિસના એવો મત છે કે આ જગત એક મંદરનું નાનું કુટુંબ છે જેમાંના લોકો ' દયા, દરુણા ' (Snp) ને માને છે. તે ' ટાકુંગ ' નામથી ઓળખાય છે. મોટાં આથી જગ આગળ ચાલ્યો અને બધાને ' ભાઈઓ ' ગણવા લાગ્યો. ને લગાઈની સામે થતો, અને ' લડવું ' એ ગેરબ્યાજબી ગણતો હતો. આથી તેના વિરોધીઓ બહુ થતા. કેમકે જો દરેક પ્રજા પોતાના મત અને સંસ્કૃતિને સર્વમાન્ય કરાવવા પ્રયત્ન કરે તો જરૂર લગાઈ ચાપ; એમ મિઠંદરે પણ કહેલું છે. હાં તો લગાઈ ચાપ ને હાં તો કેમે કેમે હૃદયપથે? યાવ. ત્રીજો કોઈ રસ્તો છે ? "

ચીની મત

યાદુદીએ કહ્યું: "ના, જો ગુલામીમાં સપડાયો દેશ બીજાના દિન માટે જાગમાં સપડાઈ જાય અને માત્ર સંકટ વેડી પડતાં

યાદુદીને
મત

કરે —આત્મભોગ આપે તે એ ત્રીજો ઉપાય કહેવાય. કષ્ટ પામેલી પ્રજાને પયગમ્બર આધામન આપે છે ! ” અરેખર તેણે જ આપણું દુઃખ સહન કર્યું છે અને આપણાં પાપ કરી લીધાં છે ” પણ આવા આ દેશમાં એક વયોવૃદ્ધ મદાત્મા છે. ખરું છે તે ચાકુલી છે. તે, પહેલાં જુવાન વયમાંથી જ નાઝરયના ખ્રિસ્તી પંથમાં ભળેલા હતા. ધણી લોક તેમને મળવા જાય છે. તે માણસ જાતને આહો છે; અને તેમને માટે સકુ કહે છે કે તે એક દેવદૂત સમા છે. કહાપણના દરિયાવ છે. ”

“ બીજો સોફેટિમ કે ? ” ઝીકે કહ્યું.

“ બીજો કોન્ડુસિયસ ” ચીનાએ કહ્યું.

“ ઠીક આમેા આપણે તેની પાસે જઈએ; અને આત્મરાતના અરા માર્ગ વિશે આપણે તેને પૂછીએ ” હિદુધર્માત્માએ કહ્યું.

૨

ચરે મિત્રોએ થોડો મમય અખ્યાયમાં જોઈને ગાળ્યો; પછી તેઓ ઇક્ષિસસનો મહાન નગરમંડપ જોઈને આલ્યા. ત્યાં તેમણે પશ્ચા લોકોના ટોળા આર્દિમિસના મંદિર તરફ જોઈ એ અદર્શ જોયા; કેટલાંક દેવળના મધ્યભાગમાં નીચે જીવ-રતા હતા.

મોર્ડિસે કહ્યું, “ તેઓ કેવા અદર્શ છે ! તેઓ દિવ્ય અનેક વારી સંભળતા આવે છે; અથવા કાંઈ મદન ચમત્કાર જોઈને કામના-મોક્ષ પ્રેરણવા ઇચ્છે છે; અથવા મંદિરમાં જાડુચરની સલાહ ભરેલાં છે. આ નગરમાં મૂર્તિ બનાવનારા કારીગરો ખ્રિસ્તી પોપ્પન શ્રીવાવર્ગ; ઉપદેશથી ચીઠાઈ ગયા હતા તે તેમણે બગવો કયો હતો. તેઓ મોટા અવાજે જૂમ પાડતા હતા; ઇરીશ્ચન લોકોનો આર્દિમિસ ખરેખર મહાન છે ” એટલું તેમને જરાજર યાદ રહી ગયું છે. તે વખતે વયોરૂઢ જોન નાગરીન લોકોના પંચનુ-લોકિક ધમનું શિક્ષણ લેતો હતો. લોકો કહેતા કે તેમના સાવ (Sav) ગુરુના જેવા જ તે ધર્મ-ધેણાથી ભરેલો છે; સાત ઉપર યાદને

(Yahuveh) કૃપાદષ્ટિ વરસાવે છે. જોશુા (Joshua) જેનામા-અનન્ત પરમેશ્વર અંશત ગહેતા દતા-તેને ૫ રામન લેકાએ મારા નાખેા । ”

અવતાર
દિ હિ હુ
મત

અમ રામા ‘અવતાર’ નો ઉપદેશ આવે છે જે ઈશ્વર નામ નર્થા, જે નેષ શકાતો નથી તે ઈશ્વર યુગેયુગે જગતને જરૂર પડે ત્યારે દેખાય છે-અવતાર છે. મારી પાસે શ્રીગીતાજીની એક નકલ છે જે મારે તમને દેખાડવી જોઈએ તેમા લખ્યું છે કે ‘ હુ અનન્ત છુ. હુ જાતે જ અવતરુ છુ ’ શ્રીકૃષ્ણે એમ કહ્યું છે, ‘ જ મને આહે છે તેમને હુ આહું છુ, ’ અમે ઉલ્લોગ-માં ગૂંથાયેલા રહિયે છીએ, વધારે વખત મનન માટે બચાવી શકતા નથી, તેથી, અમારે માટે તો આજ ખરો માર્ગ છે ” રામ નન્દે કહ્યું

શ્રીક મત

સોરથેનીસે કહ્યું, ‘ આ વાત અમને નવી નથી લાગતી, અમારા ગદન મતમાં એક એવો સિદ્ધાન્ત છે કે ઈશ્વર તરફ અનન્ય લક્ષિત-આત્માદ્યુક્ત લક્ષિત-એ જ ખરો મોક્ષમાર્ગ છે અને હર્માસ (Hermes) ને અમે (Logos)-દિવ્ય મન્ત્ર જવો માનીએ છીએ ” સિદ્ધેન્ગે પૂછ્યું: “ દિવ્ય મન્ત્ર (Logos) એને શું ? ”

‘દિવ્ય
સદેશ’

તેનો અર્થ એક ‘શબ્દ’ અથવા ગુણમત્ર થાય છે ” સિદ્ધેન્ગે કહ્યું, “ અમે પણ તેને કુદરતનો માર્ગ કહીએ છીએ ” તો ઓ (Toa)-એ કુદરતી અવાજ સાંભળવાથી જ માણસ હૃદયપણ મેળવે છે ‘ માનમાં ન્દ દિવ્ય અવાજ (Toa) મોને, જેમ એક વાસણીમા પવન લદરી મોવે તેમ, ” આમ એક કવિએ કહ્યું છે. પાદુદીએ કહ્યું, “ અમે પણ દિવ્ય પ્રતા

ઇકિસસમાં એક સાંજ

ઉપર જ જીવીએ છીએ. અને શીયો (Philo)એ તેને ‘ દિવ્ય મન્ત્ર ’ (Logos)* નામ આપ્યું છે.

“ હું ધણીવાર તેની પ્રાર્થના કરું છું: “ હે મારા આત્મનું! પ્રાર્થનાનું
પરમેશ્વરને રહેવાનું દિવ્ય ધામ યત્રા ચાલ, તે પવિત્ર છે. તું રહસ્ય:
હટકે છે; તે વિવેક-સાક્ષિથી આગળ ચાલે છે. ”

ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીએ કહ્યું “ હું એવી પ્રાર્થના કરું છું જે તેને મીઠી
મળતી આવે છે. તે સોક્રેટિસની પ્રાર્થના છે: ‘ પ્રિયકર પેનદેવ, પ્રાર્થના:
(Pan), આ સ્વર્ગમાં રહેનાર ખીજા મર્વ દેવો, મને અંતરાત્મા-
નું સૌન્દર્ય આપજો. ખાલ અને આન્તર ભાવ બરાબર
તક્લીન (એક) થઈ રહેજો. ’ હું ધારું છું કે આવી પ્રાર્થના-
ઓથી માણસ ઈશ્વર થઈ શકે છે. આથી સિનેકા (Seneca)
કહે છે, ‘ કોઈ માણસ ઈશ્વરથી અલગ રહી, સારો કહેવાતો
નથી. ’ આમાં આપણે બધા એકમત થયા છીએ માણસની
બસાઈ, ઈશ્વરી બાલાઈના નમૂના પ્રમાણે હોવી જોઈએ ! ”

આમ વાતો કરતા તેઓ વડીન જોન શુર પાસે આવી સંત જોન
પહોંચ્યા. તેમના આંગણમાં જ કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો એક અથ નો ઉપદેશ:
જેવા દેખાતા-પણ તેજોમય મુખાકૃતિવાળા-માણસની આસપાસ
એકત્ર થયા હતા; તે કહેતા હતા; “ મારાં નાના બાળકો, તમે
એક ખીજાને ચાહો જેમને તમે જુઓછો તેવાને તમે ચાહશો નહિ
‘તો ઈશ્વર જેને તમે જોયો નથી તેને તમે કેવી રીતે ચાહશો ? ”

“ આપણો જ જવાગ આવી રહે છે. ” ચીનાએ કહ્યું, ચીનાને
‘ અહીં તો આપણા મોટ્સે (Mo-tse) જેવો મહાન ધર્મ- ઉદ્ધારક
શુર છે. ”

* Logos નો અર્થ ‘ શબ્દ શ્રદ્ધા અને ‘ ચૈતન્ય ’ થાય છે.

જે માણસોમાં રહેતો હતો, સૌન્દર્યની પ્રતિષ્ઠા હતો, જેમાં માણસો પ્રકાશ અને જ્ઞાન ભેષ્ટ શક્તિ હતા, તેવા ગુરુ વિશે ધર્માત્માએ વાત કહી

“ પલ્લંગના શિષ્ય જેવું-સાચા શિષ્ય જેવું આ ગુરુનું શિક્ષણ છે ” ઓન્નરવેલા મોલ્સો, હિન્દુ રામાનન્દ સાનમાં મમળ્યા, ને તેમની મુખાકૃતિ ઉપર પ્રકાશના કિરણો ફેળાઈ આવ્યા. “ અનુ નામ જયેતિ આ જ ” “ અમૃત ” હું જ માર્ગ છું-સત્ય છું-જીવન છું-જે મને ઉત્તર કરવામાં આવે તો હું જ બધાને ઉત્તર કરી શકું ” ધર્માત્માએ કહ્યું પછી ફ્રાંસ ઉપર મહાન આત્મત્યાગ મરનારની વાત તેણે કહી પોતાની જાતને છેક જ જૂલી જવામાં જે દિવ્ય પ્રેમ રહેતો છે તેની વાત કરી

‘ પ્રેમ’ની
મીઠાસક

વચ્ચારે તેઓ તારાઓના પ્રકાશમાં બહાર ગયા ત્યારે એ ચારે મિત્રોને લાગ્યું કે એક દિવ્ય ને પાવન વાતાવરણ તેમની આસપાસ વ્યાપી રહ્યું હતું

મોનનો ભાગ કરી હિન્દુ રામાનન્દે કહ્યું, “ પ્રેમ એ જ જીવનપંથ છે, પણ તેનું આચરણ કરવું ધણ જ કઠણ છે. ”

વત્સલિતાન
મોલ્સો
પર છે

યાહુદીએ કહ્યું “ ધર્મિરની કૃપા મિવાય તે અશક્ય છે. ” મોલ્સોનીસે કહ્યું, “ આપણે ચારે જણ સત્યાન્વેષણ કરવા ભેગા થયા, તે ઉપરથી તેમાં સમજાયું કે ધર્મિર-ચિત્તનમાં ‘ જાત ’ કાંઈ હરકત ઉપજ કરતી નથી. ”

ચીનાએ કહ્યું “ જે માણસો વિવેકશક્તિથી કામ કરે તો ને ? અમારા મોઝસે (Mo-tse) ગુરુએ વિશ્વપ્રેમને ના-

પમંદ કર્યો છે. અને અમે હ મેર્યા લગાઇ કરતા આવ્યા છીએ; ને પરિણામે-શાંતિ અને આરામ નહિ મળે અને સર્વનાશ થશે, ત્યારે બાકી રહેલા લોકો માત્ર ખેતી કરવા માટે જીવશે ! ”

સોરથેનીસે કહ્યું, “ અમારા લોકો વિષયવાસનાના બોગ ચર્ષનારા પામે છે. હુબ્રિસ (Hubris) અને પાપવાસના એકત્ર થયાં; તેથી એથેન્સની પડતી દશા આવી; અને આજે ય આશ્ચર્યમાં ગુલામો પણ વિષયના કીડા ચઢ રહ્યા છે; અને આ મદિયેનાં દિવાનખાનામાં વેશ્યાઓ રહે છે. સદ્ભાવનાનો દુરુપયોગ કરવાથી પાપ જન્મે છે; તે એટલે સુધી કે વિષયવાસનાને પ્રેમનું જીવું ગ્વરૂપ આપવું સોફિસ્ટિસે કરેલા ગદાયે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા !

વિવાસથી
અધ.પતન

૩

વાર્તાલાપ
આર્ક:

ઈલિસસ નગરીમાંથી વિદાય થતા પહેલાં, એક વખત તેઓ મોર્ડિસીના મુકામે આવ્યા. સોસથેનીસે કહ્યું, “આપણે મહાન ધર્માત્મા જોનની વાત કરતા હતા. અને માણુમને માટે એક આદર્શ શોધતા હતા.

કેટ
માનવને
આદર્શ:

■ આપણા ચીનાઈ મિત્રે આપણને એક રાજકુમાર જેવા માનવી ‘કુંગ’ વિશે કહ્યું: એ આજે ફરીયા કહેશે ?” ચીનાઈ તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું, “ધણી ખુશીની વાત છે; કેમકે તે રાજવી જેવા પ્રાચ પુરુષ (Chantse) વિષે અમારા ગુરુએ કહ્યું છે કે. ‘તે ખરે પરાંપકારી છે; ચિંતાથી મુક્ત રહે છે. ડાહ્યો છે; ભમથી મુક્ત છે. ચરવીર છે, નીડર છે.’ ગુરુના પોતાના આવા જ ગુણો હતા. રાજવી જેવું જીવન એ જીવી ગયા, ઉપદેશ તરીકે વિવેક ચિખવી ગયા; અને પુરાણી પ્રમા અમને સમજાવી. એક-મંપ શિખવ્યો. સમ્યાઈ અને દૃઢતા શીખવી. કસહથી દૂર રહેતાં શીખવ્યું.”

હિન્દુ રામાન દે પૂછ્યું. " દૂ કમા એમના માર્ગદર્શક સત્રો ક્યા હતા ? "

" જી હો મહાશય (L) એ જ તેમનો સિદ્ધાન્ત, તે સિવાય માત્ર સમ્યક્તા એ ખાતરી વિશ્વાસનું સ્વરૂપ લે છે, હતાપણ ખીકણ પણામા જી હારી જાય છે, શૂરવીરતા જુન્મ બને છે, ને નિખાતસ- પણ અદ્વિત્ય મણાય છે. "

જીવન-
માર્ગદર્શક
સત્રો

સોરથેનીસે કહ્યું " તમારા ગુરુ તો એરિટોગ્લે કહલા ઉત્તમ માનવી (Superior Man) નું સ્મરણ આપે છે તે પણ ' મધ્યમ માર્ગ ' માં ચાલતા, ને માણુમેને વિવેકશક્તિ પ્રમાણે ચાલવાનું કહેતા. "

શ્રી

' મગરર થવા કરતાં નમ્ર થવું સાર છે, ઇશ્વરના હતાપણ પાસે નમ્ર થવું સાર છે, ઇશ્વરનો ભય એટલે હતાપણની શરૂઆત " મોર્ડિસે કહ્યું

ચિનાઇ તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું " લોટ્સે (Laotse) આવો જ મત આપે છે તણુ મોટા શુણેને તે નો કહે છે—તે શુણે નમ્રતા સન્નતતા કરમ્મર, નિરભિમાન તેમના શબ્દો મને વડીત ગુરુ જોતનો ઉપદેશ યાદ આપે છે " નમ્ર માણુસો જ ખરે-ખર ભાગ્યશાળી છે કેમકે આ જગતનો વારસો તેમને મળે છે "

નીની

૩

વાર્તાવાપ
આહ

ઈલ્લિસ નગરીમાંથી વિદાય થતા પહેલા, એક વખત તેઓ મોડિસીના મુકામે આવ્યા. સોસથેનીસે કહ્યું, “આપણે મહાન ધર્માત્મા જોનની વાત કરતા હતા. અને માણસને માટે એક આદર્શ શોધતા હતા

એક
માનવને
આદર્શ:

“આપણા ચીનાઈ મિત્રે આપણને એક રાજકુમાર જેવા માનવી ‘કુંગ’ વિશે કહ્યું, એ આજે ફરીથી કહેશે ?” ચીનાઈ તરવેતાએ કહ્યું, “ધણી ખુશીની વાત છે, કેમકે તે રાજવી જેવા પ્રાણ પુરુષ (Chuntse) વિષે અમારા ચુરુએ કહ્યું છે કે, ‘તે ખરો પરાંપકારી છે, ચિંતાથી મુક્ત રહે છે ગણ્યો છે, ભગથી મુક્ત છે. ચરવીર છે, નીડર છે.’ ચુરુના પોતાના આવા જ ગુણો હતા. રાજવી જેવું જીવન એ જીવી ગયા, ઉપદેશ તરીકે વિવેક શિખવી ગયા, અને પુરાણી પ્રમા અમને સમજાવી. એક—મ પ શિખવ્યો. સમ્યાઈ અને દંડતા શીખવી. કલહથી દૂર રહેતાં શીખવ્યું.”

હિન્દુ રામાનન્દે પૂછ્યું. “ દૂંકમાં એમનાં માર્ગદર્શક સૂત્રો ક્યાં હતાં ? ”

“ લીડો મદલાવ (Li) એ જ તેમનો સિદ્ધાન્ત; તે સિવાય માત્ર સમ્યક્તા એ ખાલી શિષ્ટાચરનું સ્વરૂપ લે છે, હઠાપણુ બીકણુ-પણામા બીનરી બધ છે; શુભીરતા જુસ્મ બને છે, ને નિખાલસ-પણું અસ્પતા ગણાય છે. ”

અવન-
માર્ગદર્શક
સૂત્રો

સોરથેનીસે કહ્યું “ તમારા શુરુ તો એરિરોટલે કહેલા ઉત્તમ માનવી (Superior Man) નું સ્મરણ આપે છે. તે પણુ ‘ મધ્યમ માર્ગ ’ માં આવતા, ને માણસોને વિવેકશક્તિ પ્રમાણે આલવાનું કહેતા. ”

શ્રીક:

“ મગર યવા કરતાં નમ્ર થવું સારું છે, ઇશ્વરના હઠાપણુ પામે નમ્ર થવું મારું છે, ઇશ્વરનો બધ એટલે હઠાપણુની શર-આત ” મોર્ડિસે કહ્યું.

ચિનાઇ તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું “ લોટ્સે (Laotse) આવે જ મત આપે છે. ત્રણ મોટા શુભોને તે મનો કહે છે—તે શુભો નમ્રતા, સન્નિવનતા, કરકમર, નિરબિમાન. તેમના શબ્દો મને વડીલ શુરુ જોનનો ઉપદેશ યાદ આપે છે. “ નમ્ર માણસો જ ખરે-ખર ભાગ્યશાળી છે કેમકે આ જગતનો વારસો તેમને મળે છે. ”

ચીની:

“ તે અમારી ઉપદેશપોથીમાંથી લીધેલું વચન છે. ” મોર્ડિસે કહ્યું. “ જોન ઇઝરાઈલનો સત્પુત્ર છે. ”

રામાનન્દે બોલ્યા “ જોન તો ખરો હિન્દુ યવા લાયક છે; ” કેમકે અહિસાને અમે માન આપીએ છીએ; નમ્રતા અને નિ-બાળના બળની અમે કદર કરીએ છીએ ”

હિંદુ
સિદ્ધાંતો
સાથે
સામ્ય:

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

“જે પોતે નમે છે તે નમ્ર થાય છે; જે નમ્ર છે તેને મોક્ષ મળે છે.” લોટ્રસે એમ કહે છે.

મનુષ્ય-
સ્વભાવ

“માણુસ તર્કનો ઉપાસક છે કે ભિંમિંઓનો ? તે સ્વભાવે મારો છે કે પાપી છે ?” એ પ્રમાણે લિંદેન્ગે પૂછ્યું.

ચાલુહીએ કહ્યું, “માણુસ-માત્ર પડછાયા મમાન છે. અને ક્ષણિક છે. ઇશ્વર તેને ફિરસ્તા કરતા રહે.” ઉત્તરતા બનાવ્યો છે.”

મેન્ઝરે કહે છે કે “સ્વભાવથી માણુસ મારો જ છે. હિન્દુ મત આમા કેવો છે ?” “માણુમ વિરાટ આત્માનો અંશ છે. અને તે પોતાનું સ્વરૂપ જોવા જાગરી જ: આત્મ” નામ મોક્ષ. ખરો યોગી એટલે જાગેયો, ” પ્રખુદ આત્મા.”

સેવાના
આદર્શ:

માર્ડિસે કહ્યું, “અમારા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મૌધી મોટો એટલે સૌનો સેવક; અને અહીં પણ વડીલ યુરુ જોન આપણને ઈઝરેલાઈટ પયમગમર જેવા લાગે છે.” “હું” નમ્રતાથી ઝાઝુ પાળનારો થાઉં, માદનો વેશ થાઉં. આધિજાનો માર્ગદર્શક થાઉં, અને સૌનો મિત્ર થાઉં, સમાનન્દે કહ્યું; “એ પ્રમાણે જોબ (Job) કહી ગયા છે; અને અમે તેમાં એકમત છીએ, ઇશ્વરની આજ્ઞા પાળવી એટલે કે ગરીબોની સેવા કરવી.”

શ્રીકૃષ્ણને

સામ્રાજ્ય-

ભાવ:

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “આ નમ્રતાનો ઉપદેશ મને મળતો નથી. તે તો યુદ્ધમાં મારે છે; સ્વતંત્ર માણુસોને સેવા કોની કરવાની હોય ? અમે ઉદ્ધત યુવા માગતા નથી; તોપણ દરેક વ્યક્તિની પદવી પ્રમાણે તથા તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તેને માન મળવું જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ—”

ધક્કિસસમાં એક સાંજ

ચીની:

“ હું ધારું છું કે હું ‘કુંગ’ના મતને મળતો છઉં. અને સોદ્દમેને નહિં શુદ્ધને મળતો નથી, પણ એરિસ્ટોટેલને મળતો છઉં ” ચીનાઇ ગુરુ બોલ્યા.

“ યાહવે હંમેચા નમ્રને મોટા બનાવે છે અને ગાંવજને જમીનદોરત કરે છે; અમે યાહુદીઓ હિન્દીઓ જેવા છીએ. અમે ધર્મશ્રી-મકેતને માનીએ છીએ. માનુષી ક્ષાપણુ તેની પાસે કંઈ કામ લાગતું નથી. ”

સોરથેનીસ બોલ્યો “ તેથી જ ઝોક અને ચીનાઇ લોકો ઈઝરાયલ તરફથી પ્રકાશ મેળવવા ઇચ્છે છે-અને એથી પેતાની ખામીઓ દૂર થઈ જશે એમ માને છે. ”

“ અમને-હિંદીઓને આવા પ્રકાશની જરૂર છે. અમે દિવ્ય તરવરી પાંખમાં, માનુષી હિત છેક જ વિમારી મૂક્યું છે. આપણે અહીં જેવો બ્રાહ્મણાવ અનુભવ્યો છે તેમા જ પ્રજાઓનું કલ્યાણ રહેલું છે ! ” રામાનન્દ બોલ્યા.

કલ્યાણ-
માર્મ:

પ્રકરણ ૧

(૧)

“ દુનીયામાં જ્યાં માર્ગો મેળના એક બંધ
આગળ કિતરતા છે ”

જુદ

“ અહિંસા ’ હિંદુસ્તાનનો મહાન વિશ્વ છે. ”
મરચાદમ ઇલિયડ.

નાસ્તિક- નવા નાસ્તિકવાદની પ્રગતિ થવાથી જગતમાં નવયુગનો
વાદમાધી પ્રારંભ થયો છે જુડિયા (Judaea) માં એવું બન્યું છે,
નવયુગનો અને હિંદુમાં પણ એવું બન્યું છે. અને નવયુગના તે સિદ્ધાન્તો
અર્ધા માનવજાતને આકર્ષે છે. આપણે હિંદુ વિષે યીન વિષે
અને જાપાન વિષે વિચાર કરીએ છીએ. તેથી આખા એશિયા
ખંડના સંસ્કૃતિક ઇતિહાસના તથા ખડે પાડીશુ —

(૧) જુદ પહેલાનો યુગ

(૨) જુદ-યુન

(૩) જુદ પછીનો યુગ.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મથી નવો પ્રકાશ તથા નવજીવન આવ્યા તેમ બુદ્ધ મત એશિયામાં આવ્યો; અને જૂના પુરાણા મતોના સંસ્કાર-વારસાનું પુનરાવલોકન નવી દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું; અને તેથી ધર્મનું એકીકરણ થયું.

બુદ્ધ પહેલાંના કાળમાં આર્યો હિંદીઓ ચના હતા, અને તેઓ ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં વસવાટ કરતા હતા. પછી ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ તથા પશ્ચિમ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. પોતાની પહેલાં આવી વસેલા લોકો, તથા મૂળવતનીઓ પોતાની સંસ્કૃતિને દબાવી દે નહિ તે માટે તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. તોપણ તેઓ હિંદીઓની સારી રીતભાત તથા સારા વિચારો અપનાવવા લાગ્યા.

પછી જેમ જેમ બ્રાહ્મણવર્ગ વધારે સત્તા ભોગવવા લાગ્યો તેમ તેમ આર્યો વિચારવંત થવા લાગ્યા. તેમણે “કર્મ” અને “સંસાર” ના મતનો પ્રગટાવ્યાં. “કર્મ” પ્રમાણે પુનર્જન્મ થાય છે” એવો મિદ્ધાન્ત આગળ કર્યો; અને જે માતિ-સંસ્થાનો પાયો રંગબેદ ઉપર તથા કામની વહેંચણી ઉપર રચાયેલો તેને, કર્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર મૂકીને, તેને સાદો અને સામાન્ય માણુમની સમજશક્તિમાં જીતે તેવો, કરવા લાગ્યા.

પહેલો યુગ આશરે ઈ. સ પૂર્વે ચોદમી સદીથી ઈ. સ. પૂર્વે જદા સદા સુધી છે. જદા સદીમાં બુદ્ધ શાક્ય મુનિએ પોતે જે નીતિમાર્ગ ઉપર વધારે લાર મૂક્યો; ને ધર્મગુરુનાં કપટ સામે બળવાન બૂબેશ ઉઠાવી, સ્વતંત્ર સંવમનો પંથ સ્થાપ્યો; અને મૌર્ય વંશના સમ્રાટોને માર્ગ સરળ કર્યો પહેલાં તો ઐશ્વર્યમતવાજાનો હિંદુમતવાજાઓ મામનો કરવા લાગ્યા.

બુદ્ધ પછીનો
યુગ.

પણ ત્રીજા યુગમાં—ઉપર સૂચવેલા બુદ્ધ પછીના યુગમાં—એક નવો ધર્મ પ્રગટ્યો જેથી જાણનાં સગવડ યયું—ઐહિક અને ધાર્મિક મતનું એકીકાણુ થયું. જાણ હિંદુઓ માન્ય રાખે તેડુ સામાજિક ધર્મશાસ્ત્ર, સ્મૃતિ વગેરે પ્રગટ થયુ. વિક્રમ સંવતના બીજા સૈકાથી સાતમા સૈકા સુધી આ રચનાત્મક યુગ, પૂર વેગથી ચાલુ રહ્યો ને તે પછી એક હાનના સમય સુધી—કેટલાક પ્રગતિહીન વ્યતંગનો વચ્ચે આવી ગયા—નોપણ એક જાતનો રચનાત્મક ક્રમ ચાલુ જ રહ્યો આક્રમણ કરનારા જ ગણીઓએ, ભોગલોએ અને વ્યાપારી દૃષ્ટિવાળા પશ્ચિમના લોકોએ પણ હિંદુત્વનું ઘડતર કરવામાં થોતથોતાનો કાંઈક ફાળો આપ્યો છે હિંદુઓના સરકારો પુન રચનામાં ઉપર કહેના ત્રણ બધો કામ લાગ્યા કે—જગની આક્રમણ કરનારા લોકો, મેળનો અને પશ્ચિમના વ્યાપારી દૃષ્ટિવાળા લોકો.

ચીન સાથે
સામ્ય

તેવી જ રીતે ચીનમાં કૌન્દયુચિયસના મતથી નવી સુધા-રણા થાય છે અગર જો કે એનો મત સંયોજક હોવા કરતા વિભાજક વધારે છે, તોપણ તે આપણા ઉદ્દેશને—નીતિમાર્ગના કમિક વિકાસને—પ્રાપ્તિ તેવો છે.

નીતિના
ધ્યેયનું
સ્ફુટ સ્વરૂપ

બુદ્ધ-યુગ પહેલાના સમયમાં હિંદુના નીતિસમ્બન્ધી આદર્શો વિકસતા હતા. ભટકતી જાતો તરીકે પળાતા રીતરિવાજોમાંથી એક સ્થાપિત માનવજાતિઓને શોભાવે તેવા રિવાજનું સ્વરૂપ જાણાવું હતું. અપ્રગટમાંથી પ્રગટ સ્વરૂપ થવું હતું. ઉદ્દેશ-વગરના શ્રમણમાંથી ધર્મ ઉપર લાર મૂકાનો હતો.

નીતિશાસ્ત્રને આરંભકાળમાં બે આશુઓ હોય છે. ભટકતા લોકો માટે અશુક નિયમો અને કર્તવ્યો નક્કી કરેલા હોય છે. અને

પ્રકરણ ૧ છું

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમા આગળ વધેના લોકો માટે, અમુક જીવન વધારે કડક નિયમો અને કર્તવ્યો હોય છે

સુદ્ધ-યુગ સુધી જુદી જુદી નાતજાતના નિયમો તથા ચાર આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ) નક્કી થઈ ગયા હતા. હિંદુઓના નીતિશાસ્ત્રમાં આ એક ખાસ લક્ષણ છે, અને તે ધણું મહત્ત્વનું છે. નીતિના આદર્શો માપેક્ષ હોય છે; અને અમુક ધાર્મિક સંપ્રદાય પ્રમાણે રીતીકારનામાં આવેલા હોય છે. હિંદુ રીતરિવાજોની વિવિધ જાત પણ એ રીતે જ રચાયેલી છે.

આશ્રમ-
વ્યવસ્થા:

પ્રકરણ ૨ જી

(૨)

૪. ૪
પૂર્વ
૪૦૦૦ વર્ષ
પહેલાં

મિ હુનદીની ખીણમાં જે લોકો મોટી પહેલાં રહેતા હતા તે (હિંદુઓ) અસંસ્કૃત નહોતા, એમ માનવાને ધણા પ્રસાદ છે એમના કુદર ઈંદના મકાનોવાળાં મોટા ચહેરો હતાં તેમનાં સ્નાનગૃહો હતાં. કાસાનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે અવન્ત મૂર્તિઓ, સુંદર-મહેર ઓપવાળા સિકકાઓ વગેરે કનાકારીગરીના ધણાં કામ તેઓ બનાવતા હતા તેથી એમ લાગે છે કે ઈ. પૂર્વે ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં, હિંદો આ વિભાગ મસ્કિતની બાંધી કાઢી પહેલ્યો હતા.

પણ તેમના ઉત્તર સ્વરૂપો માથે જોડાયેલા ખીન-કટલાક પ્રાચીન સ્વરૂપો જોવામાં આવે છે, જેમકે વૃક્ષપૂજા મનુષ્યવધ, લિંગપૂજા વગેરે. તેથી એવી સચના મળે છે કે તે વખતે ધર્મિક અને નૈતિક વિચારોનું સંક્રમણ થતું હતું, અને ત્યાં પછી બે હજાર વર્ષ સુધીમાં લખાયેલા હિંદુઓના ધર્મ-ગ્રંથોમાં, જુગેદ માં અને અયર્વેદમાં-એવું જ જોવામાં આવે છે

જૂના આર્ય લોકોના ધનિકવર્ગોની ઇશ્વરપ્રાર્થના અને મન્ત્રો જુએકમાં અને અધર્મવેદમાં અવિ છે. ઇન્દ્રદેવને પ્રસન્ન કરવા, તથા તેમની પૂજા કરવી એ જ તેમની પ્રાર્થનાનો હેતુ હોય છે. પણ તે દેવો પોતે જ સંપૂર્ણ રીતે સાત્ત્વિક થયેલા જણાતા નથી. અને તેમાંના કોઈ તો એવા લોભગ્રા અને મલ-પાનમાં આસક્ત થયેલા હોય છે—જાણે કે એક લરકર પરદેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા આશુ હોય, અને ખૂન મસ્તીમાં રહેતું હોય નહિં ।

૨૬-૩૧૭૮

ભારતવર્ષપર પ્રથમ આક્રમણ કરનાર લોકો જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાના 'સુમેરિઅન' પૂર્વજો વિશે કંઈ જાણતા નહોતા; તોપણ તેઓ નીતિમાર્ગે ચાલતા હતા. 'ઋગ્-સીધે રસ્તે—શુદ્ધ ચલાવનારા' અને 'કુટિલમાર્ગીઓ' (વામ-માર્ગીઓ)—એવા બે વિભાગ પ્રથમ તેમણે પાડ્યા. તેમાંના કાલા માણસોએ હિંદમાં ચાલતા જૂના રિવાજો—લિંગપૂજા વગેરે નિંદી કહાડ્યા. જે લોકો દેવાને ભેટ ધરતા નહિં તેમની કૃપણતા તેમણે ધિછારી કાઢી. અને તેમણે ઊંચી જાતનું આમજીવન શુદ્ધ માંડ્યું જેથી ખીજાને સારો દાખલો બેસે.

આર્યોનું
જીવન:

તેમનો લગ્નનો આદર્શ ઊંચો હતો. તેમના પિતૃઓના આદર્શ મોટાં પણ અરપટ હતો. તેમનામાં ન્યાયપ્રિયતા હતી. 'પાપથી જ માણસ, દેવથી જુદા પડે છે.—' એમ તેઓ માનતા હતા. દેવને તેઓ પોતાનો જાઈ, પિતા કે મદદ કરનાર મિત્ર ગણતા. કોઈવાર ઇન્દ્ર તેમને કબિલાજોર અને દાઠડીઓ લોગતો ત્યારે, તેઓ વરુણ જેવા ન્યાયી દેવની પ્રાર્થના કરતા; તેની પાસે ક્ષમાની માગણી કરતા હતા. આ ન્ય પી વરુણદેવ મોટા વિસ્તારવાળા આકાશને પણ ઊભરી દે છે. ન્યાયની કેવી વિપુલ

દેવાની
સાવના

ભાવના । તે દેવ ભક્તના કે પાપીના અંતરના ઊંડાણમાં જોઈ શકે છે; તેમના હક્ક ઉપર ધ્યાન આપે છે, ક્ષમા આપે છે. તોપણ તે વરુણદેવ પિતૃહત્યા કરનાર અને મઘપાન કરનાર ઇન્દ્રને તાળે થઈ જાય છે: આ જાળત ખ્યાન ખેંચે તેવી છે.

‘ઋતની’
ભાવના:

ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો “ઋત” ની ભાવના, એટલે કે કુદરતી નૈતિક ભાવના, આર્ય લોકો સાથે હિંદમાં આવી છે. ‘પર્સિયા’ (Persia) ના લોકોએ આવા જ વિચારો કરેલા છે. ગ્રીકમાં ઋત ને મળતો શબ્દ Moira (મોઈરા) છે; તેનો અર્થ ‘પરસ્પર સુમેળ’ (Harmony) થાય છે. ઋતની ભાવનાએ દેવો સાથે કલહ કરવાનું શરૂ કર્યું; કેમકે તેઓ તેમાં બરાબર મળતા યતા નથી; તોપણ ધીમે ધીમે તેને ઋતના અમલ નીચે આવવું પડે છે.

દેવાની
સંખ્યા:

દેવાની સંખ્યા ઠાઈ તેત્રીસ,* ઠાઈ છેતિર અને ઠાઈ તેત્રીસ-સો કહે છે. પણ તે બધાનાં એકખીજાયાં જુદાં પડતાં લક્ષણો રૂપક કહેવામાં આવ્યાં નથી. તેમાંના બધાને માટે “દેવામાં પ્રથમ” એવું ઉપનામ કહેવામાં આવ્યું છે. આર્યોએ ક્રમ

નક્કી કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી; દેવાનો દરજ્જો સાચરવા નવા વિચારો કર્યા. ઢેટલાકને આકાશમાં રહેવાનું સ્થાન આપ્યું. આકાશમાં અગિયાર દેવો રહે છે, તેઓ 'જિયા' કહેવાયા.

સોફેટિસે શિખવેલા વીરતા, નિયમિતતા અને ન્યાય-એ ત્રણ પ્રાયમિક ગુણો હોમરના ગીતોમાં કવિત્વદષ્ટિથી રજૂ કરેલા જોવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે હિંદમાં નીતિના મહાન સિદ્ધાન્તોના બીજ વેદના મંત્રોમાં જોવામાં આવે છે. પહેલો વિચાર તપસ્વ (ભ્રમા) નો છે. તેનો રૂપક-અર્થ 'ભક્તિની ભ્રમા' લેવાય છે. અને ધીમે ધીમે 'તપ' એટલે સંયમ, નિયમ, અડગ ધૈર્ય, ઠટ વેડવાની તૈયારી વગેરે જિયા ગુણોનો સમાવેશ તેમાં કરવામાં આવ્યો. પછી તો તપથી, પાપ બળાને હરમ થઈ જાય છે, માણસ દેવાને પ્રિય બને છે વગેરે મહાન પવિત્ર ભાવનાઓ વિકસી. ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં લાખી જટાવાળા ઋષિઓ દેખાવા લાગ્યા. તેઓ ભગવાં લૂગડાં પહેરતા હતા; તપ-વડે પ્રજા પાસે જવાની શક્તિ તેમણે મેળવી હતી.

નીતિના
બીજ:

અહીંથી હિંદમાં " સંન્યાસ-આશ્રમ " નો અને મઠ-વાસીઓનો ઉદય થાય છે. અહીં 'ભક્તિનું' બીજ રોપાય છે. ભક્તિનો અર્થ ' ઈશ્વર તરફ દૃઢ પ્રેમ અથવા અનુરાગ થાય છે. પાતળના મુગમાં ' ભક્તિવાદ ' જન્મે છે. અને તેના પરિણામે કાઈ કાઈ વાર અનિષ્ટ ફોજો જોવામાં આવે છે. તોપણ, એક રીતે જોતાં, તેમાંથી ભવ્ય કલ્પના-સૃષ્ટિ વિકસી હતી; ને બીજી રીતે જોતાં, તેમાંથી નિંદવાયોગ્ય વિષય-સપટતા પણ જન્મતી હતી. આજે તે ભક્તિ, શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતાના યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તરફ દેખાડવામાં આવતી હતી; તો

ભક્તિનો
જન્મ:

પ્રાજ્ઞયથી, તે અવિચારીપણે વધારી મૂકેલા, પુરાણોક્ત વિષયસંપદ શ્રીકૃષ્ણ તારક દેખાડવામાં આવતી હતી !

યશ અને
તેલું ફળ

યશ અને ગુરુશિષ્યાના વિચારો પણ ઝઘ્ઘેદમાં છે. તેનું ફળ માણસને પરલોકમાં જ મળે છે. આ વિચારથી પ્રાજ્ઞના જન્મનામાં એવો મત ફેલાયો કે જ્ઞાન કરવાથી માણસને નવો જન્મ મળે છે, સ્વર્ગ મળે છે; ત્યાં સર્વ જાતનાં સુખ મળે છે. જ્ઞાન સાથે બકિત હોય તો વળી વધારે સુખ મળે છે.

ઈ. સ. નાં
૧૦૦૦
વર્ષ પહેલાં

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં, હિંદમાં ફેટલાક વિચારો વિકાસ પામતા હતા. પ્રથમ અસ્પષ્ટ વિચારોમાંથી કોઈ મહાન ભાવનાઓ જાગતી હતી, જેથી પ્રજાનું સંસ્કૃતિક ધડતર હઠ થાય, અને ખીજ પ્રગ્ન કરતાં તેની ઝાપ નોખી પડે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો
ઉદય:

પણ પ્રાજ્ઞયથી આ ભાવનાથીલ યુગ-આ કવિતાનો યુગ-ન્યારે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊતરી પડ્યો ત્યારે ફેટલાક વિચારો જુદી જ રીતે વિકસવા લાગ્યા. એ વખતે જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ‘ઈશ્વરી સામ્રાજ્ય’ની ભાવના વિકાસ પામતી હતી ત્યારે હિંદમાં ‘અતેક વસ્તુઓની પીઠમાં કંચુ’ મૂળ તરવ રહેલું છે? - એ પ્રશ્ન ચર્ચાિતો હતો. એ વખતે હિંદના દેવમંડળમાં પણ વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. દેવાને એક મોટો નીતિ-નિયમ લાગુ પાડવામાં આવતો, જેથી તેમને પણ સત્યદર્શન થઈ શકે. કેમકે તેઓ (દેવો) પણ હજી સુધી અંતિમ સત્યથી અલગ અને અગ્નચ્છ રહેલા હતા.

પરમ શુદ્ધ
બલનો
વિચાર:

“દેવાનો અને માણસનો સ્પર્શ એક છે” આ વિચાર હિંદમાં આવ્યો; અને પછી ‘પરમ સત્ય’, ‘બ્રહ્મ’

‘આત્મા’ જ્યાંથી મન અને વાણી પ્રગ્ન થાય છે તે-૧૨૫ આત્મ. પાપ જેને સ્પર્શી ગાકતું નથી, એના પરમ શુદ્ધ, સત્ય ‘અનાદ્-મનસગોચર’ ની લાનના વિનાસ પામવા લાગી ઈ સ પૂર્વે નવમા અને માતમા સંકાના ગાગામાં જન્મત્રા અને કર્મમાર્ગશી કીચડમાં લી જાયત થયતુ હિંદ ગદનવાદના પર્વત શિખર મુરી પડોથી જાન છે. ઉપનિષદો, આ સત્ત તત્તને ઝાળખાવે છે, ત્યાં કહી ‘ગમનયુગ્મી હિમાલયની તનયા’ (ઉમા હૈમવતી) એણે મત્યનું તત્ત પ્રથમ દેવાને સમજવું આ કલ્પના મુદ્દા અને જિત્વપ્રેરક છે ગિરિશિખર અને શુભાવાસીએ, એ એ પરમ મત્ય જોયું જે દેવો સમજવા નિષ્ફળ થયા હતા તે તત્ત, એટલે જાણ કે પરમ ચેતન-જે જગતમાં મર્વોપરિ છે

આ એકેશ્વર-વાદમાંથી નીતિનો જે આદ્ય ઉદ્ભવ્યો તે હિંદો લક્ષણિક પ્રકાર છે વ્યક્તિ એક જાતનું માયિંદ્રિય છે ખીજને કુ ખ દેવ તે આપણને પોતાને જ કુ ખ થયા જોયું છે ‘પોતે’ અને ‘ખીજ’ -એ એ તરવો જુદા તથી -આ નીતિનું ઘોગ્ન જ પરમશન શોધવનો ગજમાર્ગ છે, પણ કાઈવાર તે પણ ત્રિઘાઉપ મળાય છે, કેમકે તે એક એની સસારસંગી છે જે લબ્ય માધકે છોડી નેઈએ

એકેશ્વર
વાદમાંથી
ભૂતદયાનો
જન્મ

પહેલાંના ઉપનિષદોમાં સમજાવેનો ‘કર્મ’ અને ‘સંસાર’-નો નિયમ સમજાવે છે કે ‘પુનર્જન્મ’ એટલે કરેલાં કર્મોનો યોગ્ય જલ્દો. ‘વાવે તેવું’ લલે ને કરે તેવું પામે !’ આ નિયમ પ્રમાણે જથી ત્રિચારણ થવા લાગી

સસાર
અને
પુનર્જન્મ

ગૌતમ
બુદ્ધ

પછી છઠ્ઠા સૈકમાં બે મહાન સુધારકોનો જન્મ થવાથી બે પગલાં આગળ વધારે પ્રગતિ થઈ. તે બન્ને ગૌતમ બુદ્ધના અનુયાયી શિષ્યો હતા. તેમણે કર્મના નિયમને વધારે બંધ બેસે તેવો કર્યો, અને વળી, અડગ નીતિમય જીવનની દિશામાં કસી, જેથી પુનર્જન્મ સુધારી શકાય, અથવા જન્મમરણની ઘટમાળા માંથી છૂટી, મોક્ષ મેળવાય. ગૌતમ, જેને આપણે ‘બુદ્ધ’ એટલે ‘પ્રથમ જાગેલો’ કહીએ છીએ, તેના ધર્મ એટલે માત્ર નીતિમાર્ગ.

ગૌતમ
મહાવીર

તેના જેવા એક સમકાલીન ગૌતમનો ધર્મ જુદો જ છે. બેઉમાં સંસારને એક પાપ તરીકે ઓળખાવેલો છે, અને ‘કર્મ’ એ તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ છે. આ ગૌતમનો માર્ગ કાંઈક જૂના સંસ્કારને સાચવી રાખે છે; પરંતુ, બુદ્ધનો માર્ગ નાસ્તિક મત છે.

કર્મબંધન
અને
મોક્ષ

કર્મનો સિદ્ધાન્ત નીતિની દૃષ્ટિથી બહુ મહત્વનો છે કેમકે એથી એમ સમજાય છે કે ‘મોક્ષ’ એ કાંઈ મનસ્વી દેવોએ આપેલી બક્ષિસ નથી; પણ ‘મોક્ષ’ એ તો આત્મ શિક્ષણ અને સંયમથી છૂટી લીધેલી જાંચી કાઢિ છે, પરમ દશા છે. ગહન દૃષ્ટિથી જોતા, માણસે જેવા અધિકાર મેળવ્યો હોય તે પ્રમાણે તેનો અવતાર કૃમિ, કીટ, મત્સ્ય, પક્ષી, સિંહ, ચક્ર, સર્પ, વાઘ, માનવ કે તેથી કોઈ જાંચી પ્રાણી તરીકે થાય છે. તેમ જ ધર્મ એ ‘ઋત’ની જાંચી ને વિકસિત બાવના છે. તેમાં દરેક પ્રાણી બરાબર બંધબેસતી જગ્યાએ હોય—એ જ મુખ્ય નિયમ પ્રવર્તે છે, અને જીવનના વર્તનનો અહામત્ર બને છે.

જેઓ પુનર્જન્મ-શૃંખલામાંથી ન્દાસી છૂટવા માગે છે તેમને પુનર્જન્મ-
 માટે અમુક જાતની સાધુતા આવશ્યક છે: તેમણે તપ, ઉપવાસ, ના નાશ
 દાન અને પવિત્ર આચાર કરતાં શિખવું નોંધવું. સજીવ પ્રાણીને માટે
 પીડવું નહિ—મારવું નહિ—એ ‘અહિંસા’નો મત હિંદમાં તપાદિ
 પહેલો પ્રવર્ત્યો; તેથી સાધુજીવનામાં એ ગુણ મુખ્ય ગણાય સાધનો:
 છે. ક્ષત્રિયોએ પણ અહિંસાનો ગુણ કેળવવો નોંધવો.
 અમગલથ ક્ષત્રિયો-શ્રીકૃષ્ણ, શાક્યમુનિ, અશોક વગેરે
 નમ્રતાના ગુણથી મહાન થયા છે. નમ્રતા નખળાઈ
 નથી: પરંતુ એ તો એક જાતનું બળ છે.

ધર્મનો પાયો હિંદુ સમાજના ચાર આશ્રમો ઉપર રચાયો દિ.દ્વિસમા-
 છે. પહેલા ‘બ્રહ્મચર્ય’-આશ્રમમાં, છોકરો પોતાનાં માતૃપિતાનાં જનો પાયો
 ધર્મમાં મળતી સ્વતંત્રતા ત્યજી, ગુરુને ઘેર તપ કરી, સંયમનો ગુણ ચાર
 શિખતો. બીજા, ગૃહસ્થ-આશ્રમમાં તે એટલી જ સંયમ-દશામાં આશ્રમ
 પત્ની સાથે રહી ધર માંડતો; ત્રીજા, વાનપ્રસ્થ-આશ્રમમાં, તે
 ધણે ભાગે આ ભૌતિક દુનીઆની ચિંતા ત્યજીને પોતાનો સમય
 કેતવ્ય અને મનનમાં પસાર કરતો. અને આખરે ચોથા, સંન્યાસ
 -આશ્રમમાં બધો જ વખત તે ધાર્મિક સત્યની ઉપાસના અને
 ભકિતમાં ખમાર કરતો. હિંદુઓના નીતિશાસ્ત્રનું આ જ એક
 સુંદર લક્ષણ છે. તે દરેક વ્યક્તિને, તેના આશ્રમ અને ઉંમર
 પ્રમાણે ઘટે તેવા બોધ આપે છે

‘વર્ણસંસ્થા’ એ ધર્મનો બીજી રીતે ચર્ચેલો મહાન પરિ- ચાર વર્ણ:
 પાક છે. હિંદુ સમાજમાં વર્ણ મુખ્ય છે. પુરાતનકાળનું વિરાટ
 એક સૂક્ત, જે દરેક વિષ્ણુવાગમાં હમેશાં બોલાય છે: તેમાં એવું પુરુષનાં
 કહ્યું છે કે ‘બ્રાહ્મણો,’ મૂળ પુરુષના મસ્તકમાંથી પ્રગટ્યા છે; અંગ

ક્ષત્રિયો બાહુ અને વક્ષસ્થળમાયો પ્રગટયા છે; વૈશ્યો તેની જ્ઞાપ્તિ અથવા માયજમાયી પ્રગટયા છે, અને શૂદ્રો તેના ચરણ-માયી પ્રગટયા છે.

શુભકર્મ
પ્રમાણ
વર્ણ-
વિભાગ.

આ મત પછી પુત્ર જ એક એવો તત્ત્વજ્ઞાનનો મત ફેલાયો કે માણસો પોતાના કર્મ-પ્રમાણે ઘટતા વર્ણમાં જન્મ્યા છે જેમણે કાંઈક પુણ્યનું સારું કામ કર્યું હશે તે બ્રહ્મણ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અવતર્યા હશે; આ જન્મમા જેઓ સારું કામ કરશે તેમને યોગ્ય બદલો મળશે જ; પણ જેઓ પાપ કરશે તેઓ દૂર કમળમા મ્થાન, શૂદ્ર કે ત્યાગલ અવતરશે. આની રીતે, પુનર્જન્મના ચક્રમાં જ રહીને સદાચારથી બધું નિયમિત ચાલે છે.

જાતભેદના
બંધનોથી
મુક્તિ:

‘વર્ણવ્યવસ્થા’, ખરેખર તર્કમાં બંધબેસતી થાય તેવી કરી છે. કર્તવ્ય બળવત્તા ઉચ્ચ હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે; અને હરેક વર્ણને મારે અચૂક નૈતિક આદર્શ મૂકવામાં આવે છે. અને હરેક બ્રહ્મણ્ય ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતી કોટિનાં જીવન વીતાડે છે. પણ પછી દૂર કમળમા ‘બ્રાહ્મણ્ય ગ્રન્થે’માં બ્રાહ્મણોના હક્કો એટલા બધા બેઠા બની જાય છે કે પછીના એકાઓમાં તેમની માને વિરોધ અને પ્રત્યાઘાત-એ જ હિંદુ નીતિનાં જોવા ધ્યેય બને છે.

શુર-પૂલ

પછી ધર્મશુર પોતે જ જ્યારે દેવ હોવાનો હક્ક વરે છે, ત્યારે માયા ધર્મ ને નીતિને બદલે, તેઓ માત્ર ‘મંત્ર’ થી પોતાની શક્તિ સ્થાપવા મથે છે, અને તેઓ યજ્ઞ તથા મંત્રથી જગતને પોતાને સ્વધાન કરવા ચાહે છે.

પરપરાગત
જ્ઞાનના
સંપર્કો:

આ બધું બ્રાહ્મણોના મૂળ દેશમા આવતું હતું. તે દેશ સિંધુ અને યમુના નદી વચ્ચે હતો. જૂના કુલધર્મને બ્રાહ્મણોએ પોતાની મિલકત તરીકે સાચવી રાખ્યો હતો. પોતે જ તે શિખવવા-

પાતાળલોકમાં અથવા પિતૃલોકમાં જાય છે—એવી વેદના વખતની માન્યતા કરતાં, ઉપર કહેલી દેહરૂપી રથની ભાવના વધારે વિકસી છે જ.

પાપચાત-
નાનો અર્થ: ‘અયવંવેદ’ માં નરક વર્ણવેલું છે: ત્યાં અંધારું છે, ત્યાં પાપીને રીબાવી ત્રાસ આપવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણને પીડા કરનારને લોહીની નદીમાં બેસાડવામાં આવે છે. ત્યાં તે માથુસ-ના વાળ ખાય છે; અને નરકમાં અનેક જાતનાં કષ્ટો ભોગવે છે. આના કરતાં ઉપનિષદમાં કહેલી, દેહ-રૂપી રથની ભાવના વધારે વિકાસ પામેલી છે, એમ કહેને નથી લાગતું ?

પરિપુષ્પિ:
‘તૃષ્ણા’ (તરસ)–કમવાસના, સોલ-એ વિષે ઝેટલાક ઉન્નત વિચારો ઉપનિષદમાં કરવામાં આવ્યા છે. ‘કામ’ માથુસના આત્માનો રિપ્ત કહેવાય છે. યુદ્ધ ભગવાન અને ઉપનિષદના સેખોએ આ વિચાર ઉપર સુંદર મનન કર્યું છે. તેમણે નક્કી કર્યું છે કે વ્યક્તિત્વ પાપનું કારણ નથી; અહંકાર પાપનું

એવો અર્થ કહાડવામાં આવ્યો કે જીઓએ પતિની સાથે સહ-
ગમન કરવા, સતી થવા ચિતામાં બળી મરવું. આ સમયે જીઓને
પુરુષ જોટલુ યૌન મેળવવાનો હક્ક હતો. એ કાળમાં ગોમામ
ખાવામાં વાંધો નહોતો એમ જણાય છે. બાળકનો સમાજની
સરકારી પરિસ્થિતિમાં અશક્ય, અને અસંભવિત હતા.

હિંદુઓની રપષ્ટ નીતિ મુકરર કરનારો એક મહાન ગ્રંથ
ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઈ. સ ના પહેલા સૈકા સુધીમાં
રચાયો છે. તેનું નામ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' છૂટા છવાયા ધર્મ-
સિદ્ધાન્તો અને નીતિ-નિયમોનું આ એક મૂળ પુસ્તક મણાય છે.
તેમાં લગાઈથી ચતી પ્રુવારી અને ખૂનરેણ સમજાવવા માટે
રાષ્ટ્રવાદનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય
ભાવના પોષે તેવા કેટલાક વિચારો આવે છે. તેમાં સંન્યાસીઓનાં
અને સામારિક મનુષ્યોનાં જીવનના ધ્યેય સમજાવ્યાં છે.

ભગવદ્
ગીતાનો
રચના-
સમય

તેમાં મુખ્ય ધ્યાન એ ચનારાં વિરોધી તત્ત્વદર્શનો (Sys-
tems of Philosophy) ના મૂલ્યગત વિચારો આવે છે, અને તે હાલમાં બધા વાચકોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. સાંખ્ય
અને યોગદર્શનોમાં આવતા વિચારો અહીં બીજાદર્યામાં
દેખાડેલા છે.

અનેક
દર્શનોનો
સમન્વય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ છે,
અને આ સમયે હિંદુઓના લોઽસપ્રદાયમાથી ધર્મ જન્મતો
લાગે છે. આ મહાન ગ્રંથ સમજતા પહેનાં, આપણે જોઈએ ગ્રંથ
અને જૈન ગ્રંથો સમજવા જોઈએ, અને તેમનાં નીતિનાં ધ્યેય
વિચારવા જોઈએ. અશોકનું તત્ત્વચાન સમજવું જોઈએ, કારણકે
તેનું તો જીવન જ, ઉપર કહેલ આદર્શોનાં દાખલારૂપ હવે.

લોકસ પ્ર-
દાયમાથી
ધર્મનો
જન્મ

પાતાળલોકમાં અથવા પિતૃલોકમાં જાય છે—એવી વેદના વખતની માન્યતા કરતા, ઉપર કહેલી દેહરૂપી રથની ભાવના વધારે વિકસલી છે જ.

પાપયાત-
નાનો અથ

‘ અથર્વવેદ ’ માં નરક વર્ણવેલું છે. ત્યાં અંધારું છે. ત્યાં પાપીને રીબાવી જાસ આપવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણને પીકા કરનારને લોહીની નદીમાં બેસાડવામાં આવે છે. ત્યાં તે માણસના વાળ ખાય છે, અને નરકમાં અનેક જાતનાં કષ્ટો ભોગવે છે. આના કરતા ઉપનિષદમાં કહેલી, દેહ-રૂપી રથની ભાવના વધારે વિકાસ પામેલી છે, એમ કોને નથી લાગતું ?

પદરિપુઓ:

‘ તૃષ્ણા ’ (તરમ)—કામવાસના, લોભ-એ વિષે કેટલાક ઉન્નત વિચારો ઉપનિષદમાં કરવામાં આવ્યા છે. ‘ કામ ’ માણસના આત્માનો રિપુ કહેવાય છે. છુદ્ધ ભગવાન અને ઉપનિષદના લેખકોએ આ વિચાર ઉપર સ્પષ્ટ મનન કર્યું છે તેમણે નક્કી કર્યું છે કે વ્યક્તિત્વ પાપનું કારણ નથી; અહંકાર પાપનું કારણ છે.

સુયમશીલ
મુનિ-
આદર્શ
પુરુષ

તેઓ ‘ મુનિને ’ આદર્શ પુરુષ માને છે. તેમણે પુત્રવાસના, ધનવાસના અને દુનીઆના અધિકારની વાસના ત્યાજ દીધી છે. તેથી તે આદર્શ પુરુષ ગણાય છે. આવા પવિત્ર મુનિઓ ઉપનિષદનો ઉપદેશ કરતા હતા.

ક્ષત્રિયો,
ઉપદેશક
તરીકે

આ વખતે ક્ષત્રિયો વધારે મહત્વનો ભાગ લેતા હતા—અને બ્રાહ્મણોના ઐર્ષત્વને એક બાજુએ મૂકી દેતા. એવા ક્ષત્રિય ગુરુઓ અને તત્ત્વચિંતકો સાથે રહીને, સ્ત્રીઓ રાજસભામાં વિવાદ કરતી. પાછળના સમયમાં, વેદના પ્રાચીન મંત્રોમાંથી

એવો અર્થ કદાચવામાં આવ્યો છે કે ઓઝોએ પતિની સાથે સહ-ગમન કરવા, સતી થવા ચિતામાં બળી મરવું. આ સમયે ઓઝોને પુરુષ જોટલુ યાન મેળવવાનો હક્ક હતો. એ કાળમાં ગોમાસ ખાવામાં વધી નહોતો એમ જણાય છે. બાળકનો સમાજની સંસ્કારી પરિસ્થિતિમાં અસહ્ય, અને અસંભવિત હતા.

હિંદુઓની સ્પષ્ટ નીતિ સુકરર કરનારો એક મહાન ગ્રંથ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઈ સ ના પહેલા સૈકા સુધીમાં રચાયે છે. તેનું નામ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' છૂટા છવાયા ધર્મ-સિદ્ધાન્તો અને નીતિ-નિયમોનું આ એક મૂળ પુસ્તક ગણાય છે. તેમાં લગ્નપ્રથિ થતી ખુબારી અને ખૂનરેણ સમજાવવા માટે રાષ્ટ્રવાદનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય ભાવના પોષે તેવા કેટલાક વિચારો આવે છે. તેમાં મન્યાસીઓનાં અને સાંસારિક મનુષ્યોનાં જીવનના ધ્યેય સમજાવ્યાં છે.

તેમાં મુખ્ય ધ્યાન એ ચનારાં વિરોધી તત્ત્વદર્શનો (Systems of Philosophy) ના મૂલ્યગત વિચારો આવે છે, અને તે હાલમાં બધા વાચકોનું ધ્યાન એ ચી રહ્યા છે. સાંખ્ય અને યોગદર્શનોમાં આવતા વિચારો અહીં બીજાદશામાં દેખાડેલા છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ છે, અને આ સમયે હિંદુઓના લોઝસ પ્રદાયમાથી ધર્મ જન્મતો લાગે છે. આ મહાન ગ્રંથ સમજતા પહેલાં, આપણે જૈન ગ્રંથ અને જૈન ગ્રંથો સમજવા જોઈએ, અને તેમનાં નીતિના ધ્યેય વિચારવા જોઈએ. અશોકનું તત્ત્વચાન સમજવું જોઈએ, કારણકે તેનું તો જીવન જ, ઉપર કહેવ આદર્શોનાં ઘણાંરૂપ હતું.

ભગવદ્
ગીતાનો
રચના-
સમય

અનેક
દર્શનોનો
સમન્વય

લોકસ પ્ર-
દાયમાથી
ધર્મનો
જન્મ

મોક્ષ- બોલોનું ક્ષેપ મોક્ષ છે. દુઃખ પાપમાથી જ પ્રગટે છે; ને
જીવનધેય. નીતિનિયમ પાળવાથી મોક્ષ મળે છે—જેવી રપટ ભાવનાઓ
દિલમાં વિકસેથી છે પુનર્જન્મમાથી બચવા માટે પાપને
જીતવું જોઈએ. ઉપનિષદના મહાન ઋષિઓ તથા નાસ્તિક મન-
વાળા—જેહી આ વાત મુકતકંઠે સ્વીકારે છે.

મીઠા-જેન તે તે બાબતો જૈનો અને જૈનો સીકારતા નથી
ના પ્રકાર- તે તે બાબતોથી તે ધર્મો જુદા પડે છે. સાથે સાથે કેટલીક
બેદ. નવી બાબતો તેઓ સ્થાપે છે. દાખલા તરફ પૂર્વ કાળના
ઉપનિષદોમાં ‘અદિસા’ કહેલી છે. યજ્ઞ સિવાય બીજા કોઈ
કામ માટે દિસા કરવી નહિ, એવો મત ચાલતો હતો; પણ
સંન્યાસ આશ્રમ (બુદ્ધનો શ્રમણ-ધર્મ) અને તત્ત્વચિંતન
એ બે બાબતોને દિહુ ધર્મોમાં ઉપનિષદ જેટલું જ મહત્ત્વ
અપામલું છે પરંતુ બુદ્ધ અને જૈન મત એને મુખ્ય, ગણે
છે. તેમના મત પ્રમણે શ્રમણ-ધર્મ અને તત્ત્વચિંતન વિના
‘ધાર્મિક પ્રણા’ સંભવિત નથી.

પ્રકરણ ૩ જી

(૩)

સામ્ય મુનિએ શરૂ કરેલા ધર્મસુધારા માટે આપણે ઉપનિષદમાં કહેલા ધર્મનો આધાર લેવો જોઈએ તથા સામાજિક ધર્મ સમજવો જોઈએ. જોમના મત પ્રમાણે, તે બન્ને અતિશય છેલ્લી થોડી સુધી (Going to extremes) દૂર ગયલા છે એમ સમજીને એક મધ્યસ્થ માર્ગ—‘મધ્યમ માર્ગ’—એમણે કાઢ્યો. અતિશય ભોળપણ અને કેવળ નાસ્તિકતા—એ બેની વચ્ચે એ માર્ગ રહે છે, એટલું જ નહિ પણ મોજશોખવાળું જીવન અને ચતિતું સંયમી જીવન—એ બેની વચ્ચે એ નવો ધર્મ સ્થાપે છે. ધણે અંશે એને ‘ધર્મ—સુધારો’ નામ આપવા કરતાં ‘નીતિસુધારો’ નામ આપિયે તો સારું.

બુદ્ધનો
મધ્યમ
માર્ગ:

જગતનાં બધાં નીતિશાસ્ત્રોમાં યૌદ્ધમત, એક નોખી જ લાત પડે છે. યૌદ્ધમતે, ધર્મ સંપ્રદાય અને નીતિ માર્ગ—એમ બે સ્વરૂપમાં છે. પૂર્વના

યૌદ્ધમતનું
પાલન:

દૂર દૂર આવેલા દેશોમાં તથા દક્ષિણ એશિયામાં તે ધર્મ તરીકે ફેલાયો હતો અને પળાતો હતો. આજે યૌદ્ધ ધર્મને હિંદનો કહેવા કરતાં આખા એશિયાનો કહેવા જોઈએ. જે દેશમાં એ ધર્મ પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો તે દેશમાં એ ધર્મ પળાય છે તેના કરતાં તે પૂર્વ અને દક્ષિણ એશિયામાં વધારે પળાય છે. હિંદના મહાન યૌદ્ધ ગુરુઓ તત્ત્વત નૈતિક વિચારો જ સમજાવે છે. જેમ ઈસુ ખ્રિસ્ત ઈઝરાયેલના મોટા પયગમ્બરમાં ગણાય છે તેમ છુદ્ધ પણ મહાન તત્ત્વજ્ઞતાની ક્રાંતિમાં આવે છે આપણે તેને પ્રાચીન ગ્રીસના પ્રાણ પુરુષ સોક્રેટિસ સાથે સારખાવી શકીએ.

બુદ્ધ પરિચય ઈ. સ પૂર્વે ૫૬૩માં ગૌતમ કુળમાં શાક્યમુનિ જન્મ્યા હતા. ઉત્તર-પૂર્વ તરફના તબેલીના પ્રદેશમાં એમનો જન્મ થયો હતો. એમને કાઈ મોંઝોલિયન જાતના કહે છે એમના ધર્મ-મથોની પાસિલાયા, શસ્ત્ર ત્યાગની શાખા જેવી છે અને તેનું સ્વરૂપ હિંદી છે.

તેમનો ઉપદેશનું ધ્યેય નૈતિક જાગૃતિ લાવવા તરફ હતું. તેમણે જોષુ કે ઉપનિષદનું સત્ય = પુણ્ય અને પાપથી અલગ રહેનારું હતું, " પણ વેદમાં કહેલા દેવો પુણ્ય અને પાપની ભાવનાવાળા હતા, તેથી તેઓ ગિતરતી ક્રાંતિના કહેવાય. જન-સમુદાય, વેદના દેવોને પૂજીને આડે માર્ગે ચાલતો હતો. " પુણ્ય અને પાપ એક તત્ત્વમાથી જન્મ્યાં નથી. " એવું એક છુદ્ધનું સૂત્ર છે. "સત્યને સત્ય તરીકે અને અસત્યને અમત્ય તરીકે ઓળખ " એવું પણ એક બીજું સૂત્ર છે.

પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી, યુદ્ધ ભગવાન સમજતા કે માણસને યુદ્ધમાં નેતાની જરૂર છે; અને એક ગદન ચિતક તરીકે તે જોઈ શક્યા કે અધ્યત્મ-દર્શન, અંતઃકરણની શુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. તેમા મોક્ષનો માર્ગ હતો; એટલું જ નહિં પણ મોક્ષ પોતે જ રહેલો હતો. “કર્મ અને સંસાર”નો સિદ્ધાન્ત તે સમજતા, કર્મ અને પુનર્જન્મને માનતા, પણ તેમા નવી નૈતિક ભાવના ઊભેરતા.

અતઃકરણ-
ની શુદ્ધિ એ
પરમ મોક્ષ-
સાધન

અને તેમના મતે, પાપમાથી છૂટા રહેવું—એ જ મોક્ષ કહેવાય છે. સત્ય જ્ઞાનવા ઇચ્છનાર માણસે સાત્ત્વિક જીવન ગુમારવું જોઈએ. તેથી તેમણે તપશ્ચક્ર*(તૃષ્ટ્યા) રૂપી સામર્થ્યવાળા શક્ષસને તથા સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યો છે. (૧) રાગ (કામ), દોષ (દેષ), અને મૌહ (મૂર્ખતા), આ દુર્ગુણો ઉપર વિજય મેળવવામાં અને સંસારમાથી ન્હારી છૂટવામાં જ નિઃશ્વાણ (નિર્વાણ) મોક્ષ રહેલો છે.

‘મોક્ષ’
એટલે શું ?

અર્હત પાપના બંધનથી છૂટા છે—ને તે જ આ યુદ્ધ માર્ગના આદર્શ છે. ગ્રીસના ઉપેક્ષાવાદી (Stoic) તત્ત્વવેત્તાએ મુક્ત થયલા આત્માને Free man કહેલો છે, અને તે પણ માનસિક સ્વરાજ્યની શોધમાં છે. પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં તે ‘નાધિ’ કહેવાતો હતો, અને જીવનનું નૈતિક રહસ્ય તે સંપૂર્ણપણે સમજતો હતો.

‘અર્હત’
કે શું ?

નિઃશ્વાણ એટલે જ્ઞાન અને પાપમાંથી છૂટા રહેવું તે, ઉપનિષદમાં જ્ઞાનને વધારે મહત્ત્વ અપાય છે: યુદ્ધ માર્ગમાં પાપથી અલગ રાખતી નીતિને મહત્ત્વ અપાય છે.

નિર્વાણ:

* સરખાવો, તે ઉપરથી જાણેલા મરાઠી શબ્દ તાહાન(તપાના અર્થમાં)

જોઈ અને
Stoic

આપણે ઉપેક્ષાવાદી (Stoic) સાથે જુદામાં સરખાવ્યો, એ ' સ્ટોઈક ' તત્ત્વવેત્તા તો કુનીઆથી અન્ય રહેવાના આદર્શ રહે છે, પણ જુદામાંમાં તેવું નથી. આડે રસ્તે જતા મનવ-સમાજતરફ જોઈ લેઈ વધારે જાડી સહાયતાની લાગણી રાખતા હતા. તેઓ એટલી બધી બોધક પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેતા હતા કે તેમને નિષ્ક્રિય-કામ કર્યા વિના-રહેવું એક ક્ષણ પણ ગમતું નહિ

ડૅ અને-

ડૅ. અનેમાડીએ જુદાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન લખ્યું છે

સામીવ -
'સુખ
અરિત.'

"તે એક ગદન આ-સંવાદી હતો, પણ પોતાના પ્રધાનપદના પગ્યાસ વધે તેણે સતત કામ કર્યું, તે કોઈ વર જંગમનાં જાડો નીચે દેવદત્તો સાથે વાર્તાવાપ કરતો હોય તેમ, ધણી રાત્રિઓ એકાન્ત જંગલમાં રહી વીતાવતા હતા ધણી વખત તે ' ઇચ્છાનામસ ' નામના જંગલમાં કે બીજે ક્યાંઈ એકાન્તમાં, ધણી અઠવાડિયા અને મહિનાઓ સુધી રહેતા /

// પણ માણસજાતના ઉદ્ધારક તરીકે તથા ઉપદેશક તરીકે તેમની પ્રવૃત્તિઓ વધારે આકર્ષક છે. માદા લોકોને મળવા જવામાં, રોગપ્રસ્ત પ્રદેશોમાં મદદ કરવામાં, બે યોદ્ધાઓને લડતા છૂટા પાડવામાં, મતાનવિહોણી માતાને દિલાસો આપવામાં-તે ધણી મહેનત કરતા એવું પાતિ પુસ્તકોમાં લખેલું છે તંદુરસ્ત થવા અને શરીરમય વધારવા માટે તે એટલું બધું લક્ષ આપતા કે દિવસમાં કેટલીવાર જમવું, કેટલીવર ન્દાવું-તેવિષે તેમણે નિયમો કર્યા હતા, એટલું જ નહિ, પણ કન્તધાવન કરવા માટે-કાંત અને મો આફ કરવા માટે-પણ નિયમો કર્યા હતા. અમર જો કે તે પોતે હિંદની બહાર ગયા ન-

હોતો, પણ તેના કેટલાક શિષ્યો પોતાનો ઉપદેશ દૂર દૂર ફેલાવવાની હરીશર્ધમાં સિંધુ નદીના પશ્ચિમે અને ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશમાં ગયેલા હતા.

આવી રીતે આત્મસંસ્કાર અને પ્રવૃત્તિ-એ બેઉ સિદ્ધાંતો બુદ્ધમાં સંકળાયેલા હતા. પણ તેમના શિષ્યોમાં એ પ્રવૃત્તિ જુદું જ સ્વરૂપ લે છે.—એમ અંગુત્તરમાં અને ખીન્ન કેટલાંક કાવ્યમાં કહેલું છે. પછી તેનું પરિણામ એ આબુ કે સંઘમાં તડ પડી ગયા, જૂના મતવાળા અને ઉદારમતવાળા; પરિણામે 'અર્હંતલાવ વાળા' અને 'બોધિમત્તવાળા'—એવા બે મત ઊભા થયા. આ બે મિદાંતો એક ખીન્નથી જો કે વિરુદ્ધ નથી જ; છતાં એમ કહી શકાય કે પહેલામાં આત્મસંસ્કાર એકાન્ત માર્ગ પસંદ કર્યો છે; અને ખીન્ન મતમાં માત્ર નીતિ ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધ
મતનો
સંપ્રદાય:

આ રીતે જોતાં ધર્મશુરુ અને સાંમારિકને આવશ્યક નીતિ—એ બન્ને ગુણસંપત્તિ બુદ્ધમાં સમાર્પિત થય છે. જૂના બુદ્ધ-મતમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિ દેખાય છે; અને સાથે સાથે મૈત્રી અને કરુણાના દાર્દ્રિક પાઠો શિખ્યા છે; તેને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે, તેના શિષ્યો તેને 'જ્યેષ્ઠ ગંધુ' તરીકે માન આપવા લાગ્યા; અને મહાન સાધુ તરીકે જાળખવા લાગ્યા. હિંદના સાંક માહિત્યમાં મહાન સ્વાર્થત્યાગની ગાથાઓ હતી તે મૌ બુદ્ધને

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

પરોણાગત સ્વીકારી-નેને ઘેર અવભ્ય કિંમતી આકાર તૈયાર કર્યો હતો. તે ખામને, જુદે તેના બદલામાં પોતાની છ'દગીને ભોગે, તેનો છવ બચાવ્યો હતો. આવી રીતે જુદા જુદા શિષ્યો તેમનો વૃત્તાન્ત માદ કરવા લાગ્યા.

નવક કથાઓ: જગતના દુઃખની દયા ખામને (લોકરુચ અનુકમ્પયા)ને વિશુદ્ધાત્માએ પોતાનો ભોગ આપ્યો-એવી માન્યતા ધીમે ધીમે હા થવા લાગી. પછી તેમણે યુદ્ધની ઘણી વાતો જોડી કાઢી. ગરીબ ભૂખ્યા બ્રાહ્મણના ભોજન માટે તે સસહુ યર્ષજતા, અને તે સસહુ મરીને પોતાનો દેહ બ્રાહ્મણને ખાવા આપવું. વળી નાયક થઈને બીજા નાના વાનરાઓનું રક્ષણ કરતા હતા. તે લોકોને સમજાવતા હતા કે જીવની હિંસા કરવા કરતા, છવ બચાવવાનું કામ સારું છે. કોઈ વાર એક સાહુ તરીકે ટેકરી ઉપર બિભા રહીને યુદ્ધ ભગવાન પોતે જોડી ખીણમાં ફૂદી પડતા. ને તેથી વૃત્તની વિચારેલી, બચ્ચાને જન્મ આપનારી ભૂખી વાધણના શિકાર થઈ, તેનો છવ બચાવતા-એવાં એવાં યુદ્ધના વધુનો આ જાતક-કથાઓમાં મળે છે.

કથાઓનું સ્વરૂપ: આ પુરાતની વાતોમાંથી નૈતિક સ્વરૂપ જાણવાનું મળે છે; આવી વાતો સમજાવવા, યુદ્ધના સ્તૂપ ઉપર ચિત્રપત્ર કાતરકામ કરવામાં આવણું હતું. તે બધાવ નીતિ-અંથના આધાર-ભૂત તત્ત્વો કહી શકાય.

યુદ્ધ-અનુયાયી સમ્રાટ અશોક: ત્યાર પછી દૂંક સમયમાં જ લશ્કરી બળનો મહાન હિમાવતી અશોક શાસિ અને શમનાના મહાન માર્ગ તરફ વળી ગયો. તે સમજતો હતો કે યુદ્ધનો મધ્ય-માર્ગ

શ્રમભોજન-ત્યાગીઓને તથા સંઘારીઓને બેઠિને સરખા
લાભકારક થાય તેવો છે

બુદ્ધનેા ગૃહત્યાગ, તેનું મત્ય-સ શોધન માટે બ્રમણ્ય; જે સત્ય બોદ્યમતને
તેને જડ્યું તે સમન્નવવાના અયાગ પ્રયત્નો, એક કુટુમ્બ જેવા વિશ્વપ્રેમઃ
ઉપદેશકોનું મડા-એ બધું હિંદમાં નહોતું નહોતું. નવું કહીએ
તો તે માત્ર શમતા અને વિપુલ માનવતા કે વિશ્વ-પ્રેમ એ જ
નવાં હતાં; અનુભવમાંથી પ્રગટતી પરા વાણી-એ તત્ત્વ નવું હતું.
બીજા બોધકોએ પણ નીચે પ્રમાણે ગીતો ગાયા —

*અસતો માં સદ ગમય । અમત્યમાથી મને મત્ય તરફ લઈ જા ।
તમસો માં જ્યોતિર્ગમય । અંધારામાથી મને પ્રકાશ તરફ લઈ જા ।
મૃત્યોમાં અમૃત ગમય । મૃત્યુમાથી મને અમરપણું આપ ।

બુદ્ધને સત્ય જડ્યું હતું, જ્યોતિ દેખાયો હતો ને જીવનનો
દોષ એવો મોટો ગુણ દેખાયો હતો જેને તે અમૃત કહેતા હતા.
એમના મુખ ઉપર એટલો બધો પ્રકાશ અને શાંતિ દેખાતાં હતાં
જેથી માણસો દુર્ત પૂછતા કે તેમના એવા મોટા અને જ્વલંત
ગુણો કેટલા હશે? એમણે રચેલાં સૂત્રો એમના જીવન સંદેશ-
નું દ્વિગુણ સ્વરૂપ દેખાડે છે. ‘હું માત્ર એક વસ્તુ
શિખરું છું: દુઃખ અને દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય, મુક્તિ’

બુદ્ધનેા
જીવન-
સંદેશઃ
૩૦૧

“સરખાવો, કવિ નહાનાલાલનું ‘સ્તુતિનું અષ્ટક’
‘અસત્યોમાથી પ્રમુ! પરમ સત્યે ઉં લઈ જા ।
જંડા અધારેથી પ્રમુ! પરમ તેજે ઉં લઈ જા ।
મહા મૃત્યુમાથી, અમૃત સમીપે નામ । લઈ જા ।
ઉં-લીલો કું છું તો, ઉં = દરશના દાન લઈ જા ।”

દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે તથા સદ્ગુણોને ધરાવતી વ્યક્તિ રહેવા માટે, તથા અંતઃકરણને દિનજવળ કરવા માટે નિવ્ધાન ના અનુભવનું અર્થ રહસ્ય સમજવા અને જે નીતિમાંથી એ અનુભવ મળે તે સમજાવવા માટે જ છવ્વું

અષ્ટાગ
માર્ગ:

રાજયોગનો જે 'અષ્ટાગ માર્ગ' હતો તે તેમને દુઃખમાંથી મોક્ષમાં, અને નશ્વરતામાંથી અનન્તતા તરફ લઈ જવા માટે હતો. મોક્ષ-માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ તે પોતાના શિષ્યોને સમજાવતા, દુઃખ એટલે વસ્તુઓની પરસ્પર વિસંવાદિતા (Disharmony); અને નિર્વાણ એટલે મહન સત્યની શોધથી મળેલી દિવ્ય શાંતિ; અને તેનો 'અષ્ટાગ માર્ગ' જે ખરા વિચારો સમન્તા પાછી જ મળે છે, તે મહનતા તરફ લઈ જનાર નિસરણી છે; અને તે સદ્વિચારો અને સતક્રમ તરફ ગ્રેરે છે, અને આખરે આધ્યાત્મિક પરમ શાંતિ આપે છે.

ધર્મપદ

ઐશ્વર્ય મતમાં પણ હિંદુ ધર્મની જેમ, નીતિના એક કરતાં વધારે આદર્શો છે. આરબકાળથી અને ધણી સમયસુધી મહાન અશોકના સિદ્ધાન્તો અને નીતિસૂત્રો છૂટા છૂટા ખડક ઉપર અને ચાંબલા ઉપર આશરે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૬૦ થી લખેલાં જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયના પ્રમાણુભૂત પુરાવા તરીકે તેમનું મહત્ત્વ ધણું છે. ઐશ્વર્ય શ્રમણોના પુસ્તકોમાં આવતી બાબતો સમજવામાં ઉપર કહેલાં નીતિસૂત્રો સારી જાણ પાડે છે. પિતૃપ્રેમ તથા શહેરીઓનાં કર્તવ્યવિષે તેમાં મહુ ભાર મૂકીને કહેવામાં આવેલું છે. આધિના માણસો સાધુ સંન્યાસી થઈ શક્યા નથી; તોપણ ધર્મથી ધર્મનું પાલન કરવામાં ને સયમ પાળવામાં

જનસમુદાયમાંથી ઘણા માણસો સંજન' થાય છે. "ધર્મપદ" નામના ગ્રંથમાં આનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે. આથી એમ લાગે છે કે બોદ્ધમત માત્ર 'મધ્યમાર્ગ' નથી પણ 'દ્વિગુણ-માર્ગ' છે.

આ સત્તોના સારસંગ્રહમાંથી મેં ચૂંટી કાઢેલાં અવતરણો એક કહિત આદર્શ રજૂ કરે છે; તે સંન્યાસી યવા પ્રેરતો નથી; પરંતુ વિગગ અથવા અનાસક્તિ તરફ પ્રેરે છે. તેાપણ તેમાં બધા પ્રાણીઓતરફ દયાભાવ રહેવો છે. તેમાં સુખતું ખ્યેય છે, પણ સુખની પાછળ ષડવાનો તીવ્ર શોખ નથી. પહેલાંના સાધુઓ અને સાધ્વીઓએ આ રસ્તે જતાં, જગતમાંથી છુદારો મેળવ્યો છે—અવર્ણનીય આનંદ મેળવ્યો છે.

નીતિ અને
પુણ્યનો
સુમન્વય:

આ નવા આધ્યાત્મિક પથમાં બાતુલાવનાં જાંધનો પણ આનંદકારક થાય છે. રાજાઓ અને ધનવાન લોકો આ પંથનું રહસ્ય સમજવા લાગ્યા, અને જમીનોનાં તથા મકાનોનાં દાન આપવા લાગ્યા, તેથી નીતિ હિપરાંત "પુણ્ય"—પરોપકારનો સિદ્ધાન્ત યૌદ્ધ પથમાં પેમવા લાગ્યો, અને બોદ્ધ સાધુઓ, બ્રાહ્મણોની જેમ કહેવા લાગ્યા કે "અમે દાનનું યોગ્ય પાત્ર અને હોમ જઈએ." પછી 'કુચન' એ શબ્દનો અર્થ "કુચ ધાસ કાપનાર" એવો નહિ, પણ 'કુચન' એટલે 'પરોપકારી' યવા લાગ્યો. જ્યારે ગણતરી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પ્રેમ નાટી જાય છે.

બ્રાહ્મણ-
નો નિકાસ
તથા દાન-
ધર્મ:

પછી આ પંથની પ્રવૃત્તિઓનો વસન્તમાળ, અને ધીમે ધીમે શ્રીષ્ઠમાળ આવવા લાગ્યો, તેથી બે તીવ્ર મત બેઠ ઊભા થયા.

બોદ્ધીમાં
તીવ્ર
મતભેદ

(૧) માત્ર પોતાના જ મોક્ષ ઇચ્છનાર એકાકી સંન્યાસીનો મત, અને

(૨) બીજા બધા લોકોનો મોક્ષ લાવનાર સેવા ભાવી સાધુઓનો મત.

સમારી લોકો-જેમનો ધર્મ સાધુઓનું પાલન કરવાનો હતો તે, અને માણુઓ-જેમનો ધર્મ માત્ર સંસારીઓને ઉપદેશ આપવાનો હતો તેમાં મતભેદ જન્મ્યા આશ્રમવાસી જીવન અને દ્વૈતવાદ-જે મે તત્ત્વો, બોદ માર્ગની નીતિના દુરમન થઈ પડ્યા

શિષ્યોની
આધ્યા-
ત્મિક
ભાષામાં

પ્રથમ તો એ નીતિમા માત્ર અનામકિન અને નિસ્વાર્થ-તાનું શિક્ષણ અપાવું હતું, અને આધ્યાત્મિક સત્ય, જે ધન સિવાય અને કિંમત આપ્યા મિવાય જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે તરફ ધક્કા અપાવું હતું તેમાં એવું શિષ્યવાતું હતું કે બગીચામાંથી મરમખી જેમ ફૂલોનો ગર ચૂસે છે તેને 'માધુકરી વૃત્તિ' કહે છે. તેવી રીતે માધુએ ગામડે ગામડે ફરવું-કોઈને ભાર-રૂપ થવું નહિ. પોતાના ખોરાક ઉપગત ગીજું વધારે કાઠ લેવું નહિ, અને કાઠ માણુમને કાંઈ નુકસાન કરતું નહિ આશ્રમિક ગાય જૂઈ-જાઈના રમ જેવું છે, માધુએ તથા સંસારીએ દોષને, નુકમાન કરતું નહિ. તેણે કોઈને હામાયી છતી લેવો, અને અપકાર (નુકમાન)નો બદલો ઉપમાર કરીને આપવો.

બુદ્ધભગવાનના પોતાના ઉપદેશમા મોક્ષેષ્ટિમના જેવો રૂકની વિરોધતાક્ષ રહેતો છે જે મટને કદિન નોંછે. પાપ

તે એક જાતની કાયદાકારક 'વાદકાપ' હતી-ઉપકારક ચત્ર-
દ્વિયા હતી. તેમના પોતાના સ્વરૂપમાં 'અહંત' અને
'ઓદિસત્વ' એ જન્મે તત્વો હતાં. જોકે તે આસકિત-
રહિત હતા; તોપણ, તેમનામાં જ્ઞાનાં જાડાં વહેણ વહેતાં
હતાં. અત્રે કરેલાં અવતરણો ઉપર નજર નાખવાથી અથવા
કોઈ મોટા પુરાતત્વોના મંચસ્થાનમાં મુલાકાત લેવાથી
સમજાશે કે આ બે આદર્શો એક બીજાની ખામીઓના પૂરક છે.
તેમાં એકાન્ત વાસ અને મેવા જન્મે છે; જ્ઞાન છે અને જાત-
મહેનત પણ છે.

ઉપદેશ
રેથી:

તે બે તત્વો જુદા અને ઈસુ ખ્રિસ્તમાં જોવામાં આવે છે. ;
તેઓ જગતનો ઈન્કાર કરે છે અને પાછા જગતને ધ્યાપે છે. ઇસુખ્રિસ્ત
માનવજાતના સેવકને ય આખરે જુલું પડે છે. આતુર્માંસમાં
કોઈ એક જ સ્થળે રહેવામાં—અથવા પોતાના વતનતરફ પાછા
ફરવાનો. મિદ્ધાન્ત એમ સૂચવે છે કે આખરે, મૃત્યુપછી માનવી
પોતાના મૂળ સ્થાનમાં જઈ રહેવાનો જે.

પોતાના આશ્રમના સિદ્ધાન્તો એમણે પોતાના અનુભવ ઉપર-
થી ધડેલા હતા. અનુભવથી પ્રમટેલા જ્ઞાનથી તેમણે જે જે કામ
કર્મું તે મફત થયું હતું. જુદાં ઓછાં વિષે કેટલીક કડગી દીકા
કરેલી છે; તેવી જ પુરુષોત્તિ પણ છે. સાથે રહેનારાં ઓ અને
પુરુષ આશ્રમવાસીઓએ એક લક્ષરી કિસ્ત (Discipline)
પાળવાની હતી; અને તેથી જાતીય આવેગને બહુ દંડતાયો
વશ રાખવાનો હતો.

અનુભવ-
જન્ય જ્ઞાન

ઈમેઇસ લોપેલાની પેઠે શાક્યમુનિ પણ ક્ષત્રિય હતા.
તેથી જીવનની મખતાર્થિઓ સદન કરવા, તથા હંમેશાં પરિપુષ્ટો-

ક્ષત્રિય
ધર્મો-
પદેશ:

થી સાવધાન વહેવા માણસને ઉપદેશ કરતા હતા. યાગ્ય શબ્દ યોગ્ય જગ્યાએ વાપરવાની સાહિત્યકલા શુદ્ધે સંપૂર્ણ કેળવી હતી.

દષ્ટાન્ત-
કથનની
શૈલી

જોકે શાક્યમુનિના લખેલાં દષ્ટાન્તોમાં ઇસુખ્રિસ્તના દષ્ટાન્તો (Parable) જેવું મક્ષેપ કથન નથી, તોપણ તે બૂલી શકાય તેવાં નથી તેમાં ગહન નૈતિક ઉપદેશ છે. આમજીવનમાંથી, વનના પ્રવાસમાંથી કે રાજદારી જીવનમાંથી—ગમે ત્યાંથી તે ઉદાહરણો લીધા હોય, તોપણ તેમાં એક જાતની એવી જાગી મંડપનાકથા છે કે તે મહાન ‘મિલિન્દરાજના પ્રશ્નો’ એ નામના મોટા ગ્રંથમાં તે લેખમાં આવેલા છે, અને તેમાં ગ્રીસના રાજાના પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં હિંદી સત્ પુરુષોનાં ઉદાહરણો લેવામાં આવ્યા છે.

મિલિન્દ
પ્રશ્ન

એ મહાન ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સદ્દમાં લખાયેલો છે. તે વખતે યૌદ્ધ ધર્મ વધારે શારત્રીય અને નિષેધાત્મક થતો હતો, અને મોક્ષ માટે મઠવાસી (સન્યાસી) થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ, પદ્મપુરાણ જેવા ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે “યૌદ્ધ ધર્મ તો અગાની માણસોની બધી જરૂર પૂરી પાડે છે કેમકે તેમાં ધ્યાનને ઊંચું સ્થાન આપેલું છે, બધા કૃતજ્ઞ માણસોને કરેલા ઉપમારતી કદર જાણનારને સ્વર્ગ મળે છે અને તેમાં યુદ્ધ લગવાનને એક દિવસ વૈધ તરીકે આગળાવેલા છે એક માયાગુપ્તિ પિતા પોતાના બાળકને શિસ્તનું શિક્ષણ આપતો હોય તેવે સ્વરૂપે, યુદ્ધ બધા લોકોને દર્શન આપે છે.”

યુદ્ધપણને
બોખીમાં
ધર્મ.

આ પછીનાં પુસ્તકો જોતાં એમ લાગે છે કે પદ્મનાનો વિરોધ વધારે આર્થિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને આખરે એમ પ્રશ્ન થાય છે કે પૂર્વ ડાંગનો યૌદ્ધમત તે માગે, કે આ પાછળનો ગાયો ?

પદ્મપુરાણમાં તો સ્ત્રીઓ અને અંત્યજે માટે પણ સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલ્લે છે. પણ તેથી વધારે કંઈ “ ગુરુજન પંથ ” (The Path of Elders) તેમનો આ દક્ષ સ્વીકારતો નથી. જૂના સમયનું ‘ ધ્યાન મંદિર ’ એક ‘ પ્રાર્થના મંદિર ’ મા ફેરવાઈ જાય છે: એક જાતની યજ્ઞવેદિ તરીકે પૂજાય છે, અને એવા યજ્ઞનો અધિક્ષાતા દેવ સાક્ષાત્ પુદ્ગલગત્ત પોતે જ છે.

પછી જેમ જેમ જાણપૂજનો પ્રચાર વધતો જાય છે તેમ તેમ તેની દિવાલો ઉપર સુશોભિત ચિત્રો, અક્ષકારો ધારણ કરેલાં સ્ત્રી પુરુષો, અને આ જગતની નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓનો મહાન વિરોધ દેખાડનારાં ભવ્ય ચિત્રો—સ્ત્રી કરવામાં આવે છે. તેમાં સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મમર્મપૂજની ભાવના, અને સ્વર્ગની અનુપમ રમણીયતા સ્તૂ કરવામાં આવે છે. આ ચિત્રો દ્વારા અને નિર્દોષતાના જોડા શુદ્ધ ગ્રેરે છે. તેમાં રહેલો પુદ્ગલ-ધર્મ ગહન છે; ને નૈતિક સુવારણા ઉપર આધાર રાખે છે.

ધર્મપ્રચાર-
મા લલિત
કલાનો
ઉપયોગ:

આ મહાન વિકાસ ક્યાંથી થયો ? દ્વા-ધર્મ ઉપર પ્રથમથી જ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો.—“ સંસ્કૃતિના અનેક પ્રકારો પ્રેમના એક અંશ બરાબર નથી—તેથી કિતરતો છે ” એવું એક વચન પહેલાંના પાલિસુભાષિત શ્લોકોમાં આવે છે. અને પંડિત દીક્ષાકર પુદ્ગલ પુદ્ગલની વાતને ટૂંકમાં લખે છે. તેમાં આવે છે કે “ સમુદ્રનાં પાણી કરતાં વધારે લોહી તેમણે લોકોપકાર માટે આપ્યું છે; અને જગતના તારાઓ કરતાં વધારે તેમનાં નેત્રો તેમણે લોકોનાં દુઃખ જોવાને મટાડવામાં ઉપયોગમાં લીધા છે. ” આથી કેટલાક એમ માને છે કે સેવાની ભાવના પુદ્ગલ-પંથમાં ખાસ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

દ્વાધર્મ
તથા લોક-
સેવાનો
ઉપદેશ:

એક પ્રસંગ

કોઈ મરણપયારીએ પડેલા મનુષ્યને જોઈને યુદ્ધ કહે છે: "જો સાધુ પુરુષ માંદાની માવજત કરે છે તે મારી જ સેવા કરે છે;" બીજા ઘણા સાધુઓ આગ્રહથી કહેતા કે સાધુ પુરુષે ઉપદેશ સિવાય બીજું કંઈ જ ન કરવું; ને જો બીજું કંઈ લોક-સેવા માટે કરીએ તો પંથના ધર્મમાંથી ચલિત થઈ જઈએ. "

સેવાનો અર્થ:

પણ સેવા અને આત્મસમપણુંનો અર્થ, ખરેખર ઇસુ ખ્રિસ્તે સમજાવ્યો છે એવો તેનો વિસ્તૃત અર્થમાં લેવો જોઈએ. હિંદુ સંત કે ખ્રિસ્ત સાધુ ખરેખર એક જાતના કમળ જેવા છે-કાદવમાં રહેવા છતાં, તેથી અલિપ્ત રહેનારા છે. વાણીથી પણ તે કમળ સ્પર્શી શકાય નહિં. અને તેથી જ સારાં કે નરસાં કામો, પુણ્ય કે પાપ, તેવા મુક્તાત્માનો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

સર્વ-મૂત-
દયા અને
વિશ્વપ્રેમ:

સૌ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાનો 'સર્વ-મૂત-દયા'નો સિદ્ધાન્ત છે. હૅપ્પીન્સ નામના વિદ્વાન માણસે બૌદ્ધધર્મને બીજા ધર્મો સાથે સરખાવતાં ત્રીએ પ્રમાણે લખ્યું છે:—"જ્ઞાન એ જ બ્રહ્માણુનું ડહાપણુ-છે. જૈનો સંન્યાસને ડહાપણુ ગણે છે; પણ પ્રેમ અને પવિત્રતા બૌદ્ધ પંથમાં પ્રથમ પકિતનું-જીંચું ડહાપણુ ગણાય છે." કેમકે યુદ્ધ પોતે જ પોતાના જીવનમાં પ્રેમ, પવિત્રતા, મિત્રો, એક-નિષ્ઠા વગેરે પાઠ શીખવ્યા છે; ધનિકોને અને નિર્ધાનોને આઓને અને પુરુષોને, પાપીને તથા સંતને, આદ્ય અણણુ માણસને તથા પંડિતને તેમણે નવા વિદ્યાસ પામતા પંથમાં દોરેલા છે; અને યુદ્ધની નજર તેમાં એટલી બધી પ્રવીણતાથી જિતરી હતી કે જર્વા માણસો યુદ્ધ લગવાનને "જમતનાં ચક્ષુ" તરીકે ઓળખતા; તેમને પોતાનો વડીલ બાંધવ માનતા ને એક ડહા વેઠ તરીકે માન આપના, તે અડત છે; પૂજ કરવા મોગ્ય છે બ્રોમિસત્વ છે. સર્વ વસ્તુનાં જાણકાર છે.

બોધિમત્તના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્ત
અને પરમાર્થદર્શી પ્રજ્ઞા, અને એવા સૈકર્મી પ્રથમ પ્રચાર પામેરી
દશક પદતિ (દશકં ધર્મલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્તના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ભ્રમેરવામાં
આવ્યા—સ્વયંજ્ઞાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રવીણતા, અને દયા

અદ્વંતના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી
પણ બોધિમત્તમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે ભાગ મૂકવામાં
આવ્યો છે, નહિં કે યતિઓના સંયમ ઉપર દૂકામાં દહિયે તો,
અદ્વંતની ભાવનામાં ' મયમ ' મુખ્ય છે બોધિમત્તમાં
' દયા ' મુખ્ય છે.

અદ્વંત

આ ગુણો જુદાના જીવનમાં વજારી ગયા હતા, અને એમનાં પ્રબંધસભ્ય
મગ્ધમયે એવા જ પ્રોદ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમનાં અવસાન
મૃત્યુને સોદેશિતના મૃત્યુ માથે, તથા ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સગંભાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે. જો કેટલુંક એવું છે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

મૃત્યુ પામતાં, સોદેશિસ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોદેશિસની
“જો મારા પુત્રો સદ્ગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવવા મૃત્યુપ્રાપ્ત
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ‘ કાંઈક છીએ ’ એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો.”

વળી તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે “ મે કાઈ પાપ કર્યું
નથી. જે કાઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું

ઉદા
વચન

એક પ્રસંગ

કાંઈ મરણપથારીએ પડેલા મનુષ્યને જોઈને છુદ્ધ કહે છે
 “જો સાધુ પુરુષ માદાની માવજત કરે છે તે મારી જ સેવા કરે
 છે,” બીજા ધણા માધુઓ આગ્રહથી કહેતા કે તાપ્ત પુરુષે
 ઉપદેશ સિવાય બીજું કાંઈ જ ન કરવું, ને જો બીજું કાંઈ લે ક-
 સેવા માટે કરીએ તો પયના ધર્મ માથી ચલિત થઈ જઈએ.”

સેવાનો
અર્થ:

પણ સેવા અને આત્મસમર્પણનો અર્થ, ખરેખર ઇશુ ખ્રિસ્તે
 સમજાવ્યો છે એવો તેનો વિસ્તૃત અર્થ મા લેવો જોઈએ. હિંદુ સત
 કે બૌદ્ધ માધુ ખરેખર એક જાતના કમળ જેવા છે કાદવમાં રહેલા
 છતાં, તેથી અલિપ્ત રહેવારા છે. પાણીથી પણ તે કમળ સ્પર્શી
 શકાય નહિં. અને તેથી જ સારા કે નરસા કામો, પુણ્ય કે પાપ,
 તેવા મુજ્જાત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી.

સર્વ-મૂત-
દયા અને
વિશ્રેય

સૌ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાનો ‘સર્વ-મૂત-દયા’નો
 સિદ્ધાન્ત છે. હૈંડાઈન્સ નામના વિદ્વાન માણસે બૌદ્ધધર્મને
 બીજા ધર્મો સાથે સરખાવતા ત્રીજે પ્રમાણે લખ્યું છે. — “જ્ઞાન એ
 જ આઠાણું” હતાપણુ-છે જોનો સંન્યાસને હતાપણુ ગણે છે.
 પણ પ્રેમ અને પવિત્રતા બૌદ્ધ પથમાં પ્રથમ પકિતનું-જીવ્યુ
 હતાપણુ ગણાય છે.” કેમકે છુદ્ધ પોતે જ પોતાના જીવનમાં
 પ્રેમ, પવિત્રતા, મૈત્રી, એક-નિષ્ઠા વગેરે પાક શીખવ્યા છે,
 ધનિકાને અને નિર્ધાનોને સ્ત્રાઓને અને પુરુષોને, પાપીને તથા
 સંતને, સાદા અણાણુ માણસને તથા પડિતને તેમણે નવા વિકાસ
 પામતા પંથમાં દેરેલા છે, અને છુદ્ધની નજર તેમાં એટલી બધી
 પ્રવીણતાથી જિતરી હતી કે બધા માણસો છુદ્ધ લગનાને
 “જગતના ચતુ” તરીકે જોતા હતા, તેમને પોતાનો વડીલ બાવર
 માનતા ને એક ડહાણા વૈષ્ણવ તરીકે માન આપતા, તે અહર્ષિત છે,
 પૂજા કરતા યોગી છે બોધિમત્ત છે. સવ વસ્તુના જાણકાર હ.

બોધિસત્ત્વના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્ત્વ
અને પરમાર્થદર્શી પ્રજ્ઞા; અને ચોથા સૈકર્મા પ્રયમ પ્રચાર પામેલી
દશક પદ્ધતિ (દશકં ધર્મલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્ત્વના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ઉમેરવામાં
આવ્યા—સ્વયંચાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રવીણતા, અને દયા.

અહંતાના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી.
પણ બોધિસત્ત્વમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં
આવ્યો છે; નહિં કે યતિઓના સંયમ ઉપર. દૂંકામાં કહ્યે તો,
અહંતાની ભાવનામાં ‘ સંયમ ’ મુખ્ય છે; બોધિસત્ત્વમાં
‘ દયા ’ મુખ્ય છે.

અહંતા

આ ગુણો છુદના જીવનમાં વણાઈ ગયા હતા; અને એમનાં જીવનમાં
મરણમય એવા જ પોદ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમના
મૃત્યુને સોંકેટિસના મૃત્યુ સાથે, તથા ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સરખાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે. અને કેટલુંક એવું છે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

જીવનમાં
અવસાન

મૃત્યુ પામતાં, સોંકેટિસ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોંકેટિસની
‘ જો મારા પુત્રો સદગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવવા
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ‘ કાંઈક છીએ ’ એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો. ’

શિષ્યોને
મૃત્યુપ્રતિ

વળા તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે: “ મેં કાંઈ પાપ કર્યું
નથી. જે કાંઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું

છેલ્લાં
વચન

છે, તેમણે પોતાના મત દહેવામાં કદી પાપ કર્યું જ નથી. એમ તેઓ માને છે. તેમને જન્મેને દિવ્ય આતર-પ્રેરણા મળી હતી; ને તેવડે તેઓ 'ધર્મીચર' ગણાયા હતા.

મત્સ્ય પાસે આવ્યું ત્યારે શાક્યમુનિ પણ એવી જ શાંતિ દર્શાવે છે. પોતાના મિત્રો માટે એવી જ લાગણી રાખે છે; અને પોતે પોતાનું કાર્ય સંપૂર્ણ કરેલું છે એવો સંતોષ દેખાડે છે. પણ આ સમયે હિંદમાં, એવા એક સર્વ સત્તાવાન ધર્મીની ભાવના પ્રગટ થઈ નહોતી. તેથી જુદા પોતાના શિષ્યના નિચારો-ને આ જગતની ક્ષણિકતા તરફ પ્રેરે છે; અને મૃત્યુને એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે સમજાવે છે; અને દરેકને પોતાને ઝાળખવા માટે તૈયારી કરવા કહે છે,

જુદા ભગ-
વાનની
અંતર્યામી:

સૌકેટિસનું કામ સત્ય દેખાડવાનું હતું: ઈસુ ખ્રિસ્તનું કામ દિવ્ય પ્રેમ સમજાવવાનું હતું: અને જુદાનું કામ ધર્મ અને જગતની વસ્તુઓનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડવાનું હતું. આ દરેક મહાત્મા પોતપોતાનું કામ નિસ્વાર્થતાથી કરી ગયા છે. દરેકમાં જોઈએ તેવી લાક્ષણિક નીતિનો સમાવેશ થયેલો છે. સૌકેટિસમાં સૌન્દર્ય, ઈસુ ખ્રિસ્તમાં નિસ્વાર્થ સેવા, અને જુદામાં આત્મ-સંયમ-આ ત્રણ મહાન પંથો, એક બીજાથી ખાસ જુદા પડી શકે તેવા નથી; પણ દરેકમાં તેના સંસ્થાપકના ગુણ પ્રમાણે લક્ષણિક ગુણધર્મ આવવા પામ્યા છે. તેમાં દરેકમાં, આધુનિક યુગને ઘટે તેવાં પ્રેરણાનાં સનાતન છતાં નવાં બળો રહેલાં છે. આ ત્રણ ઉપદેશોમાં કોઈએ વધારે પડતું કાર્ષ્ણ્ય કર્યું નથી; અને આટલી લાઘ્ય ભિન્ન સુધી બીજા કોઈ પહેાંચી શક્યા પણ નથી.

ત્રણ ઉપ-
દેશોની
સરખામણી

હું કોઈ દિવસ કરીશ નહિં. મોત એ અનિષ્ટ નથી. પણ, મારા મિત્રો ! મૃત્યુમાંથી બચવા કરતાંય વધારે અઘરું દુર્ગુણમાંથી બચવાનું હોય છે. કેમકે દુર્ગુણ તો મૃત્યુ કરતાં ય વધારે અડપવાળો છે. એ સાક્ષાત પાપ છે. હું ધરડો છઉં, મંદ છઉં, તે વધારે ધીમા મૃત્યુથી પકડાયશે છું. પરંતુ દુર્ગુણ અડપવાળો છે, પકડવામાં હોશિયાર છે—તેમ છતાં તે મને પકડી શક્યા નથી. મને પકડનારા પોતે પોતાને હોશિયાર માને છે; પણ તેઓ દુર્ગુણના પંજમાં પકડાયલા છે. તેથી મને તેમની દયા આવે છે.”

છઠી પ્રશ્ન:

ઈશ્વરની ઘેરણા સોફેટિસ કોઈ ક્ષણે સમજી શકતો હતો, પણ તેની મહાન ક્સોટી કોર્ટમાં (Trial) ચર્ચિત્યારે તે ઈશ્વરી સચ્ચતા મેળવી શક્યો નહિં; અને તેથી જે કોર્ટની ઉપર આવી પડ્યું હતું તે કાયદાકારક હતું, તેમાં તુકશાન કોઈ નહોતું—એમ તે કહેતો. “અહીંથી મારે જવાનો વખત દલે આવ્યો છે. મારે મરવાનું છે. તમારે જીવવાનું છે; મૃત્યુ સારું કે જીવનું સારું તે તો ઈશ્વર જાણે છે !”

ઈસુ ખ્રિસ્તની અવ-
સાન પ્રશ્ન:

સોફેટિસની આવી શાંત ઈશ્વરપૂર્ણ ભાવના ઈસુ ખ્રિસ્તના જેવી જ છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે, “પ્રભુ મારા આત્માને હું તારે સ્વાધીન કરું છું !” પછી તે પ્રાર્થના કરે છે: “પ્રભુ ! તારી મરજી પ્રમાણે થાઓ !” સોફેટિસ પોતાના દુરમનો તરફ—અને કહેવાતા ન્યાયાધિકારીઓ તરફ જે મૈત્રી દેખાડે છે તેની જ નિખાલસતાથી ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે.

ઉદાહરણ:
વચન:

“પિતાજી ! તેમને ક્ષમા આપજો: કેમકે તેઓ શું કરે છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી !” સોફેટિસ અને ઈસુ ખ્રિસ્ત બેઉ—પાપી સાથે—સમ્મુખાત કરતા નથી; પરંતુ મરવાનું પસંદ કરે

છે, તેમણે પોતાના મત દેખાડ્યા કદી પાપ કર્યું જ નથી-
એમ તેઓ માને છે. તેમને બન્નેને દિવ્ય આતર-ગ્રેરણા મળી
હતી; ને તેવડે તેઓ 'ધર્મીઓ' ગણાયા હતા.

મૃત્યુ પાસે આવ્યું ત્યારે શાક્યમુનિ પણ એવી જ યાત્રિ
દર્શાવે છે. પોતાના મિત્રો માટે એવી જ લાગણી રાખે છે; અને
પોતે પોતાનું કાર્ય સંપૂર્ણ કરેલું છે એવો સંતોષ દેખાડે છે.
પણ આ સમયે હિંદમાં, એવા એક સર્વ સત્તાવાન ધર્મરત્ની
ભાવના પ્રગટ થઈ નહોતી. તેથી જુદા પોતાના શિષ્યના વિચારો-
ને આ જગતની ક્ષણિકતા તરફ ગ્રેરે છે; અને મૃત્યુને એક
અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે સમજાવે છે; અને દરેકને પોતાને
ઓળખવા માટે તૈયારી કરવા કહે છે,

જુદા ભગ-
વાનની
અંતર્યામી:

સૌકેટિસનું કામ સત્ય દેખાડવાનું હતું: ઈસુ ખ્રિસ્તનું કામ
દિવ્ય પ્રેમ સમજાવવાનું હતું: અને જુદાનું કામ ધર્મ અને
જગતની વસ્તુઓનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડવાનું હતું. આ દરેક
મહાત્મા પોતપોતાનું કામ નિસ્વાર્થતાથી કરી ગયા છે. દરેકમાં
જોઈએ તેવી લાક્ષણિક નીતિનો સમાવેશ થયેલો છે. સૌકેટિસમાં
સૌન્દર્ય, ઈસુ ખ્રિસ્તમાં નિસ્વાર્થ સેવા, અને જુદામાં આત્મ-
સંયમ-આ ત્રણ મહાન પંથો, એક બીજાથી ખાસ જુદા પડી
શકે તેવા નથી; પણ દરેકમાં તેના સંસ્થાપકના ગુણ પ્રભાવે
લક્ષણિક ગુણધર્મ આવવા પામ્યા છે. તેમાં દરેકમાં, આધુનિક
યુગને ઘટે તેવા ગ્રેરણાના સન્તાનન છતાં નવાં બળો રહેલાં છે. આ
ત્રણ ઉપદેશોમાં કોઈએ વધારે પડતું કાર્ક કલું નથી; અને
આટલી વાચ્ય જિંદગી સુધી બીજા કોઈ પહેંચી શક્યા પણ નથી.

ત્રણ ઉપ-
દેશકાની
સરખામણી

વીરમાયએ
એપિકનો
યુગ-
સમાયણ

છુદના સમય પછી હિંદના નીતિ-શાસ્ત્ર માટે, આપણે બે મહાકાવ્યો-રામાયણ અને મહાભારત-તપાસવાં જોઈએ. તેમાં ધાર્મિક ઐહિક, અને પારલૌકિક ધ્યેય લક્ષમાં રાખીને જાંચો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને તે, લોકોને ગમે તેવો છે. કૃપાને કાંઠે, જંગલની ઘોરધટામાં, દેવમંદિરમાં અને રાજરજવાડામાં વસતા સૌ લોકોએ પોતાનો આદર્શ વીરપુરુષ, તે મહાકાવ્યોમાંથી શોધી કઢાડ્યો હતો. તેમાં આદર્શ પત્ની છે, આદર્શ યતિમુનિઓ છે, અને સાંસારિક વ્યવહારમાં પ્રવીણ પુરુષોનાં પણ આદર્શ તેમાંથી મળે છે.

મહાભારત

અને મહાભારતના શ્રી ભગવદ્ગીતા નામના એક મોટા પ્રકરણમાંથી મહાશુદ્ધિવાન લેખકોએ લોકોના ધર્મ-સમજાવવાં અને તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવાં વિચારે શ્લોકોમાં મૂકીને તેમને અમર કર્યા છે. તે વખતે જે હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રગટું હતું તેનો દ્રઢસાર લેખકે રણુ કર્યો છે. અને જોડપંથની અસર હિંદુધર્મ ઉપર કેટલી થઈ તે તેમાંથી સમજાય છે.

કૃષ્ણાર્જુન
સંવાદ

હિંદી પાસે જ્યાં ધણી લગાઇઓ થઇ હતી ત્યાં કુરુક્ષેત્રના ભૂતા પૂરાણા સમર્થગણમાં તે દ્રશ્ય રંગુ કરેલું છે. અર્જુન નામે 'આ' મહાકાવ્યનો નાયક રથમાં બેઠો છે. તેની પાસે શ્રીકૃષ્ણ બેઠા છે. કૌરવો અને પાંડવોનાં લશ્કરો એક-બીજાની સામસામે આંતર વિગ્રહ (Civil-War) કરવા તૈયાર થઇ જાતાં છે. તે વખતે પેણો નિર્વૃત્તિમાર્ગીઓનો આદર્શ, જે હિંદુઓએ અશોકના સાધુચવનમાં મૂર્તિમંત થતો જોયો છે, તે આદર્શ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પાસે રજૂ કર્યો.

લાગુના અનેક લાવાનક માઠા પગિણાગની સામે શ્રીકૃષ્ણે દલિત કરી કે “ આ ધર્મયુદ્ધ ” [Righteous war] છે ખરું જોતા આવે વખતે દયા જો નિર્મળતા છે. આત્મા અમર છે તે માત્ર દેહ જ નાશ પામે છે.” શ્રીગીતાના ઉપદેશનું નૈતિક ગદ્ય એવું છે કે ક્ષત્રિયોને ધર્મયુદ્ધ સિવાય બીજું કામ વધારે શ્રેયસ્કર નથી. કેમકે ક્ષત્રિયનો જન્મ યુદ્ધની ફરજ બળવવા માટે થયો છે; અને આ ફરજ અહંકારથી મુક્ત રહીને બળવવી જોઈએ. સુખ ને દુઃખ, લાભ અને ગેરલાભ, જય અને પરાજય-સરખાં જ સમજવાં; અને પછી યુદ્ધની તૈયારી કરવી. એમ કરવામાં પાપ લાગતું નથી ખરું જ્યેષ્ઠ કર્મ કરવા તરફ રાખવું, ફળ તરફ નહિં. જે પુરુષ, વાસનાને છૂટી લે છે તે જીવનમાં અનાસક્ત રહીને જીવે છે— ‘ મદ્મ અને મમ ’ ની લાવનાથી દૂર રહે છે તે સુખશાંતિ મેળવે છે.

ધર્મ યુદ્ધની તરફેણમાં.

તેથી આ લાગ, લોકિક સ્વરૂપમાથી આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. અને ધૌર્ધ માગની જેમ, અહીં પણ વાસના, દુસ્મનની પેઠે ત્યજ દેવા લાયક મનાય છે. ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ-તજવા જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણે એ દુર્યોધને ‘ નરકના દાર કલા છે; અને તેમની દિશામાં સાચો ચામરતવનો મહાન વિજયી દરવાજો છે.

યુદ્ધ ૩૫ અને આધ્યાત્મિક ચિંતન

હિંદુઓના નીતિ-મતોનો દ્રષ્ટાંત સાર બીજા અનેક જગ્યાએ આવે, અને તેમાંથી કંઈક જીવેને પ્રેરણા મળે છે. / ધર્મયુદ્ધ તરફ દેહ લલિત રાખવાથી ધર્મનું, અનાસક્તિનું અને નિષ્કામ લાવનાનું રહસ્ય માનવીને જડે છે.

ગીતા • પ્રેરણાદાયી ધર્મશાસ્ત્ર

પરોણાગત સ્વીકરી-નેને ઘેર અવધ્ય કિંમતી આહાર તૈયાર કર્યો હતો તે ખાધને, છુદ્દે તેના બદલામાં પોતાની છાંદગીને ભોગે, તેનો જીવ બચાવ્યો હતો. આવી રીતે જુદા જુદા શિષ્યો તેમનો વૃત્તાન્ત યાદ કરવા લાગ્યા.

જાતક
કથાઓ. જગતના દુ ખની દયા ખાધને (લોકસ્ય અનુકમ્પયા)ને વિશુદ્ધાત્માએ પોતાનો ભો. આપ્યો-એવી માન્યતા ધીમે ધીમે છાંદ્ર યવા લાગી પછી તેમણે યુદ્ધની વણી વાતો બોડી કાઢી. ગરીબ જૂખ્યા આહાણના ભોજન માટે તે સસહુ યર્ષજતા, અને તે સમહુ મરીને પોતાનો દેહ આહાણને ખાવા આપવું. વળી નાયક યધને ખીજ નાના વાનરાઓનું રક્ષણ કરતા હતા. તે લોકોને સમજવતા હતા કે જીવની કિંસા કરવા કરતા, જીવ બચાવવાનું કામ સારું છે. કોઈ વાર એક સાધુ તરીકે ટેકરી ઉપર ઊભા રહીને યુદ્ધ ભગવાન પોતે ઊંડી ખીણમાં ફૂંદી પડતા. ને તેથી વૃત્તની વિચાચેની, બચ્ચાને જન્મ આપનારી જૂખી વાધણના સિકાર યર્ષ, તેનો જીવ બચાવતા-એવા એવા યુદ્ધના વધુનો આ જાતક-કથાઓમાં મળે છે.

કથાઓનું
રહસ્ય આ પુરાતની વાતોમાંથી નૈતિક રહસ્ય જાણવાનું મળે છે, આવી વાતો સમજવવા, યુદ્ધના સ્તૂપ ઉપર ચિંપતુ કાતરકામ કરવામાં આવવું હતું. તે બધાય નીતિ-અંચના આવા જૂત તરવો કહી ચકાવ.

શ્રમણોને-ત્યાગીઓને તથા સંસારીઓને બેઉને સરખો લાલકારક થાય તેવો છે

શુદ્ધનો ગૃહત્યાગ, તેનું સત્ય—સશોધન માટે ભ્રમણ, જે સત્ય બૌદ્ધમતને તેને જડ્યુ તે સમગ્રવવાના અત્યાગ પ્રયત્નો, એક કુદુમ જેવા વિશ્વપ્રેમ ઉપદેશકોનું મડળ—એ નધુ હિંદમા નવુ નહોતુ નવુ કહીએ તો તે માત્ર શમતા અને વિપુલ માનવતા કે વિશ્વ-પ્રેમ એ જ નહીં હતી, અનુભવમાથી પ્રગટતી પરા વાણી—એ તત્ત્વ નવુ હતું. બીજા લોકોએ પણ નીચે પ્રમાણે ગીતો ગાયા —

*અસત્તો માં સદ ગમય । અસત્યમાથી મને મત્ય તરફ લઈ જા ।
તમસ્તો મા વ્યોત્તિર્ગમય । અધારામાથી મને પ્રકાશ તરફ લઈ જા ।
મૃત્યોર્માં અમૃત ગમય । મૃત્યુમાથી મને અમરપણુ આપ ।

શુદ્ધને સત્ય જડ્યુ હતું, જ્યોતિ દેખાયો હતો ને જીવનનો કોઈ એવો મોટો ગુણ દેખાયો હતો જેને તે અમૃત કહેતા હતા એમના મુખ ઉપર એટલો બધો પ્રકાશ અને શાંતિ દેખાતી હતી જેથી માણસો તૃપ્ત પૂછતા કે તેમના એવા મોટા અને જ્વલત ગુણો કેટલા હશે? એમણે રચેલાં સૂત્રો એમના જીવન સંદેશનું દ્વિગુણ સ્વરૂપ દેખાડે છે. ‘હું માત્ર એક વસ્તુ શિખવું છું: હું જ અને હું જમાથી છૂટવાનો ઉપાય, મુક્તિ’

બૌદ્ધમતને વિશ્વપ્રેમ

શુદ્ધને જીવન-સંદેશ

* સરખાવો, કનિ નહાનાલાલનું ‘સ્તુતિનું અષ્ટક’
અસત્યોમાથી પ્રભુ । પરમ સત્યે તુ લઈ જા ।
ભ્રા અધારેથી પ્રભુ । પરમ તેજે તુ લઈ જા ।
મહા મૃત્યુમાથી, અમૃત સમીપે નાથ । લઈ જા ।
તુ-છીણે હું છું તો, તુ જ દરસના દાન લઈ જા ।’

દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે તથા સુદુઃખોને ધરાબર વળગી રહેવા માટે, તથા અંતઃકરણને દિનજવળ કરવા માટે નિઘ્વાણ ના અનુભવનું ખરું રહસ્ય સમજવા અને જે નીતિમાંથી એ અનુભવ મળે તે સમજાવવા માટે જ 'જીવલું'.

અષ્ટાગ
માર્ગ:

રાજયોગનો જે 'અષ્ટાગ માર્ગ' હતો તે તેમને દુઃખમાંથી મોક્ષમાં, અને નશ્વરતામાંથી અનન્તતા તરફ લઈ જવા માટે હતો. મોક્ષ-માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ તે પોતાના શિષ્યોને સમજાવતા. દુઃખ એટલે વસ્તુઓની પરસ્પર વિસંવાદિતા (Disharmony), અને નિર્વાણ એટલે મહન સત્યની શોધથી મળેલી દિવ્ય સાતિ; અને તેનો 'અષ્ટાગ માર્ગ' જે ખરા વિચારો સમજના પાછી જ મળે છે, તે મહનતા તરફ લઈ જનાર નિસરણી છે; અને તે સદ્વિચારો અને સતકાર્ય તરફ પ્રેરે છે, અને આખરે આધ્યાત્મિક પરમ સાતિ આપે છે.

ધર્મપદ

જૈન મતમાં પણ હિંદુ ધર્મની જેમ, નીતિના એક કરતા વધારે આદર્શો છે. આરંભકાળથી અને ઘણા સમયસુધી મહાન અશોકના સિદ્ધાન્તો અને નીતિમુત્રો છૂટા છૂટા ખડક ઉપર અને થાંભલા ઉપર આશરે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૬૦ થી લખેલાં જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયના પ્રમાણ્યુત પુરાવા તરીકે તેમનું મહત્વ ધણું છે. જૈન શ્રમણોના પુસ્તકોમાં આવતી બાબતો સમજવામાં ઉપર કહેલા નીતિમુત્રો સારી છાપ પાડે છે. પિતૃપ્રેમ તથા કહેરીઓનાં દર્તવ્યવિષે તેમાં મહુ બાર મૂકીને કહેવામાં આવેલું છે. આધ્યાત્મ માણ્યો સાધુ મન્યારી થઈ શક્યા નથી; તોપણ ધૈર્યથી ધર્મનું પાલન કરવામાં ને મયમ પાળવામાં

જનસમુદાયમાંથી ઘણા માણસો સફળ થાય છે. “ધર્મપદ” નામના ગ્રંથમાં આનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે. આથી જેમ લાગે છે કે બૌદ્ધમત માત્ર ‘મધ્યમાર્ગ’ નથી પણ ‘દ્વિગુણ-માર્ગ’ છે.

આ સૂત્રોના સારસંગ્રહમાંથી મેં ચૂંટી કઢેલાં અવતરણો એક કઠિન આદર્શ રજૂ કરે છે; તે સંન્યાસી થવા પ્રેરતો નથી; પરંતુ વિરાગ અથવા અનાસક્તિ તરફ પ્રેરે છે. તે પશુ તેમાં બધાં પ્રાણીઓતરફ દયાભાવ રહેલો છે. તેમાં સુખનું ખ્યેય છે, પણ સુખની પાછળ પડવાનો તીવ્ર શોખ નથી. પહેલાંના સાધુઓ અને સાર્થીઓએ આ રસ્તે જતાં, જગતમાંથી છૂટકારો મેળવ્યો છે—અવશ્યનીય આનંદ મેળવ્યો છે.

નીતિ અને
પુણ્યનો
સમન્વય:

આ નવા આધ્યાત્મિક પંથમાં ભ્રાતૃભાવનાં બંધનો પણ આનંદકારક થાય છે. રાગઓ અને ધનવાન લોકો આ પંથનું રહસ્ય સમજવા લાગ્યા, અને જમીનોનાં તથા મકાનોનાં દાન આપવા લાગ્યા. તેથી નીતિ ઉપરાંત “પુણ્ય” —પરોપકારનો સિદ્ધાન્ત ઐશ્વર્ય પથમાં પેસવા લાગ્યો, અને બૌદ્ધ સાધુઓ, બ્રાહ્મણોની જેમ કહેવા લાગ્યા કે “અમે દાનનું યોગ્ય પાત્ર અને ક્ષેત્ર જઈએ.” પછી ‘કુશલ’ એ શબ્દનો અર્થ “કુશલાસ કાપનાર” એવો નહિં. પણ ‘કુશળ’ એટલે ‘પરોપકારી’ થવા લાગ્યો. જ્યારે ગણતરી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પ્રેમ નાશી જાય છે.

ભ્રાતૃભાવ-
ના વિકાસ
તથા દાન-
ધર્મ:

પછી આ પથની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યવસ્થાપન, અને ધીમે ધીમે ગ્રીષ્મકાળ આવવા લાગ્યો, તેથી બે તીવ્ર મત બેઠાં જોવા થયા.

બૌદ્ધીમાં
તીવ્ર
મતબેઠાં

(૧) માત્ર પોતાના જ મોક્ષ ઈચ્છનાર એકાકી સંન્યાસીનો મત; અને

(૨) બીજા બધા લોકોનો મોક્ષ લાવનાર સેવા-ભાવી સાધુઓનો મત.

સંસારી લોકો—જેમનો ધર્મ સાધુઓનું પાલન કરવાનો હતો તે, અને સાધુઓ—જેમનો ધર્મ માત્ર સંસારીઓને ઉપદેશ આપવાનો હતો તેમાં મતભેદ જન્મ્યા. આશ્રમવાસી જીવન અને દ્વૈતવાદ—એ બે તત્ત્વો, બૌદ્ધ માર્ગની નીતિના દુશ્મન થઈ પડ્યા.

સિદ્ધુઓની
આધ્યા-
ત્મિક
'સાધુમત્'

પ્રથમ તો એ નીતિમાં માત્ર અનામકિન અને નિઃસ્વાર્થ-તાનું શિક્ષણ અપાતું હતું, અને આધ્યાત્મિક રત્ય, જે ધન સિવાય અને કિંમત આપ્યા સિવાય જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ને તરફ લક્ષ અપાતું હતું. તેમાં એવું શિખવાતું હતું કે બગીચામાંથી મંદ્રમાખી જેમ ફુલોના રસ ચૂસે છે-તેને 'માધુકરી વૃત્તિ' કહે છે. તેવી રીતે માધુએ ગામડે ગામડે ફરવું-કોઈને ભાર-રૂપ થવું નહિ. પોતાના ખોરાક ઉપગત બીજું વધારે કંઈ લેવું નહિ, અને કોઈ માણસને કંઈ નુકસાન કરવું નહિ. આધ્યાત્મિક રત્ય જૂઠું-જઘનના રૂપ જેવું છે, સાધુએ તથા મંસારીએ કાઢને નુકસાન કરવું નહિ. તેણે કોઈને ક્ષમાથી જીતી લેવો; અને અપકાર (નુકસાન)નો બદલો ઉપકાર કરીને આપવો.

બુદ્ધભગવાનના પોતાના ઉપદેશમાં એકેટલિસના જેવો વિરોધકટાક્ષ રહેતો છે, જે કોઈને કદિન લાગે છે. પશુ

તે એક જાતની કાવચીકાળે 'વાઠકાપ' હતી-ઉપકારક ચત્ર-
ક્રિયા હતી. તેમના પોતાના સ્વરૂપમાં 'અર્હત' અને
'બોધિસત્વ' એ જન્મે તત્ત્વો હતા. જોકે તે આસક્તિ-
રહિત હતા; તોપણ, તેમનામાં ક્ષાન્તાં જાડાં વહેણ વહેતાં
હતાં. અત્રે કરેલાં અવતરણો ઉપર નજર નાખવાથી અથવા
કોઈ મોટા પુરાતત્ત્વોના સંગ્રહસ્થાનમાં મુલાકાત લેવાથી
મમ્મજશે કે આ બે આદર્શો એક જીજ્ઞાસી આમીઓના પૂરક છે.
તેમાં એકાન્ત વાસ અને સેવા જન્મે છે, જ્ઞાન છે અને જાત-
મહેનત પણ છે.

ઉપદેશ
શીલી.

તે બે તત્ત્વો જુદા અને ઈસુ ખ્રિસ્તમાં જોવામાં આવે છે. જુદા અને
તેઓ જન્મતનો ઈન્કાર કરે છે અને પાછા જન્મતને સ્થાપે છે. ઇસુખ્રિસ્ત
માનવજાતના સેવકને ય આખરે જવું પડે છે. ચાતુર્માસમાં
કોઈ એક જ સ્થળે રહેવામાં—અથવા પોતાના વતનતરફ પાછા
ફરવાનો. સિદ્ધાન્ત એમ સૂચવે છે કે આખરે, મૃત્યુપત્રી માનવી
પોતાના મૂળ સ્થાનમાં જઈ રહેવાનો છે.

પોતાના આશ્રમના સિદ્ધાન્તો એમણે પોતાના અનુભવ ઉપર-
થી ધડેલા હતા. અનુભવથી પ્રગટેલા જ્ઞાનથી તેમણે જે જે કામ
કર્તું તે સદૃઢ થયું હતું. જુદાં સ્ત્રીઓ વિષે કેટલીક ઠંડવી ટીકા
કરેલી છે, તેવી જ પુરુષોવિષે પણ છે. સાથે રહેનારા સ્ત્રી અને
પુરુષ આશ્રમવાસીઓએ એક લક્ષ્મી ચિસ્ત (Discipline)
પાળવાની હતી, અને તેથી જાતીય આવેગને બહુ દબાવ્યો
વશ રાખવાનો હતો.

અનુભવ-
જન્ય જ્ઞાન

ઈગ્નેશિસ લોયેવાની પેઠે શાક્યમુનિ પણ ક્ષત્રિય હતા.
તેથી જીવનની સખતાઈઓ સહન કરવા, તથા જ મેળા પડરિપુઓ-

ક્ષત્રિય
ધર્મ-
પદેશક.

થી સાવધાન વહેવા માણસને ઉપદેશ કરતા હતા. યોગ્ય શબ્દ યોગ્ય જગ્યાએ વાપરવાની સાહિત્યકલા શુદ્ધ સંપૂર્ણ કેળવી હતી.

દ્વાંત-
કથનની
શૈલી:

એકે શાક્યમુનિનાં લખેલાં દષ્ટાન્તોમાં ઇસુખ્રિસ્તનાં દષ્ટાન્તો (Parable) જેવું મુક્ષેપ કથન નથી; તોપણ તે ભૂલી શકાય તેવાં નથી. તેમાં ગહન નૈતિક ઉપદેશ છે. ગ્રામજીવનમાંથી, વનના પ્રવાસમાંથી કે રાજદારી જીવનમાંથી—ગમે ત્યાંથી તે ઉદાહરણો લીધાં હોય, તોપણ તેમાં એક જાતની એવી ઊંચી કદપનાકથા છે કે તે મહાન “મિલિન્દરાજના પ્રશ્નો” એ નામના મોટા ગ્રન્થમાં તે લેવામાં આવેલાં છે; અને તેમાં ગ્રીમના રાજાના પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં હિંદી સંત પુરુષોનાં ઉદાહરણો લેવામાં આવ્યાં છે.

મિલિન્દ
પ્રશ્ન:

એ મહાન ગ્રન્થ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સદીમાં લખાયેલો છે. તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મ વધારે શાસ્ત્રીય અને નિષેધાત્મક થતો હતો, અને મોક્ષ માટે જમકવાસી (સંન્યાસી) થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ, પદ્મપુરાણ જેવા ગ્રન્થમાં એમ લખ્યું છે કે “બૌદ્ધ ધર્મ તો અચાની માણસોની બધી જરૂરત પૂરી પાડે છે. કેમકે તેમાં ધ્યાનને ઊંચું સ્થાન આપેલું છે, બધા કૃતચ માણસોને કરેલા ઉપમારની કદર જાણનારને સ્વર્ગ મળે છે. અને તેમાં છુદ્ધ ભગવાનને એક દિવ્ય વૈદ્ય તરીકે ઓળખાવેલા છે. એક માયાળુ પિતા પોતાના બાળકોને શિસ્તનું શિક્ષણ આપતો હોય તેવે સ્વરૂપે, છુદ્ધ બધા લોકોને દર્શન આપે છે.”

છુદ્ધપણને
બીજીમાં
ધર્મ:

આ પછીનાં પુસ્તકો એતાં એમ લાગે છે કે પહેલાનો વિરોધ વધારે આકર્ષક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને આખરે એમ પ્રશ્ન થાય છે કે પૂર્વ દાગનો બૌદ્ધમત તે સાચો, કે આ પાછાગનો માણો ?

પદ્મપુરાણમાં તો સ્ત્રીઓ અને અંત્યજો માટે પણ સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલે છે. પણ તેથી વધારે કંઈ “ગુરુજન પંથ” (The Path of Elders) તેમનો આ હક્ક સ્વીકારતો નથી. જૂના સમયનું ‘ધ્યાન મંદિર’ એક ‘પ્રાર્થના મંદિર’ માં ફેરવાઈ જાય છે: એક જાતની મગ્ગવેદિ તરીકે પૂજાય છે, અને એવા યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા દેવ સાક્ષાત્ બુદ્ધ ભગવાન પોતે જ છે.

પછી જેમ જેમ બાહ્યપૂજનો પ્રચાર વધતો જાય છે તેમ તેમ તેની દિવાલો ઉપર સુશોભિત ચિત્રો, અલંકારો ધારણ કરેલાં સ્ત્રી પુરુષો, અને આ જગતની નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓનો મહાન વિરોધ દેખાડનારાં ભવ્ય ચિત્રો-રજુ દગ્ગામાં આવે છે. તેમાં સ્વાર્થાત્માજી અને આત્મસમર્પણની ભાવના, અને સ્વર્ગની અનુપમ રમણીયતા સ્ફૂર કરવામાં આવે છે. આ ચિત્રો દ્વારા અને નિર્દોષતાના ઊંચા શુદ્ધ પ્રેરે છે. તેમાં રહેલો બુદ્ધ-ધર્મ ગહન છે; ને નૈતિક સુધારણા ઉપર આધાર રાખે છે.

આ મહાન વિકાસ ક્યાંથી થયો ? દ્વા-ધર્મ ઉપર પ્રથમથી જ હાર મૂકવામાં આવતો હતો. — “સંસ્કૃતિના અનેક પ્રકારો પ્રેમના એક અશ બરોબર નદી-તેથી બિતરતા છે” એવું એક વચન પહેલાંના ખાસિસુભાષિત શ્લોકોમાં આવે છે. અને પડિત દીકાકાર બુદ્ધોણ બુદ્ધની વાતને ટૂંકમાં લખે છે. તેમાં આવે છે કે “સમુદ્ધનાં પાણી કરતાં વધારે લોહી તેમણે લોકોપકાર માટે આપ્યું છે; અને જગતના તારાઓ કરતાં વધારે તેમનાં નેત્રો તેમણે લોકોનાં દુઃખ જોવાને મદાપ્તમાં ઉપયોગમાં લીધાં છે.” આથી કેટલાક એમ માને છે કે સેવાની ભાવના બુદ્ધ-પંથમાં ખાસ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

એક પ્રસંગ

કોઈ મગલપયારીએ પડેલા મનુષ્યને જોઈને છુદ્ધ કહે છે:
 “જે સાધુ પુરુષ માદાની માવજત કરે છે તે મારી જ સેવા કરે
 છે;” બીજા ધણા માધુઓ આગ્રહથી કહેતા કે સાધુ પુરુષે
 ઉપદેશ સિવાય બીજું કોઈ જ ન કરવું, ને જો બીજું કોઈ લોક-
 સેવા માટે કરીએ તો પયના ધર્મ માધી ચતિત યર્ષ જમ્મએ, ”

સેવાનો
અર્થ:

પણ મેવા અને આત્મમમપણુંનો અર્થ, ખરેખર ઇશુ ખ્રિસ્તે
 સમજાવ્યો છે એવો તેનો વિસ્તૃત અર્થમાં લેવો જોઈએ. હિંદુ મત
 કે જૈન સાધુ ખરેખર એક જાતના કમળ જેવા છે-કાદવમાં ગહેવા
 છતાં, તેમાં અલિપ્ત રહેનારા છે. પાણીથી પણ તે કમળ સ્પર્શી
 શકાય નહિ. અને તેથી જ મારા કે નરસા કામો, પુણ્ય કે પાપ,
 તેવા મુજાત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી.

સર્વ-મૂલ-
દયા અને
વિશ્રમ

સૌ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાનો ‘મર્વ-મૂલ-દયા’નો
 મિદાન્ત છે. હિંદુ-ખ્રિસ્ત નામના વિદ્વાન માણસે જૈનધર્મને
 બીજા ધર્મો સાથે મરખાવતા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે. —“જ્ઞાન એ
 જ આદ્યજીવનું ડહાપણું-છે. જૈનો મન્યામને ડહાપણું ગણે છે;
 પણ ગ્રેન અને પવિત્રતા જૈન પથમાં પ્રથમ પકિતનું-ગિંમું
 ડહાપણું ગણાય છે.” કેમકે છુદ્ધ પોતે જ પોતાના જીવનમાં
 પ્રેમ, પવિત્રતા, મૈત્રી, એક-નિષ્ઠા વગેરે પાક શીખવ્યા છે;
 ધનિદાને અને નિર્વાનાને આંખોને અને પુરુષોને, પાપીને તથા
 મતને, સાદા અલ્પ માણુમને તથા પડિતને તેમજ નવા વિકાસ
 પામતા પંથમાં દોરેલા છે, અને છુદ્ધની નજર તેમાં એટલી બધી
 પ્રવીણતાથી જિતરી હતી કે બધા માણુઓ છુદ્ધ ભગવાનને
 “જગતના ચતુ” તરીકે ઓળખતા; તેમને પોતાનો વડીલ બાધિવ
 માનતા ને એકે કાલા વેઠ તરીકે માન આપતા, તે અદ્વિત છે,
 પૂજન કરવા યોગ્ય છે બોધિમત્ત છે. સર્વ વસ્તુના જાણકાર છે.

બોધિસત્વના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્વ
અને પરમાર્થદર્શી પ્રજ્ઞા, અને ચોથા સૈકામાં પ્રથમ પ્રચાર પામેલી
દશક પદ્ધતિ (દશક ધર્મેલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્વના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ઉમેરવામાં
આવ્યા—સ્વયંચાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રવીણતા, અને દયા

અહતના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી
પણ બોધિસત્વમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં
આવ્યો છે, નહિ કે વતિઓના સયમ ઉપર ટૂંકામાં કહિયે તો,
અહતની ભાવનામાં ‘ મયમ ’ મુખ્ય છે બોધિસત્વમાં
‘ દયા ’ મુખ્ય છે

અહત

આ ગુણો શુદ્ધના જીવનમાં વણાઈ ગયા હતા, અને એમના પુણ્યભવ્ય
મરણસમયે એવા જ પ્રોઠ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા તેમના અવસાન
મૃત્યુને સોઝેડિસના મૃત્યુ સાથે, તથા ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સરખાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે અને કેટલુંક એવું છે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

મૃત્યુ પામતાં, સે કેટિસ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોઝેડિસના
‘ જો મારા પુત્રો સદ્ગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવના મૃત્યુથી
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ‘ કાંઈક છીએ ’ એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો. ’

વળી તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે “ મે કાઈ પાપ કર્યું છે હા
નથી. જે કાઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું વચન

વીરમાયઓ
-એપિકનો
યુગ-
રામાયણ

યુદ્ધના સમય પછી હિંદના નીતિ-ચારત્ર માટે, આપણે બે મહાકાવ્યો-રામાયણ અને મહાભારત-તપાસવાં જોઈએ. તેમાં ધાર્મિક ઐતિક, અને પારલૌકિક ધ્યેય લક્ષમાં રાખીને જિંવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને તે, લોકોને ગમે તેવા છે. કૃષ્ણને કહી, જંગલની ઘોરધટામાં, દેવમંદિરમાં અને રાજમંજવાડામાં વસતા સૌ લોકોએ પોતાનો આદર્શ વીરપુરુષ, તે મહાકાવ્યોમાંથી શોધી કહાડ્યો હતો. તેમાં આદર્શ પત્ની છે, આદર્શ યતિમુનિઓ છે, અને સાંસારિક વ્યવહારમાં પ્રવીણ પુરુષોનાં પણ આદર્શ તેમાંથી મળે છે.

મહાભારત

અને મહાભારતના શ્રી ભગવદગીતા નામના એક મોટા પ્રકરણમાંથી મહાશુદ્ધિવાન લેખકોએ લોકોના ધર્મ-સમ્બન્ધી અને તત્ત્વજ્ઞાન સમ્બન્ધી વિચારો શ્લોકોમાં મૂકીને તેમને અમર કર્યા છે. તે વખતે જે હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ ધમણ હતું તેનો દ્રઢસાર લેખકે રજુ કર્યો છે. અને ઐત્સર્યની બસર હિંદુધર્મ ઉપર ડેટલી થઈ તે તેમાંથી સમજાય છે.

બોધિસત્ત્વના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્ત્વ
અને પરમાર્થદર્શી પ્રણ; અને ચોથા સંક્રાંતિ પ્રથમ પ્રચાર પામેલી
દશક પદ્ધતિ (દશકં ધર્મલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્ત્વના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ઉમેરવામાં
આવ્યા-સ્વયંચાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રતીક્ષિતા, અને દયા

અર્હંતના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી.
પશુ બોધિમત્ત્વમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે વાર મૂકવામાં
આવ્યો છે; નહિં કે વતિઓના સંયમ ઉપર દ્વંદ્વામાં કદિયે તે,
અર્હંતની ભાવનામાં ' મયમ ' મુખ્ય છે: બોધિસત્ત્વમાં
' દયા ' મુખ્ય છે.

આ ગુણો જુદાના જીવનમાં વ્યર્થ ગયા હતા; અને એમના જીર્ણુસખ્ય
મરણમયે એવા જ પ્રોદ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમના અવસાન
મૃત્યુને સોકેદિસના મૃત્યુ માથે, તથા ઈશુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સરખાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે. અને કેટલુંક એવું કે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

મૃત્યુ પામતાં, સોકેદિમ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોકેદિસની
' જો મારા પુત્રો સદ્ગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવવા મૃત્યુપ્રી:
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ' કાંઈક હીએ ' એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો. '

વળી તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે " નેં કાંઈ પાપ કર્યું " ઉપા
નથી. જે કાંઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું વચન

હું કાંઈ દિવસ કરીશ નહિં. મોત એ અનિષ્ટ નથી. પણ, મારા મિત્રો ! મૃત્યુમાંથી બચવા કરતાય વધારે અધરું દુર્ગુણમાંથી બચવાનું હોય છે. કેમકે દુર્ગુણ તો મૃત્યુ કરતા ય વધારે અડપવાળો છે, એ સાક્ષાત પાપ છે. હું ધરડો છઉં, મંદ છઉં, તે વધારે ધીમા મૃત્યુથી પકડાયલો છું. પરંતુ દુર્ગુણ અડપવાળો છે, પકડવામાં હોશિયાર છે—તેમ છતાં તે મને પકડી શક્યા નથી. મને પકડનારા પોતે પોતાને હોશિયાર માને છે; પણ તેઓ દુર્ગુણના પંજામાં પકડાયલા છે. તેથી મને તેમની દયા આવે છે.”

છાંદી પડી:

ધર્મિરની પ્રેરણા સોફોક્લિસ કાંઈ ક્ષણે સમજી શકતો હતો, પણ તેની મહાન કસોટી ડોર્ટમાં (Trial) થઈ ત્યારે તે ધર્મિરી સૂચના મેળવી શક્યો નહિ; અને તેથી જે કાંઈ તેની ઉપર આવી પડ્યું હતું તે કાયદાકારક હતું, તેમાં નુકશાન કાંઈ નહોતું—એમ તે કહેતો. “અહીંથી મારે જવાનો વખત હવે આવ્યો છે. મારે મરવાનું છે. તમારે જીવવાનું છે: મૃત્યુ સારું કે જીવવું સારું તે તો ધર્મિર જણે છે.”

ઈસુ ખ્રિસ્તની અવસાન પડી:

સોફોક્લિસની આવી જ્ઞાત ધર્મિરાપણું લાવના ઈસુ ખ્રિસ્તના જેવી જ છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે, “પ્રભુ મારા આત્માને હું તારે સ્વાધીન કરું છું.” પછી તે પ્રાર્થના કરે છે. “પ્રભુ ! તારી મરજી પ્રમાણે થાઓ.” સોફોક્લિસ પોતાના દુસ્મનેા તરફ—અને કહેવાતા ન્યાયાધિકારીઓ તરફ જે મૈત્રી દેખાડે છે તેવી જ નિખાલસતાથી ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે.

છલાં પચન:

“પિતાજી ! તેમને ક્ષમા આપજો: કેમકે તેઓ શું કરે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી.” સોફોક્લિસ અને ઈસુ ખ્રિસ્ત ગેહ-પાપી સાથે સમજાવન કરતા નથી; પરંતુ મરવાનું પમંદ કરે

છે, તેમણે પોતાના મત કહેવામાં કદી પણ ક્યું જ નથી-
એમ તેઓ માને છે. તેમને જાનેને દિવ્ય આંતર-પ્રેરણા મળી
દતી; ને તેવડે તેઓ ‘ધર્મશ્રીઅંશ’ ગણાયા હતા.

મૃત્યુ પાસે આવ્યું ત્યારે શાક્યમુનિ પણ એવી જ શાંતિ
દર્શાવે છે. પોતાના મિત્રો માટે એવી જ લાગણી રાખે છે; અને
પોતે પોતાનું કાર્ય મંપૂર્ણ કરેલું છે એવો સંતોષ દેખાડે છે.
પણ આ સમયે હિંદમાં, એવા એક સર્વ સત્તાવાન ધર્મશ્રી
લાવના પ્રગટ થઈ નહોતી. તેથી બુદ્ધ પોતાના શિષ્યના વિચારો-
ને આ જગતની ક્ષણિકતા તરફ પ્રેરે છે; અને મૃત્યુને એક
અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરફ સમજાવે છે; અને દરેકને પોતાને
બાળખવા માટે તૈયારી કરવા કહે છે,

બુદ્ધ ભગ-
વાનની
અંતિમશી:

સોહેટિસનું ધામ સત્ય દેખાડવાનું હવું: ઈસિ ખિસ્તનું ધામ
દિવ્ય પ્રેમ સમજાવવાનું હવું: અને બુદ્ધનું ધામ ધર્મ અને
જગતની વસ્તુઓનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડવાનું હવું. આ દરેક
મહાત્મા પોતપોતાનું ધામ નિસ્વાર્થતાથી કરી ગયા છે. દરેકમાં
જોઈએ તેવી લાક્ષણિક નીતિનો મમાવેશ થયેલો છે. સોહેટિસમાં
સૌન્દર્ય, ઈસિ ખિસ્તમાં નિસ્વાર્થ સેવા, અને બુદ્ધમાં આત્મ-
સંયમ-આ ત્રણ મહાન પંથો, એક બીજાની ખાસ ગુણ પડી
શકે તેવા નથી; પણ દરેકમાં તેના સંસ્થાપકના ગુણ પ્રમાણે
લાક્ષણિક ગુણધર્મ આવવા પામ્યા છે. તેમાં દરેકમાં, આધુનિક
યુગને મટે તેનાં પ્રેરણાનાં સનાતન છતાં નવાં જથ્થો રહેલાં છે, આ
ત્રણ ઉપદેશોમાં કોઈએ વધારે પડતું કાર્ષ્ણ્ય નથી; અને
આટલી ભવ્ય જિંદગી સુધી બીજા કોઈ પહેલવી યજ્ઞ પાળી નથી.

ત્રણ વપ-
દેશકોની
સરખામણી

વીરભાઈએ
એપિકનો
યુગ-
રામાયણ

બુદ્ધના સમય પછી હિંદના નીતિ-શાસ્ત્ર માટે, આપણે બે મહાકાવ્યો—રામાયણ અને મહાભારત—તપાસવા જોઈએ. તેમાં ધાર્મિક ઔદિક, અને પારલૌકિક ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખીને ઊંચો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને તે, વેદોને ગમે તેવા છે. કૃષ્ણને કહે, જ ગલની ધોરધટામાં, દેવમંદિરમાં અને રાજરજવાડામાં વસતા સૌ લોકોએ પોતાનો આદર્શ વીરપુરુષ, તે મહાકાવ્યોમાંથી શોધી કહાડ્યો હતો તેમાં આદર્શ પત્ની છે, આદર્શ યતિમુનિઓ છે, અને ગાંસારિક બ્યવહારમાં પ્રવીણ પુરુષોનાં પણ આદર્શ તેમાંથી મળે છે

મહાભારત

અને મહાભારતના થી હમવદગીતા નામના એક મોટા પ્રકરણમાંથી મહાબુદ્ધિવાન લેખકોએ લોકોના ધર્મ-સમ્બન્ધી અને તત્ત્વજ્ઞાન સમ્બન્ધી વિચારો શ્લોકોમાં મૂકીને તેમને અમર કર્યા છે તે વખતે જે હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ ધરાવતું હતું તેનો દ્રઢ સાર લેખકે રજુ કર્યો છે અને ઔદયિકની અમર હિંદુધર્મ ઉપર ફેટલી યઠ તે તેમાંથી સમજાય છે

કૃષ્ણાર્જુન
સંવાદ.

દિલ્હી પાસે જ્યાં ધણી લડાઈઓ થઈ હતી ત્યાં કુરુક્ષેત્રના જૂના પૂરાણા મમરાંગણમાં તે દસ ગ્જ ડરેડ છે અર્જુન નામે 'આ' મહાકાવ્યનો નાયક રથમાં બેઠો તેની પાસે શ્રીકૃષ્ણ બેઠા છે કૌરવો અને પાંડવોના લશ્કરો એક-બીજાની સામસામે આંતર વિગ્રહ (Civil-War) કરવા તૈયાર થઈ ઊભા છે. તે વખતે પેનો નિર્વૃત્તિમાર્ગોઓનો આદર્શ, જે હિંદુઓએ અશોભના સાધુજીવનમાં મૂર્તિમંત્ર યતો જોયો છે, તે આર્ચ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ પાસે રજૂ કર્યો

લગાઈનાં અનેક લયાનક માઠા પશ્ચિમની સામે શ્રીકૃષ્ણે દર્શિત કરી કે “આ ધર્મયુદ્ધ” [Righteous war] છે ખરું જોતાં આવે વખતે દયા એ નિર્જાળતા છે. આત્મા અમર છે ને માત્ર દેહ જ નાશ પામે છે.” શ્રીગીતાના ઉપદેશનું નૈતિક રહસ્ય એવું છે કે ક્ષત્રિયોને ધર્મયુદ્ધ સિવાય બીજું કંઈ વધારે એવરકર નથી. કેમકે ક્ષત્રિયનો જન્મ યુદ્ધની ફરજ બળવવા માટે થયો છે; અને આ ફરજ અહંકારથી મુક્ત રહીને બળવવી જોઈએ. સુખ ને દુઃખ, લાભ અને ગેરલાભ, જય અને પરાજય—સરખાં જ સમજવાં; અને પછી યુદ્ધની તૈયારી કરવી. એમ કરવામાં પાપ લાગતું નથી. ખરું જ્યેષ્ઠ કર્મ કરવા તરફ રાખવું, ફળ તરફ નહિં. જે પુરુષ, વાસનાને છૂટી લે છે ને જીવનમાં અનાસકિત રહીને જીવે છે—“મદ્મ અને મમ” ની લાવનાથી દૂર રહે છે તે સુખશાંતિ મેળવે છે.

ધર્મ યુદ્ધની
તરફેણમાં:

તેથી આ લગાઈ, લોકિક સ્વરૂપમાંથી આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. અને બૌદ્ધ માર્ગની જેમ, અહીં પણ વાસના, દુઃખનની પેઠે તમજ દેવા લાયક મનાય છે. ક્રમ, ક્રોધ, લોભ—તજવા જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણે એ દુર્ગુણોને ‘નરકનાં દ્વાર’ કહ્યાં છે; અને તેમની દિશામાં સાચો આમરત્વનો મહાન વિજયી ફરવાળો છે.

યુદ્ધનું ફળ
અને
આધ્યાત્મિક
ચિંતન

હિંદુઓના નીતિ-અન્યોનો ટૂંક સાર બીજો અનેક જગ્યાએ આવે છે, અને તેમાંથી કરોડો જીવોને પ્રેરણા મળે છે. ઇશ્વર તરફ દૃઢ લક્ષિત રાખવાથી ધર્મનું, અનાસકિતનું અને નિષ્કામ લાવનાનું રહસ્ય માનવીને જણે છે.

ગીતા:
પ્રેરણાદાયી
ધર્મમંથ:

શ્રીકૃષ્ણ પોતે એ જાવનાઓનું સજીવન સ્વરૂપ છે. અને આ પુસ્તકમાં કહેલી ભક્તિદ્રુત વેદનાં સૂક્તોમાં કહેલી ભક્તિ છે, સાંપ્રદાયિક નથી. “મધુરના અખંડ પ્રેમનું” એ સ્વરૂપ છે, અને આ ભક્તિમાં, પાછળના દિંદુષ્ટમમાં આવી ગયેલો કામ-વાસનાનો અંશ નથી.

આત્મ
નિવેદન

“હું જે જે કરે તે મારે માટે કર. જે પાપી હોય તે પણ મારામાં પ્રેમ રાખતો હોય તો તેને સારો જાણુ.”

યોગનો
આદર્શ:

યોગનો આદર્શ આમ જણાવ્યો છે: “પવનરહિત વાતાવરણમાં દીવાની જ્યોત હોય તેવો સ્થિર.” કારણ મુક્તિમાં યોગીએ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ રાખવાનો હોય છે. પોતે, લડવૈયા-એ જ રાગદ્વેષમાંથી અને લડમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. રહેટો અને ઉપનિષદો કહે છે તેમ, શ્રીકૃષ્ણે માનવ-દેહરૂપી રથમાં બુદ્ધિને સારથિપણું આપ્યું છે; અને તે ઇન્દ્રિયોરૂપી વેગી મેડાઓને વશ કરે છે.

દિંસા-
અદિંસાની
સંલિધ
કારણમાલ

મુક્તિ પેઠે શ્રીકૃષ્ણ અદિંસાને માન આપે છે. અને ક્ષત્રિયના ધર્મ ઉપસંત, આ ગ્રંથમાં નમ્રતા, ત્યાગ, દયા અને સાદાઈના સિદ્ધાન્તોને નિર્માળતા, શક્તિ, અને ધૈર્યના ભંડાર ગુણો સાથે સમન્વિત દીધો છે, તે વાત વધારે આશ્ચર્યકારક છે.

લેખક
તત્ત્વવાર ?

જેવી રીતે મહાત્મા ગાંધી પોતાના સિદ્ધાન્તો, ગીતામાંથી રચે છે તેવી રીતે, એક બળવાખોર ખૂની પણ પોતાના સિદ્ધાન્તો ગીતામાંથી મેળવી ચકે છે, રશિયાના લોકો હાલમાં રહેટોના જૂના સંવાદોનું સ્વરૂપ સમજતા થયા છે. રહેટોના ઉપદેશમાં પણ આજ બે પક્ષ પડી જાય છે. કેમકે એક

ખૂની પણ એમ કહી શકે કે પોતે અહંભાવ ત્યજીને, અનાસકિતથી પોતે દુશ્મનને મારી નાખ્યો છે ! પરિચયમ તરફના દેશોમાં પણ સિનાઈ પર્વતની ટોચ પરથી કહેલા શાંતિના સિદ્ધાન્તો-જે એશિયા-વાસીઓને આકર્ષક લાગ્યા છે-તે, વિકસિત થયેલા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અહિંસાનો પાઠ ગિમવી શક્યા નથી. [અજબ જેવું છે કે એ સિદ્ધાન્તો શાંતિના હોવા છતાં, ખ્રિસ્તીઓ હિંસામય બની ગયા છે.]

ગીતામાં કહેવો શમ, શાંતિનો માર્ગ, એક સામાજિક ગૃહસ્થના મુખથી ઉપદેશાયેલો છે. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ બંને સામાજિક ગૃહસ્થો હતા, મહાવાસીઓ નહોતા. શ્રીકૃષ્ણે લગાઈ વખતે એ ગુણ કાઢી નાખ્યો. તેને હસવવા ક્ષત્રિય-ધર્મની દલીલો વાપરી. ખરું કહીએ તો અસોકને અને ખીજા નિર્વૃત્તિમાર્ગ સાધુઓને તથા બ્રાહ્મણોને શ્રીકૃષ્ણે રદીયો આપેલો છે. એકશ્વરવાદ, જેની ઉપર બૌદ્ધો હુમલો કરતા હતા, તેનું શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પુનઃસ્થાપન કર્યું છે.

ધર્મના
ગૃહસ્થ
ઉપદેશક

આદિત્યના કેાષ પુસ્તકમાં ગીતાની જેમ “ સર્વનધશ્વર” [Pantheism] નો મિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો તથા. આ ગ્રંથમાં તે બીવી નીતિનું પોષક તત્ત્વ બને છે. એક માંમારિક બ્યક્તિને મન ગીતા એક ઉપનિષદ છે. દરેક વર્ણને તેમાં યોગ્ય સ્થાન આપાયલું છે. ધશ્વર તરફ :૬૬ લાકિત રાખીને અનન્ય ભાવથી પોતાને માથે આપી પડતી ફરજ બજાવવનું સમજાવવા માટે બધાં શાસ્ત્રવચનો આગળ મૂકવામાં આવ્યાં છે.

સર્વેશ્વર
વાદ

યાગીઃ હિંદો ધાર્મિક અર્થે યોગી છે. તે અનાસક્ત છે, પરીપક્ષરી છે, મહન બાળનોના ધ્યામા સ્થિત પ્રણ છે, આવા એક આત્માન ગીતાએ સંખ્યો, ને તેને માનવીના વ્યવસાયી તથા અમ દુનમાં મૂક્યો. આવી બાળનો સમજવતાં ગીતાએ કેટલાક સામ્ય વ્યવહાર સૂત્રો સમજાવ્યા છે. હિંદુ એક રીતે વિલાસવૃત્તિ તથા બીજી રીતે ત્યાગ તથા નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ ધસડાઈ રહ્યું હતું, ત્યારે ગીનાકાર આકૃષ્ટ અને પાલિ સહિતાકાર જુદા, હિંદુમાં એ બે માર્ગમાં સમાન તુલા સ્થાપતા હતા, અને તેને વિવેક સમજવતા હતા હિંદુનો મોટો વિજય એ છે કે હિંદુ અધિકાર ઉપદેશ છે, અને પાળે છે.

ગાંધીજીનો
અધિકાર
વાદ

પાપનું અસ્તિત્વ કબૂલ કરીને શાસ્ત્ર વચન મૂકે છે ત્યાં પશુ મહાત્મા ગાંધી જંવાનો ઉપદેશ અધિકાર તરફ લક્ષ રાખે છે. ગાંધીજીએ જૂનો ઉપદેશ નવા સ્વરૂપમાં મૂક્યો છે, જે “ નકાર આત્મક ” તથા નિષ્ક્રિય હતું તેને ગાંધીજીએ વિધેયાત્મક તથા સક્રિય બનાવ્યું છે. તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો, મત્ય, પવિત્રતા અને પ્રેમ છે. તેમનું મૂળ ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશમાં રહેલું છે, તેમ જ ઉપનિષદ લખનાર સપિઓના સૂત્રોમાં રહેલું છે, અને ગાંધીજીના ઉપદેશમાં આવતા સામાજિક ધર્મતરની પવિત્રતા, એક હિંદી પયગમ્બર જેટલી દૂર દ્રષ્ટિથી યોજાયેલી છે. શું ગાંધીજી હિંદુનો પીડાતો મેયક [Suffering Servant] નથી ?

મનુસ્મૃતિ
સર્વ કાળ
મોટે નથી

મનુ જેવાં સંમતિકારો હિંદુમાં હતા. મનુ સ્મૃતિ હાલ જેવા સ્વપર્મા રચાયેલી હતી ? પ્રથમ તે માત્ર શ્રાવણોના ધર્મો સ્થાપવા રચાયેલી, પાળળથી તે હાલ સમાજને બંધન કરતાં ઘડી ઘડી તેમાં ધાર્મિક અબળો છે ને તે ઉપરાંત વ્યવહાર અને ન્યાયને

લગતી બામતો પણ આવે છે, તેમાં કહેલી દૈનિક ફરજો જે બળાવે તે જ 'હિંદુ' કહેવાય; અને હિંદુ નીતિમય જીવન બે 'મહાકાવ્યો(માં) સ્પષ્ટ દેખાડ્યું' છે.

તેમાં પણ કોઈ ઠેકાણે એવું દેખાય છે કે લેખક બાહ્યો બાહ્ય- હશે, બે મહાકાવ્યોમાં બાહ્યોની લાગવગ દેખાઈ આવે છે, સામકારી; "કુનીડ" કરતાં વીરગણું લાંબું મહાભારત, મહાકાવ્ય છે. અને ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમાં થયેલી મહાન આંતરવિપ્રદની વાત મહાકાવ્યો તેમાં આવે છે.

રામાયણ કાવ્ય જે ધણુ નાનું છે તે આર્યોનું હિંદમાં 'રામાયણ' દક્ષિણ તરફનું આગમન વર્ણવે છે. રામાયણ ચંદ્રવંશના રાજાઓ વિષે કહે છે તે મહાભારત ચૂરવંશના રાજાઓનું વર્ણન કરે છે. રામાયણમાં રામ આદર્શ વીરપુરુષ તરીકે આવે છે તે સીતા આદર્શ પત્ની તરીકે આવે છે. તેમની દક્ષિણના વાનરો સાથે થયેલી મૈત્રીને કાવ્યમાં અને ગીતોમાં કવિએ અમર કરી છે. તે વાનરાઓને, પશ્ચિમમાં મણાય છે તેવા હાસ્યપાત્ર પ્રાણી વર્ણવ્યાં નથી; પણ તેઓ માણસને મદદ કરનાર મિત્રો જેવાં થાય છે, રામને મદદ કરવા તેમણે સમુદ્ર ઉપર પૂલ બાંધ્યાં તે રાક્ષસ રાજા સાથે વિદ્વિ કરવા વાનરો ગયા હતા. આવી વક્ષાદારી અને સુદ્ધિ દેહલીક વાર માણસોમાં પણ જોવામાં આવતી નથી.

હિંદમાં રાજનીતિના ગ્રન્થો છે. તેમાં કોટિલ્સ નામનો કોટિલ્સ લેખક અમરથાન લે છે. યુરોપીય સાહિત્યમાં જેવો મિશિયાવેલી (Machiavelli) છે તેવો હિંદમાં કોટિલ્સ છે. શુભવંશના રાજાઓના સમયમાં હિંદમાં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન (Natural science) ઉદ્ભવ્યું હતું અને તેનો વિકાસ થયો થયો હતો,

બીજા વિદ્યાઓના વિકાસ બીજા હિંદમાં ખગોળશાસ્ત્ર પણ હતું જ્યારે ગ્રીકો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે હિંદમાં ખગોળશાસ્ત્ર વિકસેલું હતું, અને આકાશગણિત કરનાર એ ગ્રીક લોકોએ, હિંદને કાષ્ઠક નવી પદ્ધતિ શીખવી. મધ્યયુગમાં આરબોએ હિંદી ખગોળશાસ્ત્ર લાભાન્તર મારફતે યુરોપમાં ફેલાવ્યું યુરોપમાં એરેબિક લાખાના જાણકાર ધણા હતા અને છે.

આયુર્વેદ જ્ઞાન વૈદ્યકીય વિદ્યામાં, 'આયુર્વેદ' માં હિંદુઓ તથા ખૈાહો પ્રવીણ હતા હિંદુઓ પ્રાણીઓના વધ કરીને તેમની અવયવ-રચના સમજતા તથા શીખવા માટે મીણના પૂતળાઓ બનાવીને તેના ઉપર વાદકાપ કરતા હાનમાં મુસલમાન દાકતરો હિંદમાં વધારે હશે, કેમકે મોગલોએ હિંદ જીત્યું તેના પરિણામ એ આ મુંદે જન્મી વૈદ્યકીય પરંપરા નાશ પામી, અને અદિસાવાદીઓએ અત સરીરને અડકવાનો વાવો ઉઠાવ્યો હશે, તેથી તેમનામાં વાદકાપની વિદ્યા વિકસેતી જણાતી નથી

સંગીત શાસ્ત્રનો વિકાસ હિંદના મંગીતશાસ્ત્રે પશ્ચિમના દેશો ઉપર ધણી અસર કરી છે, એશિયા ખંડમાં પણ હિંદી સંગીત પ્રચારમાં છે. જ્યાં જ્યાં આરબ લોકો ગયા ત્યાં ત્યાં તેઓ મંગીતના સ્વર, અર્ધ-સ્વર (શ્રુતિ) અતિક્રુત માંગા, અને સ્વરોની રમ્ય મિલાવટ મંગીતદ્વારા ફેલાવતા ગયા રૂપેષનમાં પણ સંગીત ફેલાવ્યું. અહીં કુદરત અને કળાની રમ્ય મિલાવટ છે, દરેક વર્ગે જાતુઓ (૬) છે તેમ હિંદમાં મુખ્ય રાગ છ (૬) છે, દરેક તે તે જાતુ માટે અનુકૂળ છે, પ્રત્યેક રાગને એક રાગિણી છે. તે દરેક જાતુમાં દિવસ અથવા રાતને અનુકૂળ હોય છે—દરેક કલાકના વાતાવરણને અનુકૂળ હોય તેવા રાગ હિંદમાં જ યોગ્યતા છે. જેવી રીતે રજપૂતોની ચિત્રકળામાં હિંદના દેવો અને દૈનિક

ધર્મ-કરતો વિષે ચિત્રો મુખ્ય છે તેવી રીતે હિંદના સંગીતમાં એ બે તત્ત્વો ખાસ કરીને આવે છે.

જેવી રીતે હિંદી ચિત્રકાર વિદ્વાન ટીકાકારોના એક નાના શાસ્ત્રીય મંડળને સંતોષવા ખૂબ કાળજી રાખતો તેવી જ રીતે, હિંદી ચત્તાણું સંગીતકાર પોતાનાં તંતુવાદ્ય, વીણા અને તબલાં બજાવવામાં નિર્ધનલુઃ અમુક વિદ્વાન વર્ગને પૂર્ણ સંતોષ આપવા મથતો હતો.

કેટલીક વાર આમજીવનમાં એક મોટા વડલાની છાયા નીચે લોકસંગીત અથવા એક દૂવાને કાંઠે એકત્ર થયેલા લોકોના ટોળામાં એક હિંદી સંગીતકાર પોતાની કળા દેખાડતો જોવામાં આવે છે. આવા શ્રોતાવર્ગ પાસે ભટકતા ભાટચારણોએ અનન્તકાળથી પોતાનાં ગીતોદ્ધારા ઓઝૂણુનો પ્રેમ, રામના પરાક્રમ વગેરે પુરાણની વાતો સજીવન રાખી છે. તેમને આપણે હિંદના લોકપ્રિય શિક્ષકો કહી શકીએ-કારણ કે તેમણે જ પ્રાચીન 'સંસ્કારો' તેમનામાં જાગૃત રાખ્યા છે.

વણુજાર મંડળોની બાપારી કુનેહ સાચવવામાં ચાતિર્મર્યાદા 'એણું' બહુ સહાયકારક બનેલી છે. તેઓ પોતાના બાપદાદાના ધંધાઓ તથા ચક્ષાબ્ધે રાખતા હતા, અને ખીજા ઉમેદવારોને તાલિમ 'મહાજન' આપતા હતા.

આ ઔદ્યોગિક જમાનામાં જથ્થાબંધ લોકો હુન્નર શિખે છે, પેઢી મર તોપણ દરેકે પોતાનો પેઢીથી જિતરી આવતો ધંધો શિખવાનું ધંધાની બની શકે તેવું છે. હાલના સમયમાં પણ અનારસ (કાશી) પ્રણાલિકા અને કાશ્મીરનાં ચાલ વણુવાનાં કારખાનાં જે બે હજાર વર્ષના કાળચક્રના ફેરફારમાંથી બચી ગયેલાં છે, તે સારા ચાલનાં દેખાય છે; તેમાં હાંમર અને જળામાંથી બનેલા રંગો વપરાય છે, અને

પૂર્વ અને પશ્ચિમના નૈતિક ધ્યેયો

પરદેશની દરીદ્રાઈમાં મોટા પ્રમાણમાં માલ ઉત્પન્ન કરામાં આવે છે.

જ્ઞાતિ જ્ઞાતિસંસ્થાના પરિણામ સારા અને માર્ગ—એક જાતનાં છે,
સંસ્થાના મધ્યયુગની હિંદુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસ્થાન જેવા કાશીમાં અને
ગુણ-દોષ કાશ્મીરમાં સોનારૂપાના કારીગરોની ધણી સુશોભિત દુકાનો છે,
‘પંચાયત’ ઝરીકસમનું કામ કરનારા તથા માડીઓ બનાવનારા છે, તેમાં
ની ગ્રામ- નગર સ્થાનાના સિદ્ધાન્તો માયવી રાખવામાં આવ્યા છે. અને
સંસ્થા સામાજિક જીવન વ્યવસ્થિત થયું છે. આવાં નગરોમાં,
 શ્રમજીવી ગ્રામ જનતામાં (જ્યાં પંચાયત અથવા “પંચ”
 સંજીવન છે) ત્યાં આપણે પહેલાંના હિંદી અને દ્રાવિડી લોકોના
 માર્ગસૂચક સમજીવિહો—તેમનાં સામાજિક પગલેમો જોઈ
 શકીએ છીએ

દક્ષિણ દક્ષિણમાં હિંદુઓ ધર્મનો ન વાકિતમાં તસ્તી । ૧૬ ૪
હિંદુનો દેવ પાસે નમતા, વિરોધ કરી ગદાપ નહિં તેવી રક્તિ પામે
અર્થજી દીનતા; ઈશ્વરનો પ્રેમ, મેળવવા માટે માનુષી પ્રેમ ઈશ્વર તરફ
સમાજ. પ્રેરવો તે જ પુરુષાર્થ, એ જ નીતિ આ દક્ષિણ હિંદના વતની-
 ઓનાં મુખ્ય સક્ષણો કહ્યા છે ધર્મચરણ કરવા નાટે જ જીવવું
 એ જોમનો જીવનમ ૨ છે.

દ્રાવિડોનો, ઇ. સનના ત્રીજા મંદિરમાં તિરુવેલુર થઈ ગયા છે, દ્રાવિડી
મનુ હિંદ-દક્ષિણ હિંદ તેને જ પોતાનો મનુ માને છે તે એમની
તિરુવેલુર જીવનપ્રણાલિદા નમ્મી કરી ગયા છે તે ધર્મપથમાં એ લોકો
 જીવન વીતાડે છે.*

ધર્મ કે ‘ધર્મ’ ચિરંદ નીતિની વિચારણા બાજે હિંદમાં મયન
નીતિ ? ચલાવે છે, માણસો નીતિના નિયારોનો આશ્રય લઈને ધર્મને

એક બાળુએ નાંખી દેવા તૈયાર થયા છે. એક નામાકિત બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ આપણે ધર્મગુરુઓ ન જોઈએ; તેમની સામે વિમુક્ત કરો ” ધર્મશાસ્ત્રમા, કન્યાના વિવાહ નાની વયથી (૮-૧૨) સુધી કરવા માટે જવાબદારી કરી છે, ને એ નિયમ મર્મમાન્ય થાય તેવો લાગતો નથી; કાયદાકારક નથી. હિંદુ સમાજને એવા શાસ્ત્રોએ-ધર્મે કાંઈક કાયદો કર્યો છે અને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે.

તેથી મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે કે સત્યથી વધારે મોટો કોઈ દેવ છે જ નહિ, અને માનવહિત એ જ દિવ્યતા અને કન્યાણુ છે. “ હિંદુધર્મને અગ્ર તથા ચોટી રહેતો આ મહાન પુરુષ નાસ્તિક છે તે પોતે હિંદુ હોવા છતાં માત્ર ગીતામાં કહેના જૂતાં સત્ય અને તત્ત્વને અડું માને છે. અને તે પ્રમાણે કરતા હિંદુને અનુકૂળ દિવ્ય તત્ત્વ તરફ અકિત, કર્તવ્યપાત્ર, (૧૧૨) અનામકિત, મગગ્રામી દુષ્ટ ગત ઉપર વિગ્રહ એ બધું નમા છે.

પણ તે પોતે કહ્યું કર કે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને પ્રજાનુ આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવા માટે મહાત્મા ટૅન્કરોય જેવા સ ખ્રિસ્તી ધર્મના મિદાનતોના આશ્રય લેવો પડે છે; કોઈવાર “નવા કરાર” અને ખીલ ખ્રિસ્તીધર્મપ્રચારકોના મિદાનત પશુ સ્વીકારના, જેવા લાગે છે મહાત્માનો દેવ (ઇશ્વર) થી કૃષ્ણ નથી પશુ ઈસુખ્રિસ્તને વધારે મળતો આવે તેવો કોઈ છે.

તે પેતાને ‘ ગુરુ ’ નામથી ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ ‘ યદ્દ ના ‘ સેવક ’ ‘ દાસ ’ જેવો થાય છે, તેથી તે આ જાતનાં નવા ધર્મને ઈસુખ્રિસ્ત જેવો ગણાય ને.

૨ અથર્વવેદમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦)

પાસા (દુત) માટે આસાકત

દુતઃ હે રમલના પાસા, તું મને એવી રમત શિખવ જેથી નફા થાય, ગાયો જેવી રીતે ધણું દૂધ આપે છે તેમ પાસાથી નફા થાય તેવું કર. જેવી રીતે એક દોરી વડે ધનુષ્ય બંધાયેલું રહે છે, તેવી રીતે મને નફા સાથે તું સભગડ બાંધ.

૩ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦)

પુત્રકામના અને તેણું મહત્ત્વ

પુત્ર કામના અને પ્રભવતંત્રનો વિસ્તાર ન્યારે પિતા સજીવન પુત્રનું મોં જીવે છે ત્યારે તે પુત્રથી પિતા દેહું વાળી દે છે—જરી દે છે; ને અમરપણું મેળવે છે.

જે સુખ, પિતા પોતાના પુત્રથી મેળવે છે તે સુખ બધાં સજીવન પ્રાણીઓ પાણી, પૃથ્વી અને અગ્નિની સહાયથી જે મેળવે છે, તેના કરતાં વધારે જીંચું છે; દરેક સમયે પિતા પોતાના પુત્રવડે અનેક જાતનાં અંધારામાંથી પસાર થઈ શકે છે. પુત્રમાં પિતાના આત્માનું પ્રતિબિંબ જન્મે છે; અને પુત્રવડે તે સામે કિનારે સુખથી પહોંચે છે.

હિંદુ ગૃહસ્થા-ધર્મનો આદર્શઃ અન્ન એ જ માણસનું પોષણ છે. લગ્નમાં તેનું રક્ષણ કરે છે. (સુવર્ણ) સોનું સૌન્દર્યમાં ઉમેરો કરે છે; લગ્નથી ગાયોભેંસો મળે છે; તેની પત્ની તેના મિત્ર છે; તેની પુત્રી દુષ્ખનું દારણ થાય છે; અને પુત્ર સૌથી જાંચા આકાશમાં તપતો દીવો છે.

(ભાષાન્તર)

હિંદો ઇસુખ્રિસ્તને લગવાન માનવામાં પણ હિંદીઓ ખ્રિસ્તી સાથે ધર્મમાં એક જાંતુ નીતિતરન દાખલ કરે છે, અને તે ઊંચી માન્યતા દ્વારા જ ઇસુખ્રિસ્ત પાનવળતનો ખરો પુત્ર થઈ શકે છે. હિંદની નમ્રતા, એક ખામી કે નિર્બળતા નથી, એક વિજય છે. અને તેથી હિંદના કુદરતી આદર્શોને અંગ્રેજ પ્રજાએ માન્ય રાખ્યા છે.

સાચા ગાંધિજી પોતે જ ખૂબે ચરતાં લોકોનો ખરો પક્ષકાર છે, અને એશિયાના લોકો યુરોપના લોકો સાથે રાજકીય વાવતોમાં સમાન હકક ભોગવવા લાયક છે એવી જુએશ મોટા પાયા ઉપર ગાંધિએ ઉપાડી છે. ગાંધિજીના પાંચ સિદ્ધાંત અને કાર્યપદ્ધતિનો ઉદ્દેશ પ્રજાકીય જાગૃતિ લાવવાનો છે તેની વ્યવહારુ આદર્શ-વાદમાં ખ્રિસ્તી લોકો પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દેખાડે છે. ગય માતાની પૂજા અને વર્ણવ્યવસ્થા ટકાવી ગંભવાની નેમ એ બે તરવો આપણને (ખ્રિસ્તીઓને) વધાભરેના લાગે છે અને તેથી એમ સમજાય છે કે ગાંધિજી જીંદગીભર એક હિંદુ જ રહેશે, અને તે હિંદુ રહે ત્યાં સુધી જ હિંદની સાચી સેવા કરી શકશે બીજાનો ધર્મ સ્વીકારવા માટે તારે તારો ધર્મ તજવો ન બેધએ એ ગીતાવાક્ય હિંદુઓ જૂનતા નથી.

‘કર્મ’ હિંદુઓ જે કર્મવાદને બાર આપે છે તે કર્મવાદ ખામી યાચના વાળો છે જ, હિંદુઓની મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિત્વ (personality) વાળા માણસો બહુ થોડા હોય છે એ એમનો દાવેશ-પ્રારંધવાદ નો કર્મ થઈ રહ્યો છે. વધારે પ્રગતિમાધક અને વ્યક્તિત્વ પોષક એવા યુજોની હિંદમાં કદર નથી, પશ્ચિમના દેશોમાં મહાન કાર્ય-ચકિત-કુદરતી તરવોને માણસના ઉપયોગમાં લેવાની કુશળતા-એ યુજો પશ્ચિમમાં માન પામે છે, હિંદમાં નહિ.

દરેક હિંદી સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરે છે કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ- પશ્ચિમનો
ઓર્મા પશ્ચિમ તરફના દેશોએ ધણું રચનાત્મક કામ કર્યું છે. પ્રવૃત્તિ
ધણા હિંદીઓ એમ કહે છે કે અહિંસા અને 'અનામકિત' ના માર્ગઃ
નિયમોર્મા મર્યાદા રાખવી જોઈએ.

પહેલાની નમ્રતા અને દીનતા માયવીને હિંદ કદાપી બળ- હિંદ કયે
વાન યર્ધ શકશે ? જૂની દેવસેવા સાયવીને સાથે સાથે સમાજ- રસ્તે ?
સેવા કરી શકશે ? અનામકિત રાખીને ઉત્સાહ વધારી શકશે ?
જો એમ થાય તો તે આપણને યંત્રવાદમર્યાદી બચાવી લઇને વધારે
મંત્રુબ્ધસ્વ વિકસી શકે તેવી નવી વ્યવસ્થા સૂચવશે.

- હિંદનો સાથે પક્ષકાર
- ઈસુખ્રિસ્તને ભગવાન માનવામાં પણ હિંદીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એક જોડો નીતિતત્ત્વ દાખલ કરે છે, અને તે જોડી માન્યતા દ્વારા જ ઈસુખ્રિસ્ત માનવજાતનો ખરો પુત્ર થઈ શકે છે. હિંદની નમ્રતા, એક ખામી કે નિર્બળતા નથી, એક વિજય છે. અને તેથી હિંદના કુદરતી આદર્શોને અંગ્રેજ પ્રજાએ માન્ય રાખ્યા છે.
- સાચા ગાંધીજી
- ગાંધીજી પોતે જ ભૂખે મરતા લોકોનો ખરો પક્ષકાર છે, અને એશિયાના લોકો યુરોપના લોકો સાથે રાજકીય બાબતોમાં સમાન હકક ભોગવવા લાયક છે એવી ઝુબેશ મોટા પાયા ઉપર ગાંધીએ ઉપાડી છે. ગાંધીજીના પાંચ સિદ્ધાંત અને ધર્મપદ્ધતિનો ઉદ્દેશ પ્રજાકીય જાગૃતિ લાવવાનો છે તેની વ્યવહારુ આદર્શ-વાદમાં ખ્રિસ્તી લોકો પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દેખાડે છે. ગાય માતાની પૂજા અને વર્ણવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવાની નેમ એ બે તરવો આપણને (ખ્રિસ્તીઓને) વાંધાભરેલા લાગે છે અને તેથી એમ સમજાય છે કે ગાંધીજી જીંદગીભર એક હિંદુ જ રહેશે, અને તે હિંદુ રહે ત્યાં સુધી જ હિંદની સાચી સેવા કરી શકશે, ખીજનો ધર્મ સ્વીકારવા માટે તારે તારો ધર્મ તજવો ન જોઈએ એ ગીતાવાક્ય હિંદુઓ જૂવતા નથી.
- ‘કર્મ’ અથવા પ્રારંભવાદ
- હિંદુઓ જે કર્મવાદને બાર આપે છે તે કર્મવાદ ખામી વાળો છે જ, હિંદુઓની મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિત્વ (personality) વાળા માણસો જલુ થોડા હોય છે એ એમનો હ મેથ-નો કર્મ થઈ રહ્યો છે. વધારે પ્રગતિમાયક અને વ્યક્તિત્વ પોષક એવા ગુણોની હિંદમાં કદર નથી, પશ્ચિમના દેશોમાં મહાન કાર્ય-રાકિત-કુદરતી તત્ત્વોને માખુસના ઉપયોગમાં લેવાની દુશળતા-એ ગુણો પશ્ચિમમાં માન પાને છે, હિંદમાં નહિ

દરેક હિંદી સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરે છે કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ- પશ્ચિમનો
ઓર્મા પશ્ચિમ તરફના દેશોએ ધણું રચનાત્મક કામ કર્યું છે. પ્રવૃત્તિ
ધણા હિંદીઓ એમ કહે છે કે અહિં સા અને 'અનાસક્તિ'ના માર્ગ.
નિયમોર્મા મર્યાદા રાખવી જોઈએ.

પહેવાની નમ્રતા અને દીનતા સાચવીને હિંદ કદાપી બળ- હિંદ કયે
વાન ધર્મ શકશે ? જૂની દેવસેવા રાખવીને સાથે સાથે સમાજ- રસ્તે ?
સેવા કરી શકશે ? અનામક્રિતા રાખીને ઉત્સાહ વધારી શકશે ?
જો એમ થાય તો તે આપણને યંત્રવાદમાર્થી બચાવી લઇને વધારે
મનુષ્યત્વ વિકસી શકે તેવી નવી વ્યવસ્થા સૂચવશે.

પ્રકરણ ૪ થું

હિંદનો આત્મા

૧ ઋગ્વેદમાંથી (ઇ. સ પૂર્વે ૧૦૦૦)

(અ) મરણાંત શોકગીત

બીજા લોકનું આત્માસન મૃત મનુષ્યના હાથમાંથી તેજ વારપ કરહું હથિયાર ન લઉં છું, તે વડે હું સામ્રાજ્ય, મતા અને વિજય મેળવીશ, બીજાના સતતિનું ચુપ છું ત્યાં મેળવીશ. અને અહીં મેળવશું, ને દરેક દુઃખનના પ્રહાર પાછા હાંવશું તારી માતારૂપી પૃથ્વીને જોજે છું સર્જના, તે જોજો ધણો વિસ્તારવાજો છે, ને સ્નેહથી ભરપૂર છે.

પૃથ્વી માતાને પ્રાર્થના હિંદ વૃત્તિથી દાન કરનારને પૃથ્વી માતા-એક ધુરતી જેવી પોતાના સુકુમાર જોજામાં સુવાડે છે, ને વિનાશના ભયમાંથી બચાવે છે. પૃથ્વી માતા તારા વિશાળ માર્ગ ખુલ્લો કર, આ પવિત્ર આત્મા ઉપર વધારે ભાર મૂકીશ નહિ દયા રાખી તેને સદાય કર. જેવી રીતે એક કપડાંથી માતા પોતાના બાળકને

જાતીમા લપેટી લે છે, તેવી રીતે આ માણસને તારી પાસે રાખ.

(પ્રો. એમ. એન. મેકડોનેલ્ડ કૃત અંગ્રેજી ભાષાન્તરને આધારે)

(ષ) પાસા (છૂત)

તેઓ નીચે પડે છે, પણ અપળતાથી ઉપર ફૂટીને, તેઓ છૂતના પાસાનું હાથ વિનાના હોવા કતાં, હાથ વડે માણસને હરાવે છે. અગ્નિ-ના દહાળાની જેમ તેઓ પાટિયા પર પડેલા હોય ત્યારે, તેઓ કવિત્વયુક્ત વર્ણન

ત્યારે એક જુગારી કામ્પ ઓને જુલે છે ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે. ત્યારે તે બીજાની ઓને તથા તેમનાં અવસ્થિત ધર જુલે છે ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે, તે આ બધામાં રંગના ઘોડાને મવાગ્યા કામે સમાડે છે, અને ત્યારે અગ્નિ ધીમો પડે છે ત્યારે (ગાળે) તે પોતે વિનાશ પામે છે.

ઘ પાસા (જુગાર) રમીત નહિ પણ તારું ખેતર ખેડળે. છૂત-નિ દા તારાં માવ ધણે છે એમ ધાગીને તેમા આનન્દ માનળે. હ જુગારી, તારી ગાયો છે, તારી પત્ની છે. આ ઉપદેશ મને પવિત્ર સાવિત્રીએ આપેલો કે.

(ભાષાન્તર ઉપરથી)

(ક) ભકિતના આરંભ

નકારા બધા વિચારો ધ્રુવને સ્તવે છે. મોક્ષની ધ્રુવિજા રાખે છે અને તેને મળવા આહે છે જેવી રીતે પત્નીઓ પોતાના જુવાન પતિને ચૂમે છે તેવી રીતે મારી ધ્રુવિજાઓ તે પવિત્ર દાન આપનારને ચૂમે છે.

૨ અથર્વવેદમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦)

પાસા (દુત) માટે આસક્ત

દુત હે રમણના પાસા, તું મને એવી રમત શિખર જેથી નફો થાય, ગાયો જેવી રીતે ઘણું દૂધ આપે છે તેમ પાસાથી નફો થાય તેવું કર. જેવી રીતે એક દોરી વડે ધનુષ્ય બંધાયેલું રહે છે, તેવી રીતે મને નફો સાથે તું સત્ગઝ બાધ

૩ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦)

પુત્રકામના અને તેનું મહત્ત્વ

પુત્રકામના અને બ્યારે પિતા સજીવન પુત્રનું મોં જુવે છે ત્યારે તે પુત્રથી પિતા હેલુ વાળી દે છે—હારી દે છે, ને અમરપણું મેળવે છે.

પ્રભત્તવનો વિસ્તાર જે સુખ, પિતા પોતાના પુત્રથી મેળવે છે તે સુખ બધાં સજીવન પ્રાણીઓ ખાણી, પૃથ્વી અને અગ્નિની સહાયથી જે મેળવે છે, તેના કરતાં ય વધારે જીંચું છે; દરેક સમયે પિતા પોતાના પુત્રવડે અનેક જાતનાં બંધારામાંથી પસાર થઈ શકે છે, પુત્રમાં પિતાના આત્માનું પ્રતિબિંબ જન્મે છે; અને પુત્રવડે તે સાને કિનારે સુખથી પહેંચે છે.

હિંદુ ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ અન્ન એ જ માણસનું પોષણ છે લૂગડાં તેનું રક્ષણ કરે છે. (સુવર્ણ) સોનું સૌન્દર્યમાં હિમેરો કરે છે, લમથી ગાયોએ સો મળે છે; તેની પત્ની તેનો મિત્ર છે, તેની પુત્રી દુ ખનું કારણ થાય છે, અને પુત્ર સૌથી જીયા આકાશમાં તપતો દીવો છે.

(ભાષાન્તર)

૪ ઉપાનિષદોમાંથી

(અ) કર્મમાંથી પુનર્જન્મ ઉદ્ધારવે છે

યજ્ઞને અને મત્કાર્યને મૌથી જિંયા સમજીને આ મૂર્ખ લોકો કર્મમાંથી પુનર્જન્મ-
તેથી જિંચું કાંઈ સમજતા નથી; સત્કાર્યના બળે જિંયા સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરીને, પુણ્યનું જળ, કાળ જતાં ખૂટવાથી તેઓ પાછા મૃત્યુલોકમાં આવતરે છે.

જેઓ વનમાં શ્રદ્ધાથી તપ આચરે છે, શમ ગુણ કેળવે છે, બિહ્વા ઉપર નિર્વાહ કરે છે, રાગ (આવેશ)માંથી મુક્ત થઈને આ જગતમાંથી જાય છે તેઓ અમર અને 'કદાપિ નાશ પામે નહિ' તેવા સ્થાનમાં જાય છે.

પુણ્યથી મળતા બધા લોક નપાસીને બ્રાહ્મણે મોક્ષ મેળવવો જોઈએ. વાસનાથી મુક્ત થવું જોઈએ. જે શાશ્વત (નિત્ય વસ્તુ) છે તે અનિત્ય અને ક્ષણિક વસ્તુઓથી મેળવી શકાય નહિં.

(બા) મોક્ષ માટે શું જરૂરી છે ?

સત્ય, તપ, આત્મમંથન, શમતા, યજ્ઞના પવિત્ર અગ્નિઓ અતિથિનો સત્કાર, કર્તવ્ય અને પ્રજ્ઞેત્પત્તિ-એ બધું અને તે ઉપરાંત વેદમાં કહેલું આચરણ મોક્ષદાયક થાય છે.

(૬) ચાર આશ્રમો અને આર્હત્મા—

જેણે ગુરુકુલમાં નહીં, ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરીને ગૃહસ્થા-
વેદાભ્યાસ કર્યું છે, અને ત્યાર પછી જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે શ્રમની
છે તે પોતાનું શિક્ષણ કાંઈ પવિત્ર સ્થળે જઈને સંભારે તો તે પ્રવંસા
યાદ લાવી શકે છે. જેણે પવિત્ર પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે અને

એક સત્ય ઉપર પોતાનું લક્ષ રાખ્યું છે, જે મત સિવાય બીજા કોઈ પ્રસંગે હિંમ્મ કરતો નથી, અને તે પ્રમાણે આજો દિવસરાત સદાચાર પાળે છે તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી; પણ તે અઘ-
વોકર્મા ભય છે.

(ઇન્દોઅ ઉપનિષદ ૮-૧૫, આપાન્તર)

૫ ઐશ્વર્યમતમાંથી

(અ) અમણ (સાધુનું) આદર્શ જીવન

અમણ
સાધુનાં
જીવનને
આનંદ:

અહો આનન્દ ! અમે તો પરમાનન્દમાં રહીએ છીએ, દ્રેષથી બરેલા માણસોમાં રહેવા છતાં, અમે તેમને ધિક્કારતા નથી; અમને તેમની સાથે દ્રેષ વિના રહેવા દે.

અહો આનન્દ ! અમે તો પરમાનન્દમાં રહીએ છીએ, દર્દીઓમાં અમે તન્દુરસ્ત રહીએ છીએ; અમને તેમની વચ્ચે તન્દુરસ્ત રહેવા દે.

અરે ! અમે તો પરમસુખમાં રહીએ છીએ; ચિંતાથી વ્યગ્ર થયેલા લોકોમાં અમે નિશ્ચિંત રહીએ છીએ અમને તેમની વચ્ચે નિશ્ચિંત રહેવા દે.

અમારી પાસે કંઈ નથી, છતાં અમે પરમસુખમાં રહીએ છીએ. જેવી રીતે દેવો ઝળહળતા પ્રકાશમાં રહે છે તેવી રીતે તેવા અનુપમ આનન્દનો આહાર કરીને અમને જીવવા દે.

વિજેતાને શત્રુઓ ધણા થાય છે. જીતાયલા લોકો બિચારા દિલગીરીમાં નિદ્રાવશ થાય છે. વિજય અને પ્રાંત્યની દરકાર રાખ્યા સિવાય માધુપુરુષ શાંતિમાં જીવન પગાર કરે છે.

કામ જેવો એકે ખીજો અગ્નિ નથી, હિસ્સાર જેવું દુર્દેવ નથી. 'નિર્વાણ'નું જીવન જેવો ખીજો શોક નથી, અને નિર્વાણથી મોટું એકે શાન સુખ નથી.

ભૂખ સૌથી મોટું પાપ છે, જીવન મોટો શોક છે. આપું ચોક્કસ જ્ઞાન એ નિર્વાણ, પરમસુખ.

તન્દુરસ્તી મોટું સુખ છે. સંતોષ એ મોટો ખજાનો છે. એક વક્ષાદાર ગિન સાચો સ્નેહી છે. નિર્વાણ પરમસુખ છે.

એકાન્ત અને શાંતિનો આનન્દ ચાખીને માણસ દુઃખમાંથી છૂટો થાય છે, પાપમાંથી છૂટો થાય છે, અને ભક્તિનું અમૃત ચાખે છે.

હિનત આત્માઓનાં સ્વપ્ન ઇશ્વર સમ્મન્ધી હોય છે. સત્પુરુષોનો સમાગમ અને દર્શન કલ્યાણકારક છે જે મૂખ લોકોના દર્શનથી દૂર રહે છે તે ખરો સુખી થાય છે. મૂખની સોબત દુશ્મનો જેટલી દુઃખદાયક છે. પ્રાચ પુરુષોની સોબત સર્ગા સ્નેહીઓ જેટલી લાભકારક છે, તેથી પ્રાચ, સંત, વિદ્વાન અને કુલીન પુરુષો, જેઓ કર્તવ્યના પંથમાંથી ચતુર્માન થતા નથી, તેમની સોબત રાખો પ્રાચ અને ઝલા માણસોના પથમાં ચાલો, જેની રીતે ચન્દ્ર તારાઓના માર્ગમાં ચાલે છે તેવીજ રીત ચાલો. (ધમ્મપદ)

—આધ્યાન્તર “શુદ્ધનો સન્માગ” નામના ગ્રંથમાંથી

(આ) સંસારી લોકોનો મોક્ષમાર્ગ:—

મેં માંભણ્યુ છું કે એ વખતે જ્યારે ભગવાન જોતવનમાં અનાયાપિંડિકના બાગમાં દત્તા ત્યારે રાત્રે એક સુંદર દેવ તેમની નજરે દેખાયા

તે બધી જગ્યા તેમની હાજરીથી ઝળહળ પ્રકાશવા લાગી. તેમણે (દેવે) ભગવાનને અભિનન્દન આપ્યું ને પછી એક બાજુએ બિભા રહીને બોલ્યા—

માનવત્વ-
દું સુખ
શોભા છે ?

“ મોક્ષ ધર્મજનારાં સ્વર્ગમ્બ માણસોએ અને દેવતાઓએ જેની શોધ કરી છે, તે શું છે ? ગુરો ! આવો, મને કહો, શાથી માનવજાતને ધણું સુખ થાય ? ”

તેમને ભગવાને કહ્યું.—

ભગવાનને :

ઉત્તર :

“ મૂર્ખને તજ, દેવો ને પ્રાણતી સોળત કરવી. તે જ સૌથી જિયું સ્વર્ગ છે. જે માનપાત્ર છે તેને માન આપો. તેથી મોક્ષ તમારી પાસે આવશે. એક થોડા સ્થાન પસંદ કરો અને ત્યાં જ રહો. અને આત્મગાન મેળવવા પ્રયત્ન કરો જે પૂર્વ જન્મમાં તમે પુણ્ય એકઠાં કર્યા હશે તો તેનાં ફળ તમે આ જન્મમાં ભોગવશો. કહાપણ, પ્રવીણતા અને શિસ્ત-એ ત્રણ ગુણો મેળવો. માતૃપિતાની સેવા કરો. નિન્દાથી રહિત પવિત્ર હવન ગાળો અને પત્ની તથા પુત્રને ચાહો. તમે બક્ષા યાઓ. દાન કરો. સર્વાંરનેહીઓને બચાવો. સાડું કામ કરો, પાપ તજો ને મહાપાન જે ઝેરી પાશ (Snake) જેવું છે તેથી ચેતતા રહો //

સદ્ગુણની
ઉપાસના
એજ મોક્ષ-

સદ્ગુણમાં મગ્યા રહો. એ જ ખરો મોક્ષ છે. નષ્ટ યાઓ. તમારા બાગ્યમાં જે મળે તેથી સંતોષ રાખો. હંમેશાં માયાળુ બનો અને માન આપવા તૈયાર રહો. ધર્મના (સત્યના) નિયમો સમજો. એ રસ્તે જતા મોક્ષ મળશે. સદા ધીરજ રાખો. સાધુપુરુષો ફરીથી સત્યનું મનન કરે છે,

તે સત્યમાં જાયા સિદ્ધાન્તો, સંયમી જીવન અને પવિત્રતા છે જે વડે, માણસ 'નિર્વાણ' મેળવે છે.

*આઠ જાતનાં બંધનમાંથી જીવન છૂટું ચામ છે: એ જીવનથી જ પવિત્રતા મેળવાય છે. આમાં જ મોક્ષ છે અને માનવ-જીવનનો એ મહાન આશીર્વાદ છે.

આઠ
જાતનાં
બંધન:

(ક) યુદ્ધ મતનો, એક સિદ્ધિ (સેન્ટ એન્ટની જેવા જ છે.)

ચંદનની પરિભ્રમણ ફેરમતી, સુગંધી પુલમાંના ધારણ કરનારી એક છોકરી શેરીમાં ગીત ગાતી હતી; સાથે સાથે વીણાના મધુર સર મેળવતી હતી. ત્યારે હું બિશ્વા માગવા જતો હતો ત્યારે મેં એવી એક નાયકા જોઈ; અને તે સરમ-ભરેલો પોતાનો ધંધો ચલાવતી હતી. "અરે! આ તો કામદેવે પાયરેલી જાળ છે; તે વિષમધંપટ સ્ત્રી છે." એવા શબ્દો મારા મુખમાંથી નિકળ્યા. મારું મન તો નિર્મળ હતું. મારામાં ધર્મની અસર જીવો. ગુરુએ સેવિત્રા ઉપદેશ રૂપી ખીજડું એ ફળ છે."

આ કાવ્ય ઉપરથી ખ્રિસ્તી અને જૌદ નીતિ સરખાવવાનો દૃષ્ટાન્ત મળે છે. પહેલાના સમયમાં એક ઇજિપ્તનો ધાર્મિક યાત્રાળુ એક નાયનારી છોકરીને મળ્યો. તે પોતાનો લગ્ન-સ્પદ ધંધો ચલાવતી હતી. તે યાત્રાળુ એકદમ તેને જોઈને આંસુ પાડીને રડવા લાગ્યો. અને જોડ્યો, "અરે, પાપી ધંધામાંથી માણસોને ખુશ કરવા આ બિચારીને આવું કરવું

*૬૫-રોક, કીર્તિ-નિન્દા, ધનિકતા-નિર્ધનતા, નફા-જાટ-એ આઠ બંધનમાં સારીય માનવજાત બંધાયેલી છે, એમ જૌદ લોકો

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

પડે કે ? અને આપણે પવિત્ર કામવડે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા આવી કાળજી રાખી શકતા નથી. "

બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી એમાં સ્પષ્ટતાયો નથી એમ જાણીને તે ખુશી થાય છે. પેલો સાધુ: સર- ખ્રિસ્તી સાધુ રહે છે, એટલા માટે કે આ જગતનાં પ્રાણીઓ ખામણી હૈયાતિક (જગતનાં) મુખ માટે બેટલી કાળજી અને ઉત્સાહ રાખે છે, તેટલી કાળજી અને ઉત્સાહ સાધુઓ પ્રભુનો પ્રકાશ મેળવવા રાખી શકતા નથી. "

(પ્યુદ્ધમાર્ગનું ગદ્ય; "હિંદનો વારસો" માળામાં ભાષાન્તર)

અંશોકનું ફેરમાન ૧૩

(૬) સાચો વિજય

સાચો વિજય શેમા છે ? પવિત્ર ભગવાન પ્રભુની એવી કૃત્તિ છે કે બધાં સજીવન પ્રાણીઓ સુરક્ષિત રહે, મંચમ પાળે, શાત મન રાખે અને પ્રકૃષ્ઠ રહે. ભક્તિમાર્ગનો આ મિદ્ધાન્ત છે, વિજય છે. એવો ભગવાન પ્રભુનો મત છે. બધો આનન્દ પ્રયત્નમાં જ મમાયવો રહેજો, કેમકે તે આ જગતમાં અને પરલોકમાં કામ લાગે છે. કાયદાથી, ધર્મથી મળેલા વિજયમાં આનન્દ રહેલો છે. જગર જો કે આ જગતનો આનન્દ એક સામાન્ય બાબત છે; પરંતુ જો પરલોકનો આનન્દ તે જ પ્રભુની દૃષ્ટિથી ખરો આનન્દ છે. "

(વી. એ. સ્મિથના ભાષાન્તરને આધારે)

(૬) શ્રદ્ધાથી મળતો બદલો

શ્રદ્ધાનું બધાં મનુષ્યો આખરે પ્યુદ્ધ થવા સર્જાયેલાં છે. જો કૃષ્ણ: માણસો શ્રદ્ધાથી માદીના કે ધીંગના સ્તરૂપ (સમારક) સ્થાપે;

અથવા પર્વતમાં કે જંગલમાં ધૂળના ઢગલા કરીને જૈનોને માન આપે-તો તે બધાં પ્રકાર મેળવશે.

જે ચિતરેલી લીંતોમાં માણસો ભગવાનનાં ચિત્રો પાડે, અથવા ચિત્રકાગ્ર પાસે ચિતરાવે તો એ લોકો પણ જ્ઞાનપ્રકાશ મેળવવા લાયક થાય છે. હોકરાઓ રમતમાં પત્થરની, લાકડાની કે લોખંડની મૂર્તિ બનાવે, અથવા કાસી જોડ અને દોલ વગાડે, અથવા મધુર અવાજે ભગવાનના ગીતો ગાય તેઓ પણ આ જગતમાં યુદ્ધ થાય છે.

જેઓ માત્ર એક જ પુરુષ ભગવાનને ચઢાવે, અથવા માત્ર એક જ વખત ભગવાનની પૂજામાં બે દ્વાય જોડે, અથવા સ્તૂપને નમસ્કાર કરે, અથવા એક જ વખત, “ યુદ્ધનો વિજય હો ” એ પ્રમાણે બોલે એ મનુષ્યો પણ ભગવાનનો પ્રકાશ જોઈ શકે છે.

તોપણ માધુતું સ્થાન તો નોખું જ છે. સાધુપુરુષો દુનીઆથી અલગ રહી પવિત્ર જીવન જાણે વીતાડે; તેમણે રાજાઓને અને રાજપુત્રોને તજ દેવા જોઈએ. સાધુપુરુષોએ રાજદારી પુરુષો સાથે વાતચીત ન કરવી, દારૂડીઆ સાથે ન બોલવું, મગરર લોકોને મચક ન આપવું. પણ મંથમીઓ પાસે નમ્ર થઈ રહેવું.

માધુપુરુષોએ જૈનોને તજ દેવા; લટકાળી બટકબોલી સાધ્વીઓને તજ દેવી. ઇતિહાસિક ઓળખ, જેઓ ગ્રહાયથ પાળે નહિ તેમનો ગંભીર ન કરવો. કુમારિકા સાથે વધારે સમાગમ ન રાખવો. કસાઇ, બાંડ, બવેલા, પટા ખેલનારા મુસ્લમાણ ખેલનારા અને એવા બીજાં લોકોનો સમાગમ ન રાખવો.

જીઓને ઉપદેશ આપવો પણ તેમની દક્ષ મરકરી કરવી નહિ.

(“ મહાયાન પદ્ધતિ ” માંથી “ સદ્ધર્મ પુરૂષીક ” નામના પ્રકરણનાં સૂત્ર ૪૭-૮૯ નું ભાષાન્તર)

(૬) શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા:

શ્રદ્ધા એ એક મોટો રક્ષક છે, વાલી છે, સર્વ ગુણોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, કામવાસનાને દૂર હટાવીને શ્રદ્ધા મોક્ષપુરીમાં જવાનો પુલ બાધે છે. શ્રદ્ધા શુદ્ધ, સાચા વિચાર આપે છે. માન પ્રગટાવે છે, ને ગર્વથી દૂર રાખે છે. શ્રદ્ધા રૂપી મૂળમાંથી સુખનું વૃક્ષ જીગે છે. તે એક એવો દિવ્ય હાથ છે જે વડે દિવ્ય ખળતો ઝીલી સકાય છે. આત્મમંથન શ્રદ્ધાથી જ પ્રગટે છે, વિજેતાના કાયદાઓમાં શ્રદ્ધાથી આનન્દ પ્રગટે છે. શ્રદ્ધાથી સદ્ગુણનું જ્ઞાન વધે છે. તે યુદ્ધને ખરે માર્ગે દોરે છે અને વિજય અપાવે છે. નીતિની ઉત્કટતા અને શુદ્ધિ શ્રદ્ધાથી વધે છે. શ્રદ્ધાથી પાપ મહાગુણોના વિનાશ થતો અટકે છે. તે રામથી અજિત રહે છે.

શ્રદ્ધાનું

ફળ:

શ્રદ્ધા હંમેશાં યુદ્ધના મહાન ગુણોની શોધમાં રહે છે. કામ-વાસનાથી અનાસક્ત, પાપથી મુક્ત એવી શ્રદ્ધાથી જ સાચો આનન્દ પ્રગટે છે. શ્રદ્ધા કામદેવના સામ્રાજ્યની પેલી હદ સુધી દૂર જાય છે ને મોક્ષ માર્ગ દેખાડે છે. બધા ગુણોનું ખીજ અને મૂળ તે જ ખરી શ્રદ્ધા; તે વડે હઠાપણનું વૃક્ષ પોષણ મેળવે છે ને જ્ઞાનથી મળેલા આનન્દમાં વૃદ્ધિ કરે છે. મહાન વિજેતાઓ શ્રદ્ધાથી મહાર પડે છે ને પંકાય છે. જેઓ યુદ્ધમાં શ્રદ્ધા રાખે છે તેઓ કદાપિ સદ્ગુણનો માર્ગ તજતા નથી. જેમને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા છે તેમને તીવ્ર જિજ્ઞાસા પ્રકટે છે. અને તેઓ મહાન, પુરુષોનાં દષ્ટાન્તોનું અનુકરણ કરે છે. જેઓ સંધર્મમાં માને છે તેઓ પોતાના સત્ય માર્ગમાંથી કદાપિ અસા-યમાન થતા નથી.

“ગ્લાવક ધારિણી”

(બે-હલ ને રાઉઝના બાલાન-તર ઉપરથી)

(૭) પુણ્ય અને પાપથી અલગ રહેનારા સેવકો-સંતો:

જ્યારે રોગનો ઉપદ્રવ વધી પડે છે ત્યારે આવા સંતો લોકોને દવા આપી સલામ કરે છે, ને આરામ આપે છે. જ્યારે દુઃકાળ પડે છે ત્યારે તેઓ અન્ન અને ખોરાક રૂપ થાય છે, ને પાણી પૂર પાડે છે, ભૂખ અને તગમ દૂર કરીને તેઓ બધાને ધર્મ શિખવે છે. લગ્નમના વખતમાં તેઓ દામાનો સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે, અને કરોડોને કહે છે કે તમે સત્ત્વથી ખીજાને ઇગ્ન કરશો નહિ, યુદ્ધમાં તેઓ કોઈના પક્ષપાત કરતા નથી, તેઓ સમાધાન કરવા મમજાવે છે, તેઓ મહાભોધિમત્વ કહેવાય છે. નરક ગમે તેવું દુષ્ટ હોય તોપણ, જનસમાજના હિત ખાતર તેઓ નરકમાં પણ જવા તૈયાર થાય છે.

સેવાના
સત્

આ મર્ત્યલોકમાં તેઓ ધર્મ શિખવે છે, તેથી તેઓ 'નેતા' કહેવાય છે-ન્યૂત્પાને માર્ગ દેખાડે છે. ન્યાં માણસો ઈન્દ્રિયોના વિષયનુષ્ઠમાં ડૂબેલા હોય છે ત્યાં તેઓને ગમતું નથી. ન્યાં મારુસો ધર્મનું ધ્યાન ધરે છે ત્યાં તેઓ ધ્યાન કરવા બેસે છે તેઓ કામને હથે છે ને હૃદયમાં તેને અવકાશ આપતા નથી તેઓ કહે છે કે અગ્નિમાં જેવી રીતે કમળ ટકી શકતું નથી તેવી રીતે મંતપુરુષોના હૃદયમાં કામદેવ રહી શકના નથી કામવાસનાના બળથી વેરયા જેવી રીતે માણસને ક્ષમાવે છે, તેવી જ રીતે તેઓ (સંતો) તેવા જ બળવાન આકર્ષણથી માણસોને પોતાની તરફ આકર્ષે છે, ને તેમની બધી લાગણીઓને યુદ્ધના ડહાપણમાં પલગાવી દે છે. જગતના સલા માટે તેઓ બધા માણસો માટે બધુય કરી શકે છે.

તેમની
સમાજ-
સેવા

(વિમલ કીર્તિનિદેશ સ્ત્ર ૩૨૫-૨૬
ધ. સ. ના ૩ સૈકામાં રચેલું છે)

૬ દક્ષિણ હિંદનો નીતિવિદ્ (તિરુવેલુર ઇ. સ. જાન સેકામા)

(અ) પ્રેમ

પરકલ્યાણ-
વાચુ
પ્રમાણો

એવો કાર્ત શળિયો છે જે પ્રેમનો માર્ગ બંધ કરી શકે તે અખિમાથી પ્રેમથી ખરતા આસુઓ પ્રેમનો આવિર્ભાવ દેખાડે છે. પ્રેમરહિત માણસો બધુ પોતાના સુખ માટે ખર્ચી નાખે છે, પણ પ્રેમમા તલીન મહેતારા પોતાના હાડકાં મીળના હિત માટે આપે છે. (Wase) પ્રાચ પુરુષો કહે છે કે શરીર અને આત્માની સાક્ષી તેનું નામ પ્રેમ. જેટલે અંશે માણસ પોતે પગમ પ્રેમ સાથે જોડાયેલો હોય તેટલે અંશે તે પ્રેમનું સ્વરૂપ આગળે છે. પ્રેમથી કામગીતા જન્મે છે; કામગીતાથી ખરી નૈત્રી થાય છે તે તેની કિર્મત અમૂલ્ય છે.

પ્રેમનો
બદનો

સાપુરુષો પૃથ્વી અને સ્વર્ગનું સુખ પામે છે. વિદ્વાન માણસો કહે છે કે પ્રેમાગ માણસને ઉભય લોકોના મર્વ સુખો મળે છે. મૂર્ખ લોકો કહે છે કે પ્રેમથી માન સંત પુરુષોને જ મદદ થાય છે. તે પાપની સામે યજમાન મોટું મગ છે. જેમ સૂર્યની ગરમીથી હાડકાં વિનાના બધા પોચા પદાર્થો બળા જાય છે, તેવી રીતે સદ્ગુણથી પણ પ્રેમરહિત બધુ નાશ પામે છે, કેમકે પ્રેમજીવન છે.

ગૃહસ્થ
જીવનમા
પ્રેમનું
સ્થાન

પ્રેમાળ હૃદયથી ગૃહસ્થ તરીકે જીવન વીતાડવું જોઈએ. પ્રેમ વગરનું ગૃહસ્થ જીવન રેતીના રણમાં સૂકાઈ ગયેલા ઝાડ જેવું છે. જેમને આંતર સાધનોથી પ્રેમ પ્રગટતો નથી તેમને બાહ્ય દૃષ્ટિના પ્રેમથી કાંઈ લાભ થતો નથી. સજીવન આત્મા પ્રેમથી જીવે છે. પ્રેમ રહિત માનવીઓ માત્ર હાડ્યામર્ના પૂતળાં છે.

(“ પવિત્ર કુરલ ” એચ. એ. પોપ્લી કૃત ભાષાન્તરમાંથી)

(વ) ગૃહસ્થ જીવન

જે સદ્ગુણી જીવન જીવે છે તે જ ગૃહસ્થજીવન જીવે છે ગૃહસ્થના અને તે પ્રજાચારી, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસીને મદદ કરી શકે છે. પાંચ ધર્મઃ બ્રૂચેલા, ગરીબ અને મૃત્યુ પામેલાને જે મદદ કરે તે ગૃહસ્થ છે; ને પિતૃઓને, દેવોને, મગાંવહાલનિ, પોતાના મહેમાનોને અને પોતાની જાતને મદદ કરવી એ ગૃહસ્થના પાંચ મુખ્ય ધર્મ ગણાય છે તેના ધરમાં મંત્રતિની જોટ ન હોજી. તે પોતે સુખ ભોગવ્યા પહેલાં જ દુઃખની કલ્પના કરી ખીજીને દાન આપે છે.

જો ધર્મમાં ખરો પ્રેમ અને સદ્ગુણ વામ કરી રહે તો ગૃહસ્થ- જીવન શોભાસ્પદ છે અને સફળ થાય છે. જો ગૃહજીવન સદાય મની શ્રદ્ધતા સદ્ગુણના માર્ગમાં વીતાડવામાં આવે તો ધર તજી વનમાં જવામાં શો લ લ છે? જે ગૃહજીવન યોગ્ય રીતે પસાર કરે છે તે બધા પુરુષ થીઓમાં પહેલે નંબરે આવે છે.

જે ગૃહસ્થજીવનમાં સાધુઓનું પોષણ થાય તથા મદ્ગુણનો સમાજનું વિકાસ થાય તે જીવન સાધુઓના એકલવાયા જીવન કરતાં યાપ સરસથ: સામે વધારે ટકાર ઝીલ છે ને કસોટીઓમાંથી પ્રમાદ થાય છે; ગૃહસ્થજીવન પોતે જ સદ્ગુણનો માર્ગ છે. ખીજા માર્ગો પણ સારા છે, જે માણસો તેમાં ખામી જોડ કાઢે નહિં તો; જે આ જગતમાં યોગ્યતાપૂર્વક ગૃહસ્થજીવન વીતાડે છે તે દેવોમાં સ્વર્ગીય રથાન મેળવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમથી જ સમાજનું ચરકથ ચક્ર ચળે છે.

(" પવિત્ર કુરુક્ષેત્ર " એચ. એ. પોસ્ત્રીકૃત બાષાન્તરમાંથી)

૭ શ્રીમદ ભગવદ્ગીતામાંથી

(અ) ભક્તિ

ભક્તિયુક્ત
સમર્પણ

જો કોઈ મને ભક્તિથી એક પાદરૂં, એક પુષ્પ, એક ફળ કે પાણી અર્પે છે તો તે પ્રયત્ન કરતા આત્માની તે ભેટ હું સ્વીકારું છું. તું જે જે કર-ખા, વસ કર, દાન કર, કે તપ કર-તે મધુ હે અણુ'ન । તુ મારે માટે કર-મને અર્પણ કર. આમ કરવાથી તુ પાપ અને પુણ્યના ફળમાંથી મુક્ત રહીશ, કર્મબંધનમાં બંધાઈશ નહિ. યોગ અથવા સંન્યાસથી પવિત્ર થએલો તુ બધ-નથી મુક્ત થઈશ અને મારી પાસે-ભગવાનની પાસે-આવીશ.

(ક) કર્તવ્ય-ધર્મ

કર્તવ્ય-
ધર્મ

પોતાનો ધર્મ, ફળની લાલચ રાખ્યા સિવાય આચરેલો ધર્મ, બ્રીજના સારા આચરેલો ધર્મ કરતા વધારે મારે છે. પોતાની ફરજ બજાવતાં મોત થાય તે સારું-બ્રીજનું કામ (કર્તવ્યધર્મ) આપણને ભય કર થાય ❏

(ક) કામ-રિપુ

કામ-રિપુ

‘કામ, ક્રોધ, રજોગુણમાંથી પ્રગટે છે ને દુષ્ટ છે. તે કામને આ જગતમાં તારો દુરમન બાણ, ધૂમાડાના ગોટામાં ગુમ રહેના અગ્નિ જેવા મદકીથી ખરડાયેલા દર્પણ જેવી, ઝોર વગેરેથી વી ટાયેલા ગર્જ જેવી, આ બધી દુનિયા કામથી વીંટાયેલી છે.

(ઢ) આદર્શોના સંક્ષેપ સાર

વધુ પ્રકાર-
તપ

દેવોની પૂજા, બ્રાહ્મણોની પૂજા, ગુરુઓ અને ડાહ્યા-પ્રાણ પુરુષોની પૂજા, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, સત્ય બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા-આ બધાં શારીરિક તપ કહેવાય.

બીજાને દુઃખકર ન થાય તેવું સત્ય વચન, પ્રિય અને હિતકર વાક્ય બોલવું; પોતાના સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ તેનું નામ વાણીનું તપ કહેવાય છે.

મનની પ્રસન્નતા, નમ્રતા, મૌન; ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ને અંતઃકરણની શુદ્ધિ—એ આનંદિક તપ કહેવાય છે.
 (“ભગવદ્ગીતા”) નાં ઈ. ગી-યોગમે કરેલાં લાખાન્તરને આધારે

૮ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી

(અ) રાજા

રાજાની ધાર્મિક કરજ એ છે કે તેણે હંમેશાં તૈયાર રહેવું જોઈએ. કર્તવ્ય એ જ તેનો યજ્ઞ છે. બીજાનાં દુઃખની દાદ સાંભળતી એ ઢાન સમાન છે—એ તેની પવિત્રતા છે. પ્રજાના સુખમાં તેનું સુખ રહેલું છે; તેમના કલ્યાણમાં તેનું કલ્યાણ રહેલું છે.

હાથબાંધે પોતાને જન્મ આપનારને જ ખાદ્ય જાય છે. તેમ રાજાએ પ્રજાનું બલ્લણ કરનારની ટેવ પડી છે. રાજાએ પ્રજાનું પાલનપોષણ કરવું જોઈએ.

(ઘ) જાસુસો, વિપયવાસના, દ્રવ્યલોભ

રાજ્યમાં માન પામેલા એક સાધુના વેષમાં એક સ્ત્રી મુખ્ય પ્રધાનો પાસે એક પછી એક દરેક પાસે જઈ શકે અને કહે, “ રાણી તમારી સાથે પ્રેમમાં પડી છે; તમે તેના ગુપ્ત શયનગૃહમાં આવો એવી બધી ગોઠવણ કરી છે; તમને ઘણું ધન મળશે; ॥

૯ લોકપ્રિય નીતિ

(અ) મનુસ્મૃતિ લખનાર મનુ

લાકડાનો દાંધો, ચામડાનું ઢરણ અને ચાન વગરનો શાકણ આ ત્રણ માત્ર અમુક નામ જ ધારણ કરે છે. (૨) ૧૫૭

જે સત્યની શોધ કરે છે તે સત્ય શુરના મનમાં ગુપ્ત રહેલું છે તે તને જડશે. (૨) ૧૫૮

મા-બાપનું
જાણું

માતા દુઃખથી પુત્રને જન્મ આપે છે; પિતા તેને દુઃખથી પાળે છે; જેમ જેમ તે મોટો થાય છે તેમ તેમ તે તેમને બેઠેને માથે દુઃખના બાર નાંખે છે. તેથી તે એતું જાણુ હિતપન્ન કરે છે જે તે કદાપિ પાછું ભરી શકે નથી. પછી તે સેંઠડો વર્ષ મહેનત કરે તોપણ માતપિતાના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે નથી. (૨) ૨૨૭

મારા પુત્ર ! તારા માતપિતાને અને શુરને કેની રીતે પ્રસન્ન કરવા તે તું હંમેશાં વિચાર્યા કરજે. તેમના ઉપકારનો બદલો વાળવા બહિતનું ચરણુ લે. તે તારો સૌથી જીવો ધર્મ છે, તારી દરજ છે. (૨) ૨૨૮

સારમાહી
યતું:

હે પુત્ર, નમ્રતાથી ઝેરમાથી જીવન માટે ખોગક મેળવજે, ગંદી માત્રમાથી તું શુદ્ધ સોનું મેળવજે; દુશ્મન પામેથી સદાચરણનાં દષ્ટાંતો મેળવજે; સારી ભાષા અને નમ્રતા બાળક પાસેથી મેળવજે, દરેક પાસેથી થોડું કાઢી મેળવજે. નીચ માણુમ પાસેથી જાંચા બોધપાઠ મેળવજે. (૨) ૨૩૮, ૩૯,

બાળપણમાં પિતાએ છોકરીની સંભાળ રાખવી જોઈએ. સ્ત્રી જાતનું તેની જીવવાનીમાં તેનો પતિ તેની સંભાળ રાખે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો માતાની સંભાળ રાખે છે. સ્ત્રીએ કદાપિ પોતાની જ ઉપર આધાર રાખીને રહેવું નહિ. (પ. ૧૪૮; ૬. ૩)

જે વફાદાર (સતી) સ્ત્રી પોતાના પતિ સાથે સ્વર્ગનું સુખ મોગરવા છૂટે છે તેણે પતિની ભક્તિ કરવી જોઈએ; તેને દેવ સમાન ગણવો જોઈએ. તેને દુઃખ થાય તેવું કંઈ કરવું નહિ. તે ગમે તેની દશામાં હોય, અને શુદ્ધ રહિત હોય તોપણ તેને પત્નીએ દુઃખ આપવું નહિ. (૫-૧૫૪; ૧૫૬)

પરમેશ્વરે આપણી જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં લઈને આપણી ઉપર રાજ્ય કરવું અને આપણું રક્ષણ કરવા રાજા મન્યો છે. રાજા વિના આ જગત લાયમાં આવી પડતી. (૭-૩)

રાજા નાનો હોય તોપણ તેને માત્ર સામાન્ય માણસ જેવો ગણવો નહિ. માણસરૂપે તે એક દેવ છે. (૭-૮.)

જે રાજા શુદ્ધગારીને છૂટા મૂકી દે અને નિર્દોષનો દંડ કરે તે અન્યાય કહેવાય છે; દુષ્ટોને રાજાએ કાટના છોડ (thorns) જેવા સમજીને તેમને કાઢી નાંખવા જોઈએ. સારા અને સદ્-ગુણી માણસોને રાજાએ બચાવવા જોઈએ. (૬, ૨૫૨; ૨૫૩)

જે દલતાથી પોતાના શરીર, મન અને વાણી ઉપર કાબૂ મેળવે છે, તેણે ત્રણ ગણો વિજય મેળવ્યો છે, એમ કહી શકાય. (૧૨, ૧૦.)

આવી રીતે તે પોતાની ઉપર અને બધાં સજીવન પ્રાણીઓ ઉપર ત્રણગણી સત્તા ચલાવી શકે છે. વિષયવાસનાને તથા ક્રોધને જીતીને તે, સાધુપુરુષોને યોગ્ય ઊંચું સ્થાન, મેળવે છે. (૧૨-૧૧)

(આ) રામાયણ.

સુબોધ
વચનો

સત્ય, કુલીનતા, અને ન્યાય રાજાના હોવાં જોઈએ. તે પોતાની પ્રજાનો માળાપ, તથા મોટો ઉપકારકર્તા છે.

(૨-૬૭, ૩૫)

માણસ જે કામ કરે તેમાં, તે મંપૂર્ણ કરવામાં ને તેમાં વિજય મેળવવાની સાચી કુંચી એ જ છે કે કદાપિ તેણે નિરાશ થવું નહિ.

(૫-૧૨-૧૧)

જેણે શુદ્ધિબળ કેળવ્યું છે તેણે જ ખરું ધન મેળવ્યું છે. જેણે વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી છે તેણે જ ખરું ધન મેળવ્યું છે. જે કુલીન છે તે ખરો ધનવાન છે. જેને સર્વાવદ્વાસ છે. અને મિત્રો છે તે જ ખરો ધનવાન છે. જે શુશ્રુવાન છે તે ખરો ધનવાન છે.

(૧-૮૩, -૩૫, ૩૬)

વિચાર, વાણી અને કર્મ ઉપર કાળ મેળવવાથી કે મૌનવ્રત પાળવાથી, જટા રાખવાથી, કે મુંડન કરાવવાથી, આમઙના કે વસ્ત્રધારના વસ્ત્રો ધારણ કરવાથી, ઉપવાસ, સ્નાન અને પવિત્ર અમિત્રી પૂજા કરવાથી કે વાનપ્રસ્થ જીવન વીતાડવાથી, શરીર કૃશ કરી નાખવાથી—ઉપર કહેલી કામ કરીતે, અંતરાત્મા જાગ્યો ન હોય ત્યાં સુધી—અથવા પાપથી મુક્ત થયો ન હોય ત્યાં સુધી, બધું જ બ્યથું છે.

(૩-૧૩૪૪૫)

જૂડી
સાધના:

વિચારથી, વાણીથી કે કર્મથી કામને દુઃખ દેવું નહિ. બીજાને દાન આપવું અને સદ્દુ ઉપર પ્રીતિ રાખવી. સંજ્ઞાનોની આ હંમેશાની કરજ છે. જાંચા મનવાળા સાધુપુરુષો સત્કાર્ય કરવામાં આનંદ માને છે, ને પોતાને લાભ થવાનો વિચાર પણ કરતા નથી. બીજાને દાન આપતાં આર્થિક લાભ થવાનો વિચાર સંજ્ઞાનોના મનમાં નથી હોતો.

સંજ્ઞાનો
સ્વભાવ:

(“હિંદની પ્રજા” મોનીઅર વીલ્સન દ્વારા લખાનાંતરમાંથી)

૧૦ લોકોક્તિઓમાં રહેલા ઉપદેશમાંથી.

(અ) લાગ્યદેવી.

“જેમ દેવ આપે છે તેમ તે લાભ લે છે”—એવી જાતના શબ્દો અને બીકણુ વિચારો રાજાએ કરવા ન જોઈએ. હે રાજા, હું દેવ: નસીબ ઉપર ધણીપણું (સત્તા) દર્શાવ; ને તે (લાગ્યદેવી) તારી દાસી થઈ રહેશે.

(આ) જીરસો.

જીરસો કતિ ધણી થઈ પડશે અથવા નોકર થઈ રહેશે. જો જીરસાનું હું તારે થઈશ તો તે તને નીચે પાડી દેશે. જો હું તેનો શોક નિયમન:

યમ્ય તો તે તને મારે મારે દોરશે, અને બ્યાં ભાન્યદેવી તને લમ જવા ધમ્મતી હશે ત્યાં તે (જુસ્સો) માર્ગશ્ચં યમ રહેશે

(૬) કુટુમ્બ

કુટુમ્બનો

વિકાસ

કાર્ધ કુટુમ્બ નાનું હોય અને ગરીબ હોય તોપણ તેઓ બધા મંપથી રહે તો સારું જો ચોખા અને છોડા જુદાં પાડીએ તો પત્રી તે બગી સહે નહિ—ને તેની વૃદ્ધિ થાય નહિ,

(૬) પુત્ર

પુત્ર

માતાત્મ્ય

જોરાક માણુમના જીવન માટે છે, લૂગડાં તેના રક્ષણ માટે છે. સોનું સુંદરતા વધાવવા માટે છે. લગ્ન ચડતી માટે—ધનરાન થવા માટે—હે, પત્ની કુટુમ્બમાં વિરોધ કરાવવા માટે હોય છે, પુત્રીથી પીડા વધે છે. પુન આ જગતમાં મંપૂણું સર્પ જેવો ઝળહળે છે.

દરિશ્ચન્દ્રને નાગદે કરેલો ઉપદેશ.

(૪ સ ૬ મો સૈકો)

(૭) મૌન રાખવાથી કામ પાર પડે છે.

સુગ્રીવ પક્ષી (સુગરી)ને વાનરાઓ ઉપદેશ આપે છે —

મીનથી

સર્વ સિદ્ધ

યાચ

‘ જો તું ડાહ્યો હો, વિજયની આશા રાખતો હો, તો બધા કામમાં ચેકામલા માણસો પાસે જમ્ય નહિ, હારેલા જુગારીઓ સાથે, શિકારીઓ જેમણે પોતાનો શિકાર ચુમાવ્યો છે તેમની માથે કદાપિ મંભાપણ કરીય નહિ. જો તેમનો સમાગમ કરીય તો દુઃખ આવી પડશે. ’

સુગ્રીવ પક્ષી આ સલાહ માનવાની ના પાડે છે, અને તેથી વાનરાઓ તેથી પક્ષીનું ડોકું મરડી તેને મારી નાંખે છે. વાનરાઓનો ઉપરી કહે છે:—

‘જે લાકડું સખત છે તે જેમ વાળીએ તેમ વળી શકતું મૂર્ખને
થી. સખત પથર અઝાધી કપાતો નથી; તેથી, હે મિત્રો, ઉપદેશ
તમે મૂર્ખને ઉપદેશ કરવાનું કામ માથે લેશો નહિ. ઘણો મારો ન કરવો:
ઉપદેશ આપવા કરતાં ૫ ઢેટલીક વાર મૌન રાખવું જ સારું છે.

(પંચતંત્ર; રાજપુત્રાને ઉપદેશ આપવા માટે
છ. સ. પહેલાં મૈકામા રચાયું; તેના, એ
ડબલ્યુ રાઇડર દ્વારા લાવાનંતરમાંથી)

એનો સંગ્રહ રાખવામાં આવ્યો હતો, જે ઉપરથી જૂના પૂર્વના લોકોના આદર્શ જાણી શકાય છે. તેથી ચીનનાં જૂનાં ધાર્મિક "સિનિઝમ" વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

ધાર્મિક આદર્શમાં ચીના લોકો 'શાંગ' ની પૂજા કરે છે અને "શુકન" ના સિદ્ધાન્તમાં માને છે. "ચોહ" લોકો ધર્મરમાં માનતા હતા. તેમણે રચેલાં ઇશ્વર-સ્તવોમાં "શાંગ-ત્રિ" અથવા "હાઉતીન" નામથી સ્વર્ગ અને ઇશ્વરને સંબોધવામાં આવે છે. તે એક જળવાન શક્તિ છે ને ન્યાયી છે.

દૂંકમાં કહીએ તો જિયુ' ચારિત્ર્ય, મરેલા માનવીઓ માટે વહેમભરેલા ધાર્મિક વિચારો અને "શુકન" સિદ્ધાન્ત-એ ત્રણ તત્ત્વો મળીને "સિનિઝમ" અથવા ચીના લોકોના ધર્મ પ્રગટ થયો.

હિંદુ લોકોએ પોતાના ધર્મમાંથી જોડા વહેમને હાંકી કાઢવા માટે "યાહોવાહ" નામના દેવની સહાય લીધી તેમ ચીના લોકોએ 'સુમેગ' અથવા 'સમાધાન'ની કલ્પના કરીને, મરેલા લોકો તરફ વહેમી વિચારો ફેરવી દીધા અને [divination] "શુકન" નો સિદ્ધાન્ત પણ સહેજ ફેરવી નાંખ્યો; તે બધાં તત્ત્વોમાંથી ધીમે ધીમે "સર્વેશ્વરવાદ" [Pantheism] નો વિકાસ થયો. તેમાં પૂર્વજોને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું અને કુદરતનાં જળ ધર્મમાં સ્થાન પામ્યાં. ડૉ. હુ શિહ [Dr. Hu Shih] ચીના લોકોના વર્ગમાં બે તત્ત્વો જ મુખ્ય માને છે (૧) માનવતા (૨) વિવેક; અથવા "બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યવાદ;" તોપણ જૂના વહેમનું તે ધર્મમાં કેટલેક અંશે સ્થાન છે, એવું તે સ્વીકારે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

ચીનનું નીતિશાસ્ત્ર

“ મહાન પુરુષ આ લોક અને પરલોકનો સુમેળ સાધી શકે છે, ”—સુચિંગ.

ચીના-
'એશિયાના
ગ્રીક';

ગ્રીક લોકોએ જે કામ યુરોપમાં ક્યું તેવું જ ચીના લોકોએ એશિયામાં ક્યું; તેમને આપણે ' એશિયાના ગ્રીક ' કહી શકીએ. ગ્રીક લોકોનું લક્ષ સત્ય અને સુન્દરતાની શોધમાં રહે છે, ને ચીના લોકોનું લક્ષ સુમેળ (એકતા) સાધવા તરફ તથા વિવેકથી સામાજિક મંજૂરી ગાઠવવા તરફ રહે છે. ' શાંગ એટલે પૂર્વ તરફના લોકો; ' ચોઉ ' એટલે પશ્ચિમના લોકો, જેમણે ચીના લોકોને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ માં શેકમાં જીતી લીધા હતા. શાંગ અને ચોઉ-એ જે લોકોની સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થવાથી ચીના લોકોની સમાજવ્યવસ્થા જન્મ પામી છે. તેથી હિંદમાં જે સમયે સંસ્કૃતિનો આરંભ થયો તે જ સમયે લગભગ ચીનમાં પણ સંસ્કૃતિનાં પગલાં મંડાયા; તેમાં પહેલાંના પશ્ચિમ દેશના લોકોના આદર્શો હતા; તેમાં, કાતરેલા કાગળના

ઓના સંગ્રહ રાખવામાં આવ્યો હતો, જે ઉપરથી જૂના પૂર્વના લોકોના આદર્શ જાણી શકાય છે. તેથી ચીનમાં જૂનાં ધાર્મિક “સિનિઝમ” વિશે કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

ધાર્મિક આદર્શમાં ચીના લોકો ‘શાંગ’ ની પૂજા કરે છે અને “શુકન” ના સિદ્ધાન્તમાં માને છે. “ચોઉ” લોકો ધર્મશીરમાં માનતા હતા. તેમણે રચેલાં ધર્મશીર-સ્તવતોમાં “શાંગ-ત્રિ” અથવા “હાઉતીન” નામથી સ્વર્ગ અને ધર્મશીરને સંબોધવામાં આવે છે. તે એક બળવાન શક્તિ છે ને ન્યાયી છે.

દૂંકમાં કહીએ તો જિયુ” આરિય, મરેલા માનવીઓ માટે વહેમબરેલા ધાર્મિક વિચારો અને “શુકન” સિદ્ધાન્ત-એ તત્ત્વો મળીને “સિનિઝમ” અથવા ચીના લોકોના ધર્મ પ્રગટ થયો.

હિબ્રુ લોકોએ પોતાના ધર્મમાંથી ખોટા વહેમને હાંકી કાઢવા માટે “યાહોવાહ” નામના દેવની સહાય લીધી તેમ જાદુના ચીના લોકોએ ‘સુમેગ’ અથવા ‘સમાધાન’ની કલ્પના કરીને, મરેલા લોકો તરફ વહેમી વિચારો ફેરવી દીધા અને [divination] “શુકન” નો સિદ્ધાન્ત પણ સહેજ ફેરવી નાખ્યો; તે બધાં તત્ત્વોમાંથી ધીમે ધીમે “સર્વેશ્વરવાદ” [Pantheism] નો વિકાસ થયો. તેમાં પૂર્વજોને મોખ્ખ સ્થાન મળ્યું અને કુદરતનાં બળ ધર્મમાં સ્થાન પામ્યાં. ડૉ. હુ શિહ [Dr. Hu Shih] ચીના લોકોના વર્ગમાં એ તત્ત્વો જ મુખ્ય માને છે (૧) માનવતા (૨) વિવેક; અથવા “શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યવાદ;” તોપણ જૂના વહેમનું તે ધર્મમાં કેટલેક અંશે સ્થાન છે, એવું તે સ્વીકારે છે.

શકુનશાસ્ત્ર
પર
આસ્થા:

‘ શુકન ’ દ્વારા લવિષ્યમાં બનવાના બનાવોની આગાહી-
એ ચીના લોકોના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વની વાત છે,
તેની અસર તે લોકોની સંસ્કૃતિ ઉપર થઈ છે ચીના લોકોમાં
જૂતા લખાણે લવિષ્યવાણી કહેતા હાડકાંઓ ઉપર, લખેલા
હતાં. તેમાં કયા વિષય ઉપર લવિષ્યવાણી કહી, કયી તારીખે
કહી તથા કેવી લવિષ્યવાણી કહેવામાં આવી-તે બધું હાડકાંઓ
ઉપર લખવામાં આવેલું હતું. આ રીતે લખાણ, ક્રમિક
બનાવો, ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો ચીનમાં આરંભ થયો.
આથી દેળવણીનો આરંભ થયો અને એક શુદ્ધિમાન વર્ગનો
ઉદ્ભવ અને વિસ્તાર થવા લાગ્યો

શકુનનું
રહસ્ય સ-
મજાવનાર
સાધુ
સાધ્વીનો
વર્ગ

પછી, ‘ શુકન ’ સમજવા માટે હાડકાં ઉપર જે નિશાની
પડતી હતી તે સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડવા લાગી, અમુક
લોકો જ તે વાંચી, સમજી શકતા. એટલે ધીમે ધીમે એવા
એક વર્ગ ઊભો થયો; તે લોકો સ્વરચાએ જાણતા; તેથી
[ideographical] લખાણ વાંચી શકતા ને ખોલેલું લખી
શકતા હતા. તે બધા ધર્મશુરુઓ અને સાધ્વીઓ કહેવાયા.
તેઓ ધર્મ અને માણસ વચ્ચે દુભાષીઆ [interpreters]
જેવા હતા; તેઓ જ્ઞાનનો ખજાનો પોતાના હાથમાં રાખી
બેઠા હતા.

શકુનના
ખુલાસાની
સાધુઓની
રાજનીતી.

પછી રાજ્યનો ઇતિહાસકાર માત્ર આવા ધાર્મિક લોકોએ
કરેલા ખુલાસા લખતો હતો. વળી (જ્યોતિષ) લવિષ્યવિદ્યા
અને શકુન એ બે તત્ત્વો એક થઈ ગયા. ત્યારથી ધર્મશુરુઓ
સ્વર્ગીય રહસ્ય સમજવા લાગ્યા તેમણે રાજનીતીઓ રાખવા
માઠી અને તેઓ તારાચાસ સમજવા લાગ્યા, તેઓ વિદ્યાન
સમજવા લાગ્યા અને તેઓ ફિલસફો થયા. જેટલે દરજ્જે

રાજ્યના કામ અને માનવીનું વર્તન દોરવાનું તેમના હાથમાં હવું તેટલે દરજ્જે તેઓ નીતિવિદ્ કહેવાલા અને ધર્મરતો દિવ્ય હેતુ સમજી માનવીઓને ચેતવણી આપવા લાગ્યા.

હા, હુશીદે વ્યવસ્થિત રીતે પોતાના વિચારો નીચે પ્રમાણે મૂક્યા છે : ચીના લોકોના ઇતિહાસના ત્રણ ભાગ પડ્યા છે.

ચીની
ઇતિહાસના
ત્રણ યુગ :

(૧) 'સિનિટિક' યુગ, તે વખતે રાજવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે, આશરે બે હજાર વર્ષ પહેલાં તેનો આરંભ થયો અને તે ઇ. સ. ૩૦૦ સુધી ચાલે છે, જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મનો વિજય થવાથી ચીનમાં મહત્વના ફેરફાર થયા.

(૨) યુદ્ધયુગ, ઇસ્વીસનના ચોથા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધી આ યુગ ચાલ્યો.

(૩) ચીનમાં પુનર્જીવન. કેટલેક અંશે હૈન્ડયુચિઅસનો મત વિજયી નીવડે છે, તે પુનર્જીવન આજ સુધી ચાલુ જ છે.

પહેલા યુગમાં 'ચાઉ' નો સંસ્કૃત (classical) યુગ પહેલા યુગ આવી ગય છે. (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૨-૨૫૫ ઇ. સ. પૂર્વ સુધી), તે વખતે એવો પાથો રચનામાં આવ્યો જેની ઉપર ચીના લોકોની સંસ્કૃતિની ઇમારત બંધાઇ.

પછી બીજો યુગ હાનવંશના રાજાઓના સમય પછી આવે છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૬ થી ઇ. સ. ૨૨૧ સુધી). તે વખતે હૈન્ડયુચિઅસની અસર થવા લાગી અને કેટલેક અંશે યુદ્ધમત પણ તેમાં ભળવા લાગ્યો. યુદ્ધની અસરથી ચીન દેશની વિઘ્ન-કળા સમૃદ્ધ થવા લાગી; ચડાઇ દ્વારા જંગલી લોકોના બળવાન અને વેગવાન જીવનથી તેમાં ઘણો વધારો થયો. તેથી

બીજો યુગ :

રાંગ યુગ થયો [ઇ. સન ૬૨૮-૬૦૭ સુધી]. જે સમયમાં ચીન દેશની કળા અને કવિતામાં સૌથી જાણીતા પ્રકારમાં એ તેમનો મધ્યાહ્નકાળ હતો.

ત્રીજો યુગ

ત્રીજો યુગનો આરંભ સુંગ [Sung] ની ઉન્નત ભાવનાઓથી થાય છે. તે સમયે જાપવાની કળામાં બહુ વિકાસ થાય છે. તે વખતે મોટા મોટા ‘ ઝાનકિશો ’ રચાય છે ને પ્રસિદ્ધ થાય છે; ઇતિહાસ અને સુભાષિત ગ્રંથો પણ આ વખતે જ પ્રગટ થાય છે. માનવતા અને યુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્યવાદ એ રીતે યુદ્ધના ગહનવાદ તથા અધ્યાત્મવાદ સાથે સંપર્ષાલુમાં આવી પડે છે. તથા ‘ ટોઈસ્ટ ’ [Taoists] નો જાદુમંત્રવાદ પણ માનવતા સામે ટકી શકતો નથી. આ સમયે જે મુખ્ય વિદ્વાન લોકો હતા તેઓ મોટે ભાગે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન જાણતા હતા; અને હિંદુ-તત્ત્વજ્ઞાનને વશ રહીને, યુદ્ધમત વિજય મેળવવા લાગ્યા.

‘ તાઓ ’
જાણવા
આધાર-
પ્રધાન
ધર્મ

“ તાઓ ” વંશના મહાન ઉપદેશકો ‘ તાઓ ધર્મ ’ ઉપર, એટલે જીવનમાર્ગ-આચાર-ઉપર બહુ ભાર દેતા હતા. તેમાંના કેટલાકને કુદરતની યથેચ્છ સુન્દરતા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી; ખીજા કેટલાક કુદરતની વ્યવસ્થા જોઈને તેની પ્રશંસા કરતા હતા. હિંદુમાં કેટલાકને કુદરતની ગહનતા તથા ધર્મની વિજ્ઞાતિ સમજાઈ; અને કેટલાકને નીરૂપિતવાદ તથા સ્વતંત્ર યુદ્ધિવાદ સમજા્યો. કેટલાક દિવ્યમાર્ગ વિષે કહેતા હતા; ને કેટલાક માનવતા ખીલવવાનો ઉપદેશ કરતા હતા. તેવી રીતે ચીનમાં જે મુખ્ય ચર્ચાર્પદ વિષય હતા તે ખાસ સમજવા જેવા છે.

‘ તાઓ ’
ધર્મ
એટલે શું ?

‘ તાઓ ’ (Tao) જીવનમાર્ગની એ જાણ્યો છે. તેનો એક અર્થ “ જીવું ” થાય છે; ખીજો અર્થ “ નેતા ” થાય છે;

તેનો સંપૂર્ણ અર્થ “ સર્વસાધારણ નીતિમાર્ગ (norm) કુદરતી નિયમ અથવા કુદરત પોતે જ ”—એવો યદ્ય સંકે છે; “ માણસની પ્રીતિ કે મહેરબાની મેળવવા માટે ‘ તાઓ ’ નું ઉદ્ધેષન કરશે નહિ. ” શુ ચિંગે આ વચન કહ્યું છે. તે મૂળ વાક્ય થુ (Yu) નામના ગુરુએ કહ્યું હતું. “ કુદરતને માન આપવાથી સ્વર્ગ મળે છે. ” સ્વર્ગની પાછળ અને તેની ઉપર ‘ ઈંગ્લિટિ ’ (ab ingta) છે; તે એક નિયામક [Ruler] છે; અને પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને વ્યવસ્થામાં ગૂંથી રાખે છે—વેદમાં જેમ રાક્ષ (raja) કે તેમ; હોમરના સમયમાં થ્રીક લોકો, આવુ જ એક તત્ત્વ માનતા હતા. તેનું નામ મોઇરા (moira) દેવો પણ એ નીતિતત્ત્વને માન આપે છે.

આવા એક નીતિતત્ત્વની કદબદ્ધતા જ ચીના સોફીસ્ટો નીતિશાસ્ત્ર વિકસે છે. જૂના લોકોના રૂઢિચિવાજ ઉપરથી તેની મૂળ ઉત્પત્તિ યદ્ય હશે. કેટલોક વખત ભટકયા પડી જૂના ચીના લોકોને વ્યવસ્થિત સમાજશ્રવનની કિંમત મમળાઈ, અને તેઓ કુદરતના પાક શિખવા લાગ્યા; અને વિશ્વરચનાને તેમણે નૈતિક સુમેળ, વ્યવસ્થા અને માનવશ્રવન તરફ સદાનુભૂતિ દેખાડનારી કહેવી છે.

જગતની
નિયામક
શક્તિની
વ્યાપ્તિ

“ તાઓ ” મતનો પ્રથમ અનુયાયી કહે છે કે “ તાઓ ” એટલે એવું દોષ નૈતિક તત્ત્વ જે વડે મહાન પુરુષ જનસમુદાયને દોરે છે. હિંદમાં અને ગ્રીસમાં માણસ અને કુદરતે સાથે સદાકાર સાધવો જોઈએ—આ જૂની વિશ્વરચનની કદબદ્ધતાને સમજાવવા તેમણે કહ્યું છે—(Si) ચોખ્ખતા, સુમેળ અને રૂઢિપતા (Wei, Wei) સાથે સાથે રહે છે. સામાનિક માન અને સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે અમુક વ્યવસ્થામાં રહેવું

કુદરતો
નિયમસાધે
સુમેળે
સાધવા
તે ‘ તાઓ ’.

જરૂરી હતું. વિશ્વરચના, જેમાં માનવસમાજનો સમાવેશ થઇ જ નાથ છે, તેને સહેજ પણ બગાડવી ન જોઇએ. સામાજિક અને કુદરતી સુમેળ સાધવાને, માણસે સમાજધર્મ પાળવો જોઇએ. પછી તેમાંથી સમૃદ્ધિ અને વૈભવ આપોઆપ આવી મળે છે; માટે માણસે ઉપર કહેલી દૃષ્ટિથી કુદરતી થવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

યુગ્મરૂપ
નાતિ
નિયમ:

પહેલાંના ઓક લોકો આવો મત રાખતા હતા, અને આજ સુધી ચીનમાં એ મત પ્રવર્તે છે. માણસ ઉપર જે કુદરતી આક્રોશ આવી પડે છે તે તેના અકુદરતી વર્તનને લીધે જ હોય છે. વળી જૂનો નીતિનિયમ (law) “તાઓ” એ પ્રદર્શનો છે; વિશ્વની કુદરતી રચના એ જાતની છે. નર જાતિ અને નારી જાતિ; સ્વર્ગ અને મૃત્યુ લોક; દક્ષિણ અને ઉત્તર; પ્રકાશ અને ઓંધકાર; યંગ અને યિન. જ્યારે આ સામસામા દેખતાં જોડકાં મેળ રહે છે, જ્યારે તેઓ સંપત્તિ એક થઇ જાય છે ત્યારે બધું ઠીક ચાલે છે. જ્યારે લોકો સુખમાં રહે છે ત્યારે યંગ અને યિનના સુમેળ હોય છે અને તેમાં જ તેમનો વિકાસ થાય છે. જ્યારે તેમનો વિરોધ થાય છે ત્યારે દુઃખ આવી પડે છે, એમ શુ ચિંગ કહે છે.

અરેકોસો:
નવા પાકેની
‘જીવનો’
કાવ્ય.

.. ન્યુમેક્સિકો [New Mexico] માં અનાજ પાકે ત્યારે એક જાનના નાચ થતા હતા. તેની જ રીતે ચીનમાં થતું હતું. ‘ફળદ્રુપતા’ નામે એક ધાર્મિક વિધિ થતો હતો; અને પછી ઉપર કહેલા નાચમાં થતું હતું તેમ અંતે સ્ત્રીપુરુષો સહગમન કરતા હતાં. એમ. ગાર્નેટ [M. Garnet] કહે છે તેમ આવા વિધિમાં ચીનાઓની “યાંગ વેયિન” [yang & yin] દિશાસૂચી જન્મ પામી. નાચમાં અને ગીતમાં બરાબર સુમેળ

હતો; ઓ અને પુરુષોના જાતીય સમાવજમાં સુમેળ હતો. અને આવી રીતે, વિરુદ્ધ તત્ત્વોનો સુમેળ થાય તે જ ‘તાઓ’ નું સ્થૂલ રૂપ છે. સત્ અને અસત્, સારું અને ખરાબ એ બંધાયેલ કુદરતનાં તત્ત્વોમાં સુમેળ રહેવો જોઈએ.

‘તાઓ’ નું અનુસરણ ને પાલન કરવાથી રાખને તથા રૂપરતને અબયુદ્ધ અને સુખશાંતિ મળે છે. “મહાન પુરુષ સ્વર્ગ” અને જગત સાથે સુમેળ સાધે છે” એમ શુ ચિંગ કહેતો હતો. જૂના મતવાળો કુંગ ફુત્સે [K'ung Futs'ze] અને બજવા-ખોર-કાનિ-કારો મતવાળો લોત્સે [Laotse] ‘તાઓ’ ને પોતાના ઉપદેશમાં મુખ્ય સ્થાન આપે છે. જો માણસો નીતિ-નિયમના સુમેળને અનુસરે તો બધું સારું થાય; જો તેઓ તેને ત્યજી દે તો ખરાબ થાય. સ્વર્ગનો ‘તાઓ’ તે સત્ય કહેવાય છે. માણસોએ જો સત્યને પહોંચવા પ્રયત્ન કરવો-તે જ માણસોનો કુદરતી નીતિનિયમ.

આ બાબતમાં મહાન ઉપદેશકો એકમત છે. નીતિનિયમનું સ્થૂલ સ્વરૂપ કયી રીતે સમજાવવું તે બાબતમાં નેપનામાં મતભેદ છે. શાક્યમુનિ ‘ધર્મ’ શબ્દ લે છે અને તેમાં નવો અર્થ પૂરે છે, તેવી રીતે લોત્સે અને કૉન્ફ્યુશિયસ ‘તાઓ’ શબ્દ લે છે અને તે વડે જીવનના નવા માર્ગ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

તેમના વખતમાં ચીનની પડતી હતી; અને જૂના વિચારો ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા ભડી જતી હતી. તે વખતે લોત્સે, કૉન્ફ્યુશિયસ, મોત્સે-એ ત્રણ ઉપદેશકો આગળ ગયા. તેમના સિદ્ધાન્તો જૂના ‘સિનિઝમ’ સાથે સરખાવવાથી, તથા તેમના સમયના (ઇ. સ. ૫૦૫માં સૈકાના) શંકાવાદ સાથે સરખાવતાં બહુ સારી રીતે મમજારો. “દુનીયા નિનાદને પંથે

કુદરતી
નીતિ
નિયમનું
પાલન
એ સ્વર્ગનું
‘સત્ય’;

નીતિ
નિયમમાં
જીવનમાં
કેમ
જીવાવે;

જૂના
સિદ્ધાન્તમાં
નવા પ્રણ;

આલસ લાગી છે; સત્ય નાશ પામવા લાગ્યું છે. પાપી વિચારો અને જુલમ ચોતરફ ફેલાય છે. પુત્રો પિતાનું ખૂન કરતા અને દૈયત રાજાનું ખૂન કરતી હતી. કૌન્દ્યુશિઅસ કરી ગયો હતો.”—ચોઉના સમયની પડતીનો વખત વર્ણવતાં મેગલ્સે એ પ્રમાણે લખે છે. આ મહાન વંશે એક સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય ઊભું કર્યું છે; તેમાં ખીન્ન કુટુંબો રાજકુટુંબની જેમ વર્તન કરતાં શિખ્યા છે; ને રાજકુટુંબમાં ‘તાઓ’ અથવા, નીતિ નિયમનો સુમેળ સચવાય છે. અને ‘શાંગૂતિ’ સ્વર્ગના દેવ તરફ પૂજાય છે.

પિતૃપૂજનો : પ્રચાર : પિતૃભક્તિમાંથી પિતૃપૂજ પ્રચારમાં આવી હતી. વખત જતાં તે એટલી બધી ઉપયોગી બાબત થઈ ગઈ હતી કે કૌન્દ્યુશિઅસ વગેરે ઉપદેશકોએ તેને પોતાની ધર્મબંધવસ્થામાં મુખ્ય સ્થાન આપ્યું. તેઓ ભૂતકાળને આદર્શ અને પવિત્ર ગણતા; કેમકે જૂનાં ગીતો ઉપરથી લાગે છે કે રાજાઓના મોજરોખ અને બેદરકારીપણા તરફ ચીના લોકો બહુ ધિચ્છાર દેખાડતા હતા; સ્વર્ગના અસ્તિત્વ વિષે શંકા કરતા હતા. અત્રે આપેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજણે કે લોકગીતોની સાથે-સાથે જૂનો વિશ્વરચનાનો નિયમ અને ક્રાન્તિકારી વિચારો વધી રહ્યા હતા.

કૌન્દ્યુશિઅસને : સુધારાનો મત : કૌન્દ્યુશિઅસ (ઇ. મ. પૂર્વે ૫૫૧-૪૭૮) એટલે સુધી કહેતો કે “ સુધારા કરવાથી જ અસહના લોકોનું ખરું ક્ષાપણ સમજાય છે. હું એક મંશોધક કે સુધારક નથી—પણ પરિવર્તન કરનાર છું. ” તેનો સમકાલીન લોકોએ, જૂના ધર્મ માટે તથા રાજ્યના સિદ્ધિચાર સામે ક્રાન્તિકારક ઝુંબેશ ઉપાડે છે; તેનાં ઉપદેશ-વચનોમાં ગીતોના અંત ભાગમાં એક સૂત્ર ખાસ આવે છે—જેમાં તે : ‘તાઓ’નો અર્થ “ અવિકૃત મૂળ પ્રકૃતિ અને

વિશ્વની માતા” એવો કરે છે. તે પ્રકૃતિની વિપુલતા સમાજમાં સ્થૂલ સ્વરૂપે રજૂ થયેલી જોવામાં આવે તેમ કરવામાં માણસનું ડહાપણ રહેલું છે.

આ વીવી (૧૧૫-૧૧૯) એટલે કે પ્રાકૃતિક વિકાસ અને સમૃદ્ધિ માનવસમાજમાં અને ચીનના રાજ્યદારી વિચારોમાં જીવ્યુ સ્થાન લે છે. તેનો અર્થ કેટલીકવાર “તટસ્થતા” એવો થાય છે. કેટલાકે રાજ્યનો એમ માનતા કે જેટલે અંશે રાજ્ય પોતે અવગર રહે તેટલે અંશે પ્રજાની ચઢતી વહેલી થાય, અને લોહિએ કહેતો, “એક મહાન દેશ ઉપર રાજ્ય કરવું અને કંઈક વસ્તુની રસોઈ કરવી—એ બન્ને સરખું સરખું છે—એમાં હૃદયી વધારે શક્તિ ન વાપરતી.” લોહિએ એમ માનતો કે જે સમાજમાં માણસો સાદું જીવન વીતાડે છે તે સમાજ આદર્શરૂપ છે; અને સ્વાભાવિક (Spontaneous) જીવન જીવવું—એ જ સુદર જીવન કહેવાય.

‘દા-ટે-ચિંગ’ નામે એક સુભાષિતોનું પુસ્તક છે લોહિએ એનો કર્તા છે એમ મનાય છે. પર્વત ઉપરથી મોઝિઝને ધાર્મિક ઉપદેશ મળ્યો હતો એવું આમાં કાંઈક આવે છે. તેમાં શમતા છે, નમ્રતા છે, ગહનતા છે ને કવિતા પણ છે. શું તે રાજ્યના નિયમન માટે તેણે લખ્યું હશે? જો તેમ હોય તો લોહિએ ગહન કાન્તિવાદી કહેવાય. કૉન્ફુસિયસ તેથી વધારે જૂના મતનો કહેવાય, તેણે પ્રજાને મુદારવા માટે, સામાજિક નીતિનો આધાર લીધો હતો. લુ (Lu) સંસ્થાનના એક અમલદાર તરીકે તેણે લોકોને સમજાવવા યત્ન કર્યો હતો “પુરાણી પ્રજા” તરફ પાછા ફરો. એ તેના ઉપદેશનું સ્વરૂપ હતું.

તેના એક શિષ્યે તેને અજલિ આપી છે તે નીચે પ્રમાણે—

પ્રાકૃતિક
વિકાસ:

લોહિએ
સુભાષિતો-
પુસ્તક

માનવતા એ માણસનો ઊંચો ગુણ છે. કોઈએ ‘માનવતા’
 કૌન્દ્યુશિઅસને તેનો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે તેણે જવાબ મનુષ્યનો
 આપ્યો, “પોતાના જાતભાઈઓ ઉપર પ્રીતિ રાખવી” શ્રેષ્ઠ ગુણ;
 તેનું નામ માનવતા; જેન (jen)નો અર્થ ખરી માણસાઈ
 અથવા વીરતા છે. તે એમ માનતો કે માણસ સ્વભાવથી

‘કુમ’ “કુંગ પુત્રેની કૃતિઓ વાચતા મને એમ લાગતું કે તે માણસ (કેન્દ્રયુ શાંદુંગ ગયો ત્યારે મેં તેની ગાડી જેમ તેનો ઝખ્ખો અને સબધી અને ધાર્મિક વિધિમાં વપરાતો સામાન જોયો. તેના વંશજો અભિપ્રાય તેમના પિતાએ વસાવેલા ધરમાં એસીને ધાર્મિક ક્રિયા આચરતા હતા. તેથી ત્યાં સાલગવા હું બોલો ગયો. જગતમાં વિજયી રાજાઓ અને રાજપુત્રો ધણા થઈ ગયા છે તેઓ જીવતા ત્યારે કીર્તિ અને વિજય મેળવતા. મરી ગયા પછી, તેમને કોઈ સંભારણ નથી. છતાં કુંગ સુતર ઉદ્ભૂત પહેરનારી ગરીબ પ્રજાને એક યશસ્વી પુત્ર આપણા સમાજમાં સૈદ્ધાંતોથી જીવે છે. ડાહ્યા લોકોને તે નમ્રતારૂપ છે. દેવોથી નાના વિદ્યાર્થી સુધીના નાના મોટા બધા લોકો—તેના સિદ્ધાન્તની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારે છે. તેને આપણે દિવ્ય પુરુષ કહેવો જોઈએ.”

કુમ મુનિ તેના “સુભાષિત સંગ્રહ”માં તત્ત્વવેદના તરીકે તેના જે અનુ- જ્ઞાનામૃત બનેા નજરે પડે છે તેમાં તે સોફોકલીસ જેવો વીરપુરુષ દેખાય છે. તેણે યુન્સે સદ્ગૃહસ્થનું જે આદર્શ વર્ણન આપ્યું છે તે બરાબર તેને પોત ને લાગુ પડે છે. તેને દિવ્યગીરી થતી નથી, અને તે ભય દેખાડતો નથી જો તે શ્રેણીમાં ન હોય તો તેણે શા માટે ખેદ કરવો કે ભય રાખવો જોઈએ ?

‘યુન્સે’ ઇસુ ખ્રિસ્ત આપણને એક સાચા ખ્રિસ્તીનું ઉદાહરણ આપે થીનાઓના છે, હિંદુઓ યોગીનું ઉદાહરણ આપે છે, જૈનો બોધિસત્ત્વને આદર્શ માને છે. તેમ, ચીનાઓના આદર્શ યુન્સે છે. ચીનામાં જનસમાજનો તે આદર્શ મહાપુરુષ મળાય. તેનું મૂળ જૈન (jain) એટલે “પરોપકાર” અથવા માનવતામાં રહેલું છે. “યુગ” અથવા ગળ તરફ વકાશરી એ શુભ ઝોનામાં આવે છે.

માનવતા એ માણસનો ઊંચો ગુણ છે. કોઈએ ‘માનવતા’
કૉન્ક્રિટશિઅસને તેનો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે તેણે જવાબ મનુષ્યનો
આપ્યો, “પોતાના જાતલાઘ્યો ઉપર પ્રીતિ રાખવી”. શ્રેષ્ઠ ગુણ:
તેનું નામ માનવતા; જેન (jen)નો અર્થ ખરી માણસાઈ
અથવા વીરતા છે. તે એમ માનતો કે માણસ સ્વભાવથી
સારો છે ને સંયમથી દેવ સમાન પૂજ્ય બને છે.

‘જેન’ને લગતો એક બીજો આદર્શ છે તે (Shu) ‘શુ’ ‘ઉદારતા’:
કહેવાય છે. તેનો અર્થ ઉદારતા. જીવનના એક મોટા
નિયમ વિષે કૉન્ક્રિટશિઅસને કોઈએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ
આપ્યો કે (Shu) ‘શુ’માં જ બધું આવી જાય છે.
જેમ આપણી તરફ બીજા વર્તે એમ આપણે ધ્રુવીએ તેમજ
આપણે તેમની તરફ વર્તીને રાખવું જોઈએ. બીજાને આપણા
આત્મા જેવા ગણવા જોઈએ. પોતે પોતાની જાત તરફ વશકાર
રહેવું અને બીજા તરફ ઉદારતા રાખવી.

કૉન્ક્રિટશિઅસને કોઈએ કહ્યું કે “ લાત્સે દુશ્મન ઉપર દયા ન્યાયમરેલી
દર્શાવવાનો ઉપદેશ કરે છે.” ત્યારે તે બોલ્યો “ લલાઈને ઉદારતા:
બહો લલાઈથી આપો; ન્યાયનો બહો ન્યાયથી આપો.”
તેણે ન્યાયની વાત મૂકી તેનું કારણ એવું કે તે રાજદારી પુરુષ
હતો; અને લોત્સેએ કહેલી આદર્શ પરોપકારવૃત્તિ દેખાડવાનું તેને
ગમે જ નહિ. પણ લોત્સે ક્રાન્તિકારી હતો ને અગમ્યવાદી
હતો. કૉન્ક્રિટશિઅસ એક દિવસ લોત્સેને મળ્યો. વાતચીત
પૂરી કરીને લોત્સે ગયો. પણ કૉન્ક્રિટશિઅસ બોલ્યો, “ મેં
એક રાક્ષસને આજે જોયો છે. ખરેખર, હવામાં પડતાં તેનાં
પગલાં પાછળ કોણ ચાલી શકે ? ” ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૮માં આ
બનાવ બન્યો; તે વખતે તે તેના ગુરુને ઘેર લાવતો હતો.

સદાચાર એ જ એક આદર્શ: તેને લાગ્યું કે માત્ર કાયદા બાંધવાથી લોકો સંયમી થતા નથી અને સજા કરવાથી સુધરી જતા નથી; પણ તેમની પાસે સદાચારી માણસનો ઊંચો નમૂનો મૂકવાથી તેમની ઉપર સદ્ગુણની છાપ પડે છે, પછી ધીમે ધીમે તેમનું અંતઃકરણ કેળવાય છે અને આખરે તેઓ સદાચારી થાય છે. જે રાજ સારો હોય તે લોકો માગે થાય.

કૌન્દ્યુ- આ સુધારાના માર્ગનો વિસ્તાર કરવામાં તેણે 'હુ' સંસ્થાનની ઊંચી સેવા કરી, તથા નમળા રાજને સહાય કરી. એટલું જ નહિ પણ તેણે આઊના ઇતિહાસનો ટૂંક સાં લખ્યો; વખત જતું અને પાનખર જતુંનો ઇતિહાસ લખ્યો. તેમાં શબ્દરચના શુદ્ધ છે, પણ શુદ્ધ છે. અને તેમાં આવતું નીતિ-કથન ઉદાર અને બોધક છે; તે એક વિદ્યારી ગયેલા જમાનાના લોકોને સુધારી શકે એ નહિ, એક વિષયલંપટ રાજપુત્રને કેળવી શકે એ નહિ, કેમકે તેને લાગ્યું કે સડેલા લોકો ઉપર કોતરકામ ચર્ચ શકતું નથી. પછી તે સમાજસુધારા તરફ વળ્યો ને ઉપદેશ આપવા બહાર પડ્યો. ઈસુખ્રિસ્ત, શાક્ય-મુનિ અને સોક્રેટિસની જેમ તેણે ઉપદેશ કરવાનું કામ પોતાના શિષ્યમંડળને સોંપ્યું તેમને તે પોતાના દૃષ્ટાન્તથી બધા ઉપદેશ આપતો. તે જે જે ઉપદેશવચનો કહેતો તે બધાની પ્રસિદ્ધિ મીનમાં અને પૂર્વ તરફના દૂર દેશમાં થતી હતી

કૌન્દ્યુ- કૌન્દ્યુશિઅસ પોતાના જમાનામાં કુદરતી રીતે જ યોગ્ય પુરુષ હતો અને ચીના લોકોની આસિયતો તેનામાં હતી. તે વિવેકી હતો, સચોટ વચનો બોલતો, હાસ્યવિનોદ કરતો અને શિષ્ટાચારનું પાલન કરતો હતો. લોકોને કરતાંય તે વધારે લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હતો. લોકોએ અમૂક વર્ગના

લોકોનો ટીકાકાર હતો; પણ, કૌન્દ્યુસિઅસમાં ચીન દેશનું સર્વ વર્ચસ્વ આવી જાય છે. ચીના લોકો ચખ્દ ઉપર હંમેશા વિવાદ કરતા રહ્યા તેથી લોત્સે અને કૌન્દ્યુસિઅસનાં મૂલ-તેમના ઉપદેશનું રહસ્ય-હજી ચર્ચાય છે.

આ બે ઉપદેશકોમાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો છે. શાંત અને જ્ઞાનન્દી સ્વભાવવડે દુનીઆથી અલગ રહેવાનું 'ઓદર્શ' અને તર્કવડે ગ્રાહ્ય થાય એવું પ્રમાણ; આત્મમંથનનો આદર્શ અને સત્યાન્વેષણમાં સંપૂર્ણ સાધુતા રાખવાની વૃત્તિ; કૌન્દ્યુસિઅસ કહેતો કે હું જાડા ચોખ્ખા અને પાણી ઉપર જીવું છું. મારા ઉશિકા તરીકે મારો હાથ છે, તોપણ હું ખુશમિનનજમાં રહું છું.' તે ચીનનો એપિક્યુરસ છે.

કૌન્દ્યુ-
સિઅસ
અને
લોત્સે:

અને લોત્સે કહે છે—“ સરળતા રાખો, અંતઃકરણની સુંદરતા સાચવો. ” તે ચીનના ઝેનો (Zeno) છે. તેઓ પણ જગતથી અલગ થઈ ગયા હતા.

કૌન્દ્યુસિઅસ કહેતો હતો, “ અયોગ્ય રીતે મેળવેલો નફો અને માનચાંદ એક જાતનાં અમર્યાદા બટકર્તા વાદળાં છે. ” ને લોત્સે કહેતો “ ઉચ્ચાભિલાષો એક આફત છે; માન મેળવવાનું મુખ્ય લક્ષણ સાદાઈ છે, નમ્રતા છે. ”

કૌન્દ્યુસિઅસનો આદર્શ સ્તુત્તમે અથવા સંત છે. અને લોત્સે નક્કી કરેલા નમ્રતા પ્રમાણે, એ ‘ ગહન દષ્ટા ’ પણ છે. “ પરોપકારી થવું, ડાહ્યા થવું, બહાદુર થવું ” એ જ કૌન્દ્યુસિઅસનો આદર્શ. “ દરદસરવાળા, નમ્ર અને સભ્ય થવું ”—એ લોત્સેનું આદર્શ. કેટલેક અંશે લોત્સે કૌન્દ્યુસિઅસને મળતો આવે છે; કેમકે તે વિવેકી, ડાહ્યો અને માયાળુ છે, તે બેઉ જણા તેમના

જાનને
અન્યોન્ય-
પૂરક
ઉપદેશ:

સમયના સમાજના અચ્છા વિવેચક છે. પણ તેમણે કરેલું નિદાન જરા જુદું પડે છે.

‘સંત’ નો આદર્શ: “ ધણી કાયદાઓ અને પ્રતિબંધનો ”—એ લોહિયેનો આદર્શ છે. “ ધણી નરમાય ” એમ કૌન્દ્યુશિઅસ પૂન : પૂન : કહેતો. લોહિયે જેને સંત કહે છે તે કેવા હોય છે તે આપણે જોઈએ :—

“ તે વચનોથી માત્ર ઉપદેશ નથી આપતો, પણ પોતાના વર્તનથી આપે છે. તે સત્કાર્ય કરે છે પણ તેનો બદલો મેળવવાની આશા રાખતો નથી. તે સંપૂર્ણ થવા પ્રયત્ન કરે છે પણ પોતે માન મેળવવા ઇચ્છતો નથી. તે પોતાના અંત-રાત્રી સાથે એક ચર્ષ રહે છે. તે હૃદયી વધારે કાર્ષ કરતો નથી. તે અહંકાર અને નિર્બળતા તણ દે છે. તેને માન અને અપમાન સરખા જ છે. બધા માણસોને તે પોતાનાં બાળક સમાન ગણે છે. ”

સરખા- મણી: લોહિયેએ કહેલાં ત્રણ રત્નો લગભગ કૌન્દ્યુશિઅસે કહેલા ત્રણ મહાન ગુણ જેવાં જ છે; પણ તેમાં શાંતિનો ગુણ વધારે પ્રમાણમાં છે; લોહિયે, પહેલાંના સ્થાપિત ધર્મ સામે બળવો ઉઠાવતો હતો; કેમકે જૂના ધર્મમાં સ્વતંત્રતાને બદલે ધાર્મિક આચાર મુખ્ય ગણાતા; ને લોકો માત્ર અધિકારીઓના શુભામ ગણાતા હતા. લિપો (Lipo) જેવા કવિઓ, હુન્સ (Hsunste) જેવા માનવજાતના પ્રેમીઓ ગરીબનો પક્ષ કરવા બહાર પડ્યા એ ચીનનું સહભાગ્ય કહેવાય; પણ તેમના અવાજને કાંઈએ સ્વીકાર્યો નહિ—અરણ્ય રુદનવત્—એ બધું બ્યર્થ ગયું તે ચીનનું દુર્ભાગ્ય છે.

મોત્સેનો ઉપદેશ: મોત્સે (Mo-tse) નામના જનહિતવાદીનું કહેવું બહુ અસરકારક થયું છે. તે જોઈ શકતો કે કૌન્દ્યુશિઅસે સિખવેલો

વિવેક (Reason) આખરે એક આવું જ પશિયામ લાવશે.

મોત્સેના હિપદેશમાં માનવપ્રેમ મુખ્ય છે. જેઓ જૂના મતના હતા અને શુદ્ધિની પૂજનો આધાર લેતા હતા એવા લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેતો હોવાથી, મોત્સે તેમને પવિત્ર કરવા ઇચ્છતો હતો અને તેમના સિદ્ધાન્તોને વધારે વિસ્તૃત કરવા ઇચ્છતો હતો. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૦-૩૯૦ સુધી હતો; તે કૉન્ક્યુશિઅસના ફેટલાક અસેપવાદી (નાસ્તિક જેવા) અને તેમના જ મનમાં મંકુચિત ચર્ચ ગયેલા શિષ્યોની સામે થતો. આપણે ઇસ્તરને ઓળખી શકીએ છીએ; અને આપણે આપણું વર્તન તેના નમૂના પ્રમાણે રચવું જોઈએ. તેની ઇચ્છા પ્રેમનો સંદેશ છે. તે સર્વજનપ્રેમ છે. તેમાં નીચ કે ઉંચનો ભેદ નથી. લડાઈ કરવી તેને ગમતી નહિ. પ્રેમથી બધું જ સાધી શકાય છે એમ તે માનતો હતો.

તેના વિવેચક મેન્સેસે તેને અંજલિ આપી છે. “ મોત્સે બધા માણસોને ચહાતો. અને તે પોતાની જાતને માનવસેવામાં ધસી નાંખવા તૈયાર હતો. કેમકે તેની સેવામય હૃદયીમાં પોતાના પ્રધાનમંડળમાં જ એકતા લાવવા તે મથતો હતો ને તેની સામે પ્રચંડ વિરોધ થતો હતો.”

તેના
સુધારક
વિચારોને
એક
અંજલિ:

ન્યારે ખ્રિસ્તી આદર્શથી ચીનની જાયતિ થઈ અને ઇશ્વર તથા માનવપ્રેમ જન્મ્યાં ત્યારે મોત્સેના ઉપદેશની ચીન લોકોને સમજાણુ પડી; પોતાના સમતાના મતમાં તે લોકો સાથે મળતો ચામ છે; સર્વજન પ્રત્યે પ્રેમ દેખાડે છે તેમાં તેનું નીતિતત્ત્વ ઝગડી નીકળે છે; તે ઇતિહાસને માનવદષ્ટિથી ઉપયોગિતા સમજીને વખાણે છે. બેદ રાખ્યા વિના સહુ ઉપર પ્રેમ રાખવો તે મોત્સેનો આદર્શ છે. પોતાના જાતબાધોને મદદ કરવાની હિમાયત તે કરતો હતો.

દસ તેના દૃષ્ટ મહા સિદ્ધિઓ હતા. જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં પોતાનો સિદ્ધાન્તો; પ્રેમ પ્રાચરીને તે સિદ્ધાન્તો તેણે વિકસાવ્યા હતા. તેમાંથી 'પંદેલાં' પાંચ તેના સિદ્ધાન્તનો મુખ્ય વિષય ચર્ચા છે, અને નીચેના શીર્ષક નીચે તેના લખાણમાં તેણે મૂક્યા છે:—

(૧) અશિશ્યવાન માણસને ઊંચી પદવી આપવાનું મહત્ત્વ.

(૨) જાહેર કામકાજમાં એકસરખી રીતે કામ લેવાથી થતા ફાયદા.

- (૧) મરણોત્તરક્રિયા તથા દફન વખતે ચતી દરકસર.
- (૨) ઇશ્વરની મરણને તાળે થવું.
- (૩) જૂતો છે એવી દઢ માન્યતા.
- (૪) અમુક વિધિ વખતે સંગીત વાગે તો તેની સામે થવું-
સંગીત ન વગાડવું.
- (૫) સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિ ઉપર બાર મૂકવો.

ગોટાળા, ગુન્હા, જુદમ-તે બધાં ય પાપોનું મૂળ કારણ સિદ્ધાન્તો-
પરસ્પર પ્રેમની ખામી અને દરેક પોતાની મતલમ સાધવા તૈયાર ની તુલનાઃ
થાય-એ જ છે, આમાં તે, ઇશ્વરિયત તથા શાક્યમુનિને મળતો
આવે છે અને લોત્સેને પણ મળતો આવે છે.

લોત્સે ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાળે ઘડી રહેતો. એ તેના જીવન-
નો મહામંત્ર છે. એ ‘ઇશ્વરની મરણ’ એટલે બધાં
પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમ; પણ તેમાં સખત કામ કરવાની સૂચના
છે; તેથી તે હકથી વધારે સ્નેહી કે પોતો મધ્ય શકતો નથી.
તેના અર્થશાસ્ત્રના નિયમમાં સમાજવાદ મુખ્ય છે. તેની પરો-
પકાર વૃત્તિ એક જાતના સ્વપ્ન સમાન છે; કેમકે આ
પુરાતન મહાપુરુષોના સમય પછી, કુનીઆ ધણી વધી ગઈ
છે. અહીં આપેલા અવતરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે આ
સંતોના ઉપદેશને અનુસરીને, હજારો માણસોએ ઘણા સૈમઓ
સુધી પોતાનું જીવન વીતાવ્યું છે. તેમના ઘણા શિષ્યો થયા;
અને તેમના શિક્ષણથી ચીના લોકોની પ્રજા ધડતી હતી.

ચોથા સૈકામાં ચાંગત્સે જન્મ્યો; તેણે કાન્તિવાદ અને ચાંગત્સેનો
નૈસર્ગિક વાદ ઉત્પન્ન કર્યા; આખરે તેમથી પ્રારબ્ધવાદ આવ્યો. કાન્તિવાદ
માનવી પોતાના જાગ્યને તાળે થયા ગિવાય બીજું કંઈ કરો

શકે જ નહીં. આંગ્લે પોતાના શિક્ષણને સત્ય રીતે વળગી રહ્યો હતો, તેથી તેણે સરકારી હોદ્દાઓ સ્વીકારવાની ના પાડી. કોન્ફ્યુશિયસના મતવાળા, જે રાજભક્તિની હિમાયત કરતા હતા તેમની, તથા રાજદરબારી નીતિરીતિને મોત્સેએ હસી કાઢીને તેનો ઉપહાસ કર્યો. કોન્ફ્યુશિયસનું નામ લખને પણ તેની ઉપર હુમલો કરવા તે ચૂક્યો નહોતો. કોન્ફ્યુશિયસના શિષ્યો કહેતા કે તે કુદરતીવાદમાં એટલો તત્ક્ષીન રહેતો કે કેટલીક વાર તે માણસોને બૂલી જતો. આ જગતનો ઇન્કાર કરીને તથા મહનવાદનો આગ્રય લખને ચીન દેશ પોતાનું લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે, એમ આંગ્લે માનતો હતો. પણ ખીજા કેટલાક લોકો ચીનમાં માનવતાના હિમાયતી હતા. માણસ તરફ એકરકારી રાખવા છતાં તેઓ માણસને છેક બૂલી જતાં નહીં. તેમના મનમાં જે નિરંતર ચર્ચાઓ થઈ રહેતી, અને હંમેશાં એકસરખા બળવાન વેગથી ચાલતી હતી તે નીચેનો સંવાદ જોવાથી સમજાશે.

ધર્મપાત્ર એક જાતનાં દુઃખ સમાન થઇ પડશે. ”

કાલિદાસે કહ્યું, “કોઇ એક ખૂણાની આસપાસ ચારે બાજુએ પાણી ભીજાવું હોય તેવું, પ્રકૃતિબળ ચારે બાજુએ ભીજે છે. જો તમે પૂર્વ તરફનું દ્વાર પાડો તો તે પૂર્વ તરફ વહેવા લાગશે. જો પશ્ચિમ તરફ કોઇ એક દ્વાર પાડો તો તે જળ પશ્ચિમ તરફ વહેવા લાગશે. માણસનો સ્વભાવ સત્ અને અસત્, અથવા પુણ્ય અને પાપ તરફ બેઢરકાર રહે છે. જેમ પાણી પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં કાંઈતકાવત સમજતું નથી. માનવપ્રકૃતિનું પણ તેમ જ છે. ”

મેન્દરમસે કહ્યું, “ પાણી પૂર્વ અને પશ્ચિમનો બેઢ રાખ્યા વિના વહેશે. પણ તે ‘ ઉપર-નીચેનો બેઢ રાખ્યા વિના વહી શકશે ? નહિ’ જ. જેવો રીતે પાણીનો પ્રવાહ ઉપરથી નીચે વહેવા તરફ વલણ રાખે છે તેવી રીતે, માણસનો સ્વભાવ પુણ્ય તરફ—સત્ તરફ જ વહે છે. પાણીને પ્રહાર વડે ઉછળીને આપણે તેને આપણા માથા ઉપર વહેવડાવી શકીએ છીએ. અને તેને જાંચી ટાંકીમાં ભરીને આપણે એક ટેકરીની ટોચ ઉપર પણ પહોંચાડી શકીએ છીએ. પણ એ બધી ગતિ, પાણીના મૂળ સ્વભાવમાં છે ? તેને લગાડેલું જોર તે સધળું કરે છે. જે કાંઈ અમત્ છે તે કરવા માણસ ઉપર જોરજુલમ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમના સ્વભાવ ઉપર દગાણ ચાલે છે. ”

હુંતમે અને તેના શિષ્યોએ ચીન દેશમાં એક નવી પ્રગતિ કરી. તેમાં કુદરતનાં સ્તુતિગાન નથી; કુદરતનું મનન નથી, પણ કુદરતને તાબે કરવાનો સૂચના છે. ઇ. ય. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં આ ઉપદેશ નહિ

જેવો જ સમજી શકાયો; પણ તેનું મહત્ત્વ ધણું છે.

હુન્સેનો
ઉપદેશ.

કોન્ફ્યુશિયસે વિશ્વરચનામાં કુદરતને જે સ્થાન આપ્યું હતું તે લઈ લેવા હુન્સે પ્રયત્ન કરતો હતો. તે કહેતો કે માણસને પાપ દુઃખ આપતું નથી, પણ કુદરત કેપે છે તેથી દુઃખ પડે છે; અને હુન્નરહિણોગથી અવ્યુદય થાય છે. સમતા અથવા સમાધાનથી કાયદો થાય છે; તે 'તાઓ' (tao) નું સ્વરૂપ છે. તેથી કાયદો થતો નથી, પરંતુ એક સારો રાજા પોતાની પ્રજાને કુશળ કરવા ઇચ્છતો નથી તેથી કાયદો થાય છે. આવો રાજા સ્વર્ગીય હોયથી રાજ્ય કરતો નથી; પણ પ્રજાની પ્રસન્નતા મેળવીને ગળ્ય કરે છે.

મનુષ્યની
સુધારણા
કુદરત કરી
રાકે છે :

કોન્ફ્યુશિયસ અને તેના શિષ્યો કહે છે તેમ, બધાં માણસો સ્વાભાવથી સારાં નથી; તેઓ સ્વાભાવથી જ દુષ્ટ છે. તેથી માણસે કુદરતનાં બળને વશ કરવાં જોઈએ અને કુદરતે માણસને સુધારવા જોઈએ. સમ્યક્તા અને સત્યને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, માણસોને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પણ તેમને છેક જ સીધો કોટ પહેરાવી દેવા જેવું કરવાની જરૂર નથી. તેમને પોતાની મેળે સત્યનો માર્ગ જડે તેવી મદદ કરવી થટે છે. જૂની નીતિમાં દુરાચાર પેદા છે અને જૂની વિશ્વરચનાની ફિલસૂફી ખરી નથી, અને ઉપયોગી પણ નથી.

બૈદિક
જીવનમાંથી
આધ્યા-
ત્મિક
જીવન તરફ
વલણ .

હુન્સે, અનુભવ પરથી ધ્યાનવા મતને જ માનતો હતો, તેથી તેની સામે વિરોધ બહુ થતો હતો; તોપણ ચીના લોકોના તર્ક અને શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યનો તે અચ્છો નમૂનો છે. ચીના લોકોની સામાજિક નીતિમાં લાંબા ઇતિહાસમાં વાંગ-ઝેન-ચિ જેવા મહાન ગુરુઓ પણ આવે છે. તે એમ માનતો કે માણસે

કુદરતનાં સાધનો વાપરવાં; અને માનવીનું સુખ, સારી દર્યામા, સુખી સ્થિતિમાં વધવું જ જોઈએ. પણ સાહિત્યવિષયક કેળવણી આપવાથી તથા જે રીતે સરકારી નોકરી મળતી હોય તે રીતને અનુસરવાથી ચીન દેશની આર્થિક પ્રગતિને ઘણું જ નુકસાન થયું છે. પછી ખૈરાદ લોકો આવ્યા; તેમણે આશ્રમ-વાસી જીવન ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો; અધ્યાત્મ સુખ અને સ્વર્ગીય સુખનાં સ્વપ્ના આપ્યા. તેથી ચીનના લોકોની પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાનમાર્ગમાંથી અટકી ગઈ.

અને વિજ્ઞાનની શોધ તેઓ કરી શક્યા નહીં. જાપાનની કળાની શોધ કર્યા પછી પણ ચીનના લોકોએ જૂનાપુરાણાં પુસ્તકો જાપવામાં જ તેનો ઉપયોગ કર્યો. દરિયાઈ હોકાયંત્રની શોધ કરીને ચીનના લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે દૂર દૂરના દેસો બધાય જંગલી છે; અને તેમાં કાંઈ જ્ઞાન આપવા જેવું નથી.

વિજ્ઞાનની
શોધખોળ
અટકી પડી:

‘ચીનનું’ ચીના લોકો ઉત્સાહથી હિંદ તરફ પ્રેરણા માટે નજર માંડી
 ‘વાતાવરણ’ રહ્યા. અને ચીનમાં છુદ્દનો સમય એવો હતો જેમાં આ દુનિયા-
 ની સમૃદ્ધિ તથા ‘નવો ધર્મ’ વિકસન પામે છે. જ્યારે ચીનમાં
 અંધારું અને ગમગીની પથરાઈ રહેલાં હતાં અને લોકો પ્રારબ્ધ
 ઉપર આધાર રાખતા તથા જાદુમંત્ર કળતા હતા તે વખતે, છુદ્દના
 ‘મધ્યમ માર્ગ’ના ‘સાધુઓ ચીનમાં આવ્યા.

બૌદ્ધમતનું પરલોક ધર્મનો મહાન હિમાયતી ડૉ. લુ શિહુ કહે છે કે
 આક્રમણ છુદ્ધમત ચીનમાં અદ્ય જોરથી આવ્યો. તેણે કૉન્ફુશિયસનો
 પ્રારબ્ધવાદ તોડ્યો અને ‘તાઓ’ ના મિદાન્ત હગવ્યા; અને
 ‘આત્મા અમર છે’ એવો સિદ્ધાન્ત ચીનમાં આવ્યો.

મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ. પ્રાચીન રોમના ખ્રિસ્તી લોકો કપરથાન પછીના (મૃત્યુ
 પછીના) જીવન વિષે વાતો કરતા હતા તેની રીતે, હિંદના આ
 ની સાલચ: છુદ્ધ ધર્મપ્રચારકો માણસને જોઈને સ્વર્ગ અને નિર્વાણ (મોક્ષ)
 ની વાતો કરવા લાગ્યા; અને માથે માથે આ જુદાં-ગીમાં બ્યવસ્થિત
 નીતિવાળું જીવન વીતાડવાની હિમાયન તેઓ કરતા હતા.

કોન્દયુસિઅસના વિદ્વાન શિષ્યો જુદાના શિષ્યો મામે ઐદમ વિરોધ કરવા બહાર પડ્યા. ઐદમતમા અભયર્ પાળવાની આજ્ઞા છે. તેનો અર્થ ચીના લોકો એવો કરવા લાગ્યા કે અભયર્ પાળવાથી પિતૃભક્તિ ધર્મ ચકતી નથી; તેનો જવાબ જુદ લોકોએ એવો આપ્યો કે કમેકમે મૃતપિતા જુદ જુદ સ્થાનમાં જાય છે; તેના આત્માનું કલ્યાણ કરવા અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી પિતૃભક્તિને કાંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. 'તાઓ' મતવાળા અને કોન્દયુસિઅસના મતવાળા વિદ્વાન લોકો ઐદમ મત સાથે મળતા ધર્મ રહ્યા; અને પરિણામે તેમણે ધણે અંશે ઐદમની મહત્તા સ્વીકારી.

આ નવો ધર્મ કેવી રીતે કમચા ચીનમાં ફાપલ થયો તે તપાસવામાં રસ પડે તેવું છે. હાલયુગમાં, ચીનમાં ધાર્મિક મુંઝવણો ધણી હતી. અગમ્યવાદમાં અધ્યાત્મવૃદ્ધ મમાર્ધ ગયો હતો. 'તાઓ' ના મતને બંધબેસતો ધર્મ પડે તેવો જુદધર્મને કરવા માટે ચીના લોકોએ બહુ પ્રયત્નો કર્યા. પણ તેમાં તેઓ ફાળ્યા નહીં. આખરે કોન્દયુસિઅસના મતની સહાયથી તેમને જુદમત બગાડર મગમયો.

એક દષ્ટિથી, ચીના લોકોના ધર્મમાં ફાટફૂટ પડી એમ કહી શકાય; પંચ કેટલાક એમ કહે છે કે ઐદમતે પ્રથમ કેટલાક ચીના લોકોના આત્મા ઉપર કાળૂ મેળવ્યો, અને પછી ધીમે ધીમે જુદમાર્ગની વિજયપતાકા સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈને માન પામી. કેટલાક આનો અર્થ એવો કરે છે ચીના લોકોની પ્રેરણાના મૂળ સુધાર્ધર્મ અને જુદધર્મરૂપી વિચાર જરૂરના મૂળજામવા લાગ્યા.

બૌદ્ધધર્મ-
ના વિજય:

ગમે તે અર્થ કરવામા આવે તોપણ એટલું સત્ય છે કે બુદ્ધધર્મ ચીનમાં વિજય પામ્યો. તેમાં સાદાઈનો સિદ્ધાન્ત અને કુદરતી વલણ રાખવાનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો હતો. પરલોકનું સત્ય જ્યાં સુધી પ્રકાશમા આવે નહિ, તજરે પડે નહિ ત્યાં સુધી આ જગતના સંજોગોને વશ થઈ રહેવાનો બોધ તેમાં આવતો હતો. આખરે ચીના લોકમા અને જાપાનના લોકોમાં આ હુદ્દ જગતનો ઇન્કાર કરવા જેટલું સામર્થ્ય આવ્યું, અને પછી તેઓ વધારે બળવાન અને આગ્રહી નેતાઓ થઈ શક્યા.

ધ્યાન-બુદ્ધ
મત,

“ધ્યાન-બુદ્ધ-મત”ને એક જાતનો ચીના લોકોએ બુદ્ધમતમાં કરેલો ઉમેરો કહી શકાય. કુદરતી પ્રેરણા અને પ્રુપ્ત વિવેક-શક્તિ મેળવવા માટે ધ્યાન અને એકાગ્રતા હી અગત્યનો મમજત વવામા આની હતી.

બૌદ્ધોનો
નીતિ-
વિષયક
દાણા:

બુદ્ધગતથી ચીનમા વિદ્યામા અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં એટલો બધો વધારો થયો છે જે વર્ણવવા જેટલો અવગણ નથી. તેમણે નીતિશાસ્ત્રમાં યું કયુ તે અહીં તપાસીએ. દેવોના દેવ જેની એક મહાન વ્યક્તિ સ્થાપીને, ઇશ્વરને નવો વિચાર સ્થાપીને, બૌદ્ધોએ ચીના લોકમાં નવી જાગૃતિ ફેલાવી. મોત પછી માણુમનુ ભાની કેવુ થાય છે એ તેમણે સમજાવ્યું, અને પરલોક તરફ વધારે લક્ષ આપનાયો, તેમણે આ જીવનની નીતિ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો. દયા, નમ્રતા, પવિત્રતા-આ ગુણો ચીના લોકમાં નવા હતા. ચુન્સે (ચીના લોકના મંત) કરતાંય વધારે ઉન્નત વ્યક્તિત્વ ‘ બોધિસત્ત્વ ’ માં હતું.

પ્રાચીન
ચીનનો
ધાર્મિક
આદર્શ:

પિતૃભક્તિ, સન્નતા અને રાજશક્તિ-એ પ્રાચીન ચીના લોકોના આદર્શ હતા. તેમાં બોધિસત્ત્વના ગુણો મળી જ્યાં લાગ્યા ચીના લોકો ના અને હિંદુઓના આદર્શોના સુમેળ

યવાથી આખા એશિયામાં ધર્મજનગતિ નહીં દિશામાં પ્રગટ-
વાની હતી. પશ્ચિમમાં ગ્રીક લોકોના અને હિંદુ લોકોના આદર્શો,
આખા યુરોપમાં ફેલાવવાના હતા. ખ્રીશ્ચ દષ્ટિથી જોતાં ઇશ્વરને
ભરોસે પાળેલા નીતિનિયમો, માણસનાં હિત લક્ષમાં રાખીને
પાળવામાં આવે, તો ઇશ્વરી અને માનવીની સૃષ્ટિમાં સુમેળ લાવી
શકાય. એક પક્ષ જગતનો ઇન્કાર કરે, અને બીજો
પક્ષ આ જગત ઉપર જ બધું લક્ષ આપે. એક ગહનવાદ સ્થાપે,
બીજો વ્યવહાર માર્ગ સ્થાપે અને વધારે ધાર્મિક મતવાળા વ્યવહાર
સિદ્ધાન્તવાદીઓને એમ કહેતા કે પરલોકવાદમાં માનનારા લોકો
નીતિમાં મહત્તરી ઉત્તમ દેખે છે.

ચીનમાં કોન્ફ્યુશિઅસ કરતાં વધારે સાચી પિતૃભક્તિ બૌદ્ધ અને
બુદ્ધ લોકો શિખવી શક્યા હતા, 'તાઓ' મતવાદી કરતાં વધારે ખ્રિસ્તી
ગહનતા શિખવી શક્યા હતા; અને તે બેઉ કરતાં વધારે જૈન સાધુઓની
તત્ત્વજ્ઞાન શિખવી શક્યા હતા. જ્યારે ખ્રિસ્તી લોકોને એમ માનવ
કહેવામાં આવે છે કે તેમનામાં કુદરતી સ્નેહ અને રાજ્ય તરફ સેવા :
વધાહારીની ખામી છે, જ્યારે તેઓ જવાબ આપે છે કે 'ગ્રીક
લોકો કરતાં નિદાન, તેઓ મહિમાતા છે. તેમના શુરુ, જે
માણસ છે અને ઇશ્વર પણ છે, જેનામાં દિવ્ય ન્યાય, ડહાપણ
અને દયા છે—તેવા શુરુના લાઘમાં જગતના જીવનની ખરી કૃત્રી
છે—એમ ઐહિકો અને ખ્રિસ્તીઓ માને છે. પોતાના આદર્શ-
વાદની ખરી કિંમત વ્યવહારમાં સમજાવવા માટે ઐહિક લોકો
અને ખ્રિસ્તીઓ માનવીની સેવામાં સાધુ જેવું જીવન વીતાડે છે.

ચીનના ઇતિહાસના બીજા યુગમાં લોત્સે, કોન્ફ્યુશિઅસ ધર્મની
અને બુદ્ધ—એ ત્રણના મત, એક બીજા સાથે ધર્મલુમાં આવતા ત્રિખંડ
કે સમાધાનીથી રહેતા,—પણ ત્રણે સાથે સાથે આવતા જોવામાં ત્રિવેળી.

આવે છે. બુદ્ધ-મત-પ્રચારકો ડાહ્યા અને સમાધાની કરવા તત્પર હતા; અને ચીના લોકો કુદરતી રીતે જ મતાન્તર સહન કરી લે તેવા હતા, અને છે; તેથી તેમનો સુમેળ થવાનો સંભવ હતો.

પ્રેરણાગત
જ્ઞાનનો

મત કે વાદ

અધુ સીનો

સ્વયં

સ્પષ્ટશુદ્ધિ-

વાદ :

તેથી ટાંગ યુગમાં લોકસેનો મત અને બુદ્ધમત મિશ્ર થવાથી, નવા ધાર્મિક આદર્શ ઉત્પન્ન થયા; અને ‘હેન’ અર્થવા કુદરતી પ્રેરણાથી થતું જ્ઞાન-એ મત ઉભો થયો; અને ત્રીજા યુગમાં સંગયુગ, કોન્ફ્યુશિઅસ અને બુદ્ધ એ ત્રણ મત એક થઈ ગયા. તેમાં મુખ્ય પરિવર્તન પામેલા કોન્ફ્યુશિઅસના શિષ્યોમાં એક અધુ સી [Chu Hsi] હતો. તે ઇ. સ. ૧૧૨૬-૧૨૦૦ સુધી હતો. તેણે, જૂના કોન્ફ્યુશિઅસના સિદ્ધાન્તને હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો રંગ ચઢાવ્યો. તે પૂજ્યભાવ અને બુદ્ધિવિશ્વાસને જોડવા માગતો હતો. તેણે અને ચાંગ પહેલાં ચીના લોકોના ‘સંશયવાદ’ તથા ‘શુકનવાદ,’-એકની વચ્ચેનો શંક્ય માર્ગ દાઢ્યો; અને તેમણે મખત અભ્યાસના પરિણામે નિપજતા સ્વયંસ્પુરણા (intuition) ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો; આ સિદ્ધાન્ત તે બૌદ્ધમતમાથી શિષ્યો હતો.

અધુ સી ના

સિદ્ધાન્તો;

અધુ સી [Chu Hsi] ના મુખ્ય સૂત્રો નીચે આપેલા છે:—
“આપણે દુરંદસ્તા દેશોની ખાલી વાતો કરવી ન જોઈએ; જો ‘તાઓ’ નો સિદ્ધાન્ત સમજવો હોય તો તે આપણા સ્વભાવમાં રહેલો છે.

દરેક માણસમાં મત્યનો કંઈક અંશ છે; તેને અમે ‘તા’ કુદરત કહીએ છીએ. એ સત્ય નીતિનિયમ પ્રમાણે આપણે વર્તવું જોઈએ.

પ્રેમનું મૂળતત્ત્વ પ્રેમ છે: પ્રેમનું સુશોભિત સ્વરૂપ તે પૂજ્ય ભાવ કહેવાય છે. સાચો નિર્ણય કરવાનો પ્રેમ કેળવવાથી,

સત્યતા આવે છે; અને સારું કે ખરાગ સમજવાની શક્તિ, કહાપણ કહેવાય છે. ”

પણ અમુ સી એક માત્ર નીતિવેત્તા છે એટલું જ નહિ પણ તે અમુ સી
ચીના લોકમાં અધ્યાત્મવાદી કહેવાય છે. જે એક તત્ત્વદર્શન અધ્યાત્મ-
ચીને જગતને આપ્યું છે તેનો કર્તા અમુ સી છે. તેમાં, હિંદોના વાદી તરીકે:
નિવૃત્તિમાર્ગ તથા ચીનનો સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાદ-બેહનો સમાવેશ
થાય છે. જમત અને માણસ-તે બેનો મેળ બેમાડવો-એ જ
એનો ઉદ્દેશ છે.

તેણે આરંભમાં લીધેલા મુખ્ય તત્ત્વને તેણે [non-ki] પ્રથમતત્ત્વ
અસત્ [non-being] નામ આપ્યું છે. જાળવાન અસત્:
વિશ્વચક્ર અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ તત્ત્વ [Pure Being]. સેન્ટ
યોમમે આ તત્ત્વને અતીન્દ્રિય તત્ત્વ કહેલું છે; અને વેદાન્તમત-
વાળાએ તેને ‘બ્રહ્મ’ નામ આપ્યું છે : તે શાવસ્વરૂપે સર્વ-
વ્યાપક છે. સર્વત્ર જોયું અને શ્રેષ્ઠ છે. તે ચેતન છે,
આત્મા છે અને જે જે કામ થાય છે તેનું તે સાક્ષીરૂપ છે.

હવે ચીન દેશમાં તત્ત્વદર્શનનો આરંભ થયો. પાંચી જડ અડ અને
અને ચેતનનો વિચાર સમજવા લાગ્યો. ચીના લોકો ચેતનના ચેતનના
લી (Li) કહે છે; તે જડ પદાર્થને કી (Ki) કહે છે. બેદનું જ્ઞાન:
જે આ દેહરૂપી શરીરનો માલિક છે તે લી (Li) ચેતન છે; તે
યજમાન છે, અને જે જડ સ્વરૂપ છે તે મહેગાન જેવું છે-આવે
છે અને જાય છે; પણ યજમાન તો હંમેશાં ટકી રહે છે. જે
વડે પદાર્થમાં શક્તિ આવે છે તે ચેતન. આ વિશ્વમાં ઉત્પન્ન
કરવાની જે ગુપ્ત શક્તિ છે તે ચેતન અને તે પરબ્રહ્મની ધ્યા-
રૂપે પ્રગટ થયેલી છે. ચંદ્ર રાત્રિને પ્રકાશમાન કરે છે; આકાશ-

માં એકરૂપ થઈને તે શાંત પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાવે છે-સરોવરમાં અને પાણીનાં મોજાં ઉપર અને પાણીની સપાટી ઉપર પણ તે કુમળું તેજ વિલસે છે. તોપણ તે તેજ એક અખંડ સ્વરૂપ છે, અને સર્વત્ર સરખું જ વહે છે. ”

જગતનું ઉત્પત્તિ-કારણ: તેમ “તા-કી” ના (tao-ki) નીતિ નિયમ અને પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉત્પત્તિકારણ છે. તેને હિંદુ લોકો ‘ હિંદુલોક ’ (Wisdom) સહ આપી સમજાવે છે. અને ગ્રીક લોકો સ્વતંત્ર તર્ક (Logos) સહ આપી સમજાવે છે.

‘ લડવૈયાને ઘેડુત બનાવો ’ ચીનમાં જેમ ‘ તા ઓ ’ તેમ હિંદુમાં ‘ ધર્મ ’ મુખ્ય સ્થાન લે છે. તે બેઉમાં પ્રેમનો સિદ્ધાંત રહેલો છે જ. ચ્યુ સી પોતાના દેશના સમ્રાટને કહેતો કે એક ભયંકર દુકાળની સામે થવા માટે, તમારે એક લશ્કરને નોકરીમાંથી બરતરફ કરી, તેને ખેતી કરવાના કામમાં લગાડી દેવું; એમ કરવાથી દ્રવ્યસ્રોતી લડવૈયા ઓછા થશે; અને ખેતીનો પાક વધશે ને તેથી દેશની ચઢતી થશે.

ફિલસૂફીને રાજ્યની કનડગત: આ ફિલસૂફી, રાજ્યનાં કાવતરોને બહુ ધિછારતો હતો. તેથી કોંગ્ત્સંગ રાજ્યએ તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. સુ ટુંગ-પો (Su Tung-po) જે ચીનનો કવિ હતો, રાજ્યનીતિય હતો અને કલાકાર હતો તેની પણ આખરે એ જ દશા થઈલી. તેણે તેના દેશવટાનો સારો ઉપયોગ કર્યો; તેણે બીનાશવાળા જમીનોમાં માટી પૂરીને તેને સડવી નાંખી. હાંન ચાઉમાં પાણીની નહેરોને ખાદીને માટી અને પહોળા કરી: અને સુ ચાઉમાં પાણીની રેલ આવી ત્યારે તેણે ઘણા લોકોના જીવ બચાવ્યા.

યુ-લોકોનો મત્તિવાદ: ચીના લોકોમાં જે લોકો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊતરી પડે છે, તેઓ રાજ્યદારી બાબતોને બહુ ધિછારે છે; પણ જૂના યુ લોકો (Yu)

ને પ્રવૃત્તિવાદ હજી ધણો બળવાન છે. અને સુગના માણ્યોને પ્રેરણા આપે છે. વાંગ એન શી સુ કુંગ-પોને કષ્ટ આપતો; ઝી માકુંગ વાન એન શીને કષ્ટ આપતો. પણ આ સર્વ મહાન પુરુષો એક બાબતમાં એકસરખા જ મત ધરાવતા હતા. તેઓ એમ માનતા હતા કે પ્રજાના હિત માટે જ રાજાએ રાજ્ય કરવું જોઈએ; અને માણસ કુદરતનાં બળને કાબૂમાં રાખી શકે છે.

બુદ્ધિવિદ્યાસતી દષ્ટિથી જોતાં સુંગ યુગમાં પ્રવૃત્તિ ધણી અડપથી થતી હતી. તે વખતે એન (Zeng) ઉપર મતન કરવાથી દુનિયાદારીમાં ફત્તેહ મળતી; તેથી કવિઓ અને કલા-કારોમાં નવી કુદરતી પ્રેરણા જન્મ પામતી હતી. તોપણ ચીના લોકમાં જે લોકો ધણી ઝીણવટથી સમજનારા છે અને સામર્થ્યની કિંમત આંકી શકે તેવા છે તેઓ સુંગના “ સુધરેલા કૌન્ડુશિઅસ મત ” ને બુદ્ધમત જેવો જ ગણે છે.

અને કહે છે કે એ મતના શિષ્યો વધવાથી બુદ્ધમતનો માર્ગ મહેલો થઈ ગયો; અને ચીના લોકોનું સ્વતંત્ર તકેનું અને ગહનવાદનું ગોરવ લાંગી પડ્યું : તકેવાદ, માનવતા અને પર-લોક વિષે ગહનતા—એ બધું જ ચીનના તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય લક્ષણ જેવું હવે તે બૂલાઈ ગયું, અને બુદ્ધમતનો વિજય થવા લાગ્યો.

સુંગ-
યુગનો
સુધરેલો
કૌન્ડુશિ-
અસ-મત:

બુદ્ધમતનો
વિજય:

સિદ્ધાંત ન્યારે આપણે સિદ્ધાંતો તપાસતા, આચાર ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે ચીનમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાદનું ક્ષેત્ર વિશાળ નથી, કેમકે થોડાક સાધુમંતોનો ધર્માચાર સારો હોય પણ એકંદરે આમવર્ગમાં તેનો પ્રચાર જોષ્ટ્રએ તેવો નહોતો. જુરસાના પૂરમાં સંયમ ધોવાઈ જતો હતો. બુદ્ધિવાદ જો લગભગ હાથમાં રાખવા યત્ન કરતો તો તેને રાજ્યાસન પરથી નીચે પાડી નાંખવામાં આવતો.

ચીનાઓની દરકાષ્ટ નિષ્પક્ષપાતી અભ્યાસીને લાગે છે કે ચીન દેશમાં ન્યારે થોડી પ્રગતિ થતી ત્યારે પાછળથી ધણી કાળા મમમ સુની ચીના લોકો અંધકાર અને આગસમા પડ્યા રહેતા પરદેશી-ઓના હુમલાથી મુક્ત રહેવા છતાં પોતાની કુદરતી જડતાથી અને જોદરદારપણાથી ચીના લોકોએ પોતાના મહાન પુરુષોએ મેળવેલું ઘણું ગૌરવ ખોઈ નાંખ્યું.

સી “બળવાન પુરુષ શહેર બાંધે છે; તે એક નિર્બળ સ્ત્રી સળધી પણ તે તોડી શકે છે,” તે એક સામાન્ય જૂનું ચત્ર છે. હલકો મત પણ તેવી વેશ્યાઓમાં અને હીજડાઓમાં તોડવાની ચક્રિત કર્યાથી

આવે છે ? તેમની પોતાની વિષયવાસના અને કૂરતા, તેમણે સ્ત્રી વિષે માથેના હનકડા વિચારો, તેમનું ઘેર અચાન, અને મોગી જગ્યા ઉપર નીમાયા છતાં તેમની ખરાબ દાનત-આ બધાં કારણથી એ માણસો મનાજના દુશ્મનનું કામ કરે છે, તે લોકો જાતે નિર્મળ છે, પણ વિનાશ પાસે લાવવાનાં તેઓ બનવાન છે.

ચીના જે કોના લક્ષણ મમજરતા મી. લિન યુ ટાંગ કહે છે:- ગંભીરતા, સાદાઈ, કુદરત તરફ પ્રેમ, ધૈર્ય, બેદરકારી, પાકી લુચ્ચાઈ, દ્રવ્યનો લોભ, ઉદ્યોગ, કુટુંબપ્રેમ, ખુશ મિનગજ અને વિષયલ પટતા-જૂના સમયન લોકોમાં ઘણા યુગયુગવી એ દુર્ગુણો દૃઢ થઈ ગયા છે. તેનો અર્થ હીનાપણ અથવા 'પોચાપણ' એવા થાય છે. કેમકે તેમાં યૌવનનું ધૈર્ય નથી અને નવી નવી કલ્પના અને કાર્યશક્તિ નથી. તેમના ત્રણ મુખ્ય ગુણો વિરે કટલુંક વિવેચ્ય જરૂરનું છે. ધૈર્યનો ગુણ કુટુંબજીવનમાંથી ચીના લોકો શિખ્યા છે, કારદેમર ચાલતું રાજ્યછત્ર ન હોવાથી તેઓ બેદરકાર રહેવા લાગ્યા, અને જીવન-માં 'તાઓ'નો મિદ્ધાન્ત વિકૃત રીતે સમજવાથી તેમનામાં પાકી લુચ્ચાઈ દૃઢ થઈ ગઈ. "ચીના લોકો કુદરતી રીતે જ "તાઓ" ના સિદ્ધાન્તમાં માને છે અને "કુદરત તરફ પ્રેમ રાખવો" એ કાન્દ્યુશિઅમનો મત તેઓ જેમતેમ માની લે છે.

ચીની
પ્રતના
લક્ષણો

11

કુટુંબપ્રણાલિકાના સારા ગુણો ઘસાઈ ગયા; ધૈર્યરૂપી એક ખડતલ ગુણ ટકી રહ્યો. કોઈ તેમના અંગત હક્કનું રક્ષણ કરનાર નહોતું, તેથી પોતાનું રક્ષણ જાતે જ કરી લેવા લી જરૂર પડતી જેવી રીતે કાયમાના શરીર ઉપર એક જાનનું જડ, નજખૂત દાલ જેવું પડ વધે છે તેમ ચીન

જડવાનું
૫૩

લોકોની માનવતાની આસપાસ જડતાનું પડ દાયકે દાયકે વધતું જ જતું હતું.

ચીન અને
ગ્રીસ; એક
સામ્ય

ચીના લોકોનો ઇતિહાસ ડેટલેક અંશે ગ્રીક લોકોના ઇતિહાસને મળતો આવે છે. એક પ્રજાને પુરાણી સંસ્કૃતિ મળેલી છે અને તેમનું ઉર્જવળ ભાવી ઘડવા સમર્થ વિચારકો મળ્યા છે. ગ્રીસમાં સોક્રેટિસ તો ચીનમાં કોન્ફયુશિયસ; ગ્રીસમાં જેવા ગ્રાટાગોરાસ તેવા ચીનમાં લોસે; થેલ્સ અને અનેક્સે ગોરાસ જેવા વિદ્યાન અને માનવતાની હિમાયત કરનારા ચીનમાં હતા, અગર જો કે ચીનના ગદ્યનતાના કેષક સિદ્ધાન્ત પાપ્પથાગોરાસના મત સાથે વધારે અનુકૂળ થાય તેવા લાગે છે.

ગ્રીકો અને
ચીનાઓ

ગ્રીક લોકોના અને ચીના લોકોના પ્રયત્નો એક રાજ્ય-સમૂહ અથવા રાષ્ટ્રસંઘ (Federation) સ્થાપવા નિષ્ફળ મળ્યા હતા; કેમકે તેમનામાં વ્યક્તિવાદ અને પરસ્પર સ્પર્ધા બહુ ઉમ્મ થયા હતા. તેઓ એકમત અને હુદ્દિસ્વાતંત્ર્ય માટે ચલ્લશીલ હતા; પણ તેમની સામે જૂના વહેમ અને જુદમથી ધણું કરેલું કામ ભાગી પડતું; કેમકે સુધારકોનાં કામ મારાં છે કે ખરાબ તે જોવા માટે તેઓ જૂના વહેમોના આધાર લેતા હતા.

અસંસ્કારી
પ્રજા
સાથેનું
વર્તન

ગ્રીસમાં વિજ્ઞાનવાદીઓ જેટલું કામ કરતા હતા તે સાથે સરખાવતાં ચીના લોકો કંઈ કરતા નહોતા. જેમ ગ્રીક લોકોએ રોમનોને પોતાની સંસ્કૃતિના પાન પાયા તેમ ચીના લોકોએ ચીનમાં આવતા જંગલી લોકો ઉપર છાપ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેઓ કાળ્યા નહિ. વ્યક્તિવાદ, જૂના મતનું જળ અને વારંવાર ચઢી આવતા જંગલી લોકો-એ તથા કારણોથી ચીન દેશની પરિસ્થિતિ પીડાકારક થઈ પડી.

ચીનમાં પણ ચીસની પેઠે લણેલો સાક્ષરવર્ગ ઉત્પન્ન થયો, અને કેળવણીથી અમુક પ્રમાણમાં સામાજિક સમાનતા ફેલાઈ હતી; પણ એકંદર ચીન દેશ, તેના સાર્વભૌમ જેવા જુલ્મી રાજાઓના શિકારરૂપ બની રહ્યો; અને દેશમાં વિષયલંપટતા અને અચાન વાસ કરીને રહ્યાં.

।

કસાની દૃષ્ટિએ ચીન ચીસની હજીકાઈમાં જિતરે તેવું છે; અને સિંધપક્ષા, ધાતુઓનાં ખીર્માં પાડવાનું કામ તથા ક્ષિતિજ-રેખા (landscape)નાં ચિત્રકામમાં ચીન દેશ સફુથી ચઢી-આતો છે. તોપણ નાટકમાં અને કાવ્યસાહિત્યમાં ચીન સફુથી પછાત છે. તેથી એક એવી કહેવત યદ્ય ગદ્ય છે કે એથેન્સમાં એક દિવસ રહેલું તે ચીનમાં યુગના યુગ પસાર કરવા કરતાં, વધારે સારું છે.

કલા-
સંસ્કૃતિ:

ચીન દેશમાં વેપારી વર્ગ પ્રમાણિક છે; અને પ્રતિષ્ઠા સારી ટકાવી રાખે છે. ચીન દેશના બેકુતવર્ગો ધણા મહેનતુ અને દુષ્કાળ, જળપ્રલય તથા દુષ્ટોના હુમલા સામે ટકર જીવે તેવા છે; તેથી ત્યાં ખ્યાસ વર્ષ રહેનારા કોઈ એક ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકે કહ્યું છે કે, "તેમના દુર્ગુણો કરતાં તેમના સહુગુણો વધારે દૃઢ છે, અને તેથી તેઓ વધારે ભયંકર છે એમ દુરમનોને લાગે છે; તેઓ મહેલાઈવી હાર પામે તેવા નથી."

ચીની
પ્રત્યક્ષ
લક્ષણો:

[' લાલી ભૂમિ ' [The Good Earth] નામે એક નવલકથા હમણાં લખાઈ છે; તેમાં ચીનના જીવનનો ચિતાર છે; અને ચીના લોકોની સાદાઈ, અથાક શૌર્ય અને સહનશીલતા તેમાં અતિભંત થયેલાં છે.

ચીનનો સાક્ષર-
વર્ગ: ચીન દેશના સાક્ષર લોકો બહુ હિંમતવાળા છે, અને પ્રામાણિક છે. અને દેશસેવામાં “ યા હોમ ” કરીને ઝપલાવે તેવા છે. તોપણ પોતાના પુરાણા રાષ્ટ્રદાર્થ-વિવાદમાં જકડાયલા હોવાથી, તેમને શંકા થાય છે કે કર્મમાર્ગ ખરો કે નિવૃત્તિવાદ ખરો? માણસો સ્વભાવથી સારા કે દુષ્ટ? એ વિષે પણ તેઓ વિવાદ ચલાવે છે. તેથી, તેમાં બહુ સાર લાગતો નથી.

મનુષ્ય-સ્વભાવ અને સંયોગ: ઇસ્વીસનની શરૂઆત થઈ તે અરસામાં તેમનામાં એક ભારે વિચારક જાગ્યો. તેણે કહ્યું કે સ્વભાવથી માણસો સારા નથી અને ખરાબ પણ નથી; અમલના લોકો કહેતા કે માણસો બધા જ સારા છે; હુન્તે કહેતો કે માણસો દુષ્ટ છે. પરંતુ તે બેઉ મત ખોટા છે.

ધણી વખત આસપાસના સંજોગો માણસનો સ્વભાવ નક્કી કરે છે; તેને સુધારે છે કે બગાડે છે. ચાંગ રમુંગ આમ કહેતો હતો. પણ ચીના લોકોએ તેના કહેવા ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યું નહિ; અને ચીનના સાક્ષર લોકો એટલું ય જોઈ શક્યા નહિ કે આવી શાબ્દિક-લઙ્કાનું પરિણામ કોઈ પણ આવડું નથી. મોત્સે મરણોત્તર ક્રિયામાં ચતા ખર્ચની સામે થતો; આથી ચીના લોકોએ તેની બીજી કીમત શિખામણ પણ ધ્યાનમાં લીધી નહિ.

વિતક-નાદ: ચીના લોકો સુસંગત અને અખંડ તત્ત્વદર્શન વિચારી શક્યા નથી. તેઓ છૂટાછવાયા વિચારો બહુ કરતા અને તેની સંખ્યા વધાર્યા કરતા હતા. જૂના ‘સિનિટિક’ મતનો આધાર રાખવો કે બૌદ્ધ ધર્મનો આધાર રાખવો. તે બેમાં કયું વધારે હિતકર છે તે તેઓ સમજી શક્યા નહિ;

અને આખરે, એક મત નામજૂર કરવા જેવા છે, એવા એક મત બિલો થયો.

ત્યારે, ચીના લોકો સ્વતંત્ર યુદ્ધિવાદી છે કે ગહન-વાદી ? જો બન્ને તરફો તેમનામાં હોય તો એમ કહી શકાય છે કે તેમનો મૂળ સ્વભાવ યુદ્ધિવાદ ઉપર રચાયેલો છે; ને લોકો જેના ગહનવાદીઓ તેમને આડે રસ્તે લઈ ગયા. અથવા તેમની પ્રેરણા આસપાસના સંજોગોથી દબાતી, કચરાતી નરમ થઈ ગઈ; અને યુદ્ધિવાદનાં અને નીતિનાં ચોક્કાંમાં બંધ-બેસતી થઈ રહી ? બેમાં ખરું શું ?

યુદ્ધિવાદ કે ગહનવાદ ?

ઉપર કહેલાં બે અનુમાનોમાંથી એકે ખરું નથી; કેમકે ચીના લોક સ્વભાવથી જૂના મતમાં અહીં રાખનારાં છે; અને કેાઈ વાર યુદ્ધિવાદની દોરવણીથી અથવા માર્ગ-દર્શનથી ચાલે છે. પણ વચ્ચે વચ્ચે દુષ્કાળ, પાણીની રેલ અને ગજકીની અંધાધૂંધી ચાલે છે. તેથી તે નિરાશ થઈને જાદુમંત્રમાં અને શુકનમાં માનવા લાગે છે ને જોડી નીતિનો આધાર લે છે, દંભી થાય છે. તે આર્થિકત દાસ થઈ શકે છે, અને જરૂર પડે ત્યારે ઉમ બળવાબોર પણ થઈ પડે છે.

અને કેશર-વાદમાં અહીં :

“હીઓ અને હીજાઓ દેવાંશી પુરુષ ઉપર રાજ્ય કરે છે.” એવી કહેવત ચીના લોકમાં ઘણા સમયથી ચાલે છે. તેથી તેઓ રાજકારણથી અલગ રહે છે, અને તાબેદાર રહેવા છતાં પોતાને દેવાંશી પુત્ર જેવા માને છે. તેથી તેઓ પોતાના રાજ્યમાં રાજકીય ચળવળ કરી શક્યા નથી.

હિં ના પ્રાણણ કરતાં વધારે ગર્વિષ્ટ ચીનનો મંદારીન (Mandarin) છે; ને તેથી જ ચીનમાં સંમાજવાદ પેસી શકતો નથી; અને ચીના લોકોને પોતાના જ દેશમનુષ્યોને

‘મંદારીન’-પ્રમંથુડી કલ્યાણી :

હાથે કબ્જે વેઠવા પડે છે. તોપણ ચીના લોકો પોતાના ધર્મ-ગુરુઓના ગુલામ ન થાય, અને માત્ર તેમના ઉપદેશનું રહસ્ય પકડી રાખે તો પશ્ચિમના દેશોની સંસ્કૃતિ ચીનમાં ઘણી અસર-કારક થાય; અને જે સંગીનતા જૂના મતમાં હોય તે ટકી રહે, તથા પોકળતા હોય તે નાશ પામે.

ચીનનો ખરો આત્મા : તેમને સામાજિક કેળવણી એવી આપવી જોઈએ જેથી તેઓ પોતાનો રાજકીય ઉદ્ધાર કરી શકે; અને એમના સ્વભાવમાં રહેલી સમાધાનવૃત્તિ તેમને લડાઈ અને ખૂનરેણુ કરતાં અટકાવશે. તે દેશમાં આબોહવા સારી છે. ફળદ્રુપતા ચોતરફ છૂટે હાથે વેરા-યક્ષી છે ને લોકો સ્વાશ્રયી છે. ગામડાંમાં અને પ્રાન્તીય મંડળોમાં જીવન એકસરખું વહે છે: અને ત્યાં જ ચીનનો આત્મા સંપૂર્ણ પ્રકાશે છે.

ધાની પુદ્ગિ-વાદીઓ: હજી, બુદ્ધિવાદ કરનારા નેતાઓ ચીનમાં પાછા જૂનો મત-શાબ્દિક વિવાદ-ફેલાવે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય કામ વિસાયાં મિલાય એ લોકો જૂના મત પાળી શકે છે. ચીનના ઇતિહાસ ઉપર ખરી અને કડક દીકાઓ કરનાર એક દીકાકારને ડોક્ટર હુ શીફ ટેકા આપે છે. પ્રથમ તો મૂળ દીકાકાર મી. પુ. ચીહુ જે બાળત લખે છે તેનું અવતરણ લખે:—

પ્રાચીન ચીનના સંબંધી ચીનનો મત : ચીનનો મુખ્ય ચિંતક પુ ચીહુ ચીના લોકો વિષે લખે છે:— “જૂના વખતના ચીના લોકો સાદા હતા અને ખેતી કરતા. તેમને ધર્મની કે તત્ત્વજ્ઞાનની અખંડ વિચારમાળા ગૂંથતાં આવડતી નહોતી. તેઓ નજીવી વસ્તુઓ વહેમથી પૂજતા. તેઓ સખત મહેનત કરનારા અને મંતોષી હતા. તેમનામાં કૌશલ્યશિલ્પ, મેનેજ્મન્ટ વગેરે મહાપુરુષો થયા, અને નાગરિક તરીકે રહેવાના વિચારો ચીના લોકોએ સ્વીકાર્યા. પછી તેઓ

પોતાનું મંર્યાન અને આયુ સંપ્રાપ્ત્ય બાંધવામાં સફળ થયા. જેડૂત લોકોને ચારો પાક અને જમીનનું ઉત્પન્ન જોઈતું હતું; તેથી તેઓ સરકારી કામકાજમાં માથું મારવા લાગ્યા; પણ આખરે તેઓ કંટાળી ગયા. સહેરી જીવન તેમને ગમતું નહોતું. તેથી આવા લોકોને સંતોષ આપવા કૉન્ફ્યુસિયસના અનુગામી શિષ્યોએ, ચીના લોકોને નિવૃત્તિ અથવા સુખ્યેન ભોગવવા કહ્યું; અને પોતાના ભાગમાં જે હોય તે મેળવી સંતોષ રાખવા સમજાવ્યું.

“બૌદ્ધ લોકો ચીનમાં આવ્યા નહોતા ત્યાંસુધી ચીના લોકોમાં બે વર્ગો જ હતા: જમીનદાર અને જેડૂત. “કુદરત” મતના હિમાયતીઓ, હોત્સે અને ચાંગત્સે જેડૂત વર્ગના હતા; અને તેઓ રાજકીય ખટપટથી અલગ રહેતા. પરંતુ, કૉન્ફ્યુસિયસ અને તેના શિષ્યો જમીનદાર વર્ગના હતા; અને તેઓ રાજખટપટમાં બહુ રસ લેતા હતા.

“બૌદ્ધો હિંદમાંથી ચીનમાં આવ્યા ત્યારે નવું જ વાતાવરણ જોઈતું થયું. ચીનદેશમાં ધર્મ આવ્યો. મોત્સે અને ચાંગત્સે જેવી રીતે અગ્નેયવાદી અને નાર્સિક જેવા હતા, તેવી રીતે બૌદ્ધોએ પ્રથમ તેમને ભળતા નાર્સિક મત ચીનમાં શિખવ્યા; અને નવો ધર્મ માત્ર વાતચીતમાં ગરખાં તરીકે રાખ્યો. તેને સરકાર તરફથી કંઈ સત્તા મળી નહોતી.

“વખત જતાં કૉન્ફ્યુસિયસના મતવાળા લોકો બુદ્ધધર્મમાં ભળી ગયા. સુંગ અને ચુહી (ઇ. સ. ૧૨૦૦) નામના સંત-પુરુષોએ બુદ્ધધર્મનાં ધર્ણાં તરવો મિશ્ર કરીને કૉન્ફ્યુસિયસ તથા મેનેસ્યસના મત ફરીથી સમજાવ્યા; અને તેમણે જૂના જમીનદાર વર્ગની સ્થિતિ સુધારી; પહેલાંના વખતમાં જેડૂત લોકો

બુદ્ધયુગ
પહેલાં :

બોક્ષાના
૫જી :

વિવિધ
મતોના
સમન્વય :

પોતાના જેતરમાં તાપણી સળગાવીને નિર્દોષ વાર્તાવિનોદ કરતા હતા અને ઠંડીની આફત મટાડવા તાપતા હતા, તે વખતે જે માત્ર નિર્દોષ ગર્યાં હતાં તે, વખત જતાં, ચીન રાજ્યમાં નીતિ અને ધર્મનું ગૌરવવન્તુ પડ પામ્યાં.

બલ્લાચીલી
પરિસ્થિતિ.

“ભુદ્-મત આ જગતના સુખદુ અને વિસારોને પરનોક માટે તૈયારી કરવા કહે છે. જ્યારે સુદી અને તેના શાગરીતોએ આ પરલોક-ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેના નીતિસૂત્રો આ લોકમાં રહેનારા લોકોને લાગૂ પાડ્યા ત્યારે, નવું બધારણ ચીના લોકોને બહુ આકર્ષું અને મુરકેલ લાગ્યું, ત્યારપછી બારમા અને તેરમા સૈકા પછી, ચીના લોકોનું મામાનિક ધ્યેય છેક જ અચેતન અને નિરુત્સાહી બન્યું.”

બૌદ્ધ

ધર્મની

ચીન પર

અસર :

આ બાગતો ઉપર ડૉક્ટર હી શુ નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે -
‘છેલ્લાં પંદરસો વર્ષથી ચીના લોકોનું જીવન, ભુદ્ધમાર્ગનાં વિષમ બંધનોમાંથી છૂટું થવા માટે તરફડિયા મારે છે. હજી તેઓ બધાં બંધનોમાંથી છૂટી ચકયા નથી ચીના લોકો, કેટલીક વાત મદરવની ગણતા, તે, ખોલોની અસરથી તેમણે વિસારી મૂકી ભુદ્ધમાર્ગ સાધુઓ એક કીડી અથવા મચ્છરનો જીવ બચાવવા મથે છે પણ માનવજીવનને પાપ ગણે છે. અને તે તરફ છેક બેઠરવા ગ્હે છે-તે એક નવાઈની વાત લાગે છે ! વળી, કૌન્ડયુશિઅસના પયર્માં કુદુમ્બજીવન સાગું હતું; અને ખોલોનો મત ફેલાયો તેથી મૃદરયજીવન અને કુદુમ્બ-સંરચના મૌલિક વિચારો પવટાપ ગયા.

નેતાઓનો

પરાજય :

આનો અર્થ કદંગો અને વિપરીત લાગે છે. ચીનને નાશૂત કરવા જે જે નેતાઓ અને ધર્મગુરુઓ આવ્યા તે બધા પાછા પળા છે અને દાર પામ્યા છે. જ સ. પૂર્વે બીજા શ્રેકામાં

હાન ફી (Han Fei) અને તેના શુરુ પ્રથમ સમ્રાટ: તથા ત્યારપછી છેક ઇસવીસનના સોળમા સૈકામાં આવેલા વાન યંગ મિંગ અને વીસમી સદીમાં કામ કરતા સન યાત સેન સુધી બધા નેતાઓને કેટલેક અંશે હાર સહન કરવી પડી છે. ચીના લોકોના સમાજમાં, અને ગ્રીસમાં પણ અમુક વિચારો અને માન્યતાઓનો જય કે પરાજય વખતો-વખત થયા જ કરે છે.

એક રીતે જોતાં, ગ્રીક લોકોએ ઇસવી સાર કરીને છેક ગ્રીસ સાથે આધુનિક યુગ સુધી વિજ્ઞાનના વિચારો વિકસાવ્યા હશે; તો બીજી સરખા- રીતે જોતાં આધુનિક સમયથી આરંભીને છેક પાંચથેગોરાસ મણી : અને પ્લેટોનાં મતબંધો પણ અવિચ્છિન્નપણે ટકી રહેલાં છે ખરાં.

ચીના લોકોમાં ' તાઓ ' મતવાળા અને કૅન્ફયુશિયસ ચીનમાં મતવાળા, ગહનવાદી અને માનવતાવાદી; બ્યવહારવાદી અને મત- આદર્શવાદી એ બધા હતા. તેમાં હિંદથી આવેલા અખ્યાત- મતાન્તરો: વાદી બધ્યા; તેમણે પારલૌકિક નીતિ અને મોક્ષદાયક કૅન્ફયુ- શિયસની નિવૃત્તિના જાયા સિદ્ધાન્તો શિખવ્યા. તોપણ ચીનમાં કૅન્ફયુ- શિયસનો મત બહુ જ વિજય પામે છે, અને ચીનના લોકો પ્રતિષ્ઠા: તેને પોતાનો ધર્મશુરુ માને છે.

બૌદ્ધોના નિવૃત્તિમાર્ગથી અને મઠવાસી થવાના તેમના ઉપ- શ્રીઓ દેશથી ચીનમાં કુટુંબજીવન છિન્નાલિન્ન થઈ ગયું એ વાત ખરી સંબંધી છે. પરંતુ, કૅન્ફયુશિયસ-જે શ્રીઓને સમાજમાં હલકું સ્થાન આપે છે-નેના જ સિદ્ધાન્તો ચીનમાં આદર્શ ગણાય છે-એમ કહેવું એ અસત્ય છે. " પિતૃઓનાં મહત્તા દેખાડવી " એ જ ચીના લોકોના જીવનનો ઉદ્દેશ છે.

સુ દરતા માટે પગ બાધવાનો જ ગલી રિવાજ : સ્ત્રીનમા સ્ત્રીઓ સુંદર અને નાજુક દેખાવા માટે પોતાના પગ, ધણા વર્ષો સુધી લાન્ડના નાનાં ચોકઠાંમાં બાધી રાખે છે ! તે રીત તેમને ઔદ્યોગે શિખવી એ હું શ્રીએ કહેલી વાત તદ્દન ખોટી છે એ મૂળ પ્રથા સ્ત્રીના લોકોની જ છે કેમકે જો ઔદ્યોગમાં એવી સ્ત્રીસૌન્દર્યની માન્યતા હોય તો ધર્મા (બ્રહ્મદેશ) ન્યા યુદ્ધધર્મનું કાયમનું નિવાસસ્થાન થયું છે, ત્યાં એવી કોઈ પ્રથા ચાલવી જોઈએ. પણ બ્રહ્મદેશમાં સ્ત્રીઓને મળતી છૂટ એશિયાના કોઈ ભાગમાં હોય તેના કરતા વધારે છે, અને જાપાનમાં ન્યા કૉન્ફ્યુશિયસના મતવાળા લોકોએ સ્ત્રીઓનો દરજ્જો હલકો પાડ્યો છે ત્યાં પણ સ્ત્રીઓના પગ બાધી રાખવાનો જ ગલી રિવાજ નથી; અને તેમ છતાં જાપાન તો ચીન કરતાં વધારે કઠોર ઔદ્યોગમતવાદી છે.

બોદ્ધમતે પૃથ્વીનાં-જગતનાં-સુખમાં સ્ત્રીના લોકો તક્ષીન રહેતા; તેમનો એ ઉત્સાહ ઔદ્યોગ લોકોએ કभी કડી નાખ્યો એ વાત ખરી છે. અને તેમની એ શક્તિ પરલોકમાં સુખ મેળવવા માટે પ્રેરણા મેળવવા લાગી. પણ લોકોએ, જેટલો ઊંડો ગહનમાર્ગ દેવો તેટલી ગહનતા કોઈ બુદ્ધમતવાળા રાખતા નહોતા. ચાંગસે પણ ઔદ્યોગ કરતાં વધારે પરલોકવાદી હતો, અને યુદ્ધલોકોના મઠવાસી જીવનમાં, નમાયા નગાપા-અનાય માણ્સો-અને કુટુંબ-સંસ્થામાં સુખી ન થાય તેવાં માણ્સો આવતા, તેથી- 'યુદ્ધમતે સ્ત્રીના લોકોનું કુટુંબસુખ આપુ કયું' એમ કહેવામાં અર્ધ-સત્ય જ રહેલું છે.

ચીન માટે 'મધ્ય-માર્ગ'ની જરૂર. ઔદ્યોગ લોકો સત્ય કહે છે કે ચીન દેશમાં એક 'મધ્યમ માર્ગ'ની જરૂર હતી. એક તરફ ઘણા ગહનવાદી પક્ષ અને બીજી તરફ ઘણા સ્વતંત્ર તર્કવાદી પક્ષ; પરંતુ

અંધશ્રદ્ધા અને નારિતક મત-એ બેનો વચ્ચે જ ખડું સત્ય રહેલું છે. તેમ ચીન દેશમાં ચાલતી બે વિચિત્ર પદ્ધતીની ઉગ્ર બેંચતાણમાં બૌદ્ધમત જ સાચો શાંતિદાયક હતો.

બૌદ્ધમત નિરુત્સાહગ્રેરક હતો એમ કહેવાય છે, પણ ચીનમાં ચાલી ગયેલો હું ન કોન્ફ્યુશિયસનો મત એવો જ નિરાશાવાદી હતો. બૌદ્ધોએ તળદ્વા (તૃષ્ણા) નો છેદ અને વિનાશ કરવા ઉપદેશ આપ્યો છે. વિષયવાસના, ધર્મ અને અચાનચી રીબાતા ચીન દેશમાં આવા ઉપદેશની બહુ જરૂર હતી. ખ્રિસ્તી લોકોને પણ હર્ષ થાય છે કે ઇસુખ્રિસ્તનો ધર્મોપદેશ ચીનની ધાર્મિક રૂઝડૂપ જૂંમિમાં સારી રીતે ફેલાયો છે.

ચીનના બધા ઉપદેશકોમાં મોત્સે સૌથી મોટો છે તેની ઉપર જનસમાજે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. તે એક ઇસુ-ખ્રિસ્ત જેવા કહી શકાય. પોતાના જીવનમાં અને ઉપદેશમાં તે એકસરખો સાચો અને પ્રમાણિક હતો. આપણા આધુનિક છિન્નબિન્ન સમાજને તે કહે છે-પોતાના ચીન દેશને એ કહેતો તેમ, કે —

ઉપદેશક
મોત્સે:

“આ દુનીઆના લોકો નાની જૂલ માટે માણસને બાધી મારે છે, ને ભારે સજા કરે તેવા છે, પણ લડાઈ અને જુદમ જેવા ભારે ગંભીર ગુન્હાની તેઓ પ્રશંસા કરે તેવા છે, અને ખડું કહીએ તો દુનીઆના લોકોને ખરાખોટાનું કાંઈ જ જ્ઞાન નથી.”

આચાર-
વિચારમાં
ભેદ:

(૨) ઇ. સ. પૂર્વે દસમા સૈકામાં રચેલા
કાવ્યદાના પુસ્તકમાંથી :—

એક પક્ષનું ન્યાયાધીશો અભિજનું. પાંચ જાતની સજા ન્યાયા-
અને પાંચ જાતના દંડમાંથી શું કરવું ચોખ્ખું થશે તેનો સંપૂર્ણ ધીરાને
વિચાર કરવો જોઈએ. જે તેમાં એ જાળત ન આવતી હોય આદેશ :
તો તે અનિચ્છાએ ચર્ચા ગયેલી જૂલ છે એમ જાહેર કરવું જોઈએ.
ભય, મહેરબાની, અપમાન કે સાંચ—એ ચારમાંથી હરકોઈ
કારણથી ન્યાયાધીશો કામદાનો ભંગ કરવો નહિ. અને કામદાનો
અમલ કરવાનું બહાનું લાવીને હિપર કહેલી ચાર જાળતોમાં
'નાહક પડવું' નહિ.

હાજરો ગુન્હા કરે તેને લોહના સળિયા તપાવીને ડામ શિક્ષાનો
દેવામાં આવે છે; અને કોઈવાર હાથ કે પગ કાપી નાખવામાં પ્રકાર :
આવે છે. પાંચસો ગુન્હાઓ કરે તેનો પગ કાપી નાખવો
જોઈએ; અને ત્રણસો ગુન્હા કરે તેને ખસી કરી હીજડો બનાવવો
જોઈએ. અને બસો ગુન્હા કરે તેને મોતની સજા કરવી જોઈએ.
સજામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે નીચે પ્રમાણે નિયમો ઠરાવેલા
ડામમાંથી બચવા માટે હસો (૬૦૦) અઢિમ તાંબુ રાખને
આપવું; અને મોતની સજામાંથી છૂટવા માટે છ હજાર (૬૦૦૦)
આઠિસ તાંબુ આપવું !

*

‘લોહ’ ના લખાણમાંથી; ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠો
સૈકા :—

(જ) “ ૨૧ ” અને “ ૨૨ ” કુદરતી નીતિનિયમ.
૧૩૯

કુદરતી આ મહામાર્ગ સર્વવ્યાપક છે. તે જમણી બાજુએ છે ને
નીતિ ડાબી બાજુએ પણ છે જે જે ટકી રહેલું છે તે તેમાંથી પ્રગટ
નિયમનો થાય છે તે મર્વ જીવનનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને કાંઈને
ધર્મ માર્ગ ધિક્કારતું નથી તોપણ જ્યારે તેનું કામ પૂરું થઈ જાય ત્યારે
પોતાની સત્તાનો ગર્વ કરતું નથી તે બધી વસ્તુઓને ચાહે
છે અને હર્ષથી તેમને ભેટે છે નાનામાં નાની વસ્તુમાં તે
જોવામાં આવે છે, અને સૌથી મોટીમાં પણ જોવામાં આવે છે.
બધી વસ્તુઓ આખરે તેમાં જ લય પામે છે

પ્રભુ તેમ છતાં આ મહાન માર્ગ એ જ તેમનો પાલક છે ને પ્રભુ
પરાયણતા છે તે તેઓ જાણતા નથી. સંત પુરુષો ધણા નમ્ર છે, પણ
પ્રભુની સત્તાથી જ તેઓ ધણા બળવાન રહે છે જગત, તેમનો
આશ્રય, લય, તથા આરામ તેમાંથી મેળવે છે, અને જે આ
મહામાર્ગ ધારણ કરી રાખે છે તે સુખશાંતિ મેળવે છે "

—દા. ટી. જિ ગ

*

(આ) પુ-વી

કુદરતી જ્યારે કુદરતી હાવ નાશ પામે છે ત્યારે પરાંપકાર પ્રગટે છે
લાગણીના અને સત્ય પ્રગટે છે જ્યારે વિદ્વતા અને ડહાપણ દેખાય ત્યારે
અસ્તમાથી મોટો દહા પ્રગટે છે જ્યારે કુદરતી સંજોગો મારા ન હોય
દહાનો ત્યારે પિતૃભક્તિ જન્મે છે જ્યારે કોઈ પ્રબલ ધણી અવ્યવસ્થામાં
જન્મ સંપર્કાઈ જાય ત્યારે ગર્ભભક્તિ આવે છે. તેથી તુ ડહાપણ
ત્યજ દે, ચતુરાઈ દૂર કર પરાંપકાર કા નહિ ન્યાયને એક
બાજુએ મૂકી દે અપણતા અને લોભ દૂર કર

જેમ જેમ વધારે બંધનો હોય તેમ તેમ લોકો વધારે વાસનાના ગરીબ થતા જાય છે. જેમ જેમ વધારે શોધ, નવી નવી બંધનો: યુક્તિઓ, માણસને મારવાનાં હથિયારો તૈયાર થાય છે તેમ તેમ રાજ્યની આકૃતિ વધે છે. જેમ જેમ માણસમાં નિપુણતા અને હુશ્ચાર્ધ વધે છે તેમ તેમ વધારે ચોંકાવનારા બનાવો બને છે. જેમ જેમ કાયદાઓ વધે છે તેમ તેમ ચોર અને લૂંટારા વધે છે.

તેથી પ્રાગ પુરુષ કહે છે, હું કંઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; પ્રાગપુરુષ- અને લોકો પોતાની મેળે જ સુધરે છે, અને શાંતિ મમે છે અને નો મત તેથી લોકો ન્યાયી થાય છે. મારી પાસે કંઈ જ યુક્તિ નથી, અને લોકો પોતાની મેળે જ શ્રીમન્ત થાય છે, હું કંઈ જ વાસના રાખતો નથી; તેથી બધા લોકો સાદા થાય છે.

*

(૬) લોત્સેનો શાંતિમાર્ગ

જે 'તાઓ'ના મિદ્ધાન્ત સાથે મેળ રાખીને-એક રહીને- રાજ્યની કામ કરવા યત્ન કરે છે તે, રાજ્યને હથિયારના પ્રહારથી છુટી લેતો નથી; કેમકે એવા કામનું પરિણામ ખરાબ આવે છે. હથિયાર નહીં પરંતુ ધર્મથી સુશોભિત લાગે છે; પણ તે અપશુકન સૂચવે છે અને પ્રેમથી મેળવવાની ધિક્કારવાલાયક છે. જેને 'તાઓ' ઉપર શ્રદ્ધા છે તે હથિયારની છત: વાત કરતો નથી; કેમકે તે ઉમદા માણસનું લક્ષણ નથી. શાંતિ અને શમતા જીવનની ઉમદા બક્ષિસો છે. માણસને મારી નાખતાં જે અચકતો નથી તે રાજ્ય કરવા માટે નાલાયક છે.

*

(૬) લોત્સેએ કહેલાં સંતનાં લક્ષણો

આ સ્વર્ગીય પથ છે. તેથી લાભ છે; નુકસાન નથી. આ સંતોનો માર્ગ છે. તેમના કાર્યમાં કલહનાં (લડાઈનાં) તત્ત્વો સંત તો સારીય માનવજાતને બેટ છે; અને તે આ લક્ષણો

- નિરહંકારી અને અનાસક્ત : જગતમાં સહુનો ગુરુ છે. તે આત્મપ્રશંસા કરતો નથી અને બહાર ઝળકી નીકળે છે; તે 'પોતે જ ખરો છે'—એવો ગર્વ કરતો નથી અને તેથી તે આગળપડતો ગણાય છે અને માન પામે છે.
- નિમ્નિય : તે પોતાનો અહંકાર ત્યજ દે છે. અને તેથી તે સર્વોત્કૃષ્ટ બને છે. તે જગતની વસ્તુઓ મેળવવા ચત્ન કરતો નથી અને તેથી તે એવા પ્રયત્ન કરનાર સાથે એક થતો નથી.
- આત્મ દૃષ્ટિથી જોનાર : જે પ્રયત્ન કરે છે તે પોતાનો નાશ કરે છે; જે ધર્મ એકદુરુ કરે છે તે ખૂબે છે. તેથી સંત-પ્રાણ-પુરુષ પ્રયત્ન કરતો નથી અને સંપ્રહ પશુ કરતો નથી.
- આત્મ દૃષ્ટિથી જોનાર : સંતપુરુષ આંતર-બાબતોમાં તણીન રહે છે, અને બાહ્ય બાબતોમાં લક્ષ આપતો નથી. જગતને છોડી આત્માનો આધાર લે છે. જગતમાં જીવે ત્યાં સુધી તે ધ્યાન રાખે છે કે રખેને જગતની બાબ બાબતો તેને આશ્વત્તમાં લાવે નહિ. લોકો તેની ઉપર નજર સ્થિર કરી જીવે છે; અને તેના શબ્દો પર લક્ષ આપે છે તે બધાં ઉપર પોતાનાં ઈકરાં પેઠે અમીદૃષ્ટિ રાખે છે.
- (હ) લોકો પોતે શું મેળવી શક્યો ?
- હોતોનાં ત્રણ ધુણ-શન : મારી પાસે ત્રણ ઉમદા અને કીમતી બક્ષિસો છે. સમ્મતા, કરકસર અને નમ્રતા.
- કરકસર : તમે સાચા થાઓ અને બહાદુર થાઓ. કરકસર કરો અને જે વધે તે દાનમાં આપો.
- સમ્મતા : તમે બીજાઓ ઉપર અધિકારીપણું કરશો નહિ. તમે બીજા ધણા લોકોનાં હૃદય તેમ કરવાથી જીતી શકશો; ને તેઓ તમને નેતા માનશે.
- નમ્રતા : જે નમ્ર થાય છે તે બધી જાય છે; જે નમ્ર છે તે સીધો—પ્રામાણિક થાય છે.
- જે ખાલી થાય છે તે પાછો બરપૂર થાય છે, ધનવાન થાય છે.

૩

(અ) કૉન્ક્રેયુશિઅસે કહેલો રાજવી માણસ (સંત):-

રાજવી મનુષ્યમાં તથુ ગુણો હોય છે; તે મારામાં નથી:

રાજ

(૧) તે ખરે પરાધિકારી છે, અને

સંત

(૨) ચિંતા કરતો નથી.

વક્ષણે

(૩) તે બહાદુર છે ને ભય રાખતો નથી. ત્સે કુંગ કહેતો કે આ અમારા ગુરુના સદ્ગુણો છે.

રાજવી મનુષ્ય ત્રાસ વાણી બોલે છે અને જનહિતનાં કામ કરે છે. તે દૃઢ હોય છે, પણ લજાઈ કરતો નથી. મળતાવડો રહે છે, પણ પોતાના વગનાનો પક્ષપાત કરતો નથી.

તે નવ બાળતો ઉપર ધ્યાન આપે છે:

(૧) તે સ્પષ્ટ અવયોકન કરે છે.

રાજવી

(૨) ધ્યાન દધને સંબળે છે.

સંતની નવ

(૩) બસાઈથી જીવે છે.

વસ્તુઓઃ

(૪) પોતાના વર્તનમાં માનપાત્ર દેખાય છે.

- (૫) બાપા બોલવામાં કાળજી રાખનારો, અને વેપારમાં તત્પર (સાચો) હોય છે.
- (૬) જ્યારે તેને સંકા થાય છે ત્યારે તે ખીજની સલાહ પૂછે છે.
- (૭) જ્યારે કોઈ ચઢે ત્યારે તે તેનાં પરિણામ ઠીકાં આવે તેનો વિચાર કરે છે.
- (૮) તેને અમુક ફાયદો થશે એવી લાક્ષ્ય આપીએ તોપણ તે પોતાની ફરજ બજાવે છે.
- (૯) પોતાના કર્તવ્યનું જાન રાખવું એ તેના સ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

નિ સ્માર્ગ
વૃત્તિ:

તે સંપ શબ્દ છે, સ્વાર્થની ખેંચતાણ કરતો નથી; અને સત્ય તથા એકનિષ્ઠાથી તે પોતાના ગુણોને સંપૂર્ણ રીતે ખીસાવે છે. શુરુ કહે છે, “ જે ત્રણ વર્ષ સુધી વિદ્યા બજે છે તે સારો થાય છે જ.” શુરુ કહે છે, “ જ્યારે સહુને શિક્ષણ મળશે ત્યારે વર્ગના ભેદ રહેશે નહિ ” (૧૬, ૩૮)

*

(આ) બીજું નૈતિક શિક્ષણ

ઉદારતા

જીવન
નિયામક
સંબંધ

તે કુંજે પૂછ્યું, “ એવો એકે શબ્દ છે જે બધાને જીવનમાં નિયમરૂપ ચર્ચ પડે ? ” તેને શુરુએ જવાબ આપ્યો “ સુ એવો શબ્દ નથી ? જેવું વર્તન તમને ન મળતું હોય તેડું ખીજ તરફ રાખવું નહિ ” (૧૫-૨૩)

“યુગકુળે ગુરુને સદ્ગુણો વિષે પૂછ્યું. ગુરુએ કહ્યું: “જ્યારે બહાર જાઓ ત્યારે બીજાને અતિથિ સમાન ગણીને તેની સાથે વર્તો. બીજાને મદદ કરતાં તમે જાણો એક યજ્ઞ કરતા હો એવી ભાવના રાખો. જે તમને ન ગમે તે બીજાને ન ગમે. તમારા કુટુંબમાં કે તમારા દેશમાં તમારી ઠાઠ નિન્દા કરે નહિ એવા કામ કરો.”

કયા
સદ્ગુણ
બીજાનાં ?

*

હીઓ=પિતૃભક્તિ

ગુરુએ કહ્યું: “જ્યારે પિતા હયાત હોય ત્યારે જ તેની ઈચ્છા પૂરી સમજવી. તે મોત પામે ત્યારપછી તેનાં વર્તન તપાસવા. જે તથ્ય વર્ષ સુધી ઠાઠ પુત્ર પોતાનું વર્તન પિતાના જેવું રાખે તો તે પિતૃભક્ત કહેવાય છે.”

પિતૃ-ભક્તિ

(૬) સરકાર-રાજ્યસત્તા.

રાજ્યસત્તા
પ્રત્યેના
ધર્મ:

રાજા ચતુર્થ બહુ કંઈક છે. ગુરુએ કહ્યું, “એક હજાર રથના ઉપરી ચવા માટે પૂજ્ય વાવયો ધ્યાન આપવું જોઈએ. વેપાર તરફ લક્ષ રાખવું, અને એકનિષ્ઠા રાખવી. ખર્ચમાં કંઈકસર રાખવી. લોકો તરફ પ્રેમ રાખવો, અને તેમને ચોખ્ખા વખતે કામમાં લેવા.”

રાજાના
અંગત
ગુણો માન
પામે છે

વળી ગુરુએ કહ્યું, “જો રાજાના અંગત ગુણ અને વર્તન સારા હોય તો તેના દુકમને માન મળે છે; જો અંગત ગુણ સારા ન હોય તો તે દુકમ ક્યાં કરે પણ લોકો તે માને નહિ-પામે નહિ. વળી, ‘રાજ્ય કરવું’ તેનો અર્થ ‘સુધારવું’ થાય છે. જો તમે લોકોને સુધારવા ઇચ્છતા હો તો દંભી ન થશો.”

“ કાવ્યથી મન જાગૃત થાય છે. ગીતથી મનને પ્રોત્સાહન મળે છે. સંગીત અને વાદ્યથી સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને સદાચારના નિયમોથી શિસ્ત (discipline) શિખાય છે.

કાવ્યની
અસર :

કોઈ માણસ ત્રણસો સુંદર અને ભાવભર્યા ગીતો ગાઈ શકે છે; પણ જ્યારે એક સરકારી અમલદારની જગ્યા તેને સોંપવામાં આવે છે ત્યારે પોતે કેવું વર્તન રાખવું તે તે સમજતો નથી; અથવા કોઈ બીજા દેશમાં કોઈ કામ સોંપી તેને મોકલવામાં આવે છે, ત્યારે કેવા જવાબ આપવા તે તે સમજતો નથી; અને તે વખતે તેની વિદ્યા કોઈ કામ લાગતી નથી. આવી યાવ તો વિદ્વાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કેમ થાય ? ” (૧૩, ૫,)

નિવાનો
વ્યવહારમાં
ઉપયોગ :

*

માત્ર પ્રારંભવાદની સામે થાય છે, અને હથિરેખા-
વાદ સ્થાપે છે.

પ્રારંભ-
રાજ્યોના
વૃત્તાન્તઃ (જ) કેટલાક માણસો પ્રારંભ અથવા નસીબમાં માને છે.
જૂના સમયના પ્રાચી રાજ્યોના વૃત્તાન્ત, તે લોકો શા માટે
તપાસતા નથી? જ્યારે એક રાજ્યને રાજ્યને પાપમાલ કર્યું
[ધ. સ-પૂર્વે ૧૮૧૮-૧૭૮૪] ત્યારે ટાંગ રાજ્યને ધ. સ.-પૂર્વે
૧૮૮૪ માં રાજ્યનો કબજો લીધો, અને ફરીથી ત્યાં વ્યવસ્થા
સ્થાપી તથા રાજ્યની આબાદી કરી.

રાજ્ય-
રાજ્યમાં ફેર જ્યારે આજ રાજ્યને ધ સ-પૂર્વે ૧૧૨૩ માં રાજ્યને પાપ-
માલ કર્યું ત્યારે વુ [Wu] એ તેનો કબજો લીધો અને રાજ્યની
ચઢતી કરી. ટાંગ અને વુ રાજ્યના હાથમાં તે જ રાજ્યની
કે લોકોની ચઢતી થાય છે, અને એક અને આજ રાજ્યનો હાથમાં
તેની પડતી થાય છે.

પ્રારંભ-
વાદનું મિથ્યાપણ તે ઉપરથી અમુક જાળત બનવાને નિર્માણ થયું છે—નક્કી
થયું છે એમ કેમ કહી શકાય? જો બધી પ્રજાઓ, સાક્ષાત્ પર-
મેશ્વરના પુત્રના હાથમાં એકત્ર થઈ હોય—અને જ્યાંસુધી સ્વર્ગમાં
ન જાય ત્યાંસુધી (તેમને) પ્રજાઓને દુઃખ તો રહેવાનું જ છે. (૧૧)

કારીગરને જેમ પોતાના ત્રિકોણ અને બીજા જોખરો દામ લાગે છે તેમ ઇશ્વરની મરજી એ જ આ બાબતમાં ઉપયોગી છે એમ મને લાગે છે. દરેક ત્રિકોણ કે વર્તુલને ખરુંબોઢું જાણવા માટે કારીગર પોતાના જોખરનો ઉપયોગ કરે છે. તે પોતાના મનથી વિચારે છે, 'જે ભારા જોખર સાથે બંધબેસતું આવે તે જ ખરું છે ને જે ભારા જોખર સાથે બંધબેસતું આવે નહિ તે બોઢું છે.' "

પ્રશ્નની
૪૨૭
આવરત
મનથી
સમજાયછે

હાલમાં ફેટેલાક ગુરુઓ અમખ્ય ચોપડીઓ લખે છે તે ધણી બાબતો કરે છે, અને એક રાજપુતને કે બીજા હરકોષ વિદ્યાર્થીને ધર્મ મમજાવે છે. પણ તે સત્ય, પ્રેમ અને ધર્મને માટે છે. હું તેમને ધર્મની દૃષ્ટિથી જોઉં છું, કેમકે મારી પામે વસ્તુની કિંમત આંકત નું ધોરણ જાણુ છે.

શુરો
સદ્બોધ.

*

(આ) ખરો પરાંપકારી કોણ ?

જે પોતાના મિત્રને બૂખ્યો જોઈને તેને અન્ન જમાડેછે, કંડીથી પીડાતો જોઈને તેને લૂગડા પહેરાવે છે, અને માદો જોઈને તેની સારવાર કરે છે, મરી જાય ત્યારે તેને યોગ્ય રીતે દાટે છે—તે જ ખરો પરાંપકારી છે. અમુક વર્ગ ઉપર પદાપાત રાખવા કરતાં આખાય જગત ઉપર પ્રેમ રાખવો તે સારુ છે.

સાચો
પરાંપકાર

જો દરેક રાજા બીજા રાજ્યને પોતાના રાજ્ય જેવું જ ગણે, તો પછી, બીજા રાજ્ય ઉપર હુમલો કોણ કરે ? જો દરેક માણસ બીજાના ઘરને પોતાના ઘર જેવું ગણે તો તેને નુકસાન કોણ કરે ? જ્યારે એક રાજા બીજા રાજ્ય ઉપર હુમલો ન કરે અને જ્યારે એક માણસ બીજાના માવને નુકસાન ન કરે તથા

આત્મવત્
જાવ

એક વર્ગના લોકો ખીજને પીડા ન કરે ત્યારે જ જગતને કાયદો થાય છે.

વિશ્વપ્રેમ અને મૈત્રી: જ્યારે જગતને જે અસંખ્ય કાયદાઓ થયા છે તે તપાસીએ છીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે પરસ્પર-પ્રેમ અને મૈત્રી રાખવાથી જ એ કાયદાઓ થયા છે, જે ખીજને લાભકારક થાય છે તે બધું આપણે સમજીએ, અને તેનું જો વર્ગીકરણ કરીએ તો તે આખા જગતના સુખ માટે હોય છે એમ આપણી ખાતરી થાય છે. કોઈ અમુક વર્ગ માટે નહિ, પરંતુ દુનીઆના મોટા ભાગનું સુખ આખા વિશ્વના હિતને ખ્યાનમાં રાખવાથી થયેલું છે, તેથી મોત્સે વિશ્વપ્રેમને સત્ય માને છે; ને તેને જાણ સ્થાન આપે છે.

(વાઈ. પી મી ફ્રી મોત્સેનાં લખાણના
બાધાન્તરને આધારે)

૫

માણસની લલાઇ :—

મે'ગલ્સે (મેન્ચસ) ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં થઇ ગયો. માણસની જિમ્મી દરેકે ઇનુ' બનુ' કરવા માટે હોય છે, કેમકે માનવસ્વભાવમાં બલમનમાઇ રહેલી છે. પણ તે બહુ કરી શકતો નથી; અને તેમાં તેના સ્વભાવનો દોષ નથી. કરુણાની અને શરમની લાગણી દરેકમાં રહેલી છે.

સાચા
માણસ
કાણ ?

કરુણાની લાગણી એ જ માનવતા (yea) કહેવાય છે. શરમની લાગણી ન્યાય (justice) કહેવાય છે. ખીન તરફ માન રાખવાની લાગણી એ યોગ્યતા કહેવાય છે. સાચું-ખોટું પારખવાની શક્તિ (li) એ વિવેક કહેવાય છે—તે ચુદ્ધિ છે. (chi)

કરુણાની
લાગણી :

*

માણસાઇ, ન્યાય, યોગ્યતા, વિવેક એ ગુણો બહારથી આપણા સ્વભાવમાં આવતા નથી; તે જન્મથી જ હાજર હોય છે. માત્ર માણસોને તેમનું જ્ઞાન નથી. તેથી કરુણાની લાગણી વગરનો માણસ ખરો નથી. શરમની લાગણીવગરનો માણસ તથા પૂજ્ય ભાવ અને વિવેકવગરનો માણસ તે ખરો માણસ નથી.

જન્મસિદ્ધ
ગુણ :

ચાગત્સેનો શંકાવાદ (Scepticism) ।

જોપરી (૧) ચાગત્સેએ એક દિવસ રસ્તામાં એક જોપરી (skull) ને જોયું. તે સડી ગયેલી હતી; તેપણ તેની આકૃતિ એવી ને એવી મનભૂત હતી. તેને પોતાની આબૂકવડે મારીને તેણે કહ્યું, "તું કોઈ દ્રવ્ય અને સત્તાનો લોભી માણસ હોઈશ અને તેથી તારી આવી દશા થઈ છે. તું કોઈ રાજ્યદારી પુરુષ હોઈશ જેણે આખા રાજ્યને ખાવમાલ કર્યું હશે અને પૂઝી લગામમાં તું મરી ગયો હોઈશ. તું કોઈ નીચ માણસ હોઈશ, તું કોઈ બીખારી હોઈશ. બૂખ તરસથી પીડાઈને મરી ગયો હોઈશ. અથવા તું લડપણથી આવી દશા પામ્યો હોઈશ—"

સ્વપ્નમાં
વિચાર-
પડ્યા

આટલું કહી ચાગત્સે તે જોપરીને પોતાના માથા નીચે ઓસિંકા તરીકે મૂકીને સૂઈ ગયો. રાત્રે તેને 'સ્વપ્ન' આવ્યું. તે જોપરી સજીવન થઈને કહેવા લાગી, "તમે ખરું કહો છો. પણ જે તમે કહો છો તે માત્ર આ દુનિયાને લાગૂ પડે છે, અને માનવીનાં દુઃખો વિષે તમે કહો છો. માત્ર પછી એવું કંઈ હોતું નથી. તમારે મોન વિષે કંઈ જાણવું છે ?"

ચાંગસેએ જા ખાડી ત્યારે તે ખોપરી બોલીઃ, “ જોત પછી કોઈ ઉપરી નથી; ને કોઈ તાબેદાર નથી. ત્યાર જુદી જુદી નવુઓ-શિશિર, સુસન્ત, મુખ્ય અને વર્ષા-ત્યા આવી શકતી નથી. અમારો વાસ અનન્તકાળ સુધી છે. હું જે સુખ ભોગવું છું તે એકે રાજાના સુખ કરતાં પણ વધારે છે ”

મૃત્યુની
વેલ પાર:

ચાંગસેને ખાતરી થઈ નહિ; અને તેણે કહ્યું, “ જો હું ખવરને સમગ્રવું કે આ-આણસને ફરીથી સજીવન કરો ને તેને તેનાં માખાપ તથા પત્ની પાસે જવા દો, તો તમને એ ગમશે ? ”

માનવ-
સુખની
વૃદ્ધતા:

આ સભળી તે ખોપરીએ પોતાની આજો ઉધાડી ને કોધથી ભર્ષા ચઢાવીને કહ્યું, “ રાજા કરતા વધારે મોટું સુખ તજી માનવીનાં દુઃખો ભોગવના હું કેવી રીતે પાડો જાઉં ? ”

તે મહાન દૈવસ ગુરુ (ચાંગસે) એક દિવસ કરાઈખાના પાસે આવ્યો અને તેણે કુછરને કહ્યું, “ તારી કતલ સામે તું શા માટે વધી લે છે ? હું તને ત્રણ માસ સુધી ખોરાક ખવરાવીને જાડો કરે છું હું દસ દિવસ સુધી સંયમ પાળું છું ને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરું છું હું તારે માટે કુમળું ધાસ પાથરું છું. અને તને યજ્ઞવેદિની કાતરેલી રઠાખીમાં ચૂકું છું. તો તને મંતાપ થતો નથી ? ”

કુછરનું
દષ્ટાન્ત

પછી કુછરનાં દષ્ટિબિન્દુથી તેણે વિચાર્યું, “ કુશાકી ખાઇને જીવવું તે સારૂ; પણ કસાઈખાનામાં મિષ્ટાન્ન ખાઈ આખરે મરી જવું તે સારૂ નથી. ”

કાર્તિકવ્યુ
મૃત્યુ
છદ્

પછી પોતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરી તેણે કહ્યું, “જીવતા હોયએ ત્યાં સુધી માન મેળવવા મટિ, રણસંઘામમાં મરવું સારું છે, ફાંસી આપનારના હાથે મરવું નહિ.”

આમ વિચારીને તેણે કુક્કરનું દૃષ્ટિબિન્દુ તરછોડી કાઢ્યું અને પોતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનું જ પસંદ કર્યું—પણ તે કુક્કર જોવા નથી શકતો ?

(એચ. એ. જીક્ષ્મકૃત જાપાન-તરમાથી)

કૌન્દ્યુશિઅસના અનુગામી શિષ્યો

(જ) દેગત્સેના પિતૃભક્તિ વિષે વિચારો :—

આપણને આ દેહ આપણા માતાપિતા તરફથી મળ્યો છે. માબાપની આપણા માતાપિતાના વારસાદારી આ સરીરને આપણે અપ- દુઃખ માનપાત્ર કેમ બનાવીએ ? બેદરકારીથી જીવન ગુજારવું એ દીવાલોઃ પાપ છે. રાજક્રોધ, કર્તવ્યભણ્ડતા, મિત્રક્રોધ અને સમર્થાણુમાં પાપ છે. ગાયલાપણુ-એ બધાં પાપ છે. આ પાત્ર કર્તવ્ય કરીએ તો આપણા માબાપને લાંછન ન લાગે.

(ઝા) પહેલાંના સમયનો ઉપયુક્તતાવાદી

હુન્સે. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સૈકામાં થયો

તમે કુદરતને વખાણો છો. અને તેનું મનન કરો છો. કુદરત તમે કુદરતના મળને તાબે કરીને તેને નિયમમાં કેમ નથી પૂજવા રાખતા ? તમે તેની આજ્ઞા માનો છો; તેના ગુણગાન કરો છો; કરતાં નરા પછુ તેના કાર્યને વચ્ચે કરીને તેનો ઉપયોગ શા માટે નથી કરતા ? કરવા તમે ઋતુઓ તરફ પૂજ્યભાવ રાખો છો અને તે માટે રાહ જોતા થોડાં છે; પછુ તેને થોડાં કામકાજ કરી તમારી પ્રવૃત્તિઓ વધા- થોડાં છે:

રતા કેમ નથી ? વસ્તુઓના ગુણ જોઈ તમે વિશ્વમય પામે છે. પણ તમારી શક્તિનો વિકાસ કરીને તમે કુદરતના સ્વરૂપમાં તેને કેમ નથી ફેરવતા ?

કુદરતનાં જળની વસ્તુ વિષે વિચાર કરવા કરતાં તેની અવસ્થામાં વધારો કરવો તે સાઈ છે. વસ્તુનું મૂળ કારણ તપાસવા કરતાં, તેમની પ્રતિબંધના કરીને નવી યોજના કરવી સારી છે. માણસજાતને વિસારી મૂકીને, માત્ર કુદરતનો વિચાર કરવો તે કુદરતની વિરુદ્ધ વર્તન છે.

(૬) “હાનુ ફી” ના રાજસત્તા વિષે વિચારો :—

(તે ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત સૈકામાં થયો)

સ્તમ્યને જોળણા: ડાહ્યો માણસ જૂના ગિવાજનું અનુકરણ કરતો નથી. અને હંમેશાં મિદ્ધાન્તો પોતાની સામે મૂકતો નથી. તે પોતાના સમયના સંજોગો તપાસે છે અને તેમને બંધબેસતું થાય તેવું વર્તન કરે છે. વખત પ્રમાણે કાયદાઓ ચોજવામાં આવે તો રાજ્ય સાફ કહેનાય છે. સક્ષમ વિચારણા કરવી એ પ્રજાનું કામ નથી. સામાન્ય અક્ષયથી કામ કરવું.

(૬) પ્રગતિ ખરી છે; વિકાસવાદ નહિ. (હુનથિંગ)

પ્રગતિ- માનવજાતે જે પ્રગતિ કરી છે તે અન્ધ અને અચેતન મનુષ્ય તરવેના વિકાસથી થયેલી નથી. જ્ઞાનપૂર્વક અને શુદ્ધિની સાધ્ય છે: દોરવણીથી જ પ્રગતિ સાધી શકાય છે.

(૭) સંસાર—વ્યવહારી માણસો વિષે ચેન હુ અંગના વિચારો:—

સંસારી વ્યવહારી માણસો પોતાની શક્તિની પતરાણ કરે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમની અક્ષમ એક નાના બાળક જેવી હોય છે. છેતરવામાં તેમની લુચ્ચાઈની વાતો કરી તેઓ ફસાય છે; પણ જીવનના અંતિમ ખ્યેય વિષે તેમણે કદાપિ વિચાર કર્યો હોતો નથી. એક નાના પાણીના પ્યાલામાં સૃષ્ટિના સર્જનદારનું પ્રતિબિમ્બ જે ગહનવાદી તત્ત્વવેત્તા જીવે છે તે વિષે એવી વેપારી-અક્ષમવાળાને શું સમજાય ? તત્ત્વદર્શી પુરુષ વિચારક પ્રકૃતિની પાંખથી જીડી જીડીને, એક અધિકારી પરખાવે પામે છે.

સંસારીની દષ્ટિ અને પરબ્રહ્મ-ચિંતન :

(ક) લડાઈનું મૂલ્ય :—

લડવાયો સુંદર ટેકરીઓ અને નદીના રેતાળ પ્રદેશને લડાઈનું, કદૂપુ મેદાન બનાવી દે છે. ત્યાં રહેનારા એકુતો ત્યાં ધાસ જીગાડી શકતા નથી. અનાજ વાવી શકતા નથી; અને ત્યાં બાળવાને લાકડાં મળતા નથી. છંકાઓ, માંન અકરામ અને સત્તાના લોભથી ઐરામલા ભાષણો અને ગમતો નથી. એક વિજેતાની કીર્તિ ફેલાવવા માટે બિચારા દસ હજાર ગરીબ સૈનિકો પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપે છે. !

યુધ્ધના શાપ :

(ખ) ગરીબોની કામળી

(પો. ચૂર્ષ. ઇ. સ. જૂઠા સૈકામાં થયો)

હંડીથી પીડાતા ગરીબ લોકોને મદદ કરવા હું શું કરું ? કેમ એક ગરીબને આપણે એક કામળી આપી, તેના જીવ બચાવીએ, એટલું જ બસ નથી. દસ હજાર શીટ લાંબી એક કામળી હોય અને આખાવ શહેર ઉપર પથરાઈ જાય તો કેવું સારું ?

ગરીબોની કથા :

૮.

કૌન્કયુશિઅસના અનુગામીઓએ ઐહોની કરેલી ટીકા.

(હાનયુએ હીનત્સંગને સંબોધીને કહેલું છે; ઇ. સ. ૮૨૦)

પરદેશી “ચીનમાં સ્થપાયેલો બુદ્ધ ધર્મ” પુરાતન નથી; પડતીના
ધર્મ સા સમયમાં તે પરદેશથી આવેલો છે. ન્યારે કૌત્સુએ યંગવંશની
માટે સ્થાપના કરી ત્યારે તેણે ચીનમાંથી ઐહોને હાંકી કાઢવા યત્ન
યાળવો ? કર્યો હતો; પણ તેના પ્રધાનો જેઓ પુરાતત્ત્વ જાણતા નહોતા
તેમણે તેમ કરવા ના પાડી. દેશને સુધારવાનું આવું સરસ
કામ ત્યા માટે ન કર્યું ? આ વાતનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને
પેલા પ્રધાનો ઉપર બહુ ક્રોધ ચઢે છે.

હોહપ્રિય “આપ તો સ્પષ્ટ જોઈ શકો તેવા પ્રાણ (lamb) છો. અને
થવા આપના જેવા કોઈ રાજકર્તા યથા નથી. આપના રાજ્યારોહણ
હોહન્દેમને સમયે આપે હરમાન કાઢેલું કે હવે ઐહોએ નવાં મંદિરો બાંધવા
ચોપવા નહિં. પણ હાલમાં હું કાંઈ બીજું જ સાંભળું છું. મેં
ઠીક છે ? એમ સાંભળ્યું છે કે બુદ્ધના હાડકાંનો અવશેષ લાગ બહુ માન-
પૂર્વક લાવીને આપ રાજ્યમાં સ્થાપવાના છો. , આપ તેમાં

માનતા નહિ હો; તેમ છતાં કદાચ લોકોને પ્રિય થવા આપ તેમ કરવાના હશે.

“પણ આથી ગામડીઓ કહેશે કે રાજ્ય જેવો દેવાંશી પુરુષ પણ યુદ્ધના અવરોધને માનસહિત પધરાવે છે; તો આપણે તેને ન પ્રજિયે? પછી તેઓ કપૂર સળગાવશે, ધૂપ કરશે અને પોતાના આંગળાં દાઝી જાય તેની પણ દરકાર નહિં રાખે. તેઓ મંદિરમાં ટોળે ટોળાં મળીને જશે, પોતાની માલમત્તા પૂજારીઓને ભેટ આપશે; અને તેઓ માનશે કે એ રીતે પાપમાંથી છુટી મોક્ષ મેળવાય છે.

યુદ્ધના
અવરોધની
પૂજા :

“આથી આપણી પ્રજાની નીતિમાં બિમાડ વધે છે, અને આપણે પરદેશી લોકોની દૃષ્ટિમાં હાસિયાત્ર યજ્ઞને છીએ. કેમકે આપણે એમ જંગલી મનુષ્યને માન આપીએ છીએ; તે આપણી ભાષા જાણતો નહોતો, આપણા મહાન સંતપુરુષોએ વિષે કંઈ જાણતો ન હોતો. ને તે પિતૃભક્તિનો વિરોધ કરતો હતો, એવા એક માણસને સૂઝા હાડકાંના કકડો આપને ભેટ ધરવામાં આવે તે આપ કેમ સહન કરી શકશો? હું આપને વીનતી કરી છું છું કે આપ તે એક હલાલને સોંપી લો, અને કહો કે સળગતા અગ્નિમાં એ હાડકાંના કટકોને સળગાવી નાંખ; એ રીતે આ પાપનું મૂળ આપ જડમૂળથી જીખેડી શકશો; એમ કરશો તો જ આપ આપની પ્રજાને આડે રસ્તે જતી અટકાવી શકશો. ધારો કે યુદ્ધને આ વાતની ખબર પડે—અને તે આપણી સામે યુદ્ધ કરવા મેદાને પડે તો બધી જવાબદારી મારે માથે છે. બલે તે મારી ઉપર વેર લે. ।”

બૌદ્ધધર્મ
સામે
બળાપો :

(એચ. એ. શુક્લે ઉપર ભાષાન્તરમાંથી)

૯

હૈન્યુશિઅસનો વસ્તુ-સત્યવાદ (Realism)

સુ હી (ઇ. સ. ૧૧૩૦-૧૨૦૦)

કુદરતના નિયમોનું માનવ-સ્વભાવમાં દર્શનઃ દૂર દૂરની ખાલી વસ્તુઓ વિશે વાતો કરવી નહિ; જો આપણે 'તાઓ' (કુદરતી નીતિ નિયમ) નું સત્ય જોવું હોય તો આપણે જે રસ્તે જવું જોઈએ તેની પ્રેરણા તથા મુશ્કેલી અંદરથી જ મળે છે. જે જે સાધનોથી આપણે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર પડે છે તેને બધાં સાધનો આપણે મેળવી શકીએ; અને તે મેળવવાં જો આપણી ફરજ છે. આપણે તે માટે ખરી તત્પરતાથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મધ્ય-માર્ગનું અવલંબનઃ દરેક બાજુમાં છેદની હદ છોડી દહને 'મધ્યસ્થ માર્ગ' લેવો જોઈએ. નીતિનિયમના પાલનથી જ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. જે અંતઃકરણમાં સ્થપાઈ ગયેલું છે તે સફળતા છે. આપણા મોટા ભાગ કે પિતાની આજ્ઞા પાળીએ તે પહેલાં આપણા હૃદયમાં સ્થપાયેલો પૂજ્ય ભાવ જો જ સફળતા છે.

પ્રેમ તથા સત્યનિષ્ઠાઃ પ્રેમ જો જ પ્રેમનું મૂળ કાળજી છે. પૂજ્ય ભાવ પ્રેમનું મુદર સ્વરૂપ છે. સત્ય વર્તન જો ન્યાયશુદ્ધિનું ગણ્યું સ્વરૂપ છે.

સારાસારનો નિર્ણય કરવો એ જ ડહાપણ કહેવાય છે.

સત્યનિષ્ઠા એ સાચી વસ્તુ છે, માણસની હાજરીમાં અને સત્યનિષ્ઠાઃ તેની ગેરહાજરીમાં એકસરખું પર્તન રાખવું એ સત્યનિષ્ઠા છે. અસત્ય સાથે કોઈ સંબંધ ન રાખવો અને પોતાને કોઈ હેતરે નહિ તે જોવું એ સત્યનિષ્ઠા છે; અને આ સદ્ગુણો ધણો પ્રયત્ન કર્યો પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦

વ્યવહારવાદ અને આંતર્રસેરણા.

વાંગ યંગ મિંગ (ઇ. સ. ૧૪૭૨-૧૫૨૯)

લાગણી- માનવજીવનમાં યતા ફેરફાર અને જુસ્સાઓથી વ્યાવહારિક
ઓનો જીવનમાં પરાક્રાશ આવે છે. હર્ષ (pleasure), ક્રોધ, વિષાદ
સુમેળ: અને આનન્દ (Joy) એ બધું જ માનવ-ભિંમિઓમાં આવી
જાય છે. જોવું, સાંભળવું, વાતચીત કરવી, કામ કરવું, ધન
અને માન મેળવવા કે દરિદ્રતા અને નીચતામાં આવી પડવું-એ
બધું જ માનવજીવનની જાતી કે નીચી ભિંમિઓ ઉપર આધાર
રાખે છે. માટે તેમનો ચોખ્ખ સુમેળ અને સંવાદ સાચવી રાખવો
એ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણે આંતર્રસેરણા કરવાની ટેવ
પાડીએ તો લાગણીઓનો સુમેળ સાચવી શકીએ.

કુદરતી કુદરતી રીતે જ હર્ષ, ક્રોધ, વિષાદ અને આનન્દ
વલણ ઉપર માનવીના અંતરમાં પ્રથમ તો પ્રમાણસર હોય છે.
સ્વાર્થ'દ જ્યારે એક વ્યક્તિ પોતાના વિચારો તેમાં ઉમેરે છે ત્યારે
આરોપણ: એ સપ્રમાણતામાં એક કે બીજી બાબતને ટાળવું નમે
છે. તેથી સ્વાર્થ જન્મ પામે છે. પોતાની જાતને તામે

કરવામાં માણસે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. 'વાસનાને જડમૂળથી કાઢવી જોઈએ. રહેજ પણ ભાગ બાકી રહી જાય તો દરેક જાતનાં દુઃખો પ્રવેશ કરે એ સંભવિત છે.

જો માણસ અવિરતપણે સત્યનિષ્ઠાથી અને તત્પરતાથી આ કામમાં જોડાય તો તેને વાસનાના અને ચિંતાકર્ષણના સક્ષમ સિદ્ધાન્તો સમજાય; જો પોતાની જાત ઉપર સંયમ મેળવવા તે પ્રયત્ન કરે નહિ તો હંમેશાં એ નીતિનિયમની વાતો કર્યા કરશે; પણ તેને સદૃશ્યનો ખ્યાલ આવી શકશે નહિ—અને વામનાનો સિદ્ધાન્ત સમજશે નહિ.

સંત પુરુષો “સંત” સાથી કહેવાયા ? તેમના મનમાં પ્રશ્નરહિત નીતિનિયમો ચિરસ્થાયી રહ્યા છે, અને વૃત્તિઓના જુરસાઓ તેમને આડે માર્ગે લઈ જઈ શક્યા નથી, તેથી તેઓ ‘સંત પુરુષ’ કહેવાયા.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં કીર્તિની અભિલાષા બહુ હોય છે. કેળવણી એટલે કુદરતી નીતિનિયમની સ્થાપના અને અતિશય જુરસાઓનો નાશ. આપણા મનમાં જે કુદરતી સદ્ભાવ હોય છે તે આપણા જીવનનું ધોરણ બને છે. જે વિચારો માથા હોય તોપણ તે આંતર-ચક્રરણથી આંતરના અવાજથી સમજાય છે; અને જે વિચારો ખોટા હોય તો તે ખોટા તરીકે પણ સમજાય છે. તમારે એ આંતરચક્રિતને અંધ કરી દેવી નહિ. તેને ઝુંગળાવવી નહી. પણ, હંમેશાં તેની દોરવણીથી આગળ ચાલવું; આંતરનો અવાજ સાંભળવા સાધવો રહેવું.

જો તમે તમારું હંમેશનું કામ ત્યજી દો, અને માત્ર અભ્યાસ કર્યા કરો તો તે નિષ્ફળ છે. સંત પુરુષ થવા માટે સદૃશ્ય તરફ ખૂબ પ્રીતિ રાખવી જોઈએ. જેમ દરેક માણસ સારા

આત્મ-
સંયમ;

‘સંત’
કેમ
કહેવાય ?

‘આંતરનો
અવાજ’
સાંભળો :

સદૃશ્ય
પ્રત્યે પ્રીતિ
કેળવો :

સારા ચિત્રો અને રંગીન વસ્તુઓને માહે છે, દુર્ગન્ન જોઈ દરેક માણસ મોં જગાડે છે તેમ, પાપ જોઈને સાધુ પુરુષો મોં જગાડે છે.

‘અહંકાર’- માનવજાતના મોટો રોગ અહંકાર અથવા ગર્વ. રૂપી રોગ: જે વ્યક્તિ ગર્વ રાખે છે તે પુત્ર તરીકે અને મિત્ર તરીકે સાચી ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ થાય છે. હી ઝોન અને ટાન ઝ્યુ જેવી અધોગતિ પામ્યા તેનું કારણ તેમનો ગર્વ, માણસનું મન આરંભથી જ પોતાની મૂળ દશામાં હોય છે; તે વખતે તેમાં સત્યદષ્ટિ હોય છે અને સ્વાર્થનો અંશ હોતો નથી. સ્વાર્થને હૃદયમાં જરાય સ્થાન આપવું નહિ; કેમકે તેમાંથી ગર્વ પ્રગટે છે.

નમ્રતા : અસહના સાધુ પુરુષો નિઃસ્વાર્થી હતા. તેથી તેઓ મહાન થયા, તેથી તેઓ નમ્ર થયા. નમ્રતાથી ધણા ઊંચા સદ્ગુણો પ્રગટે છે, ગર્વથી ધણા દુર્ગુણો જન્મ પામે છે.

સાચું જ્ઞાન જોને સત્ય જ્ઞાન થયું છે તે કદાપિ સત્ય આચરણ કર્યા વિના રહેશે નહિ. જ્ઞાન હોય અને આચરણ સારું ન હોય તો આપણે સમજવું કે તેના જ્ઞાનમાં જ ક્યાંય છે; કેવું વર્તન રાખવું એ સાધુ પુરુષો શિખવી શકે છે. તેમાં કુદરતી વલણને અનુસરવાનું હોય છે, માત્ર મનન કરવાથી એ સમજવું નથી.

સદાચારનો સત્ય જ્ઞાન થાય એટલે તુરં જ સદાચારનો આરંભ થવો જોઈએ; કામ કરવામાં જ જ્ઞાનની સમાપ્તિ છે ને સદ્ગુણ કેળવવા માટે જ તે જોળવવું જરૂરી છે.

(એક. ૯. હેન્કે કરેલા ભાષાન્તર ઉપરથી)

૧૧

બુદ્ધધર્મીની પ્રાર્થના.

એક સાધુ (શ્રમણ) નું આદર્શ કુટુંબ:

માતા એ જ સત્યપ્રેમા; પિતા એ જ ઉપદેશની ખરી પ્રતી-
 થતા. જન્મતર્ક સદ્ બ્રાણ્યો તાર્ક મર્ગ છે, તારુ ધર સાધુનું
 નિર્વાણની એકાન્ત શાંતિમા છે. તારો પત્ની આનન્દ સ્વરૂપે છે. કુટુંબ
 તારી પુત્રી પ્રીતિ છે. તારો પુત્ર સત્ય છે-આ એક એવું કેવું દોષ ?
 કુટુંબ છે જે તને સંસારચક્ષુ માથે બાધવું નથી !

—“ હાદીએન ” ૧૯ મા સૈકામાં ખેરીઆર્મા (Korea)
 રહેતો સાધુ.

૧૨

ચીના લોકોનો વિનોદ (Humour)

(એચ. એ. જી. સ્વ. કૃત ભાષાંતરમાંથી)

(અ) એક ચતુર યજમાન

યજમાનની ચતુરાઈ: એક મહેમાન કોઈ એક ગૃહસ્થને ઘેર જમવા આવ્યો. તે ખાણા ઉપરથી જોઈ જ નહિ. બહુ વાર સુધી બેસી રહ્યો. ત્યારે પેલા યજમાન ગૃહસ્થે એક ટીકાર કરી :—“ પેલા જાડ પર બેઠેલું પંખી તમે જુઓ છો ? હું હમણાં એ જાડને કુહાડી વડે કાપી નાખીશ, તે પંખીને પકડીશ અને પછી આપણે એઉં સાથે તેનો આહાર કરશું.”

પેલા મહેમાને જવાબ આપ્યો: “ સારું. પણ મને લાગે છે કે તમે જાડ કાપશો ત્યાં પેલું પંખી તો ક્યારનું જીડી જશે.”

યજમાને કહ્યું: “ ના, ના. તે પંખી મૂર્ખ છે. તેને જવાના વખતની સમજણ નથી ! ”

(ગા) એક અકુશળ મહેમાન

મહેમાનને અવિવેક: ખાવાનાં બધાં વાસણુ ખાલી થયાં હતાં. સાંજનો વખત હતો તે અંધારું થવા આવ્યું હતું. મહેમાન બોલ્યા,

“આપણે હવે જતી (દીવા) કરીએ તો સારું.”

યજ્ઞમાને જવાળા આપ્યો, “હજી જરા વહેલું છે.”

મહેમાને કહ્યું “તે ગમે તેમ હોય; પણ યાજ્ઞીમાં કંઈ દેખાતું નથી !”

(૬) એક સારો ગણિતશાસ્ત્રી

એક ધનિક માણસે એક કંજૂસને કહ્યું, “જો તને માર કંજૂસનું
મારીને મારી નાખવાની તું મને છૂટ આપે તો હું તને એક હજાર ગણિતઃ
રૂપિયા આપું.”

ત્યારે તેણે કંજૂસે કહ્યું, “જો તું મને અધમૂલો કરે, અને
હજારના અર્ધા, પાંચસો રૂપેયા આપે તો તારી વાત હું કબૂલ
રાખું છું.”

તેણે મળતા હોય તો અધમૂલો થવા સુધીનો માર ખાવાની
પણ તેની તૈયારી ખરેખર અજબ છે !

એચ. એ. હલ્સ કૃત ભાષાત્તરમાંથી.

૧૩

લોકોક્તિઓ (ચીનની)

ચીનની લોક-માન્યતાઓ
જો કાંઈ ઊકરાની આગળાઓ ઊકરી જેવી નાણુક હોય
તો તે પોતાનું શુભરાત સહેલાઈથી ચલાવશે.

*

જો કાંઈ ઊકરીનો ચહેરો ઊકરા જેવો હોય તો તેનો દમામ
અને માનમરતબો અનુપમ રીતે સચવાશે.

*

શરીર મોટું હોય અને માથુસ મૂર્ખ ન હોય તો તે શરીર,
એક મોટા ખબનો છે !

*

માખાપને ઊકરાં ન હોય તો ચાલે, પણ ઊકરાને માખાપ
ન હોય તો ચાલે જ નહિ.

*

ઊકરાં ઉપર હેત રાખનારાં માખાપ ધણે ઠકાણે જડે છે;
પણ માખાપ ઉપર હેત રાખનારાં ઊકરાં થોડાં જ હોય છે.

*

બાપ મોટો ન્યાયાધીશ હોય તોપણ પુત્ર તેના વિના ચલાવે છે, પણ માતા બિચારી શિખારણ હોય તોપણ પુત્રને મા વિના ચાલશે નહિ !

*

દયાનાં દ્વાર ઉઘાડવાં સહેલાં છે, બંધ કરવાં કઠણ છે.

*

દૂરથી આપણે માણસવિષે, તેનાં કપડા ઉપરથી મત બાધીએ છીએ, પણ તે નજીક રહેતો હોય ત્યારે તેના ચુણ ઉપરથી મત બાધીએ છીએ,

*

જે માણસનો ચહેરો બહાદુર અને દેખાવડો હોય છે તે કોઇ દિવસ ખાણના મેળાવડામાં ભૂખ્યો રહેતો નથી.

*

જેનો ચહેરો નમ્ર અને સાંત હોય છે તેની ચાળીમાં લાગ્યે જ ખાવાનો ચમચો પડે છે, અને તેની ઉપર કોઈની નજર પણ લાગ્યે જ પડે છે.

*

વાહણી આવે ને જાય, પણ વર્ષાં તો રહે છે.

*

જેને જાંઘ નથી આવતી તેને પચારી ખૂંચે છે.

*

જે પાણીમાં વહાણ તરે છે તેમા જ તે આખરે ડૂબે છે.

*

તલવારથી અગ્નિ સંકરવો નહિ.

*

પોતાની માલગિલકત વધારીને જે સંતોષ મેળવવા ઇચ્છે છે તે માણસ અગ્નિને શાંત કરવા ધાસનાં તથુખલાં નાંખે છે. ધાસથી અગ્નિ વધે છે; તેમ, મિલકત વધવાથી લોભ વધે છે.

*

કપડાંમાં નવી જાતભાત માન પામે છે; પણ માણસોમાં વૃદ્ધાવસ્થા માન પામે છે.

*

એક ગાયમાંથી બે આમડાં બેંચી શકાય નહિ.

*

લશ્કરી ચાણાથી એક માઇલ દૂર રહીએ અને તીરની અણીથી એક વાળની સૂક્ષ્મ જાડાઈ જેટલા દૂર રહીએ — એ બેઉ સરખું જ છે. બન્નેમાં સરખું જોખમ છે.

*

એકે સોમને બેઉ બાજુ અણીઓ હોતી નથી.

*

પરમાર્થ કરવાથી જે આનંદ થાય છે તે કદાપિ ઘટતો કે, પ્રસાદો નથી.

*

આણ (plum) ઉપર ફક્ત નજર નાંખવાથી જીભને તેનો સ્વાદ લાગતો નથી.

*

નદી ઉપર જઈને માછલાં પકડવાના ખાલી મનોરથો કરવા કરતાં, ઘેર જઈને એક જાળ જનાવવી એ વધારે સારું છે.

*

જો નદીનો પ્રવાહ વેગવાળો ન હોય તો માછલી હમંગ મારી શકતી નથી.

*

ઉપર આપેલી લોકોકિતઓ ઉપરથી, ચીની પ્રજાનાં સ્વભાવ-લક્ષણોનો સારો પરિચય થાય છે.

સ્વભાવ-
લક્ષણોનો
પરિચય :

પહેલો યુગ : પહેલો પ્રાચીન યુગ : ઇ. સ. ના સાતમા સદી સુધી
 ઇ. સ. ૭૦૦ બાદ્ય છે. તેની શરૂઆત તો બધા પ્રાચીન કાળમાં અને
સુધી : લોકસાહિત્યના જમાનામાં થઈ હતો. તે સમયના પ્રમાણભૂત
 પુરાવા થોડા જ છે. દરનકિયા માટે કેટલાક પદાર્થો જે પ્રાચીન
 જાપાનમાં હતા તેવા ચીનમાં અને કોરીઆમાં પણ હતા.
 જૂની દંતકથાઓ, પ્રાચીન ગીતો અને સ્તોત્રો (સ્તુતિઓ) વગેરે જાપાનમાં મળી આવે છે.

પ્રાચીન જાપાનીની માન્યતાઓ તે જોતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને લાગે છે એ લોકો
 મોજા છે અને પોતાના કેસરું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય જોઈ મગ્ન
 માણે છે. અગ્નિદેવનો કોપ મટાડવાને, મરકી જેવા કુષ્ટ
 રોગોમાંથી બચવા માટે તંથા જમીનમાંથી સારો પાક મેળવવા
 માટે તેઓ ધર્મનો આશરો લે છે. હજી સુધી તેઓ ધાર્મિક
 વિધિઓ તથા નૈતિક પવિત્રતાનો બેદ સમજતા નથી; અને
 આ પુસ્તકમાં આપેલાં અવતરણો ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ
 સમજાયે.

ધાર્મિક રૂઢિઓ : જ્યારે અધિકારી વર્ગો વસન્તોત્સવો જિજ્ઞેસુ તથા ધર્મગુરુ
 ઓના પવિત્ર મંત્રોનો જાપ કરે ત્યારે દેશના બધા યુનાઓ અને

પાપ ધોવાઈ જાય છે; અને પછી દેવતાઓ તેમને આ દેહ-
સહિત સમુદ્રને જેસે પાર વિશાળ મેદાનમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં
તેમનો નાશ થાય છે. મોત, સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ, બાળકનો
જન્મ વગેરે બાબતોમાંથી એક જાતની અશુદ્ધિ પેદા થાય છે; ને
તે મટાડવા માટે સ્નાન, ધાર્મિક સંસ્કાર તથા ધર્મગુરુઓ
(પાદરીઓ) મારફતે યથેચ્છા ધાર્મિક વિધિઓ કરવા પડે છે.

બીજા ધર્મોમાં આવું છે; અને જાપાનમાં પણ એવા ધાર્મિક
રિવાજ, દેવતાઓ અને તેમના પાદરીઓને ખુશ કરવા આવા
ધાર્મિક વિધિઓમાં નાચ અને ગાયનો રાખવામાં આવે છે.
પછી આવી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વ્યવસ્થા લાવવા માટે મુદ્દત
જાણુનાર જોષીઓ અને દીક્ષા મેળવેલા ધર્મગુરુઓની જરૂર
પડી; ને ધીમે ધીમે એવા વર્ગો જોવા થયા; તેમને જાપાનના
લોકો “ બિ ” (bi) અથવા “ ગિહ્સ ” (gyōshi) ‘ પવિત્રતા
સાચવનાર મંડળ ’ એવું નામ આપવા લાગ્યા.

ધર્મગુરુ
તથા
જોષીઓની
સત્તા;

આરંભકાળની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જાપાનના લોકોનો
સૌન્દર્યપ્રેમ તથા ધર્મપાત્રનથી પવિત્ર થવાનો નિશ્ચય દેખાઈ
આવે છે. એટલું જ નહિ, પણ રાજા તરફ અને દેવતાઓ
તરફ આભારની લાગણી સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

સૌન્દર્ય -
પ્રેમ:
“

કુદરતની પૂજા, લાયની લાગણીમાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી; પણ
તે અમુક પ્રશસા કરવાની કોઈ લાગણીમાંથી જન્મે છે; તેથી
તેને આપણે વહેંચી અથવા જૂઠી માન્યતા તરીકે કલકી ગણવી
ન જોઈએ. જાપાનના મૂળપુરુષો કેટલાંક સર્પ અને ચંદ્ર જેવાં
બળવાન અને લાવ્ય તરવો જોઈને તેમને ‘ દિવ્ય ’ ગણતા હતા
તથા તેમની પૂજા કરતા. વાવાઝોડાં તથા ત્રોફાનને દિવ્ય શક્તિ
ગણતા. પાણીના કૂવા તથા રાંધવાનાં વાસણોને ઉપયોગી

પ્રકૃતિ -
પૂજા :

ગણીને પૂજતા; એટલું જ નહિ પણ મોટા પહાડોને, પાણીના ઝરાઓને તથા ઝાડપાન અને પુષ્પોને સુંદર ભણીને વન્દન કરતા હતા.

સૌન્દર્યનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન: આ બધી પ્રાથમિક ક્રિયાઓમાંથી જાપાનના લોકોએ જીવનમાં કેટલાંક સુંદર તત્ત્વો અપનાવી લીધાં છે. કુદરત અથવા નિસર્ગદેવીની પૂજમાંથી કુદરતી સૌન્દર્યનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે; અને એ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન જાપાનના આધુનિક લોકોનું ધર્મ આકર્ષક તત્ત્વ ગણાય છે.

જાપાનની ભૌગોલિક શોભા : એશિયા અને પૅસિફીસિયાની જાગી તળેટી ઉપરથી જાપાની લોકો ઊતરી આવેલા હતા. તેથી તેમને જાપાનની વાંકીચૂકી ખીણો, સફેદ રેતીથી શોભિતા સમુદ્રકિનારા, જાજમાડ અને જાંચાં સાગનાં ઝાડો અને બરફથી ઢંકાયેલા જ્વાળામુખી પરંતુ પર ચતાં ‘ચેરી’ના મ્હોર (cherry blossoms) ધણા આકર્ષક લાગતા હતા; અને તે બધાનું સૌન્દર્ય દેવી બાસતું હતું.

રાષ્ટ્રીય એકતા: તેઓ પ્રથમ નાની નાની ટોળાઓમાં એકત્ર થઈ આવીને સાંકડી ખીણોમાં વસતા હતા; પછી તેમણે ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી; અને સરખા સંસ્કાર અને સમાન શિક્ષણ ઉપર તેમના સંપનો પાયો રચાયો.

જાપાનના અસહ વતનીઓ: પ્રાચીન સમયના જાપાનનાં દરેકરો જોતાં લાગે છે કે આ ટાપુમાં રહેનારા લોકો નીતિસાન હતા, પ્રામાણિક હતા તથા કાયદાને માન આપતા હતા. તેમના સમાજમાં સંસ્કારી ગણાતા લોકો ધાર્મિક વિધિઓનું અને આચારનું પાલન કરતા હતા. ઓઝો ઉલોગી હતી અને સારું ચારિત્ર્ય પાળતી હતી. કેટલીક જગ્યાએ કુટુંબભક્તિ કેવી સરસ હતી, તેનું વર્ણન નીચે આપેલા પ્રસંગ ઉપરથી સમજાશે:

ઓગિન (Ojia) નામના શહેનશાહે ૪ સનના નીચા સૈકામાં આ સ્તવન રચ્યું એમ કહેવાય છે, તે સ્તવન કે ગીત પ્રગટ થવાનું કારણ એ છે કે શહેનશાહનો પુત્ર એક "લાના અંબોડાવાળી કુમારિકા" સાથે પ્રેમમાં પડ્યો, અને શહેનશાહ પણ તે જ કુમારિકાને આહતો હતો. ગીતનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે:—

કુદુમ્બ
બક્તિનુ
દષ્ટાત

“હે પુત્ર, ટેકરી ઉપર હું લસણની કળીઓ વીણવા ગયો હતો. ત્યાં રસ્તામાં નારંગીનું ઝાડ બહુ ખુશબો આપતું હતું, તેને પુષ્પો બેઠાં હતાં માણસોએ તે ઝાડની નીચી ડાળીઓ તોડીને પાપમાલ કરી હતી. જિંદગીની ડાળીઓ પક્ષીઓએ બેસીને તથા ચૂંટીને ચૂકવી નાંખી હતી. અને તે ડાળીઓના ઝુમખામાં વચ્ચે એક કુમારિકા ઘરમાતી મુખત બેસી રહેલી હતી. હે પુત્ર, તારે માટે તે કુમારિકા પુષ્પિત યજ્ઞો-વિકસન્ને ।”

સ્તવનમાં
રહેલી
લાવના

આમાં એક બળવાન કુદુમ્બલાવના રહેલી દેખાય છે, તે ધીમે ધીમે વિકસીને એક સામુદાય (Samudra) ની જગ્યા સ્વામિભક્તિમાં પરિણમે છે, અને લોકો પોતાના શહેનશાહને વફાદાર રહેતાં શિખે છે.

કેટલીકવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે જાપાનના લોકો એટલા બધા નીતિમાન છે કે તેમને કોઈ નવા ધર્મના સિદ્ધાન્તની જરૂર નથી; અને નવા નીતિશાસ્ત્રની પણ જરૂર નથી. “ધર્મચર-થી ઠરતા રહો અને રાજતખતને માન આપો” —એ સિદ્ધાન્ત સ્વાભાવિક રીતે જ લોકોને બહુ કાયદાકારક છે,

સારુ અથ
નાવવામાં
વતપરતા

તોપણ મધ્યપ્રાન્તોમાંથી તેમણે ધર્મશાસ્ત્રો તથા નીતિશાસ્ત્રો અપનાવવાનું શરૂ કર્યું, અને તેનું એકીકરણ તથા પુનર્ધટના કરવા માંડ્યાં. સમન્વયા પહેલાં પણ કેટલુંક સ્વીકારી લીધું; અને પછી રાષ્ટ્રીય આદર્શમાં ગૂંચી દીધું.

૫૨- જાપાનના ઇતિહાસનું આકર્ષક તત્ત્વ પરસંસ્કારને પોતાના સંસ્કારને કરી લેવામાં રહેલું છે; અને ઇસ્વી સનના આઠમા સદ્કામાં કોન્જી (Kōjiki) અને નિહોન્ગ (Nihongi) ના સમયમાં જાપાને પરસંસ્કારને ગૂંચી દેવા જૂતકાળનાં કેટલાંક લખાણોનું પુનરાવર્તન કરેલું છે; તેમાંથી જૂનું કેટલું છે અને કેટલું પાછળથી ઉમેરેલું છે—તે નક્કી કરવું અધરુ થઈ પડે છે.

સામાજિક પવિત્ર કરવાના ધાર્મિક વિધિ બહુ જ જૂના છે; અને તેમાં કહેલાં પાપ (ગુનાઓ) નીતિની દૃષ્ટિથી તથા અધાર્મિક વર્તનથી નમ્મી કરેલાં દેખાય છે. મુસાનોવો દેવનાં પાપો, સેન્સમ કહે છે તે પ્રમાણે, ખેતીવાડી ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર દરેકાં જાતિને ધૃષ્ટારપદ લાગે તેવા છે. દાખલા તરીકે જૂનું યાકુદી લોકોની દૃષ્ટિથી જોતાં, પોતાના પાડોશીની જમીનની સીમારેખાઓ તોડી નાંખનાર માણસ પણ પાપી ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે જાપાનીઓએ મુસાનોવો દેવને સમાજનું દિવ બગાડનાર, ઝાંઝરનાં ખેતરોમાં વચ્ચે રાખેલી નિશાનીઓ તોડી નાંખનાર તથા તેમાં વહેણું પાણી આડે માર્ગે વહેવડાવનાર એવાને મદાપાપી કહેતો છે.

મદાપાપી જે લોકો કબરને અપવિત્ર કરે કે ગૃહની પવિત્રતા બગાડે તેઓ, માણસ તરીકે પાપીની કોર્ટમાં મૂકાય છે. આ પ્રાયશ્ચિ

વિચારે જાપાનમાં ચાલે છે. શિન્ટો (Shinto) એ કહેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પવિત્રતા મૂળરૂપે હોય છે, અને શિન્ટો (Shinto) એ ચલાવેલી માન્યતાઓમાં ફળદ્રુપતા (fertility) પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય હેતુ હોય છે.

પહાડોથી જરપૂર આ ટાપુમાં આવીને આક્રમણ કરનાર ડાંગરના
ટીળાએ પ્રથમ તો જોઈએ તેટલું ધાન્ય એટલે કે અનાજ દેવ 'ની
જિગડવા ધણા સખત પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ પ્રાથમિક આરાધના
જરિયાન પૂરી પાડવા ધર્મની સહાય લેવી પડી હતી. ડાંગરનો
દેવ (Inari) ઈનારી સર્વવ્યાપક છે. પાક જિતરે ત્યારે
જાપાનમાં લિંગપૂજા (phallic worship) ચાલુ થાય છે.
જાપાનમાં પહેલના ધર્મ તપામિયે તો તે કુદરતી તત્વોની જ
આરાધના છે

ત્યાંના મૂળકુટુંબો ઇશ્વર તરફથી જિતરી આવેલા છે એમ પિતૃદેવો
મનાય છે, પણ ખરું જોતાં તેઓ ચિના (Chinese) પાસેથી લેવે :
પિતૃપૂજા શિખ્યા હતા. પૂર્વજોને દેવ માની પૂજવાનું ચાલુ
રાખતા હતા “ દેવને જ પોતાનો પૂર્વજ (પિતૃ)
માનવો ”—એ જાપાનીઓનો સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વજને
(પિતૃને) દેવ માનવો ” એ ચિના લોકોનું ધર્મસૂત્ર છે.

પૂજામાં પવિત્રતા ઉપર બહુ ધ્યાન એ ચલાવ્યા આવે છે. મંત્ર, ધાર્મિક
જપ અને સ્નાનથી પવિત્રતા મેળવી સકાય છે. ધાર્મિક ક્રિયા અને
ન કરે અને અનીતિ આચરે તેને દંડ કરવાનો રિવાજ જાપાનમાં નૈતિક
ચાલુ થયો હતો ચિના લોકોના આવવાથી તથા ફેરીઆના ' પાપ '.

ધર્મગુરુઓની અસરથી પાછળથી ધાર્મિક અને નૈતિક ગુનાઓ વચ્ચે તફાવત પાડવામાં આવ્યો હતો.

એકતા અને કલાની સાધના : ચિનાઓની અને કોરીઆની અસર થયા પહેલાં પણ જાપાની લોકોએ ઐક્ય સાધ્યું હતું; ને કળાની લાવના ખીલવી હતી. ઐક્ય અને કળા—આ બે તત્વોથી જાપાની લોકોની સંસ્કૃતિનાં બીજ રોપાયાં છે. પહાડી ચિલાઓને તોડી તેઓ સપાટ મેદાન બનાવી શક્યા નથી. તે નદીઓનાં પાણી ખેતરોમાં પૂરપાટ વહેવડાવીને નહેરકામ કરી શક્યા નથી. તેમ છતાં જાપાનનો સખ્ત મહેનતુ ખેડૂતવર્ગ ટકી શક્યો છે. તેથી તેમના સ્વભાવનાં બીજાં લક્ષણો પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સંસ્કાર-માહી નેતાઓ : જાપાનના નેતાઓ (Leaders) જોઈએ તો આપણને સમજાય છે કે તેઓ પરસંસ્કારનાં બીજાં તત્વો અપનાવી લેવા હંમેશાં તૈયાર રહેતા. દરેક બાબતને સરળ અને સહેલી કરી મૂકવામાં તેમની બુદ્ધિ કામે લાગી જતી હતી. ઇતિહાસની પહેલાંના કાળ આશરે ઇસ્વી સનના ચોથા સૈકા સુધી ચાલ્યો, અને પાંચમા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધી ૪૦૦ વર્ષ જાપાને ચીન દેશની સંસ્કૃતિ અપનાવી લેવામાં જ વીતાઈ.

રાજત્વ નામત્વ સ્વામિત્વ : આ સમયે (ચાર સૈકામાં)ને એક મધ્યસ્થ સત્તાને બજવાન બનાવી પોષવામાં, અને બધી જ જમીનની માલિકી રાજ્યની જ છે એમ સમજાવવામાં, ઘણા પ્રયત્નો કરવા પડ્યા હતા; પણ કેટલાક કોમી મતબંદો બિલા થયા હતા. માનવસ્વભાવમાં જડમૂળ નાખી રહેલો સ્વામિત્વનો હક આગળ કરનાર ટોળાઓ એકઠમ બહાર આવી. કુનિવારા, તૈરા, મિમોન્ટો, વગેરે પ્રાચીન

કુદુમ્બોએ એક હજાર વર્ષ સુધી રાજતખ્તને ઘેરી રાખ્યું હતું;
અને દેવ જેવો ગણાતો ચહેનશાહ પણ, વહીવટ કરનાર સત્તા
(“ Krampakya ”) અને ધરકરી સત્તા (Shogun)—એ
બેના વડીલપણા નીચે રહેનારો, માત્ર નામનો રાજા (પૂતળા)
જેવો અર્ધ રહ્યો હતો.

જાપાનમાં કૌન્સુસિઅસનો મત ધરવીસનના આરંભકાળથી
 ધર્મ- પ્રવેશ કરવા લાગ્યો હતો; અને ધરવી સનના ચોથા સૈકામાં
 પ્રચારનો ફારીઆના રાજા ઓજિને પોતાના ધર્મગુરુઓને જાપાન મોકલ્યા
 હતા. શોતોકુ (Shotoku) નામના રાજા કરનાર કુમારે
 જાપાનમાં યૈશ્વમતને અપ્રસ્થાન આપ્યું, તેને સરકારના કાયદા
 તરીકે જાહેર કર્યો. જાપાની લોકો શોતોકુને જાપાનની સંસ્કૃતિનો
 પાથો નાખનાર માને છે. ઇ. સ. ૫૪૩ માં એ જન્મ્યો હતો,
 ઇ. સ. ૬૨૧ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યો. તે સાચી હમાદેવીના
 અવતારસમો ગણાતો હતો.

શોતોકુનો રાજધર્મ તેના કાયદામાં શુદ્ધમત અને કૌન્સુસિઅસનો મત બદલ
 શુદ્ધિપૂર્વક ગૂંથી દેવામાં આવ્યો હતો, અને નોંધવા જેવું છે કે
 લોકોના વલણને અનુસરીને તેમ કરવામાં આવ્યું હતું. અહીં
 ચીના લોકોની પિતૃભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.
 પણ રાજ્યભક્તિનો અર્થ જરા નવીન રીતે કરવામાં આવ્યો
 હતા, અને લોકો કામકામમાં સંપીને રહેતા હતા. તેમાં ચીના

લોકોએ સ્થાપેયો રાજનો હોદ્દો સાચવવામાં આવેલો હતો; અને અધિકારીઓએ પરસ્પર મળીને કામ કરવું જોઈએ—એ વાત ઉપર ખ્યાન જેંઆયું હતું; તેમ જ તેમણે ખૂબ અને સતત કામ કરવું જોઈએ અને ઊતરતા દરજ્જાવાળા નોકરોનો વિશ્વાસ મેળવવો જોઈએ એમ કહેલું હતું.

આ બધું કૌન્દ્યુસિઅસના બોધનાં સારા તત્ત્વોમાંથી અરોઠનાં લીધેલું હતું અને ખીણું કેટલુંક અરોઠનાં નીતિસૂત્રો જેવું છે. નીતિ-
તેમાં, એક—ખીજ તરફ દ્રોણ ન રાખવો, કોઈ ન કરવો, વિશ્વાસ સૂત્રોનો
મેળવવો, આશા પાળવી, પરોપકાર કરવો અને ધર્મ પાળવો ઉપયોગ:
—વગેરે બાબતો કહેલી છે.

આ બધાં દેખીતી રીતે નિર્દોષ જેવાં લાગતા સૂત્રોમાં રાજ્યનો નવા નવા મત ગ્રહ રહેલો છે; કેમકે તેમાં નીચેના દરજ્જાવાળા લોકોએ ધર્મમાં
જિંદા દરજ્જાવાળાને માન આપવું એવું શિખવવામાં આવ્યું છે; રાજસત્તા-
અને જિંદા દરજ્જાવાળાએ નીચેના લોકો તરફ પોતાની દરજ્જા નો ઉદય:
બળવવી જોઈએ—એમ પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે; એમાં
સૌથી ઉપયોગી અને મહત્ત્વનું તત્ત્વ એ હતું કે રાજ્યમાં રાજની
સત્તાનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો અને રાજ
આખા દેશનો માલિક છે એ સિદ્ધાન્ત બેસાડવા ટાપકાની
જરૂર હતી.

આવા બધા રાજ્યોનો વિગતવાર વૃત્તાન્ત આપવાનું શક્ય રાજ્યોનાં
નથી. તેમાંના કોઈ બળવાન હતા અને પ્રજાનું હિત જોતા રાજ્ય:
હતા; તો કોઈ નિર્બળ પૂતળા જેવા હતા અને પ્રધાનનાં વચન
પ્રમાણે જ કામ કરતા હતા.

શૌ મું
રાજની
સમયમાં
ધર્મની
સ્થિતિ:

શહેનશાહ શૌ મું (Shah Jahan) બળવાન હતો. તેના સમયમાં બુદ્ધો તરફ પૂજ્યભાવ હતો અને દેવતાઓની પૂજા થતી હતી; તે બાળ્યત આપણે આગળ અવતરણોમાં જોઈશું. તેમાં રાજા દેવ તરીકે દેખાય છે; ને તે અદ્ભુત શક્તિ તરફ આભાર દર્શાવે છે. તે સાધુઓ તથા સાધ્વીઓને વન્દે છે; બધા ધર્મને માન આપે છે. એટલું જ નહિં ઘણું વડીલોને, દરિદ્ર તથા પાંડિત વર્ગને ખાસ ઉત્તેજન આપે છે. ખેડૂતો તથા તેમની મહેનત તરફ આકર્ષની નજરથી જુવે છે.

સિદ્ધાન્તો પ્રગટાવ્યા હતા તેમ, જાપાનમાં છુદ્ધ મતના પાયા ઉપર કલાવિજ્ઞાન, નવો ધર્મ વગેરે બાબતો ખીની હતી.

લોકો જે રીતે આનન્દ અને મોજમઝા માણતા હતા તેમાં ઐશ્વર્ય ધર્મ કદાપિ આડો આવતો નહિ. પણ જે લોકો દુનિયાને દુષ્ટ માનીને મહંવાસી થવા ઇચ્છતા હતા-તેમાં કાઈ કાઈ તો રાજાઓ હતા-તેમને, ઐશ્વર્ય લોકોએ આશ્રય આપ્યો હતો.

વિલાસની
કેપેક્ષા :

કોન્ફ્યુસિયસે પણ નહિં ધાર્મિક હોય તેવી નોખી જાતની અસર કોન્ફ્યુસિયસના મતથી જાપાનમાં થઈ હતી. રાજભક્તિનો તેનો ઉપદેશ લડવૈયાઓ તથા જમીનદારોને પર્મદ પડે તેવો હતો; અને તેઓ વિદ્વાન વર્ગ તથા તત્ત્વચિંતકોના પુરોગામી હતા. તેઓ જાપાનમાં બહેલા આવી ગ્રહેલા હતા.

કોન્ફ્યુ-
સિયસની
જાપાનમાં
અસર :

પણ તેમ હોવા છતાં ય ચીના લોકોનું નીતિશિક્ષણ, અને તેમાં જે ઔચિત્ય હતું અને ધર્મક્રિયાને વધારે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે જાપાનીઓના સમાજમાં બધે એસે તેવું ન હોતું.

તેના
લાભાલાભ

એસ્ટન નામનો એક વિદ્વાન જેણે જાપાનનો ધણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે તે કહે છે, “ એક જાપાનના રાજદૂત પુરુષે એક વખત નાનાં ને ગંદાઈ ગયેલા (Stunted) ઝાડો તરફ નિશાની કરી કહ્યું કે ચીનની મંદુરૂતિએ જાપાન માટે માત્ર એટલું જ કયું છે, જાપાનના નીતિ વિકાસમાં જે ત્રીજું પગથિયું આપણે તપાસશું તેમાં નવો કોન્ફ્યુસિયસ મત ” આવશે તેથી જાપાનને લાભ-જેરલાભ બનશે યથા છે.

એસ્ટનની
નોંધ :

કોન્ફ્યુસિઅમના મતથી કેળવણીને, રાજનીતિનો વિકાસ અને સમાજનો વિકાસ થયો; પણ કેટલીક ખાખતનો મુદ્દલ થયો નહિ; અને નિષ્ફળતામાં જ તેણું પરિણામ કેટલેક સ્થળે આવેલું છે.

બૌદ્ધમતનો સમય.
૧૧મા સદી
સુધી.

બૌદ્ધમતનો કાળ જાપાનમાં આશરે અગિયારમા સદી સુધી હતો.

શ્રીકૃં
સ્થાન.

આ વખતે શ્રીઓ મઠવાસિની હોવા છતાં સામાજિક જીવનમાં અને વિદ્વતામાં સારો ફાળો આપતી હતી. નવવયસ લખનારી શ્રીઓએ ખામ ઉપયોગી ફાળો આપ્યો છે. જાપાનના જીવનમાં શ્રી એક પુરુષની તાબેદાર છે અને તેણે નમ્ર રહેવું જોઈએ એ મત ધણો મોડો ગ્રાસ્ય થયો છે. જ્યારે એ મત લોકોએ સ્વીકાર્યો ત્યારે જાપાનને ઘણું જ નુકસાન થયું.

શ્રીઓ ની સ્થિતિ

શ્રીઓ કેટલીકવાર માણસથી વધારે ઊંચી શક્તિઓ ધરાવતી છતાં, તેમને પુરુષના રમકડાં તરીકે ગણવામાં આવે છે. ક્યાની દૃષ્ટિથી તેને ગૃહજીવનમાં પ્રાધાન્ય મળ્યું; પણ જીવિની પ્રગતિ સાધી મમાજમાં સ્વતંત્રતા મેળવવાની તેમને તક ન મળી.

ગરીબોની સ્થિતિ

ગરીબોનાં જીવન સંપૂર્ણ રીતે શ્રીમન્તોને તાબેદાર થઈ ગયાં, અને બૌદ્ધના મઠોમાં પણ મોટી મંખ્યામાં ગુલામોને કામે લગાડવામાં આવતા હતા. ચીનમાં ગરીબ લોકો આક્રંદ કરતા હતા. સિપાઈ અને લડવૈયાઓ બહુ દુખી હતા. રાજદારી પુરુષો તથા ખીજ સાધારણ વર્ગના જીવનમાં આરમાન જમીન જોડેલા મોટા તકાવત હતા, કેમકે રાજદારી પુરુષોએ

પોતાની અસતી સાદાજ તજ દીધી હતી; અને નવમા તથા દશમા સૈકામાં જે પરદેશી સંસ્કૃતિ આવી તે પ્રમાણે, આચરણ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

જેમ જેમ મોટા મઠવાસીઓ સત્તા મેળવતા ગયા અને સત્તાધીરા
મોટાં મોટા કુટુંબો પરસ્પર લડાઈ કરતા લાખ્યાં તેમ તેમ, મઠવા-
ગરીબનાં દુઃખો વધનાં ગયાં અને તેમની ફરિયાદ તરફ દુર્ભક્ષ સીઓ :
વધતું ગયું.

૩

મોક્ષ માર્ગ સૌને માટે ખુલ્લો છે. ત્રીજા યુગમાં જાપાનમાં સમાજની નવી ભાવના જન્મ પામી; અને ધર્મ લોકપ્રિય થયો. મોક્ષ સહુને મળી શકે અને મેળવવો સુલભ છે એવી માન્યતામાં લોકોનો વિશ્વાસ બેઠો. અને સાધુ પુરુષો પોતે જ દિવ્ય કથાના ગુણો પ્રત્યક્ષ દેખાડવા લાગ્યા. બુદ્ધ અમિતા (Buddha Amida) નું અનુકરણ કરનાર હોનેન (ઇ. સ. ૧૧૭૯-૧૨૧૨) પોતાની મરણશય્યા ઉપરથી બોલ્યો હતો, “ જ્યાં જ્યાં અમિતારની પૂજા થાય ત્યાં ત્યાં મહારાં રમરણચિક્ષો છે. અને તે એક મહિમારની જાળ જાયેલી શ્રૃંગારીમાં પણ હોઈ શકે. ”

નિશિરન જાપાનનો ધર્મ- સુધારક: તેનો શિષ્ય શિનરન (Shinran) ઇ. સ. ૧૧૭૩-૧૨૮૨ માં થયો તે તેનાથી ધર્મને વધારે લોકપ્રિય કરવા ઇચ્છતો હતો. તેનાં સ્તવનો આમવર્ગમાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. નિશરન ઇ. સ. ૧૨૨૨-૧૨૮૨ માં થયો. તે એક માછીમારનો પુત્ર હતો. તે ભવિષ્યની આગાહી આપવામાં સફળ થયો હતો. તેણે જાપાનીઓને તેમના ઉપર પડનારી આકૃતની આગાહી કરી; અને જુદો, ઢાંગો ધર્મ તથા અનાચાર તણ દેવા

ઉપદેશ આપ્યો. આવા માણસો જાપાનના વેસ્લી (Wesley) અને લ્યુથર (Luther) કહી શકાય.

પછી કલામા લોકોના દરરોજના જીવનનું પ્રતિબિંબ પડવા લાગ્યું. અને રાજદારી બાબતોનાં તથા સ્વર્ગનાં ભાવનામય ચિત્રો આદર્શ તરીકે ગણતારા બંધ થયાં. પછી તો ચારસો વર્ષ પહેલાં જાપાનમાં ખ્રિસ્તી છાપકામની કળા પ્રગતિ કરવા લાગી; અને વિદ્યાકળાનો પ્રચાર બહુ જ થવા લાગ્યો.

પછી રંગભૂમિએ સમાજ-સુધારો કરવાનું માથે લીધું. મોટા મહાકાવ્ય, મોટી નવલકથા અને જીવનચરિત્રો લખવા માડ્યાં. તે દ્વારા ધર્મનો સાચો બોધ થયો.

પ્રજાસત્તાક વાદ ધીમે ધીમે પોતાનાં મૂળ નાંખવા લાગ્યો. તો પશુ સહેનશાહને રાજ્યનો સ્થાન ગણવાની પદ્ધતિ આજુ રહી માલદાર જમીનદારો અને તેમના તરફ ખેડૂતવર્ગની વફાદારી એ રાજ્યના અમલના અંગ તરીકે ટકી રહ્યાં.

કેટલાક અવિખિત અને અરુપિત નિયમો, જાપાનીઓમાં પ્રેમશૌર્યની તીવ્ર સ્વામિભક્તિ ફેલાવતા હતા. “લુડવૈયાઓનો પંથ” બુશિદો (Bushido)-એ નામથી આ ભાવના-વાળા લોકો જાપાનમાં ઓળખાય છે. વળી, જે લોકો મોજશોખ અને વિષવવાસનાની સામે યજ્ઞને માત્ર સાદાઈ રાખે છે તેઓ મહ્યુમર્મા મામાજિક એકતા સ્થાપી શકતા હતા. પૈસા તરફ તિસ્કાર રાખીને તેઓ મુશ્કેલી વેઠવા તૈયાર થતા હતા; ધ્યાનમાં તદ્દલીન રહેતા હતા અને આ જીદગીને ક્ષણભંગુર માનતા હતા. તોપણ, વખતે આવે ત્યારે, રાજ્યભક્તિ માટે મરીને પણ સેવા કરી છૂટતા હતા; અને સ્વામિભક્તિનાં બિયાં દષ્ટિમાં પૂર્ણ પાડતા હતા.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક કથેયો

યુરોપના chivalry યુગ સાથે જાપાનમાં પણ, મધ્યયુગમાં યુરોપના મધ્યયુગની જેમ જ, ફૂરતા અને પ્રેમચોર વાસ કરી રહેલા હતાં; અને સાથે સાથે તેમાં લડાયક જીસ્ટો હતા અને 'ઉદાસીન તત્ત્વ' (Stoic) જેવી સામ્ય: અડગતા પણ હતી.

જેન બૌદ્ધમત એવો છે કે શાંતિ, ખ્યાન, સાદાઈ તથા બૌદ્ધમત: નિષ્કપટીપણું રાખવાથી માણસની રાજ્યભક્તિ અને હિંમત દિનપ્રતિદિન વધ્યા કરે છે; અને ઉપર કહેલો 'લડવાયાઓના મંથ' એ એક અલિખિત નિયમાવલિ હતી; અને જીવનપર્યંત સેવા કરવા માટે બાધી લે તેવી હતી.

સ્વામી- નોકરવર્ગ પોતાના સ્વામી (શેઠ) તરફ વફાદાર રહેતા હતા; સેવકના અને જો સ્વામીનું માન લાંબુ થાય તો પોતે તેના બચાવમાં ધર્મનું મરવું—એને, પોતાની ફરજ સમજતા હતા; અને બધા સ્વામીઓ સંધર્મનું એક બીજા તરફ, પરસ્પર લડાઈ કરતા હતા તેથી, નોકરોને પણ એકમેકના નોકરો સાથે દુનંદયુદ્ધ કરવાના પ્રસંગો આવતા હતા. અને કેટલીક વાર તેમનાં આત્મમંથનો આસતાં: કેમકે હિંમતથી લડવું એ ફરજ હતી; પણ ક્યા પક્ષ તરફથી યાત્રું અથવા ઉદાસીન કે તટસ્થ રહેવું એ નક્કી કરવાની ફરજ તેમને મૂઝવતી હતી.

પરલોક આવા પ્રસંગો બનવાથી, બૌદ્ધમતના સાધુઓના સહવાસથી માટે સંસારિક મનુષ્યોમાં પરલોક વિષે કાંઈ તમન્ના જાગી હતી; લંબના: અને તેમની આ દુનીઆની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ઉપર દીલગીરીનું આશુ વાદળું આવી મચ્યું, ને તેથી તેઓ જીવનને ક્ષણભંગુર ગણવા લાગ્યા.

જાપાન અને ગ્રીસ તેમનામાં એથેન્સના મૂળ વતનીઓ જેવો સોન્દર્યપ્રેમ તથા સરખામણી જીવનની; મોજ અનુભવવાની ધગદ રહેલી છે, તેમ જ સ્પર્ધાની

લોકોના જેવી જખખડતા અને ઉદાસીનતા પણ ગહેવી છે. આ બંને ગુણોનું માનવસ્વભાવમાં એકીકરણ થતા પહેલાં, તે ગુરો પૃથક પૃથક જે ભતિઓમાં હતા તેમનામાં, તે પહેલા ધણીવાર પરસ્પર વૈરભાવ અને વિચ્છાર પ્રવર્તતો હતો; ને તેમ હોતું તે સ્વાભાવિક છે. શ્રીસમાં અને જાપાનમાં પણ આવા આંતર મતભેદો હતા; અને તેને લીધે જાપાનમાં મહાસીઓને પણ જુદા જુદા વાડા બાંધીને વિરોધીઓ સાથે વૈર બાંધવું પડ્યું હતું, ક્યોટો (Kyoto) માં કલાત્મક તરવો પ્રમળ હતા. અને કામકુરી (Kamakura) માં જખખડતા. તથા સહનશક્તિ વધારે પ્રમાણમાં હતાં.

એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે કે જાપાનનું મુખ્ય લક્ષણ કયું?—લબ્ધ સૌન્દર્યથી લચી પડતું ખેરડીનું જીંડ એ જાપાનનું લક્ષણ કે લીસોરા પડેલું ખડતલ અને સદાય લીલું સાગનું ઝાડ ?

જાપાનનું
મુખ્ય
લક્ષણ
કયું ?

કેતી સાથે સરખાવવામાં વધારે ઓચિસ રહેલું છે ? લડવૈયો, સમરાગણમાં જિતરતા પહેલાં, જિત્તી પંક્તિનું કેમળ કાવ્ય લખતો હતો પછી કેટલીય કૂરતાઓ કરીને તે પોતે જ પાછો સાધુઓના મઠમાં રહીને તપશ્ચર્યા કરે છે. પરન્તુ હેવટના થોડા સમયમાં કેટલાક તોખી જાતના લડવૈયાઓનો વર્ગ જિત્યો થયો છે, અને તેઓ પાપની સામે, દરિદ્રતા સામે તથા અન્યાય અને ગેરબ્યવસ્થા સામે ઝુંબેચ ઉઠાવે છે. તેમના સંકુચિતપણામાં તેમની નિર્બળતા ગણાય છે; પણ તેઓ જેટલે અંશે ઉદારતા રાખે છે, તેટલે અંશે તેઓ બળવાન બની શકે છે.

૪

જાપાની રપ૯ દેખાતા પ્રારબ્ધવાદમાં જીવન વીતાડતા જાપાનીઓ
 ઉપર ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની કેવી અમર થઈ તે તપાસિયે. પ્રથમ
 ખ્રિસ્તી તેા લાલચમાં પડવાના પ્રમંગો બન્યા; અને કોઈવાગ લાલચની
 ધર્મની સામે થઈને રાજભક્તિ-એક જાતની જાગી નિષ્ઠા-ખિલવવામાં
 અસર : તેઓ સફળ થયા.

રાજનિષ્ઠા હજી એ જાપાનમાં રાજભક્તિ મુખ્ય સ્થાન લે છે; અને
 અને લશ્કરમાં એવી જ ભાવના આવે છે. આ ઇશ્વરી રાજ્ય છે
 અમતા : અને તેને વફાદાર રહેવું તે આપણે ધર્મ છે. આવા એકતાના
 સિદ્ધાન્ત ઉપર જાપાન ટક્યું છે.

સ્વત્વ જે ગુણો જાપાનમાં સ્વત્વ ગણાય છે તે પ્રથમ તેના શહેન-
 ગુણો. શાહના મુખે સૈનિકોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલા હતા; એટલું
 જ નહિ પણ તે ગુણોને આચરણમાં મૂકી શહેનશાહે પોતે
 સમજાવેલા હતા તે નીચે પ્રમાણે :—

રાજભક્તિ
 હિંમત
 સફળતા

કર્તવ્યનિષ્ઠા, અને

સાદું છવન

—આવા ગુણોથી એક સાચા ખ્રિસ્તીને શોધે તેનું વર્તન ઘડી શકાય છે.

પણુ ન્યારે આપણે “જનરલ નોગી” (General Nogi) ની પ્રખ્યાત સમાધિ—(કબર)—પાસે જઈએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે ઉપર કહેલાં ગુણરૂપી પુણ્યો, ખ્રિસ્તી-વૃક્ષ ઉપર નહિ, પણ કોઈ બીજા જ મૂળમાંથી ઊગી નીકળેલાં છે; કેમકે જનરલ નોગી અને તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ સહેનશાહની પાછળ પરસોટમાં જવા માટે આત્મધાત કયો; અને જાપાનના સમસ્ત લોકોએ તેમના આ કૃત્યની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી !

હિડીઓશી (Hideyoshi) નામના બીજા પ્રખ્યાત જાપાનીસું દૃષ્ટાન્ત લખ્યો: તેના સિદ્ધાન્તોમાં હિંમત છે, પ્રશ્નરત્ની મરજીને તાબે થવાની શક્તિ છે, દૃઢતા છે, અને તેના પત્નીમાં નૈતિક હિંમત, પત્ની તરફ વફાદારી, પુત્ર તરફ વાત્સલ્ય અને પોતાની માથુકને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવાની નિષ્પાલસતા છે. ને તે પોતાની પત્નીને પણ કહી શકે છે કે ‘મારી માથુકને તું મારી પાસે મોકલજે.’

હવે આ સ્થળે જાપાનની માન્યતાઓમાં ખ્રિસ્તીધર્મે કંઈક અસર કરી છે કે કેમ તે તપાસીએ. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેને ધણું મહત્ત્વ આપતા હશે, પણ જાપાનીઓ પોતે જ ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે શું માને છે તે જોવું જોઈએ. જાપાનની મુખ્ય સામાજિક માન્યતા ‘દરેક માણસ મેવક (Samurai) છે’—એ જાનના ખ્રિસ્તીઓની અસરથી વધારે ઊંચી અને ઉદાર બની છે.

પ્રશ્નના રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી: તોયોહિકો (Toyohiko), કામ્મા (Kamma), કેમિ-રનર ઇમાયુરા તથા તેમના બીજા સંગોવડિયા કાર્યકર્તાઓ રાજભક્તિના ગુણ ધરાવે છે-પણ તે ઈશ્વરી રાજ્ય તરફ વફાદાર છે.-તેથી તેઓ પાપની સામે ચવા તૈયાર થઈ જાય છે. ગુપ્ત રહેલાં પાપને ઊઘાડાં પાડીને તેઓ તેમને નાબૂદ કરે છે; કેમકે લોભી બ્યાજખાઉ લોકો તરફ અને લાડલવૈયાપ્રત્યે સમ્મતા રાખવી એ સ્પાર્ટન લોકોનો ગુણ નથી. એવા લોકોને તો ઊઘાડાં પાડી તેમનો નાશ કરવો ઘટે છે.

ખ્રિસ્તી સત્તાની સાધુતા: ઉપર કહેલા બે વિદ્વાન ખ્રિસ્તી જાપાનીઓના જીવનમાં, ક્રોન્સિસ એવિયરનો વફાદારીની પ્રેરણા છે; અને અસાઇ (Asahi) ના ક્રોન્સિસની હસમુખી સાદાઈ છે. જાપાનમાં આ બે મહાન નામોના ઉચ્ચાર કરતાં જાપાનીઓના હિલમાં માન પ્રગટે છે. પણ તેઓ ખ્રિસ્તના એકા છે એવું એ સમજતા નથી. જાપાનીઓ મૂળ શુરુ-ખ્રિસ્ત-ને દૂર મૂકી, તેના શિષ્યોને બળે છે.

ડૉ. અનેમાકી (Dr. Anesaki) કહેતો કે બૌદ્ધમત ડૉ. અને-
 મૂળમાંથી સડી ગયેલો છે; ચીના' લોકોના કૌન્ફ્યુસિઅસે સાકીનો
 તો કૌટુંબિક જીવનને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું; અને મત :
 સ્ત્રીઓનું સ્થાન આવા કુટુંબમાં ગૌણ બનાવી મૂક્યું.

ડૉ. કાગ્વા ખ્રિસ્તી-મતપ્રચારથી જાપાન હિપર ચયેલી અસર ડૉ કાગ્વા-
 માટે નીચે પ્રમાણે કહે છે :— નો મત .

ખ્રિસ્તી મત ફેલાવાથી જાપાનમાં સાત મોટા ફેરફાર થયા :

(૧) ઘરજીવનમાં પરિવર્તન થયું :

(અ) " રખાત સ્ત્રી " રાખવાનો પ્રચાર બંધ થયો. ' રખાત '

પહેલાંના વખતમાં રખાત રાખવી એ બહુ સામાન્ય રાખવાનો
 રિવાજ હતો. હું પોતે (ડૉ. કાગ્વા) એક રખાતનો તિરથ :
 પુત્ર છું. પરંતુ મારા પિતાએ સરકારી નેધિ
 કરાવી તેમાં અને કાયદેસર પુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યો
 છે. હાલના કારોબારી મંડળનો કોઈ પ્રધાન, રખાત
 રાખતો નથી; કેમકે ખ્રિસ્તી લોકોના શિક્ષણથી
 અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ જંગમી અને
 નુકસાનકારક માણે પડે છે.

(આ) વેશ્યાવૃત્તિ ઓછી થઈ : વેશ્યાવૃત્તિ

એ પાપની સામે, અને કુટુંબજાનાં સામે— ઓછી
 જાપાનમાં પણ કુટુંબજાનાં હતાં તેમની સામે—ધણી થઈ :
 સમય સુધી ઝુંબેશ હિપાડી હતી; છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોમાં
 અમે ખ્રિસ્તીઓની મદદથી એવો કાયદો પસાર

૪૬ નાના કસ્ટોમરોમાંથી ૭૭ કસ્ટોમરોનાં કુટુંબોમાંથી ૭૭ નાણું કરવા. “સૈતામ કેન” નામના પ્રાન્તમાંથી તે પ્રથા છેક ૭૦ થી ૨૫૬ ગણ છે; અને છેલ્લે વર્ષે માત્ર તેમને થોડી છૂટ મળી હતી. જીવનમાં પવિત્રતા સાચવવામાં ખ્રિસ્તીઓનો ઉપદેશ બહુ મદદરૂપ થયો છે.

સમ-
વિષયનો
ધટાડો :

(૬) છૂટાછેડાની સંખ્યા ઘટતી જાય છે :

આશીસ વર્ષ પહેલાં દર વર્ષે દરેક હજાર લગ્નમાં ૪૩૫ છૂટાછેડા ચલાવતા. હવે દરેક હજારમાં માત્ર ૧૦૭ છૂટાછેડા થાય છે; અને ન્યૂ યૉર્કમાં દર હજારે ૨૦૦ છૂટાછેડા થાય છે. જાપાનમાં ખ્રિસ્તી લોકોની અસર થવાથી છૂટાછેડા કમી થાય છે. ખ્રિસ્તી મંડળમાં સલાસદો થોડા છે; તે પશુ તેમણે ગૃહજીવનની પવિત્રતા સિખવી છે.

(૭) બાળકો તરફ માન :

બાળકો
પ્રત્યે
આદર :

જાપાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ આવતા પહેલાં બાળકો તરફ બહુ માન દેખાડવામાં આવતું નહિ. ખ્રિસ્તી ધર્મ આવ્યા પછી બાળકોનું માન વધ્યું છે. વર્ષના પાંચમા મહિનાનો પાંચમો દિવસ બધાં ‘બાળકોનો દિવસ’ ગણાય છે. મામડામાં અને શહેરમાં તે દિવસ એક ઉત્સવ તરીકે ગણાય છે. બાળકોનું મરણ-પ્રમાણ આપ્યું ચલ્યું છે; અને ખ્રિસ્તી લોકોનાં મંડળોમાં હોય છે તેમાં નાનાં ‘બાળકોનાં મંડળો’ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે.

(૩) સ્ત્રીઓ તરફ સન્માન વધુ છે.

જાપાનમાં હજી પણ સ્ત્રીઓને જમવાની ચાળીઓ નાની હોય છે; અને તેમને 'ખાવાનું' પણ થોડું જ આપવામાં આવે છે. ખ્રિસ્તી લોકોના આગમનથી સ્ત્રીસન્માન વધી ગયું છે. ધણી આશ્ચર્યકારક રીતે માનવ જીવન તરફ અને શ્રમજીવી વર્ગ તરફ માન વધ્યું છે.

સ્ત્રીઓ તરફ માન વધે તેથી, શ્રમજીવી મહેનતુ- વર્ગ તરફ પણ માન વધે તેમ કહેવું થાય છે; કેમકે જાપાનીઓની ભાષામાં સ્ત્રીને માટે 'ઓકુસામા' 'Okusama' એવો શબ્દ છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે 'પુરુષની ઝાથે રહેનારી' 'સહચરી'. જૂના જાપાનના કાળમાં સ્ત્રીઓ આજસુ જીવન વીતાડતી હતી, ખ્રિસ્તી લોકોના આગમન પછી સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવામાં આવી અને તેમનું માન વધ્યું. કામ કરનાર મજૂરો અને કુટુંબની એક માનવંતી વહુ-એ બેઠી, સરખા માનપત્ર ગણાય છે.

(૨) મહેનતુવર્ગ માટે માન :

પહેલાના વખતમાં જાપાનમાં અને એશિયાના હરકોઈ દેશમાં મહેનતુવર્ગ તરફ ઓછું માન દેખાડવામાં આવતું હતું. સારીરિક શ્રમ કરી જીવડું તે હવડું ગણાતું હતું. પણ ખ્રિસ્તીધર્મ જાપાનમાં આવ્યો ત્યાર પછી તેમને માન મળવા લાગ્યું. તે વર્ગે જે એક નિર્બંધ લખ્યો

હતો : તેનું નામ “અમળવી વર્ગોની પૂજા” એવું રાખ્યું હતું. તે લખવા માટે મારો ૧૦૦ (એકસો) ચેન દંડ કરવામાં આવ્યો હતો; પણ વખત જતાં અમને વિજય મળ્યો. અરૂં જોતાં એ વિજય અમળવી લોકોનો જ વિજય છે.

લોક- (૩) ખ્રિસ્તી લોકોના આગમન પછી લોકતંત્રવાદે
તંત્રવાદનો (democracy) ગૃહસ્થાપનમાં સ્થાન લીધું :
સ્વીકાર : વેપારોજગારમાં પણ લોકતંત્રવાદ ઉપયોગી થયો. દાખલા તરીકે આપણો અછૂત વર્ગ છે; જૂના વખતના ગુલામોને જાપાને અછૂત (અસ્પર્શ) ગણ્યા છે. ત્યારથી ખ્રિસ્તીઓ આવ્યા ત્યારથી અછૂત વર્ગને અપનાવી લેવામાં આવ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારા ભકતો અછૂત વર્ગમાં પણ લગ્નગ્રવહાર રાખે છે. આપણે તો એ ઢેડ, ચાંડાલનું નામ પણ લેતાં અચકાઈ એ છીએ. કુટુંબખાંડોમાં અને જેકુતોની ચળવળમાં, મારે અછૂતવર્ગ સાથે કામ પડ્યું હતું.

લોક- (૪) પાર્લામેન્ટની પદ્ધતિએ રાજ્યશાસન :
શાસનની જાપાનની પાર્લામેન્ટના પ્રથમ એ સભાસદો - મી.
ચળવળોનો નકાશિયા અને મી. કૅન્કિચીકતાઓકા ખ્રિસ્તીઓ હતા.
જન્મ : અને અહીં ગણેલા બીજા ગૃહસ્થ, દોશિશા (Doshishima) ની મહાવિદ્યાલયના પ્રમુખ હતા. લોકશાસનની બધી ચળવળો ખ્રિસ્તી લોકોની દોરવણીથી ચાલતી હતી.

આત્મ- (૫) મનુષ્યસ્થાપન માટે માન :
ધાતના જાપાનમાં પહેલાં આત્મધાત ધણુ થતા હતા; દર
ધરેલા વર્ષે ચૌદ હજાર માણસો આત્મધાત કરી મરી જતાં :
બનાવો :

પણ ખ્રિસ્તી લોકોના આગમન પછી તે પાપ અટકાવવામાં આવ્યું છે અને જે લોકો આત્મઘાત કરશે એવો સંભવ લાગે તેમને પણ દેખરેખ નીચે લેવામાં આવ્યા છે. ધર્મીય છોકરીઓ આત્મઘાત કરતાં અટકી છે, અને તેમની ઉપર સંપૂર્ણ દેખરેખ રાખવામાં આવે છે.

(૬) જાપાનમાં કેટલાક ધંધાઓ ધિક્કારવાલાયક ધંધાની ગણાતા હતા તે તરફ લોકોનું વલણ મુક્યું : પ્રતિકા :

જાપાનમાં ખાટકી લોકો તરફ બહુ તિરસ્કાર હતો. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ જ્યાં ધંધા ઉપર માનની નમરથી લુપ્ત છે અને હરેક ધંધામાં પ્રામાણિક મહેનત માનપાત્ર થાય છે, એવો બોધ કરે છે.

(૭) પરોપકાર :

હવે બૌદ્ધ લોકો અમારું અનુકરણ કરે છે. પણ ધર્મોદ્ધ પ્રથમ ખ્રિસ્તીઓએ ધર્મોદ્ધ મંડળો સ્થાપ્યા હતાં, માંડા, મંડળોની અનાથ, વૃદ્ધ તથા શૈગિષ્ટ કોઢીઆ લોકોને આશ્રય સ્થાપના : આપ્યો. સગીર ઉમરનાં ગુન્હેમાર બાળકોને મુદ્દારવા ખાસ વિદ્યાર્થીશૃલે સ્થાપ્યા મિતાહાર અને સંયમી જીવન વીતાડવાની કુંબેશ જાપાનમાં પ્રથમ મી. એન્ડો (Ando) એ સ્થાપી; તે ખ્રિસ્તી હતો.

(૮) ખ્રિસ્તી ધર્મના ચિહ્નરૂપ 'ક્રોસ'માં જે 'ક્રોસ'નું નીતિશિક્ષણ રહેલું છે તે જાપાનમાં પ્રવેશ નીતિ- કરવા લાગ્યું : શિક્ષણ :

'ક્રોસ' વિજય પામે છે ને પામશે જ. ચીનમાં અને જાપાનમાં ખ્રિસ્તીધર્મ વિજય પામ્યો છે. જાપાનના

મૃદુજીવનને દિનનિત બતાવવામા ખ્રિસ્તી લોકોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે; પણ તેથી વધારે મોટી સેવા તેમણે એવી કરી છે જેથી આ ચાલાક લોકોના અંગત ગુણો વધારે ખિલી નીકળ્યા છે.

જાપાની સત્તરમા સૈકામાં કેમ્પર (Kempfer) નામના શીરંગી વિષે લેખકથી માંડીને લૉડ્ એલિઝબેથ જે આ જમાનામાં પણ ધણો અતુર વિવેચક ગણાયો છે તેનો જાપાનીઓ વિષે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય : મત છે :—

“જાપાનનું” ગજતંત્ર આદર્શરૂપ છે; લોકો સંપૂર્ણ કુટુંબલાવનાર્યા રહે છે; આ જાત કેવળ સ્વાશ્રય ઉપર જીવે છે; તેમનામાં આંતર શાંતિ છે. બહાર પથ્થુ શાંતિ છે. કોઈ બાબતની તંજી નથી. કોમ કોમમાં દ્રેષ નથી, જાપાનમાં બસો વર્ષ થયાં પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. સને ૧૮૫૮ માં મેં તેની આટલી બધી પ્રગતિ થયેલી જોઈ છે !”

મા એક પ્રશ્ન જોડે છે; ૨૦ મી સદીના જાપાનીઓ ૧૯ ના મી સદીના જાપાનીઓ જેવા જ છે ? તેમના મુંઝવતા પ્રશ્નો જાપાની-એટલા બધા છે—અને એટલા બધા મૂંઝાઈ ગયા છે, તથા જા : તેમનાં પલોલનો, અને હાલ્યો એટલાં વધી ગયાં છે કે તેમને એક નવા આદર્શની જરૂર છે. તેમના પડોશી જેમની પાસેથી તેમણે ધણુ ગેળવી લીધું છે તેમની સાથે એક થવામાં જ તેમનું બળ રહેલું છે. અને તેમ કરવામાં ધણુ આત્મભોગ આપવો પડે તેમ છે. ડૉ. કાગ્વા તો કહે છે, કે “કેસમાં જ આપણો વિજય રહેલો છે.”

૧

જાપાનનો આત્મા

પવિત્ર કરનાનો સંસ્કાર-વિધિ (૭ મા સૈકા પહેલાના પ્રાચીન સમયમાં).

પવિત્ર
બનાવવા
મદિને
સંસ્કાર-
વિધિ :
સકલ
પ્રભને
સંબોધન :

“ હે અકર્ત્તા રાજ્યો, રાજ્યના પ્રધાનો, તથા મોટા અમલદારો જેઓ બહોં એકત્ર થયા છે, ને જ માર્ગના બધાં પાપો ધોવાઈ જાય તેવા પવિત્ર સંસ્કાર તમે સૌ કરો છો, તે બધા સાંભળો; જેઓ નોકરો છો; ઝીઓ છો : રસોઈયા છો, તીરંદાજ છો કે તલવાર ધારણુ કરો છો : તે સહુ સાંભળો :—

“ આપણા જૂના પૂર્વજો જેઓ ‘આકાશી સ્વર્ગ’માં રહે છે, તેમણે ૮૦૦ કોટિ દેવાને બોલાવ્યા અને તેમની સલાહ કરી, અને પછી દિવ્ય આજ્ઞા કરી : ‘ ડાંગરના સુંદર છોડથી ભરયક જમીન ઉપર આપણા પુત્રો-પ્રપૌત્રો બલે રાજ્ય કરે; ’ અને રૂળદ્રૂપ દરિયાકાંઠાઉપર પણ તેઓ બલે રાજ્ય કરે; ’ આવી રીતે પ્રપૌત્રોને આપેલી જમીનમાં દેત્યો વસતા હતા. તેમને તેમણે ભારે સજા કરી; અને દિવ્ય બળથી મારીને હાથી મૂક્યા;

જાપાનની
રૂળદ્રૂપ
જમીન પર
જન્મ
આપ્યો :

આ ધાર્મિક પ્રાર્થના ઉચ્ચારએ; આગ કરવાથી દેવતાઓ પોતે
જ સ્વર્ગનાં વજ્રાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકશે, સ્વર્ગના જાગી ગયેલા
વાદળાંના ચર ચીરીને-પોતાનો ભવ્ય રસ્તો સરળ તેનો કરશે
અને તમારી પ્રાર્થના સાંભળશે. પૃથ્વીના દેવો ઊંચા પર્વતોનાં
શિખરો ઉપર ચઢીને, ત્યાં રહેલું બધું ઝાકળ ખંજેરી નાખશે
અને તેઓ પ્રાર્થના સાંભળશે.

અને, વળી ખડક, ઝાડ અને પાંદડાં જેમને વાચા થઈ હતી તેમને સાંત કરી નાખ્યાં. પછી તેમણે પોત-પ્રપોતને આ દુનિયામાં રહેવા મોકલ્યા, એ રસ્તામાં આડે આવતા ધણી માઠા વાદળાંની મીરી નાખ્યાં ત્યારે રસ્તો ખુલ્લો થયો. અહીં તે પ્રપોતે યામાટો (Yamato) ન્યાં સુધી પ્રકાશે છે ત્યાં મધ્યભાગમાં પોનાનુ રહેઠાણ કર્યું અને એક સુંદર મહેલ બાંધ્યો, જમીનની નીચે જોલા મજબૂત ખડકો ઉપર બારે ચાંબચાઓ ગોઠવ્યા અને સૂર્યના બપોથી બપોવા તેની ઉપર આકાશ જેટલાં ઊંચાં લાકડાં જડીને તેમણે સુંદર મહેલ બાંધ્યો "

પાપના પ્રકાર : શાંતિના રાજ્યમાં વસવાને ટેવાયેલી આ દિવ્ય જાતમાં જે મોટાં દિવ્ય અને ઐદિક : મોટાં પાપો કહેવાય છે તેમાં કેટલાક 'સ્વર્ગીય પાપ' છે અને કેટલાંક 'આ દુનિયાનાં પાપ' છે. ડાંગરનાં ખેતરમાં જમીનની સીમારેખા તોડવી તે દિવ્ય પાપ છે, પાણીનાં વહેવાનો માર્ગ નકામી વસ્તુથી ભરવો, પાણીના નદા તોડી નાંખવા, જીવતા માણસની આમડી ઊતારી નાંખવી, અવળી આમડી ઊતારી નાંખવી—એ બધાં દિવ્ય પાપો છે. મજબૂત પ્રાણીને કાપવાં, મરેલાં પ્રાણી કાપવાં, રોગ તથા ઝેરી જંતુઓ તરફનો બપ, મોટાં પશુઓનું મોત, બહારનું મોત—દેવો તરફથી ને પશુપક્ષી તરફથી બપ, પ્રાણી મારવા તથા ઢોરને લોભમાં નાંખવા—આ બધાં 'ઐદિક પાપ' છે.

પાપ- ન્યારે ન્યારે આ ગુન્હાઓ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે મહા ન માચન નાકોટામી—સ્વર્ગીય વૃક્ષશાખાને મથાળેથી અને મૂળમાંથી છેડી માટિ નાંખજો અને તેમાંથી વસતી આદિત આપચાનાં એક દળર વપાસના : આસુનો બનાવજો, પડી સ્વર્ગીય દુર્વાધાસને મથાળેથી તથા મૂળમાંથી કાપીને તેનાં ધણી ધાત્ર તણખવાઓ બનાવજો પડી

આ ધાર્મિક પ્રાર્થના હિચ્ચારનો; આમ કરવાથી દેવતાઓ પોતે જ સ્વર્ગનાં વજ્રનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકશે, સ્વર્ગનાં જામી ગયેલા વાદળોનાં થર ચીરીને-પોતાનો લબ્ધ રસ્તો સરળ તેનો કરશે અને તમારી પ્રાર્થના સંભળશે. પૃથ્વીના દેવે હિચ્ચ પર્વતોનાં શિખરો ઉપર ચઢીને, ત્યાં રહેલું બધું ઝાકળ ખંખેરી નાંખશે અને તેઓ પ્રાર્થના સંભળશે.

પાછી રાત્રીના દૂર દૂરના ખૂણેખૂણામાંથી તમામ પાપો નિષ્પાપ થવાનો ધોવાઈ જશે. વાયુદેવના શ્વાસથી જેમ વાદળોઓના ગાઠ થશે વિખરાઈ જાય છે-સવારની અને સંધ્યાગાળની પવન-લહરીઓ જેમ સવારની અને સાંજની ઉષ્માને દૂર કરે છે-જેમ બંદરમાં લંગર નાંખી પડેલું વઢાણ પોતાના બંધનો છૂટી જવાથી દિશામાં તરવાનું શરૂ કરે છે-જેમ કંઠથી અને જ્યાં લાકડાંઓ અગ્નિમાં તપાવેલા દાતરડાની તીક્ષ્ણ ધારવડે કપાઈ જાય છે તેમ, -બધા જ પાપો કપાઈ જશે.

સીઓરિત્સુ-હિમ (Seoritsushime) નામે દેવ જે નદી તથા ઝડપથી વહેતા ઝરાઓમાં અને પાણીના ધોધમાં રહે છે તે દેવ જ્યાં જ પાપોને સમુદ્રમાં ખેંચી લઈ જશે અને ત્યાં તેમને કુબાડી દેશે. ત્યાં હુય-અકિન્સુહિમ નામે દેવી જે સમુદ્રનાં મોર્ગાઓમાં રહે છે તે બધાં પાપોને ગળા જશે; ત્યાં ઇબુકિડો નુસિ (Ibukido Nushi) નામનો દેવ બધાં પાપોને પાતાળ લોકમાં ફેંકી દેશે; ત્યાં હુયસસુર-હિમ નીચે દેવી બધાં પાપોને ઓગાળી નાંખશે, તેમનો છેક નાશ કરશે.

હવે પાપો નાશ પામ્યાં છે-રાત્રી દરબારનાં અને નોકરોનાં જોનાથી ચારે દિશામાંથી પાપો નાશ પામ્યાં છે; અને આજથી સહુ પાપ ધોવાઈ જાય છે;

પવિત્ર છે. હિંચા સ્વર્ગીય મેધની તરફ ધ્યાન રાખીને તમે સદ્
એક લક્ષ રાખી સંભળો : છ માસના સમયનાં બધાં જ પાપો
પ્રેવાઈ ગયાં છે । ”

— ‘એસ્ટન’ ના આધારે
“ જાપાનીઝ સાહિત્ય ” માંથી ઉદ્ધૃત,

કોટોકુના નિયમોમાંથી : ઈ. સ. ૧૪૫

(અ) અમલદારો વિષે નિયમ.

તમે તમારો જગ્યાઓ સંભાળી સ્થોત્યાર પછી બધા સભ્યના સ્વતંત્ર શહેરીઓનું. પત્રક બનાવો, તથા ખીળને તાબે રહેનારા લોકોનું પત્રક બનાવો. ફળદ્રુપ જમીન કેટલા એકર (Acre) ના વિસ્તારમાં છે તે લખો; બગિચા, જમીન, પાણીના જળાશયો વગેરેમાંથી જે ઉત્પન્ન આવે તે બધા લોકોમાં સમાન ભાગે વહેંચો; પ્રતિષ્ઠ સુખાએ પોતાના પ્રાન્તમાં ફોજદારી સુન્દાઓનો ધન્સાદ કરવો નહિ; કેમકે એમ કરવા તને સત્તા નથી.

અમલદારો
વિષે ધારણ
ધોરણ :

લોકો પાસેથી લાંચ રૂપિય લઈ તેમને પીડવા કેાઈ અમલદારને સત્તા આપવામાં આવી નથી. હેંગ્વાન (Hangwan), જાંચા અમલદારથી છેક નીચેની નોકરી સુધી જે કેાઈ લાંચ લેતો જોવામાં આવશે—પકડાશે, તેનો લાંચની રકમ કરતાં બમણો દંડ કરવામાં આવશે; અને સુન્દાના પ્રમાણમાં તેના ઉપર ફોજદારી કામ ચલાવવામાં આવશે.

સ્વતંત્રો
દંડપાત્ર
બનશે :

મદદ- મુખ્ય સુખાને, નવ માણસો નોકર તરીકે સાથે રાખવાની,
નીરોની સત્તા છે; તેના મદદનીશને સાત નોકરો રાખવાની સત્તા છે;
સંખ્યા : અને તેના મંત્રીને માત્ર પાંચ માણસો રાખવાની સત્તા છે;
જો આ મર્યાદા તોડીને તેઓ વધારે માણસો રાખશે તો તેમનાં
નોકરોનો તથા મુખ્ય અમલદારનો દંડ કરવામાં આવશે.

આ દંડન કરવા સંબંધી નિયમો

એકસરથ' રાજકુમારની પદવીના માણસથી છેક નીચેના શીશિ
દંડન : (Shoechi) સુધીના દરેક માણસની કબર ઉપર સ્મરણ તરીકે
નાનો પથ્થર વાપરવો જોઈશે; લટકતા છેડાઓ રાખવા માટે
ધોળું વસ્ત્ર જ વાપરવું જોઈશે.

સ્મરણ- જ્યારે એક માણસ મરણ પામે ત્યારે બીજા માણસો
ધિક્કના તેની પાછળ પોતે ગળે ફાંસિ ખાઈ મરે છે, કેાઈ મરેલા
જૂના માણસના ઘોડાનો ભોમ આપે છે; કેાઈ મરેલા માણસની
રિવાજ : પાછળ તેના દાગીના અને કિંમતી ચીજો કબરમાં દાટે છે; તો
કેાઈ મરેલાની પાછળ તેના માનમાં વાળ ઠાપે છે, અથવા તો
પોતાની જાંઘમાં છરી ભોંકે છે અને મરેલાની ધણી પ્રથંસા કરે
છે! આવા બધા જૂના જંગલી રિવાજો છેક બંધ કરવામાં
આવે છે.

કીમતી એક પુસ્તકમાં કહ્યું છે:—“સોનું, રૂપું, રેશમ, મખમલ
વસ્તુઓ અને રંગીન લુગડાં મરેલા માણસ સાથે દાટવા નહિ.”
દાટવા વળી, મોટા પ્રધાનોથી છેક સામાન્ય લોકો સુધી કેાઈને
સ્થાને આ નિયમ તોડવાની સત્તા નથી. આ નિયમને માન આપ-
નિષેધ : વામાં નથી આવતું એવું કેાઈના તરફથી જોવાજાણવામાં આવશે
તો મરનારનાં સર્ગા સંબંધીઓ દંડને પાત્ર થશે.

૩

શોમુ (Shomu) નાં સૂત્રોમાંથી ઈ. સ. ૮૦૦.

જે માણસો માતા પિતા તરફ નિર્દયતા દેખાડતાં હશે, પિતૃ-
નિષ્ઠાળી રાખતાં હશે અથવા તેમની આસાનો લાંગ કરતાં હશે ભક્તિ :
તેમને માફી મળશે નહિં.

‘ બાળકોએ માળાપને માન આપવું : ’ એ પવિત્ર ફરજ છે. સ્વામિ-
ભક્તિ :
નોકરોએ શેષને માન આપવું, સ્ત્રીઓએ પતિને માન આપવું.
બાધ બહેનોએ સંપીને રહેવું તથા નાનાં વડીલોને માન
આપવું.

પાંચ ગૃહસ્થ કુટુંબોના ઉપરી “ કુમિ ” (Kumi) એ ‘કુમિ’
આ બાળતર્મા ખાસ ધ્યાન આપવું. કુટુંબીઓના વર્તન ઉપર કુટુંબનો
દેખરેખ રાખવી અને દુરાચાર થતો અટકાવવો. જે કુમિનો વડાલ :
કોઈ એક માણસ, નોકર, જેઠૂત, વેપારો કે કારોગર આગમ્ય
રહેતો હોય, પોતાના કામમાં ધ્યાન આપતો ન હોય તો ‘બંગશિર’
(Bangashira) તેને યોગ્ય સલાહ આપે; સુધરવાને ચેત-
વણી આપતાં જે માણસ કોષ કરશે, સલાહ માનશે નહિં અને

કરશે તો તેનું નામ “ટોશિયોટિ” (Toshiyoti) પટેલ (village-elder) ને મોકલવામાં આવશે.

લટકેલ તથા રંગીલા લોકો પર પ્રતિબંધ : જ્યારે તકરાર અને કલહ કરનારા તથા મોડી રાત્રે લટકનારા માણસો સલાહ માનતા નથી ત્યારે તેમનાં નામ સરકારમાં મોકલવામાં આવે છે. જે કોઈ ‘કયુમિ’ તેમ કરવામાં નિષ્કાળજી દેખાડે તો તેને બદલે અમારે એ દરજ્જા બજાવવી જોઈએ. જે લોકો કુટુંબમાં કળિયો કરે તથા માબાપની આજ્ઞા માને નહિ તેમનાં નામો સરકારમાં નોંધવામાં આવે છે. નાચ, ગાનતાન, કુસ્તી અને નટીઓના તથા નાચિકાઓના જલસા ગામડામાં એક રાત માટે પણ બજાવવા દેવામાં આવતા નથી.

બદનક્ષી સામે સંરક્ષણ : લોકોમાં કળિયો થાય નહિ તે માટે લઢવાની બંધી કરવામાં આવે છે; જે કળિયો થાય તો બેઠે પક્ષને વધતીઓછી સજા કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ માણસ, ગમે તેવો ખરાબ હોય તો પણ જાહેરમાં તેને ઊધાડો પાડી નાંખવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે. દરકોઈ ખીજ માણસ વિશે જાહેરમાં ખરાબ વચનો બોલવાની મના કરવામાં આવે છે.

પિતૃ-ભક્તિ ; પિતૃભક્તિ અને પિતાની આજ્ઞાનું પાલન એ જ ધર્મ છે. ત્યાં ત્યાં આ ધર્મનું પાલન થતું હોય ત્યાં તે પાલન કરનારનું નામ જલામણુ માટે સરકારમાં જાહેર કરવામાં આવશે.

સામાજિક દ્રષ્ટિ : ‘કયુમિ’ ના સભ્ય તરીકે અમે અમારા સગાંપ્રત્યે તથા ખીજ લોકો સાથે પણ સદ્ભાવ રાખીશું; અને એક ખીજના સુખમાં વધારો કરીશું; અને દુઃખો, ખતેરતા, આજ્ઞા કરીશું. દરેકો સિદ્ધાન્ત ન પાળે તેવો કોઈ માણસ ‘કયુમિ’ માં હોય તો તેની જવાબદારી અમે સહુ સરખે ભાગે બહેંચી લેશું.

ઉપર કહેલા નિયમો માત્ર નીતિના દષ્ટાન્તોના છે; બીજી સામાજિક ફેરજોની નાની વિગતો પણ તેમાં આપેલી છે: દાખલા તરીકે ન્યારે કોઈ ઠેકાણે આમ લાગે ત્યારે લોકોએ એકેક ડાલ પાણી ભરીને તે ઠેકાણે જવું; અને અમલદાર કહે તે પ્રમાણે આગને હોલવવા મદદ કરવી. જેઓ તેમ કરવામાં ગેરહાજર રહે તેમનો ઠંડ કરવામાં આવશે.

• ન્યારે કોઈ અનપ્રયો માણસ પડોશમાં રહેવા આવે ત્યારે તે કયા ગામનો છે તે વિષે પૂછપરછ કરવામાં આવશે; અને તેણે કોઈની જમીનગીરી આપવી જોઈએ. કોઈ અનપ્રયો મુસાફરે મુસાફરખાનાં સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએ બિતરવું ન જોઈએ.

નાગરિક
તરીકેની
ફરજ :

રાત્રે લૂંટફાટ કે ચોરી થાય તેની ખબર ધંટ વગાડીને આપવામાં આવશે; અને જે લોકો તે ધંટ સંભળે તેમણે મદદ માટે બહાર નીકળવું જ જોઈએ, અને ગુન્હેગારને પકડવો જોઈએ. જે માણસ આ કામમાં સહાય નહિ કરે તેને મળ કરવામાં આવશે.

નહેર
સલામતી
ખાતર :

૪

નવમા સૈકાનો એક જાહેર ઢંઢેરો :-

જ્યેઠ
જાહેરનામું: યમાટો (Yamato) ના સાર્વભૌમ રાજાના—એટલે કે સાક્ષાત્ ઇશ્વરના વચનો સાંભળ્યા —અમને એવા ખબર મળ્યા છે કે જે દેશ ઉપર અમે સર્વવંશીઓ રાજ્ય કરીએ છીએ ત્યાંથી પૂર્વમાં સોનું જડી આવે છે.

પૂર્વજોને
પમને છુદના વચનના કાયદાઓ રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે; અમે સૈશો ક્યો (Saisho Kyo) નું ધર્મશાસ્ત્ર તથા રાજ્યનું છુદની પ્રતિમાઓ આ રાજ્યમાં બધા દેશોમાં મૂકવા ઇચ્છીએ છીએ; તેથી સ્વર્ગના રહેવાસી દેવોની તથા પૃથ્વીના દેવોની પ્રાર્થના (પૂજા) કરીને તથા અમારા જૂના પૂર્વજોની પૂજા કરીને, અમે બધા લોકોને એવા માર્ગમાં દોરી લઈ જઈએ જ્યાંથી પુણ્ય મળે અને પાપનો નાશ થાય; તેથી ભય જતો રહેશે અને સર્વત્ર શાંતિ રચાશે.

‘ખરું
સોનું’ પશુ લોકો ચંકા કરવા લાગ્યા કે તેમ બનશે નહિ, તેથી અમે દિલ્લીર છીએ કેમકે એટલું બધું સોનું જડી આવશે નહિ; પશુ ત્રણે બળના જોતાં આ વાતની ખાતરી થાય છે. ઇશ્વર,

જે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેની દોરવણી અને મહેરબાનીથી તથા લાભ અને આદરથી ભૂતપ્રેતોથી આ વાતની ખાતરી થાય છે.

તેથી અમે હર્ષથી અને માનપૂર્વક તે મેળવ્યું છે; અને આગળ જવું કે પાછળ જવું તે વિષે સારી પેઠે મનન કર્યું છે. જે રાજા ડાહ્યો હોય અને પ્રજાનું હિત કરતો હોય તેના રાજ્યમાં આવું થાય છે. અમારા સમયમાં આ બન્યું તેથી અમે ખરેખર હિંમતના આભારી છીએ; અને એવી મોટી બક્ષિસ માટે અમે યોગ્ય કે પાત્ર નથી અને લાયક પણ થયા નથી.

૧

પ્રભલિત-

ચિંતક

રાજા :

આ મહાન કિંમતી ભેટ અમે એકલા જ ભોગવીશું નહિં. અમે તે નમ્રતાથી અમારી પ્રજાને લેવા દેશું. બધા રક્ષકોને અમે ડાંગરના ખેતરો ભેટ તરીકે આપીશું. અમે તે નમ્રતાથી મેળવિયે તે જ યોગ્ય છે. આ લાભ સમયમાં તે (સોનું) જડ્યું તેની યાદગીરી માટે આ યુગના નામ સાથે એવો સદ્ભાગી મંગળ શબ્દ બોલ્યું.

રાજ્યમાં

પ્રજાને

હિસ્સો :

બધા દેવોને અને તેમની પવિત્ર સમાધિઓમાં ભેટ મોકલીશું. દેવોને કેટલીક જમીન ભેટ તરીકે આપીશું અને તે ભેટ બધા સાધુઓને તથા સાધ્વીઓને મળશે. નવાં બંધાયેલાં મંદિરોને અમે સરકારી મંદિરો તરીકે મંજૂર કરીશું. લાભ કબરસ્તાન સાચવનારા રક્ષકોને બક્ષિસો આપીશું. ન્યાં ન્યાં દેશ ખાતર જીવનનો ભોગ આપનારા સ્વદેશપ્રેમીઓની કબરો હશે ત્યાં ત્યાં તેમની સેવા સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ટકી રહે ત્યાં સુધી યાદ રહે તેનાં મોટાં લાભ સ્મરણચિહ્નો ચૂકશું. અને દાઈ માણસ તેમની કબરોને અપવિત્ર કરી ચકરો નહિં.

દેવો અને

રાષ્ટ્રસેવકો

પ્રત્યે ॥

છોકરા અમારી પ્રજામાંથી જેમણે અમારા પ્રધાન તરીકે કિંમતી
તથા સેવા બજાવી છે તેનાં છોકરાઓને અમે બક્ષિસો આપીએ છીએ;
છોકરીઓ છોકરીઓને કાર્ડ આપ્યું નથી. છોકરાઓ જ માત્ર પોતાના
પ્રત્યે પિતાનું નામ રાખે અને છોકરીઓ કે સ્ત્રીઓ નામ ન રાખે ?
રાજકુળી —એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. અમને એમ લાગે છે કે તેઓ બંને
આશા : સાથે સ થે કામ લાગે તેવાં છે. તેથી આજથી અમે તેમની
સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓને બક્ષિસો મોકલિયે છીએ; તેથી તેઓ
તેમના પિતાએ આપેલું શિક્ષણ વિસરી જાય નહિં અને કુટુંબ-
ની પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રાખે; અને જરૂર પડે ત્યારે રાજકુળનારમાં
કામ લાગે.

ગરીબો : વૃદ્ધ અને ગરીબ લોકોને અમે મદદ આપશું. પુત્ર ઉપર
પ્રત્યે : સ્નેહ રાખનાર લોકોને તેમના પુત્રને ડાંગરનાં ખેતરો આપવાની
હટ આપશું.

ગુન્હેગારોને ક્ષમા આપશું; વિદ્વાન લોકોને અને લઘીઆ-
ઓને સારો બદલો આપશું.

પ્રજાજનો : જેમણે સોનું શોધી કાઢ્યું છે એમને બક્ષિસ આપશું.
પ્રત્યે મચિનોડુ પ્રાન્તનો સુબો, તેના અમલદારો અને છેક ખેડૂતો
સુધીના બધા માણસોને અમે બક્ષિસ આપીશું. રાજ્યના બધા
ખેડૂતોને અમે પ્રેમથી આહીશું.

૫

શિન્ડોનું નીતિશાસ્ત્ર: ઈ. સ. ૧૨મી સદી.

(અ) નમ્રતા:

નમ્રતા :

જો તમારે અમારી મદદની જરૂર હોય તો મર્વ' છોડી દો. એક વાળ જેટલો મર્વ' તમને એક મોટા વાદળાની જેમ અમારી દૃષ્ટિથી દૂર રાખશે.

—“ કામુગાના દેવની દિવ્યવાણી ”

(આ) આંતર શુદ્ધિ:

આંતર

જે અંતઃકરણમાં છે તે જો પવિત્ર ન હોય તો જે બાહ્ય શુદ્ધિ : દેખાય છે તેને માટે પ્રાર્થના કરવી તે અયોગ્ય છે.

—“ તત્સુતની દિવ્યવાણી ”

(ઇ) સત્ય:

સત્ય :

તમારી ઈચ્છા પૂરી પાડવા આવ્યા છો તે તમે બધા— અસત્યથી મુક્ત, એવા પવિત્ર હૃદયથી પ્રાર્થના કરો. તમે બાહ્ય અને આંતર શુદ્ધિ મેળવો અને એક દર્પણ પેઠે સત્યનું પ્રતિબિમ્બ પાડો.

—“ તેયાન તેજ દેવની દિવ્યવાણી ”

હૃદયની (દ) હૃદયની પવિત્રતા:

પવિત્રતા : અંતઃકરણને ડાઘથી મુક્ત રાખવું—એ જ એશ્વર્ય છે. દુનીયાના માનવીઓને તે સ્વર્ગીય બક્ષિસ છે.

— ‘ સિવા સમ્રાટને યથેષુ દિવ્યગાન ”

પ્રમાણિક- (ક) પ્રમાણિકતા:

તા : માણસનું પ્રમાણિક હૃદય ઈશ્વર સાથે હંમેશાં એકાકાર થયેલું રહે છે, સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં પણ કુટિલ લોકોને ઊભા રહેવાનું સ્થાન નથી !

—“ રાજકુમારને યથેષુ દિવ્યગાન ”

દયા (ઉ) દયા:

તમે જે અહીં દેવને પૂજો છો તે દયાનો ગુણ શિખો, ભિક્ષુઓ અને મોઢવાળા દર્દીઓ ઉપર દયા રાખો. કીડી અને કણસારીઓના જીવ બચાવો, જે માણસ દયા અને દાન વધારે છે તે દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે છે.

—“ હાશિયત દેવની દિવ્યવાણી ”

૬

શિનરાનના હૃદયનો એકરાર ('Confession') (તેરમા સૈકામાં લખાયલું)

“ અગર જો કે હું સાચા ધર્મનો આશ્રય લઉં છું તો પણ દીનતાયુક્ત
મારું અંતઃકરણ સાચું નથી. કેપટ અને અસત્ય મારા શરીર ક્ષમા-
સાથે જડેલાં છે અને મારા આત્મામાં પ્રકાશ ઝળહળતો નથી. પ્રાર્થના :

“ મારા હૃદયનું પાપ ધણું ઉમ છે; મારો આત્મા સર્પના
ઝેરથી ભરેલો છે. મારા સત્ય-કામો પણ તેથી (ઝેરથી)
ભરેલાં છે; અને તે જીહ્વાથી જેવાં કહી શકાય.

મારા આત્મામાં મારી દષ્ટિથી માણસનું કિત જરાજર
જોઈ શકાતું નથી. સત્ય કામ કરવામાં હું છેક જ દુર્ગત છું.
જો હું ધર્મરત્ની દયાનો આશરો ન લઉં તો મારે માથે એક
કલંકિત મોતે મરવાનું આવી પડે.

—એસ. યાન્ગેનો અનુવાદ: “ વિઝડમ ઑવૂ ધી ઇસ્ટ ”

૭

દેશવટામાં નિશિરની શ્રદ્ધા (તેરમા મૈકામાં લખાયલું)

તપશ્ચર્યા
દ્વારા
આત્મ-
શુદ્ધિ :

તપાવીને ટીપવાથી જ લોખંડમાંથી તલવાર મળી શકે છે;
તેમ સંકટ અને ત્રાસદાયક જીવનથી અમુક જાતની શુદ્ધિ નથી
આવતી ?

દેશવટા બોગવીને મારા બધા પાપો હું ધોષ નાખીશ.
દુનીઆં બેઝમાન માણસોથી બરપૂર છે; અને એવા માણસો
આજકાલ આ દેશમાં રાજ્ય કરે છે.

કસોડી એમ કહેવાય છે કે જેઓ મજબૂત હોય-સંપૂર્ણ રીતે
પોતાનાની તૈયાર હોય-એવા લોકો ઉપર જ દેવી આશ્રિત આવે છે. શાસ્ત્ર
જ થાય છે; એક જાતની તીક્ષ્ણ તલવાર છે-જો તેને વાપરતા આવડે તો;
તમે બળવાન થાઓ; મનને કેળવો-શ્રદ્ધામાં અડગ રહો.

—‘ એમ, અનેસાકીનું અનુકરણ. ’

૮

કવિઓના આદર્શો

(અ) રાજ્યભક્તિ :

અમારા સમ્રાટને દરિયાને રસ્તે અને જમીનને માર્ગે અમે અમારી સેવા અર્પણું; સમુદ્રના મોજામાં અમારા દેહ સમ્રાટને ખાતર ફેંકી દેશું; અને લોહીથી ખરડાયેલી આડીમાં અમારા શરીર તણ દેવા અમે તૈયાર છીએ. અમારા સમ્રાટની સેવામાં મરવા અમે ખુશી છીએ અને તેવે સમયે જીવવા માટે એક નજર સરખી અમે પાછી નાખવાના નથી. સામી જાતીએ લડી મરીશું.

રાજ્ય-

ભક્તિ :

(બા) પ્રારબ્ધ ઉપર ભરોંસો અને બેવકાફ :

હું મારા તૂટી જતા હૃદય માટે વિલાપ કરતો નથી. પણ બાબદેવીને નમું છું, પરંતુ તે ઈશ્વરનાં પવિત્ર કરમાનો તો આ છે; હું પ્રાર્થના કરું છું કે ઈશ્વર દયાથી તને બચાવે.

પ્રભુ-

આજ્ઞાનો

ભંજ :

(ક) પરિવર્તન (એક ધર્મગુરુને હૃદય સ્થાન (Promotion) મળે છે ત્યારે તે કહે છે :)

જીવન-

વર્તણૂક :

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

આ દુષ્ટ દુનીયામાં રાજ્ય કરવા હું અયોગ્ય છું જગતમાં
દંભ હોય છે—અર્થ હોય છે. પર્વતની ભાગ્ય ટેકરીઓ ઉપર
હું એક એકાંત મઢીમાં (મહર્ષીમાં) રહું એવું ઇચ્છું છું; ત્યાં હું
ફકીરની કાળી કફની ઝાઢીને મારું જીવન વીતાડીશ.

૯

હિંદીયોશીનાં સૂત્રો અને નીતિવચનો

(ઈ. સ. ૧૬૦૦)

(જ) નિકકોમાં રાખેલા એક લખાણમાંથી :

ધણે ભારે બોલે ઉપાડીને મુસાફરી કરતા હોયએ એવું જાણી
આ જીવન છે. તારી ગતિ ધીમી અને દલ હોલે. તું ઠોકર
ખાઈને લયડીય નહિ. વેઠ :

સંકટ લોગવવાં એ માણસનું કુંદરતી પ્રારબ્ધ જ
છે અને તેમાં બઠબઠાટ કરવો ન બોધ્યો; નિરાશ થવું
ન બોધ્યો. જ્યારે જીવે લીછળતી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ
જામત થાય ત્યારે તું તારા ભૂતકાળનાં દુઃખો સંભારજે.

ક્ષમા આપવાથી શાંતિ અને સ્થિરતા મળે છે. ગુસ્સાને
તારો દુરમન સમજ. જ્યારે તું વિજયની આશા રાખતો હો
અને તે જ વખતે તારા ઉપર દુઃખ આવી પડે તો તે એક
આફત છે. તારી જાતનો દોષ કાઢતાં ચિખ; ખીજ ઉપર તે
દોષ નાંખીય નહિ.

વપપત્નીને।

પ્રેમ :

(આ) પોતાની રખાત (concubine) ‘યોડો’ વિષે,
તે પોતાની સ્ત્રીને લખે છે :

પંખીઓને પાંજરામાં પૂરી દબાવે એમ અને દુસ્મનેને પૂરી દીધા છે. તારું મન બરાબર સ્વસ્થ રાખજે. હું મારા પુત્ર શાહબદાને મળવા ઇચ્છા રાખું છું; પણ બવિધ્યને વિચાર કરતાં હું તે ઇચ્છાને તાબે ચતો નથી.

હું મારી તંદુરસ્તી સાચવું છું.

હું બધા માલેકોને કહું છું કે તેઓ પોતાની પત્નીઓને તેડાવે, અને હું મારી ‘યોડો’ ને તેડાવવા ઇચ્છું છું. તેની મુસાફરી માટે ગોઠવણ કરજે; અને તેને કહેજે કે તારાથી જરાક જ બિનરતા સ્થાનમાં તે મારી પ્રિયા છે !

— જી. ખી. સેમ્પને રચેલા ‘જાપાન’ ગ્રંથમાંથી.

૧૦

સત્તરમા સૈકામાં જપાનીઓની નીતિ

તેમના ઉપર રાજ્યસત્તાનો દબ વધારે છે; તેઓ એક-સત્તરમા સંપીના છે. ઇશ્વરને-દેવાને ઉપહાર અર્પવાની તેમને કેળવણી સૈકાનું મળેલી છે. કાયદાને માન આપવું, પોતાના માલિકને તાબે જપાન : રહેવું અને પોતાના પાડોશીઓ તરફ પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ રાખવો. સમ્ય, માયાળુ, હિંમતવાન, સદ્ગુણી અને ઉદ્યોગી અને કળાવાન-એકંદર બધી પ્રજાથી ચઢીઆતા જપાનીઓ છે. તેમનો દેશ ઉત્તમ છે, પોતાના હુન્નર અને વેપારથી તેઓ સમૃદ્ધ થયા છે અને પોતાના દેશમાં જોઈતી બધી જ વસ્તુઓ તેઓ મેળવી શકે છે.

—“કેમ્પર” માથી ઉદ્કૃત.

૧૧ રાજદ્વારી આદર્શ

વર્તમાન ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં રાજ્યાભિષેક વખતે પ્રગટ કરેલો મુત્સદ્દી
જાપાનનો નીચે પ્રમાણે છે :

રાષ્ટ્ર-
આદર્શ : ' પ્રજામાં કેળવણી ફેલાવવાનો અમારો હેતુ છે; લોકોની
આધિભૌતિક અને નૈતિક પ્રગતિ એવી સરસ
થવી જોઈએ કે આંતર-વ્યવસ્થામાં સંપ અને સંતોષથી કામ
ચાલે, સત્તા અને સમૃદ્ધિ ટકી રહે; બાહ્ય સંબંધો, આંતરરાષ્ટ્રીય
સંબંધો એવી રીતે સાચવી રાખવા જોઈએ કે બધી પ્રજા સાથે
મિત્રાચારી રહે; અને તેથી દુનિયામાં સંપ રહે; તથા માનવ-
જાતનું સુખ કાયમ ટકી રહે. અમારી પ્રજાને અમે એકસંપ
થવાની હાકલ કરીએ છીએ. તમે સાર્વજનિક સુખમાં અંગત
સુખનો ભોગ આપો; બધા એકમત થઈ કામ કરો; અને
અમારા આદર્શો સિદ્ધ કરવામાં મદદ કરો.

‘એવી રીતે અમે અમારી જાણ્ય પ્રણાલિકા (Tradition)
સાચવી રાખશું અને તેમાં સંગીન વધારો કરશું; તથા સાચા
હૃદયથી-સાચી નિષ્ઠાથી અમારા પિતૃજાના સ્વર્ગીય આત્મા
માટે પ્રજાનું હિત સાચવીશું. ’*

* સાંપ્રતમાં ચીન રહામે આક્રમણ કરનાર જાપાને આ આદર્શોને
આધાર ફેંકી દીધા જણાય છે. — અનુવાદક.

૧૨ જાપાનની કહેવતો

*

અમર જે કે તમે દરવાજા મજબૂત રીતે બંધ રાખશો તો જાપાનની કહેવતો :
પશુ સંકટો તેમાં પ્રવેશ કરશે નહીં.

*

આફ માણસો જે ગામમાં રહેતા હશે ત્યાં પણ સ્વદેશભક્તિ તમે જોઈ શકશો.

*

બીજો શબ્દ બોલવાથી કનિયો ઊભો થાય છે.

*

જે ધરમાં સિતારના સૂરો આજો દિવસ સંભળાતા હોય ત્યાં રસોડામાં બાત ખૂટી પડે છે: ત્યાં ભૂખમરો આવે છે.

*

આધિગાને મન જાધા રંગો સરખા ન હોય છે.

*

૨૨૬

ન્યારે લગાઈ પૂરી થઈ જાય ત્યારપછી ઝાડ કાપીને લાકડી બનાવવી તે નિરર્થક છે.

*

સદ્ગુણ પાસે પૈસાની ખુંજ હોય છે.

*

હજારો દુષ્ટ દૈત્યો કરતાં એક ખરાબ વહુ (Daughter in-law) કુટુંબમાં વધારે દુઃખદાયક છે.

*

સદ્ગુણી માણસોની આંખોમાં કપટ હોતું નથી; તેમના હોઠ ઢીલા પડી ગયેલા હોતા નથી. તેમને મોં ઉપર કાશ હોય છે. જે શિકારી જે સસલાં પકડવા દોડે છે તે એકને તણ દે છે, બીજાને પેટું બીજું નાસી છૂટે છે. એ રીતે તે બેઢિયે ખુલે છે.'

*

જરૂર વિનાની વસ્તુઓ જે ખરીદ કરે છે તેને જરૂરી ચીજો વેચી નાખવાનો વખત આવે છે. બીજાજરૂરી ખર્ચ ન કરવો જોઈએ.

*

જો હંમેશાં સચ્ચ પ્રમાણમાં હોય તો વરસાદની આશા ટાણી રાખે ?

*

બળવાન હોવું અને ઉદ્ધત ન હોવું-એ બે સાથે બની શકે નહિં.

*

સૌથી વધારે દુષ્ટ માણસને તોની પવિત્ર દેહરીનો માર્ગ
સૌથી વહેતો જડે છે.

*

ન્યારે ખવા લોકો મોરનાં સુન્દર પીછાં જોઈ તેને વખાણવા
લાગ્યા ત્યારે બધાં પંખીઓ બોલી બેઠ્યાં :

‘ તમે તેના પગને તો જુવો ? કેવા પાતળા ને કદૂપા છે !’
અને તેનો જવાબ પણ કેવો ભયંકર !’

*

વર્ષના આરંભમાં જ આખા વર્ષની યોજના તૈયાર કરો.

*

તમારી પત્નીને પ્રથમથી જ સુધારો.

*

જીદાણાને પગ નથી; પણ તે નિન્દાની પાંખે જડે છે.

*

દુઝબની પાછળ પાછળ જવું નહિ, કેમકે તે પોતાનું મોં
ફેરવી સામું આવી પડશે !

*

શિકાર બગરમાં રહેલો છે—સૌથી છે, પણ જેતરમાં તે
વધારે મીઠો લાગે છે.

*

સુઆર્થ અને ગર્વ—એ બેઉ તલવાર બાંધી શકે તેવાં નથી.
બેઉ સામે રહી, એકે પક્ષમાં વિજય લાવે તેવાં નથી. ’

*

સર્પ, મીઠા વચન બોલનાર માણસ અને સ્વચ્છંદી સ્ત્રી-એ
ત્રણને હંમેશાં ત્યજ દો.

*

જો તમે વ્યુદ્ધને બળે તો હંમેશાં તેને જ વળગી રહો.

*

જો માણસ સોનું ચોરે તો તેને કેદમાં પૂરવામાં આવે છે;
પણ જો તે જમીન ચોરી લે તો તેને રાજા થાય !

*

ખરાબ કુંભારના ચાકડા ઉપરથી કદાપિ સુંદર ધડો
ઊતરે છે ?

*

મહાન પુરુષોનું હૃદય શુદ્ધ રહસ્યની કપર જેવું હોય છે.

*

સ્ત્રીની જીભ એક જાતની એવી તલવાર છે કે તેને કદાપિ
કાંટ લાગતો નથી.

*

સારો ઉંદર પોતાના ફરના બારણા પાસે બેસીને અનાજના
ઘણા ખાતો નથી.

*

સાત વખત પડો, તો પણ આઠમી વખત લીલા થજો !

*

ઠંડી વ્હા પીવાનું અને ઠંડા લાત ખાવાનું સહન
કરી શકાય છે; પણ ઠંડી નજર અને ઠંડા શબ્દો સહન

ચતા નથી. (રોહવગરના વચનો સંબળાતાં નથી; અને ભાવ-
વગરના મ્હેરા જોવા ગમતા નથી.)

✽

જ્યારે માણસી ન હોય ત્યારે બગલું પણ લક્ષ્ય લેખાય છે.

✽

જે પંખી બિચાઈ જાળમાં સપડાઈ જાય છે તે પારધિના
મનથી 'સાઈ' ગણાય છે. તેમ જો છેતરાઈ જાય તે લુચ્ચાની
દષ્ટિમાં 'સારો' ગણાય છે.)

✽

ઠહાપણુ વગરની વિદ્વત્તા, ગધેડાની પીઠ ઉપર પુસ્તકો
ખડકેલાં હોય તેવી છે.

''

પ્રકરણ ૭ મું

ગ્રીક લોકોનું નીતિશાસ્ત્ર

“ જાધી વસ્તુઓનું આપ માણસ પોતાની આંકેલ
અમાણે કાઢે છે. ”

—પ્રોટેગોરસ.

૧

પ્રવિહાસ- ગ્રીક લોકોના નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે નીચે
ની પદ્યાદ્ ભૂમિ: પ્રમાણે તેની પચ્ચાદભૂમિકા સમજવી જોઈએ, મિનોતૌર
પતન પછી મિસિનીસીનિઅન સંસ્કૃતિ પછી, થોડો સમય
' અધાર-યુગ 'નો આવી ગયો હતો; તે દરમિયાન જમીનદાર
લોકો નાના રાજ્યો યર્ષ પડ્યા હતા.

આ સમયે—એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે નવમા અને દસમા
સૈકાર્મ—ઉત્તર તરફના લોકોના ઉપગૃહિપરી હુમલા થતા હતા.
તેથી ઈનિયન (Aegean) લોકો વધારે જળવાન થયા હતા.
બીજાં બસો (૨૦૦) વર્ષ સુધી આવી સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી.

શોધખોળ અને સાહસના આ યુગમાં ઓકમાં નાનાં નગર-
રાજ્યો (City-States) અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. તેઓ
સ્વતંત્ર હતાં અને તેમનામાં માત્ર ધાર્મિક અને સંસ્કૃતિક એકતા
હતી. જૂના જૂના સમયનાં કેટલી અને એલિમ્પિયાને તેઓ
પવિત્ર માનતા હતા; ત્યાં અને જીન્ન સ્થળોમાં કસરતના
અખાડા અને સંગીતના જલસા થતા હતા; તેમાં માત્ર ઓક
લોકો જ લાગ લેતા હતા; તેથી રાષ્ટ્રીય ભાવના સારી ખીલી
હતી; અને તેઓ અમુક શહેરના મૂળ વતનીઓ છે એવું
અભિમાન રહેતું હતું.

નગર-
રાજ્યનો
યુગ:

ક્ર. સ. પૂર્વે સાતમા અને છઠ્ઠા સદ્માં પેલા ટોળાના
ઉપરીઓ-જેઓ પહેલાં વણપરંપરાથી આવેલા હતા-તેમની
જગ્યાએ નવા જુલ્મી સરદારો આવ્યા. તેમણે શહેરની સંસ્કૃતિ
અને સમૃદ્ધિ વધારી, અને છઠ્ઠા સદ્માં ઓક લોકોની કળા
ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી હતી. આ વખતે ઓક લોકોનું
તત્ત્વજ્ઞાન પણ અમુક શોધખોળ અભ્યાસમાં વધારાતું હતું.
નવા નવા સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં નવા અખતરઓ યોજવામાં
આવતા હતા.

વંશ-
નાયકોનો
યુગ

પાંચમા સદ્માં ઓક લોકો ઉપર પશ્ચિમીના લોકો પૂર્વ-
માંથી હુમલાઓ કરવા લાગ્યા; અને પશ્ચિમમાંથી ચીન-લોકો
હુમલાઓ કરવા લાગ્યા. તે સમયે પેલા જુલ્મી સરદારોનો
અધઃપાત થયો હતો; ને તેમના રાજ્યમાં લોકશાસન સ્થપાયું
હતું. એટલે તે વખતે ઓકમાં સ્વતંત્રતા અને વ્યક્તિવાદ પૂર
જોશમાં ચાલતા હતા. પણ તેનું કુદરતી પરિણામ એ આવ્યું.
કે-તેઓ એકસંપ કરીને શત્રુઓનો સામનો કરી શક્યા નહિં.

વ્યક્તિવાદ-
ને લીધે
શત્રુતા:

ગ્રીસનું સર્નાપરિ- પર્ણ: ઇ. સ. પૂર્વે ૪૯૦ માં મેરથોન (Marathon) નો વિજય; ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં (Salamis) નો સલામિસ વિજય અને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૬ માં પ્લેટો (Plataea) નો વિજય-એ ત્રણ સ્થળે વિજય મળવાથી ગ્રીસ વધારે શક્તિવાન છે એમ સિદ્ધ થયું.

એથેન્સ સામે સ્પાર્તાનો વિજય: પછી પાંચમા સૈદ્ધાંતો ઉત્તરાર્ધ આવ્યો. તેમાં ગ્રીક લોકોની સંસ્કૃતિ બહુ જ આગળ વધી. તે વખતે પેરિક્લીઝ એક આગળ પડતો મહાપુરુષ હતો. ડેલોસ (Delos) ના સંયુક્ત રાજ્યોનું મુખ્ય મથક એથેન્સ થયું હતું તે એકદમ આગળ પડતું ગણાવા લાગ્યું; અને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૬ માં એથેન્સ અને પેલોપોનીસસ વચ્ચે ૩૦ વર્ષની સુલેહના કરારનામાં લખાયાં; પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૧ માં વળી પાછો વિગ્રહ શરૂ થયો અને તેમાં સ્પાર્તા (Sparta) નો વિજય થયો, અને એથેન્સ એક સામ્રાજ્ય બાંધવા જે યત્નો કરતું હતું તે સહુ ધૂળમાં મળ્યા.

પ્રસિદ્ધ પ્રયત્નોનો ધુગ: આ સમયે મોટા નાટકકારો યુરિપીડીઝ અને એસ્કિલ્સનેસ પોતાનાં નાટકો લખવી પ્રસિદ્ધ થયા હતા; થ્યુસિડીડીઝ નામે એક ઇતિહાસકાર પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો અને જગતનો આદર્શ મહાન પુરુષ સોક્રેટિસ પણ આ સમયે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ સમય વ્યક્તિવાદનો હતો અને પ્રમાણભૂત ગણાતી જૂની બાબતો ઉપર તક અને શંકાઓ કરવામાં આવતાં હતાં. તે વખતે જોબી રમણી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન હજી સુધી થઈ શક્યું નથી; પણ તે સમયના મહાન ગુરુઓની પ્રેરણા એક મહાન બળ અને પ્રતાપ ફેલાવતો હતો.

‘હિસેન-ક્રિસ્ટ’ પુત્ર: ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં થિયોફિલ નેતા થયો; અને બીજા સ્થળના લોકો તેની ઇર્ષા કરતા હતા; આખરે ઇ. સ. પૂર્વે

૪૧૯-૨૩૬ સુધીમાં ફિલિપ અને એલેક્ઝાન્ડર (મિકેડર) ની સરદારી નીચે એસીડોનિયન લોકોએ ગ્રીસ બધું જ તાબે કરી લીધું. અને પછી જે યુગ ચાલુ થયો તેનું નામ ' હિલેનિસ્ટિક (Hellenistic) યુગ. '

તે સમયે જૂના એથેન્સના વિચારો જગતમાં સર્વમાન્ય કરવાનો ધરાદો ગ્રીક લોકોના મનમાં હતો. સિકંદરનો ગુરુ એરિસ્ટોટલ હતો; પથ્ય એલેક્ઝાન્ડર સિકંદર પોતે સોક્રેટિઝને પથ્ય પોતાનો ગુરુ માનતો હતો, યુરિપીડિઝના લખાણમયી તે પ્રેરણા મેળવતો; અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ એક કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવતો હતો.

સિકંદરનાં
સ્વપ્નાં:

આવો પ્રતાપી યુગ આશરે સાતસો વર્ષ ચાલ્યો હતો; તે વખતે ગ્રીક લોકોએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના જોયા આદર્શો વિકસાવ્યા ને જગતના ઇતિહાસમાં નોખી જ લાત પાડવા માંડી. શોધ-ખોળનો પ્રેમ, ગણિતશાસ્ત્ર ઉપર દૃઢ આસક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો શોખ-ગ્રીક લોકોએ ખૂબ ફેળવ્યો; અને બીજી પ્રજાઓને પોતાનો નમૂનો દેખાડ્યો. તેમણે શહેરી શરજોનું જ્ઞાન કરાવ્યું. થ્યુસીડીઝના ઇતિહાસમાં આ બધું બાને છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-
નાં સાધનો
ની શોધ:

રાજ્યભક્તિ અને રાષ્ટ્રીય એકતાના આદર્શો દેખાયા. અને દરેક વ્યક્તિને મિતાહાર અને આત્મસંયમના દિંમતી પાકે શિખવ્યા. ન્યાય અને એકમંપ જે ગ્રીક લોકોમાં આ વખતે જોવામાં આવતાં હતાં તે હાલિબની પ્રજાને નમૂનારૂપ બન્યાં.

શરૂઆત-
નાનો
આદર્શ:

ભૂસ્તર-
વિદ્યાનુ
જ્ઞાન:

હિંદમાં અને ગ્રીસમાં ભૂસ્તરવિદ્યાની શોધખોળથી જૂના દહાએલા અવશેષો જડે છે. હોમરના સમયના “આયોની-અન” લોકોને પોતાની આસપાસના તથા પ્રદેશમાં થી હવું એ વિશે બહુ ખબર નહોતી, અને તેવી જ રીતે હિંદ ઉપર ચઢી આવનાર આર્યનો વિશે પણ કહી શકાય કે તેમને સિંધુ નદીની ખીણની જૂની મંસ્કૃતિનું ચોક્કસ જ્ઞાન થયું ન હોતું. દરેક યુગમાં ચઢી આવનાર લોકો તે દેશના વતનીઓ પાસેથી ઇશ્વર અને દેવની મૂર્તિ વિશે કાષ્ઠક શિખતા, લોકવ્યવહાર શિખતા અને જાતિનિયમો પણ શિખતા હતા. તોપણ તેની પાછળ ભૂતકાળના મહાન બનાવો અણગોઠેલા રહેતા હતા.

હોમરના
કાવ્યો વચ્ચે
વેદ:

હોમરનાં કાવ્યોના સમયથી ગ્રીકલોકોનો ઇતિહાસ થર થાય છે; અને હિંદુઓનો ઇતિહાસ વેદના સમયથી થર થાય છે. તે બેઉ સંગ્રહો આશરે ઇ. સ. પૂર્વે એક હજાર વર્ષ પહેલાં થયેલા હતા. અને તે બે માં ઘણી બાબતો આવે છે. પહેલાં લખાઈના મેહાન ઉપર અને રાજદરબારમાં ગવાતી જૂની કવિતાનાં નમૂનાં તેમાં આવે છે.

તે વખતના સંસારિક જનસમુદાય માટેના આદર્શો આવા સંસારિક પ્રયોગોથી જડી આવતા, તેમાં જિયા અને ઉદાર ચરિત્ર છે, તથા નીચ અને હઠકાં પણ આવે છે. જૂનાં હિંદી (Indian) તથા નેતિકે પુસ્તકોમાં કપટી અને નિષ્કપટી, માણસો એવા લેહ આદર્શો પાડવામાં આવે છે; તેમ શ્રીક પુસ્તકોમાં ‘પોતાના આત્મા તરફ સાચા’ અને ‘આત્માને છોતરનારા’ એવા બે વર્ગના માણસો વચ્ચે લેહ સમજાવવામાં આવ્યો છે, નવાં આવેલાં ટોળાંઓ પોતાની આ મેળવેલી શ્રમિ ઉપર પ્રેમ રાખે છે અને તે પિતૃ-પ્રેમ જેવો પવિત્ર પ્રેમ છે, ‘આ દેશ જીતવામાં ધન્ય આપણને મદદ કરે છે’ એમ તેઓ માને છે.

તેમાં વર્ણવેલા દેવો ધણા જઠાદુર છે, પણ કેટલીક વાર તેઓ પોતાના પૂજકો કરતાંય નીતિમાં વધારે જિતરતા અને નબળા દેખાય છે. તેઓ કોઈવાર ન્યાય કરતા ને કોઈવાર અન્યાય કરતા ને દુષ્ટો ઉપર વેર લેતા ધન્ધ મદ્દપાન કરતા, ઝીયમ્ (Zeus) એક લડવૈયા જેવો લાગે છે અને ધણાં વર્ષો સુધી કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞ લેખિકાઓ દેવતાઓનાં કામ નીતિવાળાં છે એમ દેખાડવા પ્રયત્નો કર્યા, અને જેમણે સત્ય કહ્યું કે જે નીતિમાન નથી તેમને સજા સદન કરવી પડી હતી.

હોમરના કાવ્યમાં જિયા આદર્શ માટે ઝંખના રહેલી છે, જૂના અને નવા ધર્મોનું એકાકરણ જે રીતે થાય છે તે રીતનું સચ્ચ તેમાં આવે છે. દેવોની પાછળ અને દેવોની ઉપર સત્તા ભોગવણું વિધિ (નસીબ) ‘Mora’ જેવું એક ગહન તત્ત્વ છે. તે હમેશાં વ્યક્તિત્વ વગરનું છે અને તેને ‘ધન્યરની ધન્ય’ જેવું સદમ તત્ત્વ કહેણું છે.

ઋગ્વેદ

ઋગ્વેદમા કહેવા 'ઋત' (Rata) જેવું તે છે, તથા તેથી કોષક જુદુ પણ કહી શકાય કેમકે વરુણ જેવો કોષ દેવ હમેશાં નીતિમાન જ હોય એમ કહી શકાતું નથી, અને તે જ હમેશાં 'ઋત' (Rata) ને પોતાના તાબામાં રાખે એવું બનતું નથી. પણ 'ઋત' એક જાતનું આધિદેવિક સત્ય છે અને પોતે નીતિમય વ્યવસ્થારૂપ છે .

પાપ કોની જવાબ-દારી ?

માણસો પોતાના દુ ખ માટે પોતે જ જવાબદાર છે એવું લાવના ક્રમે ક્રમે વધતી જાય છે . ઝીંપસે (ઝીકદેવ) એ ઠેકાણે એમ કહે છે કે "નીતિવાન જણાતા માણસો અમને દેવો આજ ચલાવે છે, અમુક પાપ પ્રથમ અમે કર્યું" એમ તેઓ શોધી કાઢે છે, પણ એમ કરવાથી તેઓ અજાનથી પોતાના દુ ખમાં વધારો કરે છે " આ લખાણનો ભાગ ધણો જ જૂનો છે, અને પાછળના પુસ્તકોમાં એવું સ્પષ્ટ કહેલું છે કે માણસના દુ ખને માટે દેવો કે નસીમ (Fate) જવાબદાર નથી, પણ માણસનું પાપ જ જવાબદાર છે તે દુ ખ લાવે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, ગ્રીક લોકો પોતાના સમકાલીન હિંદુઓ કરતાં નીતિનું લાવનામાં ધણા આગળ વધેલા હતા.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય

જૂના સમયના કાવ્યોમા પ્રાચીનિક સંસ્કૃતના ખરા લક્ષણો જોવામાં આવે છે—અતિયોગે નો સત્કાર, રાજ્યભક્તિ, દિંમત, ઉદારતા—આવા ગુણોના સમુદાયમાંથી જ ગ્રીક લોકો જગતને અને માનવજાતને ઊંચા સંસ્કારવાળા બીજાજૂત ગુણો વારસામાં આપી ગયા છે. તો પણ, એટલું કહેવું જોઈએ કે મહાકાવ્યોમાં વર્ણવેલા વીરપુરુષો ઉદાર છે અને કપટી પણ છે, શરોજનમાં ધણા શરવીર છે પણ નૈતિક દિંમત જરાય દેખાડી શકતા નથી. પોતાના કુળની આખર માટે તેમને જુદું જ ગણી

યષ્ઠ જાય છે; અને કોઈવાર તે આગર ઉપર સ્થેજ વારમાં પાણી ફરી જાય છે (કલક ચોટિ છે). જે વખતે સંક્રાન્તિ યુગ ચાલતો હતો તે સમયે તેઓ રહેતા હતા.

તેમની ગણીમાં ગોટાળાનું તથા તેમની નીતિની બ્રહ્મ-તાનું કારણ એવું હતું કે તે વખતે લગાઇઓ થતી હતી. તે લાંબા વખત સુધી ચાલતી હતી. અને હાલના માણસોમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે. ઓક લોકો લુચ્ચા ઓડીસી-અસના દષ્ટાન્ત લઈ કામ કરતા હતા; અને ઠોઠ વાર સાદા અને પ્રમાણિક એકિનીઝનું દષ્ટાન્ત લઈ વર્તન ધડતા હતા. 'ઓડેસી'ના મુખ્ય પાત્રો આપણને પર્મદ પડે તેવા નથી. "તેમાં એક લુચ્ચી ને કાવત્રાખોર વહુ છે; ઓડેસીસ કંડો મગફળ બહારી માણસ છે અને તેનો છોકરો આપણો ને ઢોંગી છે"—એવા એક બાબાન્તરકારનો મત છે.

ઓક
આદર્શ
વીરા:

તોપણ એકંદરે જોતા, હોમરનો યુગ ઓસના ઇતિહાસમાં શક્તિશાળી અને નીતિમાન યુગ ગણાય છે. તે વખતે મિત્રો સારા અને વફાદાર હતા ને દુરમનો ધણી દેશી ને ડંડીના હતા. તે સમયે વાણીમાં અને કાર્યમાં મંયમ અને નિયમિતતા હતી, જેથી વખત જતાં એક જાતના "મુદર મુમેજ"ની બાબના (metron) વિકસી; અને ઓક આદર્શમાં તેને જીત્યું સ્થાન મળ્યું. સામાજિક બંધન તોડનારને જહલો આપનાર શિક્ષાદાત્રી દેવી (Nemesis)ની કલ્પના અને માનાઈ વ્યક્તિઓને માન આપવાની ભાવના—એ યુગલ ભાવનાઓ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામવા લાગી. સામાજિક તથા ધાર્મિક ફેરવે તોડવાની રાક્ષસી વૃત્તિને ઓક લોકોએ હુબ્બસ (hubb) નામ આપ્યું છે.

હોમરનો
યુગ:

ગ્રીક ભાવનાના પર્યાય શબ્દો: પશુ જે યુગમાં ઈશ્વર અને માણસની કલ્પના જુદી હોય તેમાં આ ભાવનાઓના પર્યાય શબ્દો જડતા નથી, જેમકે ગ્રીક લોકોએ “ સોફ્રોસિન ” (sophrosyne) વૃત્તિ કહેલી છે; તેમાં ગંભીરતા, નમ્રતા, વિવેક વગેરે બીજાનું ગુણોનો સમાવેશ થાય છે; અને તે, વખત જતાં એક મહાન ગુણ લેખાય છે.

‘લડાઈમાં ભવ્યતા’: એવો જ એક શબ્દ ‘ arete ’ ‘ અરેટી ’ છે. તેનો અર્થ “ લડાઈમાં કે સુલેહના વખતમાં સંપૂર્ણ-અખંડ ભવ્યતા ” એવો થાય છે. કેમકે સારો માણસ સારો લડવૈયો પણ હોવો જોઈએ. પોતાના દેશને અને કુટુંબને વશાહાર હોવો જોઈએ. અને અડગ દુસ્ત્રમન હોવો જોઈએ.

‘શૌર્ય’માં- સદૃશ્યુની આપણી ભાવના જલ્લાપ ગઈ છે; ગ્રીક લોકોની પશુ સદૃશ્યુની ભાવના વખત જતાં જલ્લાપ હતી; અને હાલ તે સદૃશ્યુ શબ્દમાં “ શૌર્ય ” નો અર્થ મુલક રહ્યો નથી. અગર જો કે-“ Virtue ” એ લેટિન શબ્દમાં મૂળ (Vir, strength) ‘ બળ, ’ એવો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે.

‘સત્ય’નાં વખાણ: સત્ય અને ન્યાય વિષે નવો મત પ્રગટ થાય છે. એ કિલિષ્ટ એક ઠેકાણે કહે છે: “ જે માણસ મનમાં એક વાત શુભ રાખે છે તે વચનવડે કાંઈ બીજું જ કહે છે, તેને હું નરક જેવો ગણી ધિક્કારું છું. ” તેમ છતાં અસત્ય (જુહાણું) બોલવાની લોકોને ટેવ પડી હતી. પર્યાના લોકોને સત્ય કહેવાની ટેવ પડેલી હતી. અને હિરોડોટિસ નામે ગ્રીસ ઇતિહાસકાર એ માટે પર્યાના લોકોનાં વખાણ કરે છે; તેથી એમ લાગે છે કે ગ્રીક લોકોમાં એ ગુણ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો નહોતો. પણી ધીમે ધીમે ગ્રીક લોકો સમજવા લાગ્યા કે મુઝ્યો ઓડીયસ બહુ પ્રશંસનીય અને આદર્શભૂત ગણાય નહિ.

જૂના ધર્મ અને નીતિના આચારને નિન્દી કાઢનાર પહેલો મહાન પુરુષ પ્લેટો થયો. તેણે ભાર દબને કહ્યું કે દરેક આગત જેટલે અંશે સત્ય છે તેટલે અંશે જ સારી છે—પછી તે દેવ વિષે હોમ રેન્ટ પોલ અને અશોક જેવા મહાન પુરુષો પણ સત્ય બોલવાની શિખામણ આપી ગયા છે. તો પણ જગતમાં જૂનો શિવાજ હજી ચાલુ છે—“જૂઠું બોલવાથી મળે તે લાભ વધારે મોઠો લાગે” —એમ એમિલિસ કહેવો હતો.

પ્લેટોની
'સત્ય'ની
ફિલસુફી:

જૂના હોમરના કાવ્યમાં આપણે અનરિચત નીતિ જોઈ શકતા નથી—અને તે જોવા મહેનત કરીએ તો તે હાસ્યપાત્ર છે, તો પણ આપણે એમ ન માનવું જોઈએ કે હોમર 'એગ્નિસ્થિસ' નામના 'ખૂતીને' નિર્દોષ અને બિનગુન્હેગાર કહેવો હતો, જે યુગમાં બ્રીસમા ઓઝોનું માન સચવાતું હતું અને બાળકોને પહેલાં કરતાં સારી રીતે રાખવામાં આગતાં હતાં—તે યુગના કીર્તિગાન ગાઇને હોમર સંતોષ અનુભવે છે. ને હોમરના વખતના માનવીઓ સાદી અને સીધી રીતે વાત કહી દેતાં હતાં.

હોમર-
કાલીન
નીતિ:

પ્રથમ તરફથી મળે છે. અહંકારને દંડ સહન કરવો પડે છે; કેમકે અહંકારથી જે દુઃખો આવી પડે છે તેમાં કેટલીકવાર બ્ય-કિતઓ અને પ્રજાઓ સંડોવાય છે.

‘હેસીઅડ’
નું કાવ્ય:

સાતમીસદીમાં “હેસિઅડ” લખાયું. હેસિઅડના ભાષ્ય પર્મીસ (Perseus)ને ઉપદેશ આપવા માટે તે લખાયું હતું. તેને ગાદીપરથી—વારસાદસ્તમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો. ‘હેસિઅડ’ના સમયથી કાંઈક સાધારણ, પરંતુ વધારે સ્પષ્ટ નીતિની ભાવના શરૂ થઈ છે. પહેલાંનો વીરયુગ ગયો અને ધર-ગમ્થુ, રાજનું જીવન શરૂ થયું. લગ્નપ્રત્યે ધણી ખરાબી કરી હતી; ને જીવનમાં પહેલાં જેવા ઉલ્લાસ અને ખુશાલી રહ્યાં નહીં. રાજદરબારો અને જાવ્ય મેળાવડાઓ ગયા; પછી તો ઓઠીઆનાં સૂકાં ને ઉજ્જડ વેરાન રણ રહ્યાં; અને મધ્યમવર્ગના લોકોનું જીવન કંઠથી હાડમારી ભરેલું થયું. માણસો ખરાબ થવા લાગ્યા ને કુદરતનો દોષ કાઢવા લાગ્યા.

પછી કવિ તેમને ધરગમ્થુ ઉપાય દેખાડે છે:—

વિવક્ષ્ય
બોધ:

“કામ કરવામાં કાંઈ શરમ નથી. આજસુ રહેવામાં શરમ છે. આજસુ ન રહો. કામ કરવાનું આહો—રસ્તો પ્રથમ તો લાંબો, ઊંચો અને ઢોળાવવાળો લાગે છે; પણ ટેકરીની ટોચ પર ચઢ્યા પછી, એ ધણો અનુકૂળ થાય છે.”

‘હેસીઅડ’
ની કવિતા:

અહીં હેસિઅડમાં ખરી કવિતા ઝળકે છે; અને નીતિ પણ દેખાય છે. તેણે ન્યામની પ્રશંસા ખૂબ કરેલી છે. ‘ઝીપસ’ દેવની પુત્રી તે ન્યાયદેવી; તે આવતો વિલગ્ન કરે છે પણ તે અવરય આવે છે અને પાપીને દડે છે.

માણસો દાસમા તો લોખંડી યુગમાં (કળિયુગમાં) ગદે છે. ‘ પહેલાં તેઓ સુવર્ણ યુગ (સત્ય યુગ) માં રહેતા અને સંપત્તિ સુખમાં રહેતા. પછી તેઓ રજતયુગ (દ્વાપર) માં રહેતા, તે વખતે તેઓ બહુ ઉદ્ધત થયા અને ઝીંપસ દેવે તેમને મારી પેઠે ઘેાષ નાખ્યા; અને પછી ‘ ઔન્ડ ’ યુગ (ત્રિતાયુગ) માં તેમની જર્જરાએ જંગલી જાતિઓ વસવાટ કરવા આવી; તેમની પછી મહાન વીર પુરુષો આબ્યા, ને તે ઝધા થિબિઝ (Thebes) નેઠોની સાથે લડાઇમાં ખપી ગયા; હવે તો તેઓ સ્વર્ગભૂમિમાં રહે છે. હવે કળિયુગમાં સારું અને ખરાબ-મિત્ર થઈ ગયું છે; અને ઉદ્ધતાઈ પાછી સત્તા જમાવવા મથે છે; અને પૂન્યભાવ જગતમાં વિસરાતો જાય છે. ઓકે સોઠે ફરીથી બાગ દહને એક વાક્ય કહે છે: “ માણસે ડહાપણથી માણસના અને માણસાઈના વિચારો કરવા જોઈએ. ”

ચાર યુગ:

હોમરના સમયમાં અતિથિમત્કાર થતો હતો. પવિત્રતાથી સોગંદ પળાતા હતા. અને હેસીઅડમાં, સદાચરણ વિષે તથા સખત મહેનત કરવા વિષે જે સૂચનાઓ આપેલી છે તેમાં, વધારે જોડા વિચાર અને વિકાસનાં તરવો રહેલાં છે.

હોમરના સમયનું પ્રતિબિંબ:

હેસિઅડમાં જૂના વહેમોને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. શકુનની માન્યતાથી, અમુક દિવસ ધણા જ ભાગ્યશાળી કહેવાય છે. અને વળી એમ માનવામાં આવતું કે જે ધર્મ પાળે, તે જ સમૃદ્ધ અને સુખી થઈ શકે. આવી કેટલીક જાળતો સુધરેલા આધુનિક સમાજમાં પણ કેટલેક ઠેકણિ જોવામાં આવે છે.

હેસીઅડ- મા લોક- માન્યતા- ઓ:

ગ્રીસમાં તે સમયે ફળદ્રુપતા લાવવા માટે ‘ થૅનિક ’ ધાર્મિક સંસ્કાર તથા હાયોનિસસના મેળાવડામાં નાચ અને નાટ્યમેળાઓ થતી હતી. હાયોનિસસના મેળાવડાથી શાકપાન તથા દારૂ

હાયોનિસ- સનો દરજ્જા:

પુષ્કળ થતા હતા. આવા મેળાવડામાં વિષયલંપટતાને સ્થાન મળતું હતું. “પૈન એથિના” નામે એક મેળાવડો થતો હતો તેમાં એથેન્સની દેવીને નવી સાડી પહેરાવવામાં આવતી હતી; અને તે સમયે અધિકારીઓ મંત્ર બોલતા.

તે રખતે જે રમતગમતો થતી હતી તેમાં મીસનાં બધાં નાનાં શહેરો (city states) સંસ્થાનોમાંથી વીર પુરુષો એથેન્સમાં એકત્ર થતા હતા.

આથી તેમનામાં અમુક રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીલતી હતી. ગ્રીસનો ઝીયસ અને ઍપોલો એ બે દેવની ભક્તિ તેઓ કરતા હતા; તેમનું એકતાનું એ ખાસ કારણ હતું.

પણ પછી શહેરો લોકો તથા ગામડિયા લોકો વચ્ચે અથડામણુ ઊભી થઈ. તે વખતે એક એવા નવા વિચારના તત્ત્વચિંતકો ઊભા થયા તેમનું નામ સોફિસ્ટ (Sophist); તેઓ કહેતા કે માણસના નિયમો ભુલ છે ને ધર્મરી નિયમો ભુલ છે. વળી, તેઓ એમ કહેતા કે અમુક શ્રદ્ધ અથવા રિવાજથી લોકો નીતિમાન રહે છે; પણ નીતિમાન રહેવાની કોઈ જરૂરતી જરૂરીયાત (necessity) નથી.

સ્પાર્ટામાં અને એથેન્સમાં આ બાબતોનો જખખર વિરોધ કરનારા માણસો ઊભા થયા અને વિવેચન ચર્ચા કરવાનું શરૂ થયું. સ્પાર્ટાના લોકો એથેન્સના વર્તનની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેતા કે એથેન્સ તો ગુલામોને ખુશી કરવા તેમની ખુશામત કરે છે. જ્યારે એથેન્સ માત્ર તેમને (ગુલામોને) દયા અને ભલામણથી પાળતું હતું. વખત જતાં એથેન્સમાં જે વર્તન

ગ્રીસનો
રાષ્ટ્રીય
હત્યમ

વિદ્વાન
વાદી
સોફિસ્ટ

એથેન્સના
મતનો
વિચાર

ચાલતું હવું તે સુધરેલા માણસને થોડા, અને આદ્ય રૂપે વખાણને પાત્ર થયું.

સ્પાર્ટોમાં સામાજિક ન્યાય અને ચિસ્તના દેવ તરીકે 'દિકેસીન' (Dikaiooxyme) દેવની કલ્પના કરવામાં આવી; એથેન્સઃ પશુ એથેન્સે સ્વતંત્રતા અને કુદરતી શક્તિ ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખ્યો હતો.

હોમરના વખતમાં ને ગ્રીક (નાના સરદાર) લોકો (Mores) 'મોર્સ' ને તાબે એકીલિજ નેવા રહેતા હતા તેઓ જુદા પડે છે. અને ને ગ્રીક લોકો મુધારક અને બંદરમાં રહેનાર ઓડીસસને તાબે હતા તે જુદા પડે છે. આવા તફાવત હજી પણ ત્યાં કેટલેક અંશે દેખી ગયા હશે. તે સમય વિષે આપણે વધારે જાણીએ તો તે સંબંધમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીએ.

ગ્રીક લોકોનો સામાન્ય ઇતિહાસ જેમ જુદો પડે છે તેમ તેમનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પણ જુદો પડે છે—એ વાત સ્પષ્ટ સમજવા જેવી છે. મહાન તત્ત્વચિંતકો સત્યની શોધ કરવા પાછા મંઝા રહે છે: કેટલાક "સાફ શું છે?" તે તપાસવા મથે છે; અને કેટલાકને 'અફ સાન્દ્ય' જોવાનો તન-મનાટ હોય છે. એ રીતે એ ત્રણ પ્રકારના જ્યોતિષશિ ઓસમાં જોવામાં આવે છે.

થેલ્સ (Thales) થી આરંભીને હજાર વર્ષ સુધી ને ને મહાન પુરુષોએ વિજ્ઞાનની શોધખોળ કરી છે તે બધી પ્રથમ આવે છે; તેમણે પૃથક્કરણ—શુદ્ધિયુગનો આરંભ કર્યો.

કવિઓ પછી, અંતઃકરણની પ્રેરણાથી લખવા પ્રેરાયલા અને મદા
અને નાટક- સુદિવાન ગણાતા કવિઓ લાભ્યા. તેઓમાંના પ્રથમ તો
ારોને લાટચાગણો હતા. પછી આખરે એક યુરિપિડિઝ નામે કરણ
યુગ નાટિકાઓ લખનાર પ્રગટયો; ત્યાર પછી કવિઓની સાથે
સાથે પણ કદી ચકામ તેવા નીતિવિદ્ જન્મ્યા અને તેમણે
“ સારા જીવન ” વિષે અને લલાહ (goodness) વિષે ઘણા
વિચારો કર્યા.

શ્રીતિ- પછી નાટકોમાં, લાપણોમાં અને કલ્પનાઓમાં પણ નીતિ-
જ્ઞાનને જ્ઞાન સમજાવવામાં આવ્યું; અને રાજદારી પુરુષો, ખેડૂતો અને
પ્રચાર યુગ પ્રજાના બધા વર્ગના લોકોને કહેવતો અને સૂત્રો મારફતે ઉપદેશ
મળવા લાગ્યો. વળી કેટલાક તત્ત્વચિંતકો જન્મમરણની વાત
લાભ્યા; અને “ આપણે જન્મ્યા જ ન હોત તો કેવું સારું ! ”
એવી કલ્પનાઓ કરી નસીતને આધીન રહેતાં શિખ્યા. ઉપર
કહેલા વિદ્વાનવર્ગોએ પ્રજાને વિચાર કરતાં શિખવ્યું.

ગ્રીસના માત સુઘ (કાલ્સ) માણસોએ આવા જે સુત્ર- નીતિ અને
ત્મક વાક્યો કહ્યા છે તેમાં વધારે જાડા અર્થ છે. ધર્મ ધર્મનું
અને નીતિનો વધારે જાડ સંબંધ તે દર્શાવે છે. પણ નીતિનો સિનાત્વઃ
વિકાસ બહુ ધીમે હોય છે; ખરૂં કહીએ તો ગ્રીસમાં, પેરેસ્ટા-
ઇનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં હજી સુધી નીતિ અને ધાર્મિક
સંસ્કારો-એ એનો ચોક્કસ ભેદ લોકો સમજતા નથી. માણસના
અને દેવોના આદર્શોમાં તેઓ કાંઈ ભેદ સમજી શકતા નથી;
તો પણ તે ત્રણે દેશોમાં દુઃખ અને કષ્ટ બહુ તીવ્ર લાગે છે, ને
તેથી તેઓ ખરો વસ્તુસ્થિતિ સમજી જશે ને નીતિમાન બનશે.

હિંદુ લોકોના ધર્મમાં એવું છે કે અમુક પયમંબર દિવ્ય પદ્મ
આવીને ઇશ્વરી ન્યાય આપે છે ને તેથી માણસોની નિર્બંધ
સમક્ષ ઉચ્ચ નીતિનો આદર્શ ઊભો રહે છે. ગ્રીસમાં
કવિઓ અને તત્ત્વચિંતકો પયમંબર જેવું કામ કરે છે.
દાયોનિઅસના ધર્મમાર્ગમાં જે કરુણ નાટિકાઓ ઉત્સવ વખતે
બજવાતી હતી તેથી લોકોને નૈતિક કેળવણી સારી મળતી
હતી.

- ગ્રેસનો 'ઝેસ' (Thrace) માથી આવેલો ઝેસિક ધર્મ એક નવી માન્યતાનો પ્રચાર કરે છે; ને તેમ પ્રથમ મર્વ-વ્યાપક ધર્મની કલ્પના કરેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં જેવો 'વિષ્ણુ' (સર્વ-વ્યાપક દેવ) ગણાય છે તેવો જ 'ઝીયસ' ગણાવા લાગ્યો.
- ઝીયસનો દેવ "ઝીયસ" (સ્વર્ગીય પર્વત) નો દેવ ઝીયસ (Zeus) છે. એટલું જ નહિં પણ તે બધાનો ઝાદિ અને અન્ત છે—પુરુષ અને સ્ત્રી જાતિને ઉત્પન્ન કરનારો છે—પ્રાણના પ્રાણ સમાન છે. પૃથ્વી અને આકાશ બેઉને ટકાવી રાખનારો મહાન સ્થંભ છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને વીજળી—જે બધામાં જે પ્રકાશે છે તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ તે 'ઝીયસ' છે.
- માનવ-આત્માના બન્ધન-મોક્ષ માણસ તો માટીનો બનેલો છે ને પૃથ્વી ઉપર રહે છે, તેમ છતાં તે સ્વર્ગીય છે, ને સ્વર્ગમાં જવાને હકદાર છે. તે હાલ મીસના પિંજરામાં પૂરાયેલો આત્મા છે; હિંદુસ્તાનના સાખ્ય (Sankhya) તત્ત્વજ્ઞો કહે છે તેમ, તે પુરુષ છે ને પ્રકૃતિના બધાનમાંથી અવશ્ય છૂટો થશે જ. અથવા હંમેશા માટે જન્મ અને પુનર્જન્મની ઘટમાળમાં ફર્યા કરશે. ને આખરે છૂટો થશે. તેને છૂટો કરવા માટે યોગ્ય આહારની જરૂર છે, અને તેના ઉપર અમુક ધાર્મિક સંસ્કાર કરવાની જરૂર છે.
- પાયથેગોરાસના વિચાર. વચન પાળવાં, વ્રત પાળવાં અને આખા ય જીવનને જોઈ ધાર્મિક કાર્ય સમજવું જોઈએ—આવા આદર્શ વિચારો ગ્રીસમાં "પાયથાગોરાસ" જેવા આયોનીઅન (Ionian) તત્ત્વચિંતકોએ ફેલાવ્યા છે. તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૦ માં ઇટલીના દક્ષિણ ભાગમાં રહેતા હતા અને તેમણે ઉપદેશની શાળાઓ સ્થાપી હતી; તેમનું શિષ્યમંડળ મોટું હતું. તેઓ કેટલોક અંશે શાક્યયુનિના સમકાલીન હતા.

આ પ્રવાસશીલ કરતાં ઉપદેશકોએ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો, અને નીતિમય જીવનથી મોક્ષ મળે છે એવું સમજાવ્યું જે લોકો આત્મ હિંસુ' જ્ઞાન-પ્રગ્ણ-મેળવવા પ્રયત્નતા હોય તેમણે સુરુતી આસા પાળવી જોઈએ, ધ્યાન કરવું જોઈએ તથા મૌન-વ્રત રાખવું જોઈએ. અને તેઓ માનતા કે, જોમ કરવાથી માણસ આખરે જરૂર મોક્ષ મેળવશે, ને મૃત્યુ સુખ પ્રાપ્ત કરશે.

મોક્ષ
માટેની
તાલીમ

હિંદની જેમ ગ્રીસ પણ મત્ય અને સોન્દર્યનો ઊડો અને ઊંચો વિચાર બાંધવા મથે છે. થેલ્સ જેવા અગ્રગામી વિચારકો અને તેના શિષ્યો, મિલેટસ (Miletus) માં એક આવી વૈજ્ઞાનિક શોધની શાળા સ્થાપે છે. અહીં ગ્રીસની મંસ્કૃતિનાં બેવડાં મૂળ નખાય છે. પ્રાચીન હિંદમાં હતું તેમ ગ્રીસમાં પણ, કવિતા અને વિજ્ઞાન કેટલેક અંશે મિશ્રિત બને છે— “બધું પાણીમાંથી જ બન્યું છે” એમ થેલ્સે કહ્યું છે, અને “બધું પ્રથ્વરમય છે” એમ પણ થેલ્સે કહ્યું છે. આવી કલ્પનામાં વિજ્ઞાન અને કવિતા—બન્ને તત્ત્વો છે.

વિજ્ઞાન
અને
કવિતાના
સુમેળ

પછી ધીમે ધીમે એક આધ્યાત્મિક મત જીત્યો થયો, તેમાં ‘મણાના મૂળમાં એક જ તત્ત્વ રહે છે’ (One beyond the Many) એ સત્ય નીકળી આવ્યું. વિકાર પામતાં સર્વ પદાર્થોની પાછળ કાર્મિક અવિકારી (Unchanging) તત્ત્વ છે. ગ્રીસમાં જે હેરેકલીટસ (Heraclitus) ઉત્પન્ન થયો તે હિંદના શાક્યમુનિ જેવા જ કહી શકાય. તેઓ બન્ને આ જગતને પ્રવાહરૂપી કાર્મિક હંમેશાં નવું પ્રગટતું માને છે, અને જનું, સ્થિતિસ્થાપક, જડ જમત પહેલાં મનાવું હતું તેવું કંઈ છે જ નહિ તેમ સમજાય છે.

‘અવિકારી
તત્ત્વ’ને
પરમાત્મા

કર્મ પ્રમાણે તે એક તત્ત્વચિંતકો એમ સમજાવે છે કે માણસ જેવાં
લાભ- કામ કરે તેવું તેનું લવિષ્ય ધડાય છે (Character is
સર્જન: Destiny) તેથી પોતાનાં મુખ્યદુષ્ણનો જવાબદાર માણસ
 પોતે જ છે. જે સમયમાં તેઓ રહેતા હતા તે સમયે સામા-
 નિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ફેરફારો બહુ થયા હતા; અને
 દક્ષિણ જન્મતા અસંખ્ય ફેરફારોમાં રહેતા અવિકૃત રહેતા
 ખરેખર સત્યનું તેઓ મનન કરતા હતા; એટલું જ નહિ પણ
 લાલાષનાં લક્ષણો, માણસજાતનો સ્વભાવ અને રાજકીય
 સંસ્થાઓનો પણ અભ્યાસ કરતા હતા.

સાક્ષિસ્થનો આ પ્રશ્નોને માત્ર વિચારીને જ બેસી રહેવાનું નહોતું;
લોકપ્રિય અને આવા વિચારમાં સાક્ષિસ્થ લોકો જરા હાસ્યપાત્ર થયા તેનું
આચાર: કારણ એ હતું કે તેઓ લોકપ્રિય થવા મહેનત કરતા હતા. જેનું
 યોગ્ય મને તેને અનુસરતું વૃત્ત જ વર્તન કરતા હતા; અને પોતે
 ઉપદેશ આપીને અમુક પૈસા લઈ પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા.

‘સોલોન’નું શહેરમાં રહેનારા લોકોએ ઈ. સ. ના ૭૪૪ સેક્રમાં રાજકીય
રાજ્યવર્તન: મુદ્દારો કર્યા અને એકદશ્ય ચાલતી રાજ્યસત્તામાંથી તેમણે
 થોડા લાગવગવાળા માણસોના હાથમાં રાજ્યસત્તા સોંપી; તે
 જુદા થતો અટક્યો. સોલોન (Solon)ની સત્તાથી શહેરમાં
 તો બંધારણવાળું રાજ્યવર્તન રચાયું હતું. કેમકે સોલોન
 લોકોએ મર્વાનુમતે ચૂટી કાઢ્યો હતો. ગરીબ લોકોના હિ-
 માટે તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિ દેખાડવા માંડી.

પ્રભસત્તાક પછી ન્યારે પર્સિસ્ટ્રટસ (Persestratus) નીમવામાં
વર્તનો આળ્યો ત્યારે લોકો ઉપર જુદામ વધતા લાગ્યો; અને આખું
વિજય: પ્રભસત્તાક ગળ્યતંત્રનો વિજય થયો. ‘સોલોન’ના હાથમાં

બંધારણવાળું રાજ્યતંત્ર આપવાની પદ્ધતિ, એથેન્સમાં દાખલ કરવા યોગ્ય ધોરણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી.

ગ્રીક લોકો ઐકાતવાસી હતા, તેથી તેઓ ધર્મ નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરી શક્યા; હોમરના દેવોની ચર્ચા કરી, તેમણે જૂના મતનો નાશ કર્યો. ઘણા શુકનો અને દેવવાણીને માન આપવા છતાં, ગ્રીક લોકો પરિશ્વન લોકો સાથે લડતાં દારી ગયા; તેથી જૂના મતમાં તેમની ઘડા ઘણી કમી થઇ ગઇ, અને તેમને લાગ્યું કે દુઃખનું કારણ આપણે પોતે જ છીએ. એનોફિનિઝ (Xenophanes), ભાટચારણો અને ભટકતા ઉપદેશકો મારફતે નવા મતનો ફેલાવો જલદી થવા લાગ્યો અને તેઓ નીકર રહી પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા.

એનોફિનિઝના નવા મત:

એનોફિનિઝ કહેતા કે “હોમર અને હેસિયસ આપણને ઘોરી કરવાનો અને પરસ્પરનું અપહરણ કરવાનો પાક આપે છે. અને દેવાને માણુમ જેવા કદપવા એ રીત અયોગ્ય છે.”

ગોમ્પર્ઝ કહે છે કે એનોફિનિઝે જૂના મંદિરો અને માન્યતાનો ખંસ કર્યો; પણ તેના ખંડેરમાંથી તેણે જૂની પવિત્ર દેહિ (Sanctuary) શોધી કાઢી, તે નીચે પ્રમાણે સૂતમાં કહી શકાય તેવી પવિત્ર માન્યતા છે: “જધાનો ઉપરી એક છે; તેના વિચારો માણુસના વિચાર કરતાં ઊંચા છે અને તેનું સ્વરૂપ નાશવંત નથી.”

એનોફિનિઝના સિદ્ધાંત:

પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન (સૃષ્ટિવિજ્ઞાન) માં એનોફિનિઝ સદુનો પુરોગામી હતો. તે, પૃથ્વીની સપાટી પરથી જડતા જૂના અવશેષો એકઠા કરતો; પૃથ્વીના ચર તપાસતો અને તેમાંથી કંઈ નૈતિક સત્ય શોધી કાઢતો. માણુસે પ્રખ્ત વિચારો બાંધવા

પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન — દ્વારા સત્ય શોધવા:

હોય તો ચિયર રહી દૃઢ વિશ્વાસ કરવો અને એક જીવંગ મારીને બધું મેળવવા જેવી વ્યર્થ આશા રાખવી નહિં.

હુન્સે અને
હકરણી

આઈનામાં (ચીનમાં) હુન્સે યયો અને હાલના જમાનામાં થામમ હુકમલી યયો. તેમના દષ્ટાન્તો સમજવા જેવાં છે. એનોફેનીએ બીજા વાળ્યાં અને તેનાં ફળ પણ જોયાં. ગ્રીક લોકોની વિચારસૂક્ષ્મતાં તેણે એક હાથે બીજા રાખ્યાં, તેમાંથી એક મહાવૃક્ષ ઊભ્યું; બીજા હાથે તેણે એક તીક્ષ્ણ કુદાડી વાપરી અને તે મહાવૃક્ષને જ નહિં પણ બીજાં ધણા થડોને કાપી નાખ્યાં.

સૂત્રાત્મક
વપદેશ:

તે વખતે સંક્રાન્તિકાળ આવતો હતો તે વખતે નવી એકતા અને નવી આત્મરસ્યુરણાઓ કામ કરતી હતી. સૂત્રના રૂપમાં જે જે બોધવચનો જોવામાં આવે છે તેમાં નવી ભાવનાઓ રહેલી છે. એવું એક સૂત્ર છે કે “કંઈ અતિશય કરવું નહિ” [Nothing in excess; અતિ સર્વત્ર ઇજંયેત્] આ સૂત્રમાં નિયમિતતાનું કિંમતી સત્ય રહેલું છે. “તારા આત્માને જાણખ” “Know thy self” એ સૂત્ર ડેલ્ફી (Delphi) ના મંદિરમાં સુવર્ણમંત્ર તરીકે મૂકાયું. આથી નવા અને ઊંડા વિચારોની દિશા સૂચવવામાં આવી છે.

પિંડાર
હવિનો
આદર્શ:

ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૨-૪૪૨ મુખી યદ્ય ગયેલો પિંડાર હવિ કહેતો કે કોઈ બાબતમાં દૃઢ કરતાં વધારે કામ કરવાથી અદંકારનો જન્મ થાય છે; અને અદંકારમાંથી બીજાં અનેક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. પિંડારે સત્તાધારો વર્તનો એક ખીસતો આદર્શ રોપ્યો છે-અને તે પાછલા જમાનામાં એક જગવાન તત્ત્વ બની ગયું છે. તે આદર્શ ચીનમાં ચુન્સે Chuntse (વિદ્વાન પંડિત યજ્ઞનો શોખ) એ નામથી

પહેલાં પ્રચલિત થયું હતું; અને ઝીમમાં એસિસ્ટેન્ટમાં એ જ આદર્શ મૂતિ મન્ત થયો.

પછી વખત જતાં, મદાનગીની રમતગમતોનો શાખ વધ્યો; તે રમતો લોકોમાં માનીતી થઈ અને શારીરિક ખૂબસુરતી-એ લોકોના જીવનનું એક ધ્યેય થઈ ગયું. સંગીત, મેદાની રમત-ગમતો અને સાહિત્યના અધીનો અભ્યાસ એ બધું કેળવણીમાં ઉચ્ચસ્થાન પામ્યું, દરેક માણસે મગફર અને કુલીન સદૃશ્ય થવાનો આદર્શ રાખ્યો; અને સર્વાંગી એજન્ડા (All round excellence) મેળવવા ભારે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

સર્વાંગી
એજન્ડાનો
આદર્શ:

ઇ. મ. પૂર્વે ૫૩૮ માં એચેન્સમાં પિસીસ્ટ્રટસે કરુણ નાટિકા લખવાની દરિદ્રાઈ શરૂ કરી: ત્યારથી કેળવણીનો ધણો બહોળો પ્રચાર કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું. એક ચીનો સદૃ-ગૃહસ્થ કેળવાયેલો હોય અને એક ગ્રીક સદૃગૃહસ્થ તેના જોડેલો જ કેળવાયેલો હોય; પણ તે બેમાં એટલો ફરક પડે છે કે ગ્રીક સદૃગૃહસ્થે નાટ્યકલા ખીલવવામાં ધણો ફાળો આપ્યો હોય છે. નાટકોથી વિચારોમાં ધણા ક્રાન્તિકારી ફેરફારો થયા, તથા લોકોને ધર્મશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસનું શિક્ષણ મળવા લાગ્યું.

ઉપદેશ
માટે રંગ-
ભૂમિનો
ઉપયોગ:

પણ તે ફેરફારો ધીમે ધીમે સ્વીકાર પામતા હતા. પિન્ડાર જેવો કવિ પણ કહેતો કે “સ્વર્ગમાં પિતૃજ છે” અને માણસ પોતાના નરીબને સમજી શકતો જ નથી; પણ તે મધ્યમાર્ગમાં રહીને પોતાનું વહાણ આથાવંત, ભક્તિમય અને ન્યાયી રીત પ્રમાણે ચલાવી શકે છે. તે સારા પુનર્જન્મની આશા રાખે છે ને આખરે મોક્ષ મેળવી શકે છે.”

ધામી
અસર

જમાનો પિન્ડારની પછી ચંદ્ર ગયેલા મહાન નાટક લખનારા કવિઓ સમજનાર નવા જમાનાને વધારે સમજે છે. તેમાના એકનું નામ એસ્કી-નાટકકારો: લસ; તે જૂના મતવાળો તથા ધર્મિષ્ઠ હતો. તો પછુ તે સમયે પ્રસરેલી ચંદ્રાનું અને દીવગીરીનું સ્થળ કોઈ વાર તે કરે છે.

નાટકકાર યુરિપિડિઝ મળવાળોર મતવાળો હતો. વ્યક્તિવાદને તે યુરિપિડિઝ: આગળ કરતો હતો, તો પછુ તે જૂની વાતોને નવા લેખાસમાં (સ્વરૂપમાં) રજૂ કરવા ઇચ્છતો હતો. તે વખતે કોઈ અને અન્યાય થતો કે કોઈ કુદુમ્મ લાગી પડતું હતું ત્યારે યુરિપિડિઝ એમના તરફેણમાં એકાએક જોલી ઊડતો હતો.

સોફો- આ બે નાટકકારોની વચ્ચે, વખતની દૃષ્ટિથી, સોફોક્લીસ ક્લીસ: આવે છે; અને તે બેઉનાં લક્ષણોમાંથી તેણે પોતાનાં લખાણમાં મધ્યમ માર્ગ પકડ્યો છે—સાદિત્ય અને ધર્મ—બેઉનાં લક્ષણો સાચવી રાખ્યાં છે. તેનાં પાત્રો આદર્શરૂપ છે અને તેમના સમકક્ષીન દ્વીડીચરનાં બનાવેલાં આવર્ણાઓ સાથે આપણે તે સરખાવી શકીએ. એસ્કીસનાં કાવ્યમાં કુદગતની ભજ્ય સુંદરતા રહેલી છે; આપણે તેને ડોરિક ખડખડા શિષ્પક્ષમ સાથે સરખાવી શકીએ; પણ સોફોક્લીસની કવિતા એક આયો-નિયન દેવાલય જેવી સુંદર રહી શકાય તેવી છે. યુરિપિડિઝ પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિથી આકર્ષક નથી પણ આધુનિક છે, અને સત્યજીવનમાં રહેતો હોવાથી તેને બળવાળોર વૃત્તિ થઈ આવે છે. આ ત્રણેનું મહત્ત્વ ઐતિહાસિક છે.

એસ્કિલસ- ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ગળાને ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે થઈ તે ની કુલ્ સ્તેષ્ઠ હતું. એસ્કિલસ પોતે જ એરેથોન, સુલામિસ અને પ્યેટીઓની લડાઈમાં લડ્યો હતો. તેથી તેને ખજર દત્તી કે આખરે આચારો જય થાય છે અને પાપીને મુલ થાય છે.

માણસે ખરાબ સોજત ન કરવી અને એવાં કામ ન કરવાં જેથી દુર્ભાગ્યને આવવાનો લાગ મળે અને પરિણામે દુઃખ યાય.

ધાર્મિક ઉત્સવો વખતે લાજવાતી આ સમયની કરુણ નાટિકાઓ આવો ઉપદેશ આપે છે. ઝીંપસ સર્વશક્તિમાન છે અને સંપૂર્ણ છે. તેની ઇચ્છા મનજવી કંઈક છે; તો પણ એ એવી બળવાન છે કે અધિકારમાં પણ નજરે પડી જાય છે. કોઈ એક જબ્ય હેતુ માટે દિવ્ય ઇચ્છા-શક્તિ કામ કરતી હોય છે ને તે કામવાર સમજી શકાય છે. આજમમાંથી દુઃખ જન્મે છે.

ઉપદેશ:

મોઢથી આપત્તિ આવી પડે છે અને તેને પરિણામે રદન કરવું પડે છે. અઘી આફતો દાઢ વાર આખા કુટુંબ ઉપર આવી પડે છે, કારણ કે જીંદગીમાં ઘણાં માણસોનાં નસીબ સાથે સાથે સંકળાયલાં હોય છે. તેમાં ઘણી મહત્વતાઓ હોય છે. ઝકસિંસ ઉપર વિજય મળ્યો કારણ કે એ અભિમાની હતો. ઇશ્વર અહંકારીને જ નીચે પાડે છે; તો પણ કેટલીક વાત ન સમજી શકાય તેવીયે હોય છે. “ખર્સી” માં એસ્કિલસે ઇશ્વરી ન્યાયને સાચો કરાવવા યત્ન કર્યો છે.

મોઢ અને તેનું પરિણામ

પરન્તુ, પ્રામિથિયસમાં નિર્દોષને ઘણું દુઃખ વેઠનાવું આવી પડે છે; ને પ્રામિથિયસની વાત તો બાઈબલની ‘જોબની વાત’ (Book of Job) જેવી છે. અસહની દુનીઆમાં ઇશ્વરી ન્યાયના આ બે અપવાદ ગણાતા; કેમકે એમાં ન્યાય થયો નથી એવી શંકા ઊભી યાય છે. કેમકે જેવો બોધ નિર્દોષ હતો તેવો જ પ્રામિથિયસ નિર્દોષ હતો.

પ્રામિથિ-યસમાં દુઃખ સહેવાનો આદર્શ:

તે આ દુનીઆના માણસોને ખૂબ મ્હાતો હતો. ખર્સ જેતાં તે એથેન્સના શહેરીઓનો આદર્શ હતો. તે હિંમતવાન હતો, જતાં નામ અને દયાળુ હતો. દુનીઆમાં દુઃખ મટાડવા

તેના દિલની કોમળતા:

તેને ધણી તમન્ના જાગી હતી. તે ક્રોમવેલ દિલવાળો હતો અને પરાપકારી હતો.

માપ દુઃખનું મૂળ: તેની માન્યતામાં તે ‘ ઇઝાકિલ ’ જેવો દૃઢ છે. અને તે કહે છે કે ‘ દુઃખો વારસામાં મળતાં નથી પણ માણસે પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલાં છે :—“ જ્યાં માણસોમાં હું એકલો કર્તુ છું કે પાપ દુઃખનું મૂળ છે; તેને પરિણામે પાપીઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. અહંકારમાંથી અહંકારનો જન્મ થાય છે. પણ માતાપિતાનાં પુણ્યથી પુનિત સંતતિ જન્મે છે અને એ પુણ્ય આશિષ આપે છે.”

‘ ઇઝાકિલ ’ એક પ્રાચીન અને ટકવી વ્યાખ્યા કહેતો કે “ ખાટાં ફળો માતાપિતાએ ખાધાં છે ને દાંત છોકરાંનાં ખટાઈથી દુઃખે છે.” એમ એરિકલસ કહેતો નથી. પણ દુષ્ટની સંતતિ દુષ્ટ થાય છે. તેની સામે એ કહેતો કે “ સારાં માતાપિતાની સંતતિ મારી થાય છે.” આ બાબતમાં પૂરતી નિશ્ચયાત્મક તપાસ હજી થવાની બાકી છે.

ધર્મશ્રી ન્યાય સૌના બહા મટિ છે: આવી ભયાનક આફતોની સચનાઓ કરીને અને તેના આખરી ફેંસલો સુલત્તવી રાખીને એરિકલસ કહે છે: ‘ આ નિયમો ખરા પડે या ન પડે તો પણ ધર્મશ્રી ન્યાય સહુના બહા માટે જ હોય છે. ’ તેની પછી આવેલો સોફોકલીસ કહેતો કે દુનિયામાં સર્વત્ર સંપ અને સુમેળ (harmony) હોવાં જોઈએ.

પવિત્ર જીવન જગતને સ્વર્ગ બનાવે છે: સોફોકલીસ સ્વભાવે નમ્ર અને દિલગર માણસ હોવાથી પોતે કહેતો કે ભક્તિ, પૂજ્યભાવ અને બહાષ રાખવાથી વિવેક કેળવાય છે; અને આખરે તે એવા નિષ્ક્રિય હિપર આવે છે કે “ આ જગતમાં પાપરહિત જીવન તથા વાણી અને મનની

પવિત્રતા સચવાય તો સ્વર્ગ અહીં જ છે એમ સમજવું. કષ્ટો આપીને ધ્રુવર, માણસને કસે છે.

“ આ જગત અને તેનો વિગ્રહ વગેરે બધું ક્ષણિક છે એમ સમજીને માણસે હાલ અને ન્યાયી રહેવું જોઈએ; માનવીઓના કાયદાથી ઉપર રહેનારો આ ધ્રુવરી નિયમ છે. અને માણસને માનવા કરતાં, ધ્રુવરનાં ફરમાન માનવાં તે વધારે સારું છે. ઝીંપસ સ્વર્ગમાં રાજ્ય કરે અને તે બધું જીવે છે. માણસે સંકટો વેઠવાની હિંમત મેળવવી જોઈએ. કષ્ટો ભોગવવાથી જીવન કીર્તિવંત થાય છે. અને માનવસમાજમાં અને સન્માનમાં ધ્રુવરી મોકલ હોય છે.

પ્રકુના
કાયદાનું
પાલન સુખ
આપે છે.

એન્ટિગોનમાં સોફોકલીસે માનવ અને દિવ્ય કાયદા સાથે સામસામી અયકામણ (conflict) દર્શાવી છે. તેમાં પ્રેમ અને કર્તવ્યની પ્રેરણા સામસામે આવે છે, તેમાં અંતઃકરણ અને રાજ્યભક્તિ બેઉ જીદાં જીદાં સ્પુરણો ઉત્પન્ન કરે છે.

એન્ટિગોન
નાટકમાં
ભાવના-
ઓનું
સંઘર્ષણ

ધણી ઉમ્ર સ્વદેશભક્તિથી પ્રેરાયેલો ક્રીઓન (Creon) આડે રસ્તે વહી જતા માનવીનો અને દેવનો યે કાયદો તોડે છે. પોતાનીસસનું દંડન થતું એ અટકાવે છે. એન્ટિગોન માનવીનો કાયદો તોડે છે ને ધ્રુવરનો કાયદો માને છે ને સજા ખમે છે, ક્રીઓનનો પુત્ર (એન્ટિગોનનો પ્રેમી આણક) તેની કબર પર પ્રિયાનો શોક કરતો મરણાધીન થાય છે. પછી પહેલાં જે પ્રેમનું રંગજીવન હતું તે સ્મશાનભૂમિમાં ફેરવાઈ જાય છે !

કથાનક:

‘ ઓડીપસ ’ માં કવિનો આત્મા સત્ય કહે છે કે યાતિથી દુઃખ ખમી હાઈએ તો ચોક્કસ સ્વર્ગ મળે છે. આવી જાતની વેરાઅવૃત્તિથી એથેન્સનાં ખાસ હક્ષણો જણાઈ આવે છે. તેનું કારણ એવું છે કે વિજયનાં ભંચા શિખરો ઉપરથી, અને ધેરિ-

કવિઓના
જમાનાનું
પ્રતિબિમ્બ

દક્ષીણના સમયના આનંદ અને મોજમજામાંથી એથેન્સ શરમમાં અને નિરાશામાં ઊતરી પડ્યું હતું. દેશકાળની અસર કવિઓના માનસ ઉપર થાય છે.

સલામિસની લડાઈ પછી જે ૫૦ વર્ષ ગયાં તેમાં એથેન્સે રાજનીતિમાં સારી પ્રગતિ કરી હતી. કળા અને શિક્ષકામનો વિકાસ કર્યો હતો. સ્પાર્ટામાં અને પછી મેસેડોનમાં ધીમે ધીમે હજી ધણું સુધરેલા વિચારો અને સૈરકૃતિ ફેલાયો.

યુરિપિડિઝ: સોફોક્લીસ અને ઈલેટોની પેઠે યુરિપિડિઝ [(ખ. સ. પૂ.) ૪૮૫-૪૦૭] પણ દિલગીર ગ્રહેતા અને પરલોકની વામના રાખતા. તેઓકે લોકોનો ઉપદેશક હતો; પણ તેને ઘણાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. સોફોક્લીઝ કહેતો, " બધી ગણતરી કરતાં એમ કહેવું એક છે કે આ જગતમાં જન્મવું જ નહિં." યુરિપિડિઝ પોતાની અશિષ્ટ (rough) રીત પ્રમાણે કહે છે:- " નવા જન્મેલા બાળકને માટે શોકગીત ગાઓ; અને મૃત શરીર માટે ખૂબ દર્શનાં માન કરો. "

તત્વજ્ઞાનથી નેરાશ અને નિરાશા: હિંદની જેમ ઓસમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી દિલગીરીભરેલા કેટલાક વિચારો ફેલાયા હતા. માનવજીવન ક્ષણભંશુર ભાગ્ય હવું. પરંતુઓથી દાર, આંતરવિમલ, સામાજિક ક્રાંતિ-વગેરે કાગણોથી રાજ્યમાં વિપ્લવ થયો હતો. ધીમન્તો ગરીબોને પીડતા હતા અને પૈસો એકઠો કરતા હતા. નીતિનાં ધારણો નમળાં પડી ગયાં હતાં. સોફોક્લીઝે દર્શાવેલી જાંત ભક્તિમય જીવનપદ્ધતિ સામે, યુરિપિડિઝે બળવાન વિરોધ દર્શાવ્યો છે.

ઈશ્વર કર્તા-દર્શક: સોફોક્લીઝ એમ કહેતો કે આ જગતમાં કંઈ ખરાબ ચું નથી; ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે બધું ચાલે છે ને તે સારું જ માણે છે. " તેની આમે યુરિપિડિઝ કહેતો કે " જે ઈશ્વર કંઈ કરે

તો તેને ઇશ્વર કહી શકાય નહિં.” યુરિપિડિઝ નવા ધર્મનાં ઝડા ફેરકાવતો હતો કેમકે તેને માનવતા તરફ બહુ પ્રેમ હતો; ગરીબ લોકો માટે તેને બહુ લાગણી થતી હતી. તેનામાં ઊંચી ઊંમિરો અને શાંત વિવેચકતા હતી. તેણે ગ્રીકોનાં ધર્મોનાં પાત્રો: ઉદાર થીસીસ, સદ્ગુણી હીપોલીકસ, સતી સદ્ગુણી એલેક્સેસ્ટીસ અને તેની માતા—આ બધાં સાચાં અને આદર્શ-વાળાં છે.

ગરીબોની
દાઝ:

એસ્કીલસે રજૂ કરેલાં ગ્રામીણ પાત્રો કરતાં યુરિપિડિઝનાં પાત્રો વધારે આધુનિક છે; અને તે સાચાં માનવીઓ છે; પરંતુ એમીલસનાં પાત્રો દેવ જેવાં, એટલે જગતમાં સંભવિત લાગે નહિં તેવાં છે. યુરિપિડિઝ આખરી ન્યાય આ જગતમાંથી જ—અને પોતાની આગપાસની સૃષ્ટિમાંથી જ—માગે છે. પણ એસ્કીલસ કહે છે કે સ્વર્ગ સિવાય બીજો કશું ન્યાય મળતો નથી.

નાટકકારો—
ની પાત્ર-
સૃષ્ટિ:

અત્યારે આપણા આધુનિક સામાજિક પ્રશ્નો માટે યુરિપિડિઝનો અભ્યાસ સ્પષ્ટ છે. બે હજાર વર્ષ પહેલાં એશિયામાં જેવી શાન્તિ ચાલતી હતી તેવી અત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં ચાલે છે; અને ન્યાય મળશે જ એવી પૂરેપૂરી ખાતરી હોય તો આ જગતમાં પણ ન્યાય મળશે. એમ—એ મત વધારે સાચા કરવા જેવો છે.

જીવનમાં
ન્યાય:

કવિ અને કવિઓની સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક અને નૈતિક વિચારો પણ વિજ્ઞાન- હતા; તેમાં એનેક્સેગોરસ (Anaxogoras)ને જીવનું સ્થાન વેસા એને- આપવું જોઈએ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦-૪૩૦). તેણે માઇલેટસ (Miletus)ની શીલમુશી એથેન્સમાં ફેલાવી. તેણે એવું શિખવ્યું કે આ જગતની બધી વસ્તુઓની પાછળ મન અથવા એતના રહેલી હોય છે. તે પોતે પેરિક્લીઝનો મિત્ર હતો.

વીજળી એ આકાશમાં થતી વીજળી અને મડગડાટથી અલગ થઈ શકે ? માણસના મનમાં જે જામ પ્રગટ થાય છે તે જામ તેણે દૂર કરી નાખ્યો : “ દેવો એ જામ દેખાડતા હતા ” એમ માનવાની તે ના પાડતો હતો. તેથી તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. “ સૂર્ય એક જાતનો શતો અને ગરમીનો ગોળો છે ”-એમ તેણે શિખવ્યું. તે તેનો શુન્હો ગણાતો હતો.

સોક્રેટીસઃ “ જગતનો કંઈક અર્થ અને તેનો હેતુ હોવો જોઈએ ” એની પદ્ધતિસર વિચારણા સોક્રેટીસે ચક્ર કરી. તેનું કારણ પણ એનેક્સેગોરસના વિચારથી મળેલી પ્રેરણા હતી. સોક્રેટીસ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૯-૩૯૯ માં થયો હતો. એનેક્સેગોરસ

એથેન્સનો મહાન પુરુષ હતો; પૂર્વે દહેલા કરુણરસના નાઅ-
કારોની શીલસુશીનો તે ખરો વારસ અને પ્રચારક હતો; તેની
પછીના યુગનો તે સોફેટીસ 'ગુરુ' કહેવાયો. એક ગરીબ
શિલ્પકામની કારીગીરી કરનારનો છોકરો, એક યોદ્ધાને ઘટે
તેથી બીરતાથી લડાઈમાં લડતો હતો. અને પોટીડી (Pot-
terea)ની છાવણીમાં સર્તા સર્તા તેણે લડાઈની વીરહાક સાંભળી
હતી. તે યોદ્ધા કલાક સુધી બોલ્યા સિવાય મૂંગો રહ્યો અને
પછી સ્વર્ગીય હાકને માન આપી તૈયાર થયો. તે દિવ્ય
ભવિષ્યવાણી સાંભળતો, સમજતો અને બીજા સહુને સમજાવતો;
તેથી બધાના આત્માને જાગૃતિ અને તાજગી આપનાર વૈદ્ય
જેવો તેને કહી શકાય.

પોતે નમ્ર હતો; પણ આત્મવિશ્વાસવાળો હતો. ગરીબ હતો તેના શુભ:
પણ ધણાને શ્રીમન્ત કરી શકતો. વેગવાળો અને ભીમિવાળો
હતો; છતાં પવિત્ર હતો. દુર્ગુણરૂપી પીત્તજને મદ્ગુણરૂપી
મોનામાં ફેરવી શકે તેવો તે કીમીયાગર હતો. દષ્ટાન્તો, સંવાદો
અને કટાક્ષવાળા દલીલોથી તે વખતના યુવકવર્ગને તેણે ડહાપણ
અને સત્ય શિખર્યું.

તેના સમકાલીન બીજા ગુરુઓ શિક્ષણની શી લેતા હતા; ગરીબ છતાં
પણ સોફેટીસ પોતે ગરીબાઈ વેદતો. દુઃખ ભોગવતો પણ ખાનદાન:
શિક્ષણની શી (વિદ્યાવેતન) લેતો જ નહિ. તે એમ માનતો
કે માણસો જો એક વખત પણ શુદ્ધ જીવિની પ્રેરણા પ્રમાણે
આલે તો પછી તેઓ ધીમે ધીમે ડહાપણ મેળવે છે. શિક્ષક
તરીકે તે પોતે ડહાપણ શિખવવા ચત્નો કરતો હતો અને તેથી
એ માનતો કે માણસ પોતે પોતાની અંતઃકરણની દુનીઆ તથા

જહારની કુનીઆનો સુમેળ (hormony) સાધી શકે છે, અને સુખી થઈ શકે છે.

દિવ્ય શ્રદ્ધેય : પોતે અમુક દિવ્ય પ્રેરણા અથવા પવનમાં પ્રભાવે કામ કરે છે એમ સોફિસ્ટીસ માનતો હતો. "દિવ્ય સંદેશ" એ એના જીવનનો મંત્ર હતો. અંતરાત્માના મહત્ત્વ અનુભવમાથી એ મંત્રના સત્યની પ્રતીતિ પાતી હતી. શાક્યમુનિ (બુદ્ધ ભગવાન)ની પેઠે તે એમ માનતો કે આ જન્મતર્મા દુષ્ટ આશયવાળું કામ નથી; પણ, કયી વસ્તુને છ'ંદગીમા કિંમતી મણી તે સમજવા માટે નીતિના વચનોરૂપી પ્રાત્સાહન મેળવીને, માણસોએ આમળ આણવું જોઈએ.

જીવનની વ્યાખ્યાઓ : ઇસુની જેમ તેણે "માનસ-પલટો" (Change of mind) કરવા ચત્ત કર્યો છે; કૉન-ફ્યુસિયસની પેઠે તેણે જીવનની રૂપરેખા વ્યાખ્યાઓ બાંધવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

શંકા સમાધાનની પ્રશ્ન-પદ્ધતિ : જે વાતનું રૂપરેખાકરણ હોકરાઓ કરી શકે તે વાતનો નિકાલ પોતે કદાપિ કરતો નહિ. શબ્દો અને સિદ્ધાન્તો તેમને આપીને પછી પ્રશ્નો પૂછી તેમની અક્ષલની કસોટી એ કરતો; પછી તેમને કહેતો કે પોતાના અજ્ઞાનનું માપ કાઢવામાં જ 'ખર' જ્ઞાન અને ડહાપણ રહેલું છે. તેની આ પદ્ધતિ નાપસંદ કરવા જેવી નહતી, અને એલ્સીબીએક્ર જેવા વ ઢેલા વિદ્યાર્થીને પણ એમ લાગ્યું કે આપણે આત્માની જરૂરીઆત સમજી શક્યા નથી. આખરે તેના શિષ્યો આ દિવ્ય જ્ઞાનથી એટલા બધા પ્રવૃત્તિત રહેતા કે તેને માટે મને તે કામ કરવા તેઓ તૈયાર થઈ જતા.

સચોટ દર્શનો : સોફિસ્ટીસનાં દર્શનો જહુ સાદાં હતાં; ભાર ઉપાડનાર મધેકુ, ધિહાર, મેન્સી અને માડાવાળા-એમનાં દર્શનો આપી તે

પોતાના સિધ્ધાને “મનનાં ભૂત” (Idols of the cave)
 ઠાવું સત્ય, સૌન્દર્ય અને નીતિનાં ઊંચાં ધ્યેય સિખવતો.

સોફેટીસના દિવ્ય જીવનનો જે રીતે અંત આણ્યો તેનું સંવલનન
 વર્ણન પ્લેટોએ પોતાની લબ્ધ ગંભીર વાણીમાં આપ્યું છે. નો અવ :
 જેનોફાન કહેતો કે ખુશચિન્નજ અને સંતોષની જીવંતીભવતી
 મૃતિ જેવી હોય તો સોફેટીસને જોવો. ખીજે કોઈ માણસ
 મૃત્યુને ભેટતી વખતે સોફેટીસ જેવો યાંત અને લબ્ધ રહી
 શક્યો નથી. પ્લેટો કહે છે “અમારા પરમ મિત્ર, સહુથી
 વધારે પ્રજાશીલ, ન્યાયી અને કાલા મિત્ર સોફેટીમતું આતું
 મૃત્યુ થયું હતું.”

સત્ય-અંશોધન કરવા જે દિમિત અને નિઃસ્વાર્થતા જોઈએ તે સત્યરોધક
 સોફેટીસે બરાબર દેખાડી હતી. તે મહાન વિચારક હતો. અને
 તેના ઉપદેશથી મોટી શાળાઓ સ્થપાતી હતી, યાનની પરબો વિચારક :
 મંડાતી હતી. અંતઃકરણના અને ભુદિના યુગ્મો કોઈ અજબ
 રીતે તેનામાં એકાકાર થયેલા હતા; તક હતો ને પ્રેરણા થે હતી;
 હિતસાહ હતો અને તે તકની સમન્વય કરી શકતો હતો. એક
 વૈજ્ઞાનિક જેટલી ધીરતાથી સત્ય શોધવાની જે રીત, પાપયા-
 ગોરાસે કાખત કરી હતી તે રીત, સોફેટીસે બરાબર પકડી
 તાળેલી હતી.

અને તે ગ્રીસના મહાન યુગતું ખાસ લક્ષણ છે-ધર્મનો શ્રીમંત્રી
 અત્યાનંદ અને સત્યનું અન્વેષણ; એ બે સત્રો ઉપર ઓક લોકોની મહત્તાનાં
 મહત્તા હતી. ઓક ભાષામાં ‘Psyche’ ‘સામ્રાટી’ શબ્દ છે; યુગ લક્ષણ:
 તેના અર્થ, ખીજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અનેક રીતે સુમન્યતા, પણ
 સોફેટીસે તેના બે જ અર્થ આપ્યા (૧) આત્મા અને

(૨) સ્વત્વ: (1) Soul અને (2) Personality. પછી તેણે તે બેનો વિકાસ કરવા બધા માણસોનું લક્ષ્ય બેંચ્યું; આ તરત તરફ ધણુધણું માન રાખવું એમ બધાં નીતિશાસ્ત્રોએ સમજાવે છે.

સોફોકલીસ-
ની ક્ષમા:

માનવજાત તરફ આવો પૂજ્યભાવ રાખવાથી તેણે માનવોને ખરેખર પૂજનીય લક્ષણો આપ્યાં. જે ન્યાયાધીશોએ તેને મોતની સજા કરી તેમને સોફોકલીસે ક્ષમા આપી હતી; કેમકે તે પોતે સમજતો હતો કે અન્યાયનો ખલો સામે અન્યાય કરીને આપવો ન જોઈએ; કાંઈએ આપણું ગમે તેટલું ખરાબ ક્યું હોય તોપણ આપણે તો તેનું બહુ જ કરવા તરફ લક્ષ્ય રાખવું.” આવા સિદ્ધાન્તમાં તે પોતાના ગુરુ યુરિપીડીઝને અનુસરતો.

અંતજનનું
ક્રોધોત્પાત્ત:

ધર્મમાં વધારે દયા અને સાર્વજનિક હિતનો સમાવેશ કરવા તેણે ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું છે. જૂતા એથેન્સના લોકો માન એથેન્સ તરફ લક્ષિત અને પ્રેમ રાખતા હતા. આવા સંકેતો વિચારવાળા રાજનીતિજ્ઞ માણસોએ એનેક્સેગોરસ અને સોફોકલીસ-એ બે ગ્રીસનાં નરરતનોને ક્રોધોત્પાત્તે મારી નાખ્યાં! ”-એ ગ્રીક ઇતિહાસની બારે કરુણતા છે.

સોફોકલીસની
કાર્તિ:

પોતાની વિચાળ દૃષ્ટિથી અને લાગણીઓના ગાંભીર્યથી, સોફોકલીસે જીવનના કેટલાય સનાતન પ્રશ્નો ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઇસુ ખ્રિસ્તના સમય સુધી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જન્મતો મહાન પુરુષ સોફોકલીસ ગણાતો હતો.

તેના શિષ્ય
એટો:

તેની પાસે બેસવા લાયક તો તેનો શિષ્ય એટો ગણી શકાય. સત્ય અને સૌન્દર્યના તેના આદર્શોને વાહનપ્રમા અમર સ્થાન એટોએ આપ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ તેના વાદ્સવાદને એટોએ વિકસાવ્યો; અને તેથી ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપર

તેની ધણી બારે અસર થઈ છે.

"ધર્મર એટલે ઈશ્વરમથિા હિલ્લવેલું કાંઈક માયિક સ્વરૂપ" એટા અને
-આ જ્ઞાન પ્રથમ એટાએ પશ્ચિમના દેશોમાં ફેલાવ્યું હતું. સત ચોલ-
માણસે પોતાનો આત્મા દિવ્ય જ્ઞાન અને સૌન્દર્યના નમુના નો ઉપદેશ:
પ્રમાણે શુદ્ધ રાખવો જોઈએ. સેન્ટ પૉલ એટાને અનુસરીને
કહે છે કે 'જે વસ્તુઓ અદૃશ્ય છે તે ખરી છે; દેખાય છે તે
ખોટી છે.'

ગ્રીસનો ખરો ધર્મ અને ખરું તત્ત્વજ્ઞાન આવા સૂત્રોમાં સદ્ધર્મનો
ઝળકી નીકળે છે. એથેન્સના રાજકીય પુરુષોએ મોટા આખરી
વૈજ્ઞાનિકો અને તત્ત્વજ્ઞોને સારી પેઠે સતાવ્યા તે વાત, અને દેશ- વિજય:
નિકાલ કર્યા તે વાત આપણે જૂવતા નથી; પણ આખરે સ્વતંત્ર
વિચારોને વિજય થયો અને એથેન્સના રાજદારી પુરુષોએ
ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વતંત્ર વિચારોને મંજૂર રાખ્યા હતા;
કેમકે તેથી આ માયિક જગતમથિા ખરા સત્યનું દર્શન કરી,
માણસ અમરપદ મેળવતો હતો.

એટાએ લખેલા સંવાદો અને દૃષ્ટાન્તો આ સુધરેલા ખટાના
એથેન્સના સમયમાં સંભવી શકે છે; તે તે વખતે શુદ્ધ 'સંવાદો'
વિચારણી રમ, વિષયોરૂપી ઘોડાઓને હકિ છે. આત્માની
અમરતા લલાઈથી જ પામી શકાય છે. આપણે જેમાં દલન
ચલન કરીએ છીએ, જે સર્વ સૌન્દર્ય અને પ્રેરણાઓનું
હૃદયસ્થિ રચાન છે-તે સર્વવ્યાપક ચેતન (આત્મા)ને ખમવાને
પ્રયત્ન કરવો-તે, આ મનુષ્ય-જીવનનો હેતુ છે.

૫

પ્લેટોનું જીવન-ધડતર : જ્યારે સોક્રેટીસ ઉપદેશ કરતો હતો ત્યારે પ્લેટોની ઉમર નાની હતી અને શુરુએ તેને પોતાનું જીવન જાન આપ્યું હતું. સોક્રેટીસના મૃત્યુ પછી પ્લેટો જ ગલ્લમાં અને ખેતરોમાં બટકો, ધજીય અને સિસીલી સુધી ગયો. કૉન્સ્ટ્યુસિયસની પેઠે તે રાજ્યોનો સલાહકાર અને માર્ગદર્શક થવા ચલન કરતો હતો. એથેન્સમાં ચાલતી ગેરવ્યવસ્થા જોઈને પ્લેટોએ લોકશાસન (Democracy) ઉપરથી પોતાનો બધો વિશ્વાસ ત્યજ દીધો હતો.

પ્લેટોના રાજદ્વારી દષ્ટિથી જોતાં પ્લેટો ગજનીતિ અને આદર્શ-રાજદ્વારી જોઈને સમતોલપણે સાચવી રાખે છે. કૉન્સ્ટ્યુસિયસ પણ વિચારે આવો જ મત ધરાવતો હતો તે જોઈ સત્યનું અન્વેષણ (Pursuit) કરીને, એક આદર્શ રાજ્યતાંત્ર રચાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા.

સૂક્ષ્મ પ્રેમનો આદર્શ પ્લેટોના કેટલાક નાના સંવાદોમાં ખાનદાન વિચારો જડે છે, અને તેમાં વર્ણવેલો દેહ-સંબંધ વિનાનો સૂક્ષ્મ પ્રેમ (Platonic Love) ‘ પ્લેટોનિક લવ ’ નામે ઓળખાય છે. તેના

મોટા લખાણો 'Republic' ('લોકશાસન') અને Law (કાયદાઓ) છે. અહીં તેના વિચારો પરિપક્વ લાગે છે અને અમુક ચોક્કસ માર્ગ દેખાડે છે. 'Symposium' નામે એક મોટા અને શિષ્ટ ગણ્યા તેટલા ગ્રંથમા રહેટોએ સમ્પ્રતીય પ્રેમ (Homosexual Love) ઉપર ખુલું વિવેચન કર્યું છે. સોફિસ્ટીસ વિષે એમ કહેવાય છે કે તે સુંદર ઓકરાને જોઈ તેની ઉપર પ્રેમ કરતો; તેના દુરમનો કહેતા કે તેને તે ખરાબ કરતો હતો. પરંતુ રહેટોએ આ વૃત્તિનું વર્ણન બહુ જાણી રીતે કર્યું છે. સોફિસ્ટીસ જેવા હતા તેવા જ તેણે તેને દર્શાવ્યો છે; પણ ક્યારીરિક પ્રેમમાંથી તે તેમને દિવ્ય પ્રેમ તરફ લઈ જતો હતો.

સમ્પ્રતીય પ્રેમ:

આ વિષયને રહેટોએ પોતાની સુંદર અને લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવ્યો છે. એરિસ્ટોફેનીએ વર્ણવેલી કેટલીક બેડાળ માન્યતાઓને પણ રહેટોએ માનસિક દ્રષ્ટિના કરી મારા રૂપમાં સમજાવી છે. સમ્પ્રતીય પ્રેમની વૃત્તિને સોફિસ્ટીસે જડમૂળથી ઉખેડી ન હતી; પણ તેને જાણી તથા ઉત્તર કાટિની બનાવી હતી. તેમાં નિર્દોષતા, મૈત્રી અને નીતિના જગ્યા પાક શિખવાયેલા છે ને તે યુવકોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે.

સમ્પ્રતીય પ્રેમની જાણી ભૂમિકા:

કેટલીક ખરાબવૃત્તિઓને માનવ-સ્વભાવમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા યત્ન કરનાર સોફિસ્ટીસ એક ઉદ્ધામ (reactionary) સિદ્ધાન્તવાદો કહી શકાય. વળી, કેટલીક રીતે જોતાં નીતિની પુનઃસ્થાપના કરવામાં સોફિસ્ટીસે ઓછાને સારી સલાય કરી છે.

સોફિસ્ટીસનો ઉદ્ધામવાદ:

રહેટોએ સ્થાપેલા (પ્રજાસત્તાક Republic) મતના વિચારો પ્રજનનશાસ્ત્રને, માલદાર વર્ગને તથા શુદ્ધિજનથી ચાલતા રાજ્યતંત્રને ઉદ્દેશીને તેણે પ્રગટ કરેલા છે. રહેટોના આદર્શ-

પ્રજાસત્તાક રાજ્ય:

વાદથી “ રશિયન દેવળ ” ની બાવના પ્રગટે છે; ને પ્લેટોના “ પ્રજાસત્તાક ” માં દર્શાવેલા વિચારોથી જ “ સોવિયેટ ” (Soviet) પ્રજામાં દેવળ (ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓની) સામે મોટી હુંબેશ અને ખુનામરડીના પ્રસંગ બને છે; કેમકે પ્લેટો સમાજવાદી હતો અને ગહનવાદી પણ હતો.

પ્રજા- અને સારા ખ્યાનદાની સંરક્ષકો (નેતાઓ) તથા પ્રજાહક્ક સત્તાકના માન્યનારા નગર-નાયકો (city-fathers) વધારે જાણી બાવના- સત્તા- વાળા થાય તથા સૌમ્ય થાય તેવા ચત્નો પ્લેટોએ ક્યાં હતા; ધારીઓ : પ્રજાનું હિત જોનારા એવા લોકો તત્ત્વચર્ચાની હોવા જોઈએ. આ રીતે જોતાં પ્લેટોનું ‘ યુટોપિયા ’ (Utopia) સ્વર્ગ જેવું સુંદર રાજ્ય-માનવીના સ્વભાવ ઉપર તથા તેમની જરૂરીઆતો ઉપર રચાયેલું છે; તેમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જડેલું સત્ત્વ “ સમાજવાદી રશિયન ” માં મૂર્તિમંત થાય છે.

પ્લેટોનું માનસ- શાસ્ત્ર : પ્લેટોનું માનસશાસ્ત્ર સેન્ટ પૉલના અને શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાના માનસશાસ્ત્રને મળતું આવે છે, તેમની અમુક ઐતિહાસિક સાંકળ સાચવાપડી છે; તેથી હિંદુઓની નીતિપદ્ધતિ ઓછાં લોકોને અસર કરે છે. અને ગ્રીકોની નીતિ સેન્ટ પૉલનાં મન્તવ્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ત્રણ તત્ત્વોની ત્રિપુટી : સેન્ટ પૉલે માણસને ‘ શરીર ’ ‘ આત્મા ’ અને ‘ દિવ્ય તત્ત્વ ’ એ ત્રણેનો સમુદાય કહ્યો છે; પ્લેટોએ માણસને ‘ શરીર ’ ‘ આત્મા ’ અને ‘ મન ’ નો સમુદાય કહ્યો છે; અને શ્રી. ગીતામાં ઇન્દ્રિયો ઘોઝાઈપી છે, વિવેકશક્તિ તેનો ઢાંકનાર સારથિ, અને તે રથમાં બેઠનાર ‘ રથિ ’ જીવાત્મા છે ” એવું વર્ણન આવે છે. આ ઉપર કહેલાં ત્રણ તત્ત્વોની ત્રિપુટીમાં કેટલુંક સામ્ય છે જ.

તેવી રીતે ત્રણ મુખ્ય ગુણો આવે છે—શૌર્ય, નિયમિતતા અને સત્ય. એક આદર્શ શાસ્ત્રમાં ત્રણ વર્ગના લોકો હોવા જોઈએ—સૈનિકો, વેપારીઓ અને અમલદારો.

આદર્શ
શાસ્ત્રમાં
ત્રણ
વર્ગો :

પ્રેરણાની કેળવણીમાં મુખ્ય સંગીત અને ખીજ તેને લગતી કલાઓ અગત્યનું સ્થાન લે છે; કેમકે તેથી આત્મામાં સત્ય અને સૌન્દર્ય તરફ જાગૃતિ આવે છે. પછી શારીરિક શિક્ષણ આવે છે અને છેલ્લે ગણિત આવે છે; કેમકે તેથી તર્કસંકલના કરીને માણસ અગમ્ય વસ્તુતત્ત્વ સુધી અનુમાનદ્વારા પહોંચી શકે છે. માણસ પોતાની વિવેકશક્તિને માન આપીને પોતાના આત્માને અને સમાજને બરાબર સમતોલપણે સમજી શકે છે, અને હઠાપણ મેળવી શકે છે.

પ્રેરણા
શિક્ષણ-
ક્રમ :

મનુષ્યે પવિત્રતા મેળવવી જોઈએ; એ જ શિક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય છે. તેથી મનુષ્ય, ધર્મશાસ્ત્ર સદવાસમાં આવે છે. અહીં પ્રેરણા અને સેન્ટ પોલના કથનમાં ધર્મ સામ્ય છે. રીન ઇંગ્લેન્ડે છે કે, “ એક રીતે એ બંને વિચારોમાં વ્યક્તિત્વ જોવા પ્રકારનું ખીજેલું દેખાય છે.” પ્રેમ એ દિવ્ય રહસ્યના ગુપ્ત અને ગૂઢ ભેદો અમળવનાર મોટો ધર્મગુરુ છે—એ રહસ્ય સેન્ટ પોલમાં બંને પ્રેરણામાં એક સરખી રીતે જોવામાં આવે છે.

પવિત્રતા,
શિક્ષણનું
અંતિમ
ધ્યેય :

પ્રેરણાનો અભ્યાસક્રમ કૉન્ફ્યુસિયસની સાથે પણ મળતો આવે છે. અને તેને માટે હિંદુસ્તાનની માદક ભક્તિ, દિવ્ય પ્રેમ—એ એક સમગ્ર નૈતિક જીવનનો બદલો છે. મનુષ્યોને ખીજ કેટલાક રસ્તાઓ બતાવવામાં આવ્યા છે, અને સમાજના વિભાગો કેટલાક કુદરતી માનસિક બંધારણોને મળતા આવે છે. હાખલા તરીકે તર્કવાદી અને ભુદ્ધિવાદી; ઉપયોગી અને શક્તિદાતા; જરૂર અને પરાધીન;

અભ્યાસ-
ક્રમની સર-
ખામણી :

વાદથી " રશિયન દેવળ " ની બાવના પ્રગટે છે; ને પ્લેગના " પ્રજ્ઞસત્તાક " માં દર્શાવેલા વિચારોથી જ " સોવિયેટ " (Soviet) પ્રજ્ઞમાં દેવળ (ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓની) સામે મોટી ઝુંબેશ અને ખુનામરડીના પ્રસંગ બને છે; કેમકે પ્લેટો સમાજવાદી હતો અને ગહનવાદી પણ હતો.

પ્રજ્ઞ- અને સારા ખાનદાની સંરક્ષકો (નેતાઓ) તથા પ્રજાહક્ષ
સત્તાકના માયનારા નગર-નાયકો (city-fathers) વધારે ઊંચી બાવના-
સત્તા- વાળા થાય તથા સૌમ્ય થાય તેવા ચત્નો રહેટોએ ક્યાં હતા;
ધારીઓ : પ્રજાનું હિત જોનારા એવા લોકો તત્ત્વચર્ચાની હોવા જોઈએ. આ
રીતે જોતાં રહેટોનું ' યુટોપિયા ' (Utopia) સ્વર્ગ જેવું સુંદર
રાન્ય-માનવીના સ્વભાવ ઉપર તથા તેમની જરૂરીઆતો ઉપર
રચાયેલું છે, તેમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જડેલું સત્ય
" સમાજવાદી રશિયન " માં મૂર્તિમત થાય છે.

પ્લેટોનું રહેટોનું માનસશાસ્ત્ર સેન્ટ પૉલના અને શ્રીમદ્-
માનસ- ભગવદ્ગીતાના માનસશાસ્ત્રને મળતું આવે છે, તેમની
શાસ્ત્ર અમુક ઐતિહાસિક સાંકળ સાચવાય-તી છે; તેથી હિંદુઓની
નીતિપદ્ધતિ ગ્રીક લોકોને અસર કરે છે. અને ગ્રીકોની નીતિ
સેન્ટ પૉલનાં મન્તવ્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ત્રણ તત્ત્વો સેન્ટ પૉલે માણસને ' શરીર ' ' આત્મા ' અને ' દિવ્ય
તત્ત્વોની તત્ત્વ ' એ ત્રણેનો સમુદાય કહ્યો છે; રહેટોએ માણસને ' શરીર '
ત્રિપુટી : ' આત્મા ' અને ' મન ' નો સમુદાય કહ્યો છે, અને શ્રી. ગીતામાં
ઇન્દ્રિયો ઘોડારૂપી છે, વિવેકશક્તિ તેનો હાકનાર સારથિ, અને
તે રથમાં બેઠેલા ' રથિ ' જીવાત્મા છે " એવું વર્ણન આવે છે.
આ ઉપર કહેનાં ત્રણ તત્ત્વોની ત્રિપુટીમાં કેટલુંક સામ્ય છે જ.

તેવી રીતે ત્રણ મુખ્ય ગુણો આવે છે—શૌર્ય, નિયમિતતા અને સત્ય. એક આદર્શ રાજ્યમાં ત્રણ વર્ગના લોકો હોવા જોઈએ—સૈનિકો, વેપારીઓ અને અમલદારો.

આદર્શ
રાજ્યના
ત્રણ
જનવર્ગ :

રહેઠાણની કેળવણીમાં મુખ્ય સંગીત અને બીજા તેને લગતી કલાઓ અગત્યનું સ્થાન લે છે; કેમકે તેથી આત્મામાં સત્ય અને સૌન્દર્ય તરફ જાગૃતિ આવે છે. પછી શારીરિક શિક્ષણ આવે છે અને છેલ્લે ગણિત આવે છે; કેમકે તેથી તર્કસંકલના ઠરીને માણસ અગમ્ય વસ્તુતત્ત્વ સુધી અનુમાનદ્વારા પહોંચી શકે છે. માણસ પોતાની વિવેકશક્તિને માન આપીને પોતાના આત્માને અને સમાજને બરાબર સમતોલપણે સમજી શકે છે, અને ડહાપણ મેળવી શકે છે.

રહેઠાણની
શિક્ષણ-
ક્રમ :

મનુષ્યે પવિત્રતા મેળવવી જોઈએ એ જ શિક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય છે. તેથી મનુષ્ય, ધર્મરત્ના મદવાસમાં આવે છે. અહીં રહેલો અને સેન્ટ પોલના કથનમાં ધણું સામ્ય છે. ડીન ઇંગ કહે છે કે, “એક રીતે એ જન્મે ત્રિચારકોમાં વ્યક્તિત્વ લીંચા પ્રકારનું ખીસેલું દેખાય છે.” પ્રેમ એ દિવ્ય રહસ્યના ગુપ્ત અને ગૂઢ ભેદો અમળવનાર મોટો ધર્મગુરુ છે—એ રહસ્ય સેન્ટ પોલમાં અને રહેલોમાં એક સરખી રીતે જોવામાં આવે છે.

પવિત્રતા,
શિક્ષણનું
અંતિમ
ધ્યેય :

રહેઠાણનો અભ્યાસક્રમ હૈન્ડબુકિયસની સાથે પણ મળતો આવે છે. અને તેને માટે હિંદુસ્તાનની માફક લક્ષિ, દિવ્ય પ્રેમ—એ એક સમયના નૈતિક જીવનનો બદલો છે. મનુષ્યોને બીજા કેટલાક રસ્તાઓ ખતાવવામાં આવ્યા છે, અને સમાજના વિભાગો કેટલાંક કુદરતી માનસિક બંધારણોને મળતાં આવે છે. દાખલા તરીકે તર્કવાદી અને શુદ્ધિવાદી; ઉપયોગી અને શક્તિશાળી; જહ અને પરાધીન;

અભ્યાસ-
ક્રમની સર-
ખામણી :

નૈતિક તત્ત્વો ઉમદા રીતે એકઠા થયેલાં દેખાય છે. એનોદીનીઝ તથા થેલ્સ, એનેક્ષાગિન્ડર અને હેરેકલિટસ, એરિસ્ટોટલ અને તેના અનુયાયીઓ; ગ્રીસના ઇતિહાસમાં એવા વિચારકોની પરંપરા છે, વિદ્યાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ તેમના જીવનની જીવંત લાલસા છે.

જો ગ્રીકોની શીલસુશીનો ઉદ્ય પાયથેગોરાસથી ગણિતે તો એમ લાગે છે કે તેની પહેલાં થયેલા થેલ્સમાં પણ તે હતી જ. ગ્રીક લોકો એમ માનતા હતા કે 'ફિલસુફી એટલે બધા જ સમય અને બનાવો પરના તર્ક'; 'શીલસુફી એટલે આ દુનીયા અને તેમાં રહેનારાં માણસોને સમજવાનો એક ગંભીર પ્રયત્ન. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવ જીવનનો સત્ય માર્ગ શોધી કાઢવાનો છે.'

વૈદ્યાનિકો અને કવિઓ, બાપારીઓ અને શિક્ષકો, ઇતિહાસકારો અને તખ્તીયો (વૈદ્યો) અને સંસારી પુરુષો—એ ગ્રીસના ન્યોતિધર્મી (torch-bearers) છે. સોક્રેટિસ અને પ્લેટો જીંદગીમાં પવિત્રતા અને સૌન્દર્યના આદર્શ પોષી શક્યા હતા.

ગ્રીક લોકોની સાદાઈ, આદર્શ પ્રેમ, ધૈર્ય, વિવેકનું અભીરૂ, બચરહિત સત્યાન્વેષણ અને સ્પષ્ટ બાષણ—એવા એવા ગંભીર ગુણો પેરિક્લીઝ જેવા બાપારીમાં, ટીચોકેટીમ જેવા તખ્તીયોમાં, અને યુકીડાઇડીઝ જેવા ઇતિહાસકારોમાં જોવામાં આવે છે. પેરિક્લીઝના પુત્રો યુવાન વયમાં એક પછી એક એમ અઠવાડિયાના અંતરમાં મરણ પામ્યા. છતાં આ બધું, જેદ પામ્યા સિવાય પેરિક્લીઝ સહન કરી શક્યો; અને ચિંતની શક્તિ હંમેશ પ્રમાણે સમતોલ રાખી શક્યો. દરેક માણસ જે પેરિક્લીઝને જોતો તે કહી શકતો કે તે પોતાના કરતાં વધારે ખાનદાન છે.

ફિલસુફીનો અર્થ :

ગ્રીસના ન્યોતિધર્મી :

પેરિક્લીઝ ફિલસુફીનું ધૈર્ય :

ગુલામીકેમ
મંજૂર
રાખી ?

જો ગુલામીને ઓરિટોટલ અને રહેટો જેવાએ નિભાવી હોય
તો તે તેની અનિવાર્યતાને લીધે અને કાંઈક અંશે મનુષ્યોના
પરિવર્તનશાલી વલણને લીધે નિભાવી હતી. જેમ ભારતવર્ષમાં
શુદ્ધ શત્રુ પછી પણ શુદ્ધ જન્મે એવી માન્યતા છે તેમ, ઓક્સર્મા
પણ દેટલાક સંસ્કારો મેળવવા દેહાતર-પ્રાપ્તિની આવશ્યકતા છે
—એવો મત ચાલ્યો હતો.

કાયદામાં
ઉપેક્ષા :

જો કે સેન્ટ પૉલને એમ લાગ્યું હતું કે કાંઈકરતનાં સમયમાં
આ મત ચિરસ્થાયી રહી શકે એમ નથી. રહેટોની માન્યતા
પણ આનાથી દૂર જતી રહેતી હોય તેવી લાગે છે. ગુલામી
કરતાં મરણ વધારે ધમ્મજનીય હોય તેમ લાગે છે. જો કે આ
વાત લોકશાસનમાં મદલ કરવામાં આવી છે; પણ કાયદામાં
તેની તરફ દુર્લક્ષ રાખવામાં આવ્યું છે.

એથેન્સમાં
ગુલામી
પ્રત્યે વર્તન :

એથેન્સમાં ગુલામોની સારી બરદાસ્ત થતી હતી, અને
તેઓ સ્પાર્ટાનાં ખેતરોમાં કામ કરતા ગુલામો કરતાં સારી
સ્થિતિમાં હતા. ગ્રીસમાં ચાલતી ગુલામી-સંસ્થા ઉપરથી
આપણે તેના માત્ર અવશ્યજો જ જોઈ શકતા નથી. પણ
પેલેસ્ટાઇનમાં જે ખ્રિસ્તી મત ફેલાયો—અને તે ધીરે
ધીરે ગ્રીસ અને રોમ સુધી પહોંચ્યો તેથી ગ્રીસ અને
રોમમાં પ્રકાશ અને સંસ્કૃતિનાં વહેણ વહેવા લાગ્યાં.
હલીન્સનાં પવિત્ર સ્તોત્રોમાં પણ ઝીવસ (Zeus) ને ‘ બધા
લોકોનો પિતા ’ તરીકે ગણેલો છે. તેથી ગુલામો પ્રત્યે ખાસ
તિરસ્કાર કે દૂરતા દેખાડવાનું કારણ મળતું નથી.

ગ્રીસના

વિચારકો :

ગ્રીસના કવિઓ અને ધાર્મિક ઉપદેશકોની સાથે સાથે
વૈજ્ઞાનિક-વિચારકોની એક મોટી પરંપરા છે; તેમણે મનુષ્યના
નૈતિક જીવનનું પોષણ કર્યું છે. તેમના મનમાં વૈજ્ઞાનિક અને

નૈતિક તત્ત્વો ઉમદા રીતે એકઠાં થયેલાં દેખાય છે. એનોફીનીઝ તથા થેક્સ, એનેક્સામિન્ડર અને હેરેકલિટસ, એરિસ્ટોટલ અને તેના અનુયાયીઓ; ઓસના ઇતિહાસમાં એવા વિચારકોની પરંપરા છે, વિદ્યાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ તેમના જીવનની જીવંત લાલસા છે.

જો ઓફીની શીલસુશીનો ઉદ્ય પાયથેગોરાસથી ગણિયે તો દિલસુશીનો અર્થ :
એમ સાગે છે કે તેની પહેલાં થયેલા થેક્સમાં પણ તે હતી જ. ઓફ લોકો એમ માનતા હતા કે 'દિલસુશી એટલે બધા જ સમય અને બનાવો પરના તર્ક'; 'શીલસુશી એટલે આ દુનીયા અને તેમાં રહેનારાં માણસોને સમજવાનો એક ગંભીર પ્રયત્ન. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવ જીવનનો સત્ય માર્ગ શોધી કાઢવાનો છે.'

વૈજ્ઞાનિકો અને કવિઓ, બ્યાપારીઓ અને શિક્ષકો, ઇતિહાસ-કારો અને તખીખો (વૈદો) અને સંસારી પુરુષો—એ ઓસના ન્યોતિધરો (torch-bearers) છે. સોક્રેટિસ અને પ્લેટો જંગીમાં પવિત્રતા અને સૌન્દર્યના આદર્શ પોષી શક્યા હતા. ઓસના ન્યોતિ-ધરો :

ઓફ લોકોની સાદાઈ, આદર્શ પ્રેમ, ધૈર્ય, વિવેકનું મંબીય, બચરહિત સત્યાન્વેષણ અને સ્પષ્ટ બાપણ—એવા એવા ઊંચા ગુણો પેરિક્લીઝ જેવા બ્યાપારીમાં, ટીપોક્રેટીસ જેવા તખીખોમાં, અને થ્યુકીડાઇડીઝ જેવા ઇતિહાસકારોમાં જોવામાં આવે છે. પેરિક્લીઝના પુત્રો મુવાન વયમાં એક પછી એક એમ અઠવા-ડિયાના અંતરમાં મરણ પામ્યા. છતાં આ બધું, જેદ પામ્યા સિવાય પેરિક્લીઝ સદન કરી શક્યો; અને ચિત્તની શાંતિ હંમેશ પ્રમાણે સમતોલ રાખી શક્યો. દરેક માણસ જે પેરિક્લીઝને જોતો તે કહી શકતો કે તે પોતાના કરતાં વધારે ખાનદાન છે.

‘ પ્રોમિથિ-
અસ ’નું
પાત્ર :

‘ પ્રોમિથિઅસ ’, એ કાવ્યમાં અમર થયેલી આદર્શ વ્યક્તિ ગણાય છે; ને પૈરિક્લીઝ રાજકીય જીવનના કઠિન પગથિયા પર ચઢીઠ થયેલો એક વીર પુરુષ ગણાય છે; અને તે આદર્શરૂપ છે.

ખીભ
પ્રસિદ્ધ
પુરુષો :

દયુકીકાઇડીઝ ધણાં કંટાળાભરેલાં વર્ષો સુધી માત્ર હકીકતો તપાસીને ઇતિહાસકાર થયો; અને હીપોક્રિટસ એક આદર્શ તખીઅ (વૈદ) હતો. તે સૌન્દર્યમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં અદ્વિયાતો હતો. તે એક સંપૂર્ણ અને કુશળ તખીઅ તરીકે હંમેશાં તમૂનારૂપ રહેશે. તે વિદ્વાન હતો, અને ધ્યાનપૂર્વક તપાસ કરતો હતો.

આદર્શ
ચિકિત્સક :

તે દયાળુ હતો અને દર્દીઓને માટે જીંકું માન ધરાવતો હતો. પોતાનો અનુભવ ખીખને ફાયદાકારક થશે એવી બગવત્તર ઇચ્છા રાખતો હતો. તે નિયમિત હતો, શાંત હતો, દુઃખીને મદદ કરવાની ધગશ રાખતો હતો; ગંભીર અને વિચારવંત હતો. તે શરમાળ હતો ને પવિત્ર મનવાળો હતો. તે લામણીઓને વશ રાખતો. તે બધી ઔષધિઓનો પિતા ગણાય છે. તેના સમકક્ષીન લોકો તથા ખીખ અનુયાયીઓ આ વાત પૂરવાર કરે છે. તે સદ્ગુણી હતો તથા આરિત્યવાન હતો. તેણે બધા યુગના તખીઓ માટે ગાંભીય અને નીતિની છાપ મેળવી છે. તેની ગણના એક ધર્મમંથાપક તરીકે થઈ શકે.

હીપોક્રિ-
ટસની
આત્મકથા :

“ હીપોક્રિટસનું સોગંદનામું ”—એ નામના ગ્રન્થમાં નીતિનું ધણું વિકસિત સ્વરૂપ જોવામા આવે છે. તેની સાથે સરખાવતાં એરિસ્ટોટલે વર્ણવેલો “ આદર્શ ખાનદાન મનુષ્ય—સદ્ગૃહસ્થ ” પણ ઝાંખા પડે છે; કેમકે એરિસ્ટોટલે વર્ણવેલો સદ્ગૃહસ્થ જેવો છે તેવા સદ્ગૃહસ્થો અંગ્રેજ લેખક ડીઝગ્રાઇલીની નવલકથામાં જોવામા આવે છે.

ગ્રીમના ઉપયુક્ત નીતિઅન્યમાં જે અમીરી સત્તાવાહી (શાહીવાહી) તત્ત્વ દેખાય છે તે તપાસિયે. ખેતી માટે રાખેલા ગુલામોની તનતોડ મહેનતથી રૂપાઈના હહેરીઓ માલદાર થયા હતા તેવી જ રીતે એથેન્સના “ સદ્ગૃહસ્થો ” ગુલામોની વસતી ઉપર નિભાવ કરતા હતા. મોટા ઘણાની જેવા એપિકટેટમ પણ એક ગુલામ હતો.

કોઈ પણ મનુષ્યથી અટકાવી ન શકાય તેવી ગુલામી સંસ્થા તે વખતે પૂરવેગમાં ચાલતી હતી. આખરે બિચારો એપિકટેટસ અપંગ બની ગયો. હુંદરેસ જેવા લેખકો કહે છે કે ‘ ગુલામને મારી નાંખવાનો આપણને તક આવે ત્યારે તુર્ત જ એને હણી શકીએ છીએ ’.

મહાન સિંકદરની પછી ગ્રીમના બીજા લેખકે હિંદમાં આવ્યા હતા. તેમણે હિંદમાં આવો એક કૂર ધારો જોયો નહિ તેથી તેમને અચંબો લાગ્યો હતો. એથેન્સની ચટતીના સમયમાં ગુલામો તરફ સારું વર્તન દેખાડવામાં આવતું હતું.

નવો ઉદય પામતી એવી મનુષ્યોના સમાન હક્કની માનમરી લાગણી ફેલાવવાથી આ સુમને આપણે તે વખતને માટે ‘દુષ્પ્રત્યેશીકા’ કહી શકીએ; પરંતુ, તે વખતના મહાન યુરોપીને એવું લાગતું નહોતું. અગર જો કે રોડો આંતર સત્યને ખરું કરવા માટે લોકવ્યવહારની નગદ હકીકતોની સામે યતો—લોકાચારને તે મૂર્ખ ગણતો હતો; તે પણ ગુલામી સંસ્થાને તે વ્યાજબી ગણતો હતો. એરિસ્ટોટલ પણ ગુલામોનો બચાવ કરતો અને કહેતો કે અમુક સંયોગોમાં ગુલામી વ્યાજબી છે એમ સાબીત થયેલું છે—અમુક જાતના માણસો સાથે હંમેશાં

એવું જ વર્તન રાખવું થાય છે.

દામણી- એથેન્સની પડતી પછી ગુલામીના ધારા સખત અને કૂર
 દીન રૂ થતા ગયા; તેથી ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામાં ડીઝાફીસોસ્ટોમ
 ગુલામીને જેવાએ વિરોધ કર્યો હતો. લોકોએ સોક્રેટીસને ખૂન
 ધુન : વખાણ્યો છે.

૬

પાશ્ચાત્ય કેળવણીમાં જે તત્ત્વો જાણ્યાં ગયાં છે તેનાં જાડાં મૂળ ઓસની શીલસુરીના મત ઉપર અવલંબે છે. ત્યારે આપણે ખ્રિસ્તી સેવાનાં નીતિશાસ્ત્રો તરફ ભ્રમણે છીએ ત્યારે આપણે ભ્રમણ શકીએ છીએ કે કેવી રીતે પ્લેટોનો સંપ્રદાય ટકી રહ્યો, અને નવા પ્રગતિવાદી ખ્રિસ્તીઓએ પણ એ મત સ્વીકાર્યો.

ખ્રિસ્તીઓના જીવનમાં ઓસની મંત્રુતિ ખરેખર એક નવીન વસ્તુ હતી એ સ્પષ્ટ મમળાય તેવું છે. નવી જાંદગીને સમજવા જેમ જેમ તેમણે નવા અર્થો વડે ઓસનો 'સૌન્દર્ય' નો આદર્શ સમજવા ચલાવ્યો તેમ તેમ નવા શબ્દોની જરૂર પડી.

ઇસુ ખ્રિસ્તે સ્વર્ગસ્થ મળવા આપેલાં વચનને ખરા માનનાર બદાણુ ખ્રિસ્તી, એરીસ્ટોટલના 'સદ્ગુહસ્ય' કરતાં જાતર અને જાણ દૃષ્ટિથી વધારે આગળ વધેનો છે. તે પણ એમ કહેવું પડે છે કે એરિસ્ટોસ પોતે, તેના આદર્શ કરતાં વધારે જાણ્ય પુરુષ હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ગ્રીસના સૌકાના ખીજા અર્ધમાં રહ્યો ગયો. તે એક શીલસુરી અને વૈજ્ઞાનિક હતો.

- લબ્ધતાની સરખામણી : સોક્રેટિસ સૌન્દર્ય, સંયમ, ધૈર્ય, ન્યાય વગેરે ઊંચા ગુણો ઉપર તર્ક ચલાવતો હતો; પ્લેટો રાજ્યતંત્ર અને શિક્ષણની ચાળનાઓ ગૂંથતો હતો. એરિસ્ટોટલે બધા જ્ઞાન ઉપર એક શિલ્પના તરીકે ચોતાના શુદ્ધિચાતુર્યની છાપ પાડી હતી.
- સિકંદરનો શુરુ : તે પ્લેટોનો વિદ્યાર્થી હતો અને મહાન સિકંદરનો શુરુ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૫ માં એરિસ્ટોટલે એથેન્સમાં લાઇસીઅમમાં એક શાળા કાઢી હતી. તેણે ત્યાં પ્રશ્નોત્તર-પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે પદ્ધતિ સોક્રેટિસની પદ્ધતિની ખીલાવટ છે.

એરિસ્ટોટલ પ્રાચીનધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતા અને નીતિનો સંસ્થાપક હતા; તેથી તે સમાજશાસ્ત્રનો પિતા ગણાય છે.

પરંતુ, ગ્રીસ દેશના ઉચ્ચ ભેજાના આદર્શો અને એકંદર સમાજની દુઃખદ સ્થિતિ-એ જે વચ્ચે રહેલું મોટું અંતર ખરેખર મર્મવેધક છે. પરિણામે ગ્રીક-વિચારમાં મોટી પડતી ધીમે ધીમે આવે છે. તે પડતીના કમતી અટકળ કરવા માટે આપણે ગ્રીસના પ્રતિષ્ઠિત અને મર્મ-હાસ્યતળાં લખાણ કળાર એરિસ્ટોફેનિઝ તરફ વળવું જોઈએ.

તેના મર્મ-કટાક્ષવાળાં લખાણો મનુષ્યની સામાન્ય નિર્જાતા ઉપર હુમલો કરે છે તે રાજ્ય માટે લાયક ગણાય. વખત જતા ગ્રીસની નીતિ ધર્માન્ધતામાં ભિતરી પડે છે. અને ઉત્તમ ગણાતા શહેરીઓ ધર્માન્ધ થાય છે. એથેન્સનું પંચ સોક્રેટિસને અપરાધી ઠરાવે છે; નૂળ જે પંચે તેને સજા કરી હતી તે વ્યાજબી હતું એવી માન્યતા ફેલાય છે; અને એરિસ્ટોફેનિઝ તેના સમકાલીન લેખકોમાં મહાન ગણાય છે.

ઉત્તમની અવગણના અને અધમની પ્રશંસા એ જ ખરી પડતી છે. યુરિપીડીઝ જેવા નીતિશાસ્ત્રના સમર્થ અભ્યાસીનાં લખાણ ઉપર એરિસ્ટોફેનિઝે હાસ્યદૃષ્ટિ ઉપગમવા દીધાં કરી. તે પછી ગ્રીસના લોકોને વ્યાજબી લાગી હશે? ખરેખર, એ સમય ગ્રીસની પડતીને ગણવેા જોઈએ.

આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ગ્રીસની પડતી માટે એરિસ્ટોફેનિઝ જેવા લેખકો જવાબદાર છે; અને એ પડતી જોલી લાવવામાં ગ્રીસનાં રાજ્યદ્વારો કારણો જવાબદાર છે. ગ્રીસનાં નગર-રાજ્યો (City-States) માં પરસ્પર ધર્ષ

અને હરિકાષ્ઠ વધે છે. નૈતિક પડતી થવાથી મનુષ્યની સ્થાનિક જાગીરોના ટુકડા થઈ જાય છે; દ્રવ્યનો નાશ થાય છે; કુસંપનો વારસો વધતો જાય છે. તેથી વિદેશી લોકો સાથે ઓસનો સંબંધ જોડાયો ત્યારે ઓક લોકો એટલા થઈ સ્વતંત્ર રહી શક્યા નહિ, એકમેકના સહકારમાં વિશ્વામ જોઈ એલા; કાષ્ઠ પણ કરાર કે કરાવ પ્રતિપક્ષીઓના દોષલાવને નિર્મૂળ કરવા શક્તિમાન થયો નહિ.

એકદિલીનો અભાવ: દૂંકમાં કહીએ તો દેવ, લોભીપણું, સામાજિક અન્યાય વગેરે દુર્ગુણોથી જેમ એથેન્સ પડ્યું તેમ તે જ દુર્ગુણોથી ગ્રીસ પડ્યું. જે નગર-રાજ્યો સંપીને રહ્યાં હોત તો તેઓ મમૂદ થાત અને મજબૂત થયાં હોત.

ગ્રીસનો સાંસ્કૃતિક ફાળો: તો પણ ગ્રીસની પાટીએ લાંબે ગાળે નવી દુનીઆનું ક્ષિતિજ વિશાળ કરી આપ્યું છે. હીબ્રૂ મતની પેઠે ઓક મત પણ પૂર્વના દેશોમાં બહુ પરિચિત થયો હતો. ગ્રીસે પોતાની સાક્ષિયિક સંસ્કૃતિ દૂર દૂરના દેશો સુધી ફેલાવી હતી એ એનું સાર્થક હતું. ગ્રીમનાં મંસ્કૃતિ-કેન્દ્રોની આજુબાં નવાં સંસ્કૃતિ-કેન્દ્રો જન્મ્યાં, તે દેશની સ્થિતિને તથા રહેવાસીઓને અનુકૂળ હતાં. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને જુદી જુદી જાતની મનુષ્યોની બુદ્ધિ-શક્તિને સજાતીય જગ્યામાં એકત્ર કરી ગૂંથવા યત્ન કર્યો.

૭

પ્લેટોના વિચારો અને એરિસ્ટોટલની રાજનીતિ સમજવા સંયમ-
કોષ શહેર ગ્રીસમાં સમય ન હોતું. એરિસ્ટોટલ પછીના પ્રધાન
જે તત્ત્વચિંતકો આવ્યા તેમના કેટલાક મંથનવાદી, કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાન:
મોજશોખને મહત્ત્વ આપનારા અને કેટલાક ગમગીન, પશુ
સંયમી જીવન ગાળનારા હતા. તેમના વિચારો કેંક અંશે
આત્માને કિતેજન આપે તેવા હતા; તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ
વિશાળ હતું; અને તેઓ રાજનિષ્ઠ હતા. તે વખતે રાજ-
કીય દૃષ્ટિથી જોતાં ગ્રીસનાં શહેરો અમહાત્મ યથા પડ્યાં હતાં.
તેમને માટે સંયમી તત્ત્વવેત્તાની અક્યતા, મોજશોખનો આત્મ-
સંતોષ અને સંશયવાદી જેવી સ્વસ્થતા જરૂરનાં હતાં

આ ૧૧ મત સ્થાપનાર વિચારકો અમુક ઐતિહાસિક 'સ્ટોઇક'
ગમગમમાં ઉપયોગી લાગતા હતા. ગ્રંથગ્રી (Stoics) તત્ત્વ- અથવા
વેત્તાઓ, શામ્યમુનિની પેઠે ગ્રંથમ રાખી સ્વર્ગનો અનુભવ કરવા સંયમ-
કહેતા; અને માણસનાં બધાં લાભ નિશ્ચના સુનાતન નિયમને વાદીઓ:
તાએ રાખવાનો બોધ કરતા હતા. સોક્રેટીસની પેઠે તેઓ
કહેતા કે ' સત્ય જ્ઞાન એ જ સદૃશ્ય છે. '

‘ઝેનો’ તત્ત્વજ્ઞાન: ઝેનો [Zeno] નામે એક સેમાષ્ટ (Samosનો વતની) જેને હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનની સારી અસર થઈ હતી, તે ધણે સંયમી યોગી જેવો લાગે છે. “ સ્ટોઇક ” પંથનો આ સંસ્થાપક ઝેનો કાર્મિક અંશે પયગમ્બર [Prophet] જેવો હતો. તે એટલો બધો સાચો હતો કે તે પોતાનો મત બહુ આગ્રહથી સમજાવતો અને તેને અડગતાથી વળગી રહેતો.

તેનો શુદ્ધ શુદ્ધિવાદ: તે શુદ્ધશુદ્ધિવાદી [Rationalistic] હતો; અને શ્રદ્ધાળુ પશુ હતો. તે સમયના સંશયવાદી લોકોને તેણે નીતિનો એક આધો. અદૃષ્ટ વસ્તુથી ધણા લોકો ડરવા લાગ્યા. કેટલાક લોકો સંતોષથી રહેતા હતા, ને પુરાણા મતનું અવલંબન કરીને નીતિમાન થવાનું જરૂરી સમજતા નહોતા. ઇચ્છા મુજબ કે તર્કશક્તિ પ્રમાણે નીતિમાન કે અનીતિમાન થવું-એ નક્કી કરવામાં આવતું. મતનબ કે નીતિનાં ધોરણોનાં મૂલ્યમાપન ફરીથી થવા લાગ્યાં હતાં.

ઝેનોની સેવા: તેવે વખતે ઝેનોએ તેમને મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો અને લોકોને વાસનાનાં બંધનોમાં સપડાઈ જતા બચાવ્યા.

અનેક જુસ્સાઓથી ચંચળ સ્વભાવવાળા ધ્યેસા માણસોને ઝેનોએ દ્રઢતા અને બળ આપ્યાં હતાં. તેણે માણસની ઇચ્છાશક્તિ [Will power]ને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

આત્માના અવાજનું મહત્ત્વ: પોતાના અંતરાત્માના અવાજને માન આપવાનું ઝેનોએ પ્રથમ મમળવ્યું. લોત્સે (Lao-tse) ની પેઠે જ ઝેનોએ માણસને વિશ્વના આત્મા સાથે સુમેળ (harmony) સાધતાં શિખવ્યું હતું. હિંદુઓ પણ કહે છે કે માણસે વિશ્વધર્મનું પાલન કરવું-અને તેમ કરતાં પોતાના ધર્મનું પાલન થઈ શકે છે.

આવી રીતે એનોએ હેલોનો સંપ્રદાય આગળ વધાર્યો. તર્ક-બુદ્ધિ માણસના શરીરરૂપી રચને હાંકે છે. જુસ્સાઓ અને બળને દૂર રાખે છે. અંતઃકરણમાં શાંતિ અને ખાલ જગતમાં ન્યાય રાખવાનો હિપ્પેસ એનોએ આપ્યો છે. કાઈ વસ્તુમાં આસક્તિ રાખ્યા સિવાય પોતાનું કર્તવ્ય પળવવાનું એનોએ શિખવ્યું છે.

પ્લેટોના સાથે સામ્ય :

આરંભકાળમાં પ્રવર્તતો યુદ્ધધર્મ એકલા સંયમને મહત્વ આપે છે. તેથી તે 'રેટાઇક' મત જેવો લાગે છે. યુદ્ધ ભગવાનની પેઠે આ શ્રીદ તત્ત્વવેત્તાઓ પણ જ્ઞાનની ત્રીણી ત્રીણી આંદી-ધૂંદીઓ ભેકેલના પ્રયત્ન કરતા નથી. તેઓ માન યુદ્ધ તર્કને માન આપે છે. ને તર્કવિરુદ્ધ લાગતું વર્તન નકામું ગણી કાઢી નાંખે છે. 'માણસ આખરે મોક્ષ મેળવી શકે છે-' એ આશા મા તેઓ સવુદ્ધ રહેતા હતા.

બૌદ્ધધર્મ- બુદ્ધિવાદનું સંસ્કરણ :

પછી એનોનો શિષ્ય એરિસ્ટો (Aristo) આવ્યો. તે કહેતો કે માણસે સદ્ગુણી થવું એ જ તેના જીવનનું જીવ છે. માણસે ખોટા તર્કવિતર્ક કરવા છોડી દેવા જોઈએ. માત્ર "પુણ્ય અને પાપ" એ બે બાબત સમજવા યત્ન કરવો જોઈએ. એનો કહેતો કે સાચી સમજણ થાય ત્યારે સદ્ગુણ આપોઆપ જન્મે છે. પણ એરિસ્ટો (Aristo) કહેતો કે અરૂ અને ખોટું-ખેડ સમજાય ત્યારે જ સદ્ગુણ દ્રઢ થાય છે. ક્લીએનથીસ (Cleanthes) કહેતો કે મન મજબૂત થાય ત્યારે સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધા બ્યાવહારિક સદ્ગુણના જુદા જુદા નામો છે.

એરિસ્ટોના પુણ્ય પાપ- નો સિદ્ધાંત

પુણ્ય અને પાપ સમજવામાં જે શક્તિ વપરાય તે બુદ્ધિ કહેવાય છે. પુણ્ય-માર્ગ પર્મદ કરી, પાપને ધિક્કારવામાં ખર્ચ

પુણ્ય પાપ- ની સમજ :

શોધ રહેલું છે. દરેક માણસને તેનો યોગ્ય ગદ્યો આપવામાં ન્યાય રહેલો છે.

ત્યાગ અને સાધ્યમુનિની પેઠે ‘સ્ટોઇક’ લોકો અચાનકે માણસ-સમય: જાતનો દુસ્ત્રમ માનતા હતા; અને વાસના ઉપર વિજય મેળવવામાં માનવજીવનનો વિજય સમજતા હતા. પોતાની જરૂરીઆતો ઓછી કરવી એ જ ખરું હતું અને સંયમમાં જ ખરી સ્વતંત્રતા રહેલી છે.

એપિક્યુર- પણ, એપિક્યુરસ (Epicurus) કહેતો કે માણસે સુખી સનો મત: થવા યત્ન કરવો જોઈએ; સદૃશ્ય પોતે જ માનવજીવનનું ધ્યેય નથી, પણ સદૃશ્ય સુખનું સાધન બને છે માટે તે ધ્યેય છે. કેમકે, સદૃશ્ય થવાથી માણસ દુ:ખ અને ચિંતામાંથી મુક્ત રહે છે.

સરકારી પોતાના આદર્શને એપિક્યુરસ ‘ડાહ્યા માણસોનો આદર્શ’ સમયનો: કહેતો; અને ‘સ્ટોઇક’ ના મત સાથે પોતાનો મત સિદ્ધાંત: સરખાવતો. તે વધારામાં એમ કહેતો કે ‘સ્ટોઇક’ લોકો બેપરવાઈમાં ઊતરી પડતા હતા, પણ પોતાના આદર્શમાં સંપૂર્ણ સુખ મળતું હતું. વળી, તે કહેતો કે મારા આદર્શમાં જીવનના આવેશ અને ઊર્મિને સ્થાન છે; ‘સ્ટોઇક’ મતમાં એવી ધગશ નથી. ભોગ અને વાસનાને તે ધિક્કારતો નથી; પણ જ્ઞાનથી તેમને તાત્કાલિક રાખીને, જીવનનો નાશ તે ન કરે તેવા રાખવા સલાહ આપે છે.

સારાસાર પોતાના મતમાં તે ધણો આગ્રહી છે, ને અમુક કામ અમુક વિવેકની તકે જ કરી નાંખવાની વ્યાવહારિક સલાહ તે આપે છે. પ્રાપ્તિ એપિક્યુરસ પોતાના શિષ્યોને કહેતો કે મારા આદર્શ પ્રમાણે

રહેવાથી તમે, સહુ માણસોમા દેવ જેવા બનશો; નસીબ તમને હરાવી શકશે નહિં. અને બધા સંજોગોમાં તમે સુખી રહેશો. કેમકે એપિક્યુરસ અને 'સ્ટોઇક' મતવાળા-એક એમ માનતા કે હાપ્પણ (વિવેક ચકિત) અમર છે; અને તે એક વખત મેળવ્યા પછી નાશ પામતી જ નથી. તેથી જીવનમાં અમુક મર્યાદિત વખત સુધી સુખ ભોગવાય કે અનંત-કાળ સુખ ભોગવાય-એ બેઉ સરખું જ છે; કેમ કે સુખનું સાધન-વિવેક બુદ્ધિ-ભોગવાય એ જ મોટું સુખ છે.

આ રીતે જોતાં 'સ્ટોઇક' મતમા અને એપિક્યુરસના મતમાં કેટલુંક સામ્ય છે. એરિસ્ટોટલના અવસાન પછી થયેલા બધા તત્ત્વચિંતકોમાં કેટલુંક સામ્ય જોવામાં આવે છે. રોમનો ખ્રિસ્તી ધર્મને અમુક જાંચુ તત્ત્વજ્ઞાન પૂરું પાડ્યું હતું; અને આવા ખીજા નાના નાના પંથમાર્થી એમનું તત્ત્વ ધીમે ધીમે વિકસવા લાગ્યું.

સ્ટોઇક લોકોનો અહમ સંયમ ખ્રિસ્તી લોકોમાં અમુક 'શિસ્ત' (Discipline) તરીકે દાખલ થયો કે; અને આ નવા શિક્ષકોએ અમુક સામાજિક નીતિ શિખવી તે પછી ખ્રિસ્તી મંડળોએ અનુકરણ કરીને અપનાવી લીધી.

પ્રથમ તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં એકતા:

સ્ટોઇક મતનું મહત્ત્વ.

ગ્રીકોના આદર્શોને આવા કષ્ટક ઐતિહાસિક ક્રમથી સમજાવી શકાય છે. તેમનાં વ્યાવહારિક કામ તેમના આદર્શ-થી-આપણામાં પણ એમ જ બને છે-જિતરતા થવા લાગ્યાં. હોમરના યુગમાં પ્રમાણિક માણસો હતા. હેસીઅડના યુગમાં સખત કામ કરનારા મહેનતુ લોકો હતા. ટ્યુકિડાઇડીએ એથેન્સ ઉપર જેટલી પ્રશંસા વર્ણવી હતી તેમાં તે આદર્શો મૂર્તિમંત થયા હતા; અને સ્પાર્ટાના શરવીરાની કબરો ઉપર કાતરેલા મૃત્યુલેખ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

તેમનાં દુષણો : તેમ છતાં ગુલામી અને સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામ કરવાનો દુરાચાર આ લોકોમાં ટકી રહ્યો હતો એ નિન્દાપાત્ર છે. અર્થાત્ અને વિષયવાસના તેના મૂળમાં રહેલાં હતાં. આખરે પ્રેમનો મંત્ર તેમને જાગ્યો ત્યારે સ્વાર્થ અને વિષયવાસના ઉપર તેઓ વિજય મેળવી શક્યા.

સ્ત્રી ગ્રીસના માયા આદર્શ જોવા આપણે રહેટો, એન્કિરિટલ, સંબંધી એનોફેન, ટ્યુકિડાઇડીઝ અને બીજા કેટલાક નાટ્યકારોનાં વલણ : લખાણ વાંચવાં જોઈએ, તે મમ્મે બિંચા કુટુમ્બનો માણસ

સંબંધિત રહેતો. અને પોતાની પત્ની તથા સ્ત્રીને એકાન્તમાં (ઘરમાં) જ રાખતો હતો, અને તેથી તે સમાજમાં કહેતો કે 'જે સ્ત્રી વિશે સમાજમાં થોડી જ વાત થાય તે સ્ત્રી ખરી સતી છે.' એકિન્દ્રીય કહેતો કે દરેક ડાહ્યો અને સાચો માણસ પોતાની પત્નીને પવિત્ર રાખે છે ને ચાહે છે.

પશુ તે પછીના યુગમાં સ્ત્રીક લોકોના આદર્શ પરિવર્તન બદલાયેલા પામે છે. તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે સ્ત્રીઓને અને પ્રેમના મત : જુસ્સાને પોતપોતાનું ચોખ્ખું સ્થાન મળવું જોઈએ, તેથી વારાંજનાની મૈત્રી : એથેન્સનો વતની, પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે પત્ની સાથે સંબંધ રાખતો; પશુ અણુરાઈની વાતચીત કરવા માટે તથા યૌવનની ખૂબીઓ માણવા માટે તે પરસ્પરને પોતાની માથુક તરીકે રાખતો. તોપશુ તેની વાતચીતમાં વિવેક રહેતો હતો. વર્તનમાં સમ્યક્તા દેખાતી હતી. કોઈ સ્ત્રી એમાં ભૂલ કરતો કે વાતચીતમાં વધારે છૂટકેતો ત્યારે એથેન્સના સમ્યક માણસો તેને તરછોડી નાખતા.

એથેન્સની સ્ત્રીઓ પશુ આ બાબતને ખાસ મહત્ત્વ આપતી એથેન્સની સ્ત્રીઓ : હતી. તે સમયે સ્પાર્ટામાં બહાદુર અને મરહતા ગુણો દેખાડે તેવી સ્ત્રીઓ હતી; તેઓ શરીરે કઠાવર હતી. છતાં તે નિર્લજ્જ હતી. એથેન્સની સ્ત્રીઓ તેમને માન આપતી નહિ. જાપાનમાં પશુ સ્ત્રીઓના પોષાકની ખામીઓ દેખાય તે કેટલીક ખ્રિસ્તી સ્ત્રીઓને ગમતું નથી.

સ્પાર્ટાની બહાદુર સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે પવિત્ર હતી. જાતીય તેથી તેઓ કહેતી કે અમારી નમ્રતા જોવાને કોઈ હિંમત કરવું કવલલ : નથી. પશુ તેથી ઉલટું ગુમતા રાખવાથી કૃતજ્ઞ વધારે નમ્રત થાય છે. અદ્યાપિ આવા મત-મતાન્તરોનાં યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે.

પાપી માને છે; અને ગ્રીક લોકો-એસ્કીલીસ વગેરે-કહે છે કે પાપ બહારથી પેટેલું તરવ છે; અને માણસ તેની સજાઓ ભોગવીને તેમાંથી છૂટા થઈ શકે છે.

આધુનિક લોકો એમ માને છે કે એમાં માણસનો દોષ પાપ અને નથી. અને તેમાં દેવો પણ મહેરબાની કરી શકે એવું કાંઈ પૂર્વ જન્મ નથી; કેમ કે કરેલાં પાપનાં ફળ ભોગવવા જ પડે છે. માણસે કાર્યકારણની સાંજળમાંથી છૂટવું જોઈએ. રસેટો પણ કહેતો કે પાપ કરવાથી જ માણસ મોટી ભૂલ કરે છે; અને ડહાપણથી તેમાંથી છૂટી શકે છે.

હિંદૂ લોકો એમ માને છે કે દેવ સામે-દેવી પ્રેમ હિંદૂ મત : સામે-બળવો ઉઠાવવાથી પાપ જન્મ્યું છે. પણ કાંઈ પવિત્ર દેવદૂત એ પાપમાંથી માણસને મુક્ત કરી શકશે નહિ; કાંઈ પવનગર પાપ ધોઈ શકતો નથી.

એથેન્સમાં પરાપકાર અને ક્ષમા ધર્મ તરીકે ગણાતાં પરાપકાર નથી; અગર જો કે યુરીપીડીઝ તથા સોક્રેટીસ જેવા મહાત્માના અને ક્ષમા: લખાણમાં તે ઉચ્ચ ગુણો કહેલા છે: તોપણ, એકંદર ગ્રીક સમાજ, તે ગુણોની કદર કરી શકતો નથી.

ગ્રીક લોકોની નીતિ આધ્યાત્મિક નથી, પણ બાહ્યસૃષ્ટિમાં ગ્રીક નીતિ કામ લાગે તેટલી અને સમાજ તંદુરસ્ત રહે તેવી નીતિ છે. બાહ્ય જીવન દરેક વસ્તુનું માપ કાઢવા માણસ પોતે જ સમર્થ છે- નને સ્પર્શે અને ઈશ્વર એ આદર્શ તરીકે યનાતો નથી; ક્ષુદ્ર અને સામાન્ય છે : બાબતો ઉપર નિષ્ઠા રાખવાથી સમાજ રસહીન થાય છે.

શુભાભીની પ્રયા: શુભાભીની બાબતમાં એથેન્સના લોકો કબૂલ કરતા કે અમારું રાજ્ય ઘણું મજબૂત અને જીતી હશે. તેમ છતાં સ્પર્ધાગીના લોકો એથેન્સને સારું કહેતા. કેમ કે તેઓ પોતે વધારે જીતી હતા. કરુણ નાટકોમાં સતી સ્ત્રીઓ, ખિચારી નિર્દોષ હોય છતાં મોત પામે છે કે આખરે લોકોની પ્રશંસા મેળવે છે; તેમ, કેટલાક શુભાભો હોંઘર અને પેરિક્લીઝના યુગમાં સરકારો કરીને અમર થયા છે.

કુટુંબ અને દેશની સેવા: શ્રીક લોકોમાં કોઈ વેળા કુટુંબભક્તિ ખૂટી પડતી નહિ; અને તેઓ દેશભક્તિ કરવા બહાર પડતા હતા એટલે કુટુંબની ભક્તિ અને દેશની ભક્તિ કરવામાં એક સરખા આદર્શ પાળતા હતા—તેમના જીવનનો એક સંપ્રદાય થઈ ગયો હતો.

નિષ્કામ કર્મનો અભાવ: શ્રીમમાં માણસ જે જે કામ કરે તેમાં નમ્રતા, વિવેક, ધૈર્ય તરફ પૂન્યભાવ અને માણસ તરફ પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ દેખાઈ આવતી હતા; તેમની મિત્રી સારી હતી અને દુશ્મનાવટ ઘણી અટકાવી જતી. સ્ત્રીના લોકો દરેક કામની કિંમત વ્યવહારિક યોગ્યતા જોઈને કરતા હતા; તેમ શ્રીક લોકો પણ અમુક કામ કામની યોગ્યતા—ઉપયોગિતા જોઈને જ કરતા; નિઃસ્વાર્થ કામની કિંમત તેમને મન કાંઈ જ નહોતી અને નિઃસ્વાર્થતા સદૃશ્ય ગણાતો નહિ.

પાપની ભાવના: પાપ કયું કહેવાય? દેવલોકો પોતે જ પાપમાંથી પૂરેપૂરું મુક્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી શ્રીક લોકોની પાપની માન્યતા દૃઢ થાય નહિ. એસ્ક્રાલસ અને યુગીપીડીઝનાં લખાણમાં મુશ્વેલા પાપના વિચારો હિથૂ લોકોની માન્યતાઓ જેવા છે. માત્ર તકાવત એટલો પડે છે કે હિથૂ લોકો માણસને સ્વભાવથી જ

પાપી માને છે; અને ગ્રીક લોકો-એસ્કીલીસ વગેરે-કહે છે કે પાપ બહારથી પેઠેલું તત્ત્વ છે; અને માણસ તેની સગવડો ભોગવીને તેમાંથી છૂટો થઈ શકે છે.

આધુનિક લોકો એમ માને છે કે એમાં માણસનો દોષ પાપ અને નથી. અને તેમાં દેવો પણ મહેરબાની કરી શકે એવું કાંઈ પૂર્વ જન્મ નથી; કેમ કે કરેલાં પાપનાં ફળ ભોગવવાં જ પડે છે. માણસે કાર્યકારણની સાંકળમાંથી છૂટવું જોઈએ. પહેલો પણ કહેતો કે પાપ કરવાથી જ માણસ મોટી બૂલ કરે છે; અને હાપપણથી તેમાંથી છૂટી શકે છે.

હિંદુ લોકો એમ માને છે કે દેવ સામે-દેવી પ્રેમ હિંદુ મત : સામે-બળવો ઉદાત્તવાદી પાપ જન્મ્યું છે. પણ કોઈ પવિત્ર દેવદૂત એ પાપમાંથી માણસને મુક્ત કરી શકશે નહિ; કોઈ પવનગર પાપ ધોઈ શકતો નથી.

એથેન્સમાં પરાપકાર અને ક્ષમા ધર્મ તરીકે ગણાતાં પરાપકાર નથી; અગર જો કે યુરીપીડીઝ તથા સોક્રેટીસ જેવા મહાત્માના અને ક્ષમા: લખાણમાં તે ઉચ્ચ ગુણો કહેલા છે: તોપણ, એકંદરે ગ્રીક સમાજ, તે ગુણોની કદર કરી શકતો નથી.

ગ્રીક લોકોની નીતિ આધ્યાત્મિક નથી, પણ બાહ્યસૃષ્ટિમાં ગ્રીક નીતિ કામ લાગે તટલી અને સમાજ તંદુરસ્ત રહે તેવી નીતિ છે. બાહ્ય જીવ-દરેક વસ્તુનું માપ કાઢવા માણસ પોતે જ સમર્થ છે- નને સ્પર્શે અને ઈશ્વર એ આદર્શ તરીકે મનાતો નથી; ક્ષુદ્ર અને સામાન્ય છે: બાળતો ઉપર નિષ્ઠા રાખવાથી સમાજ રચાઈને થાય છે.

પ્રકરણ ૮ મું

ગ્રીસનો આત્મા

૧ હોમર

(ક) આતિથ્ય :

બધા અજાણ્યા મુમાદરો અને બીખારીઓ
 “ ઝીયસ ” ના છે તેથી માનપાત્ર છે.
 ‘ ઓડીસી ’ ૬; ૨૦૭

દિવ્યન્યાય: (ઝા) દિવ્ય ન્યાય* (Justice) :

એન્ટિનમ ! દેખતીય મુમાદરોને માર મારવો
 એ મહા પાપ છે. જે સ્વર્ગમાં ઈશ્વર હોય તો તને
 તેની મળ્યો યતી લેખે. દેખકે દેવો અજાણ્યાના
 વેવર્ગા દૂર દુઃથી સહેર તરફ આવે છે અને માણસોના
 ખરાં જોટાં કામની તપાસ ગણે છે.
 ‘ ઓડીસી ’ ૧૭; ૪૮૩,

* હિન્દુઓનો જેવો ઈન્દ્રદેવ તેવો ઓક લોકોનો ‘ ઝીયસ. ’

(ર) પત્નીને યોગ્ય માન (પતિવ્રતા સ્ત્રી) :

પત્નીની
પવિત્રતા:

હાથેના, ઘું તારું જાણુ ચઢાવ (જોય); અને
મારું જીભું લમ, મારી જાતને વટલાવે તે પહેલાં,
માગ પતિને બેટવા મૃત સૈનિકોમાં-મૃત્યુવોહમાં ઘું
મને પહોંચાડ.

(૬) સેવાસ :

અગર જો કે મારું કામ ઠકણુ છે તોપણ મારું
વૈર હું દાખી રાખું છું; ને કોઈ દેવને જાણે છે તેને
દેવા આશિષ આપે છે.

વેશ્વર
અમાન :

(૭) ઐતિ (Ate) :

તેથી, ઐકિક્ષિઝ, ઘું તારો અભિમાની જુસ્સો
શાંત કર; કોપ કરવો એ નિર્દય કામ છે; દેવતાઓ
પણુ ક્ષમા આપે છે. પાપ કર્યા પછી ધૂપ વગેરેથી
પવિત્ર થઈ સોમંદ લેખને, બલિદાન આપીને, કે
પ્રાર્થનાઓ કરીને માણસો દેવાને પ્રસન્ન કરે છે.
પરંતુ પશ્ચાત્તાપથી કરેલી પ્રાર્થનાઓ, ખરેખર,
ઝીવસને પુત્રીઓ જેવી બ્દાલી છે.

ક્ષમા
બુધ્ધિ
છ :

ઐતિ (Ate) નાં પગલુની ઝીવસ અટકાવે
છે. દેમદે તે જગવાન છે, અપજ છે, બધી પ્રાર્થના-
ઓ પહેલાં તે જમ પહેલિ છે અને પાપોને જમીન-
દોસ્ત કરે છે-પાપમાલ કરે છે. પાપને શાંત કરવા
બધી પ્રાર્થનાઓ ઊતાવજથી કરવી જોઈએ. ને
કોઈ પ્રાર્થનાને આશરો લે છે તેને તે જમ્યાવે
અને ઝીવમની પુત્રીઓ તેની વાત સાંજે છે.

પ્રાપ્તિ
જાંડપણ :

પદ્માસ્તાપનું
પાપન
અર્થ :

પણ જ્યારે દોષ પ્રાર્થના કરતો નથી ત્યારે તેઓ પાછી ચાની જાય છે અને તેઓ પોતાના બાપ ક્રોનોમ પાસે જાય છે; અને પછી એટિ (Ate) પ્રાર્થના ન કરે તેની ઉપર તૂટી પડે છે અને તેમને પાપની સજા ભોગવવી પડે છે.

એકીલીઝ, આ વાત તું ધ્યાનમાં રાખજે. તું ઝીયસની પુત્રીઓની પ્રાર્થના કરજે, બધા મારા અને સાચા માણસોનાં હૃદય, તેની તરફ જોવા પૂજ્યભાવ રાખે છે તેવા તું પણ રાખજે.

—ઝોડીયસ ૯; ૪૯૬.

પતિનું
પત્નીવ્રત :

(ક) ઝીયસ, જે વ્યભિચારી ગણાય છે તે પોતાની પત્ની તરફ પ્રેમ દેખાડે છે :—

વાદળાઓને એકત્ર કરનાર ‘ ઝીયસ ’ પછી પોતાની પત્નીને કહેવા લાગ્યો. “ ચાલ, આપણે પ્રેમની પુષ્પશૃંગારમાં મગ્ન કરીએ. મારા બળવાન હૃદયનું આકર્ષણ તે કયું છે તેટલું આજ પહેલાં કાંઈ દેખીએ કે સજારીએ કયું નથી.

અનેક-
પત્નીત્વને
અંકરાત :

ઈક્ષનની પત્નીને હું આહતો હતો; તે એને પુત્ર અવતર્યો; પણ તે મને તારા જેટલી ંહાલી લાગતી નહોતી. એકીસસની પુત્રી ડેની, ચળકતી ધૂંટણો-પાળી હતી, તેને પુત્ર અવતર્યો તેનું નામ પર્થસ; તે ડેની પણ મને તારા જેટલી ંહાલી નહોતી. ફ્રીનીક્ષને મીનિસ પુત્ર અવતર્યો; અને સેમીલી, અલરમીની સુદેશી ડેમીટર, લેટો (Leto) —એ

બધી સ્ત્રીઓને એકેક પુત્ર અવતર્યો; પણ તે તારા
જેટલી વ્હાણી લાગતી નહોતી. અને જ્યારે આજે
મીઠી ભિંઓ મારા હૃદયમાં જાગી છે ત્યારે તું મને
જેવી મીઠી લાગે છે તેવી પહેલાં કદાપિ લાગતી નહોતી.

જે જિયું 'રથાન મેં મેળવ્યું' છે તે હું ખોધ નાંખવા માગતો નથી. તારો સહભાવ મારે સાચવી રાખવો છે. 'ઝીવસ' નો પુત્ર, તને ગુસ્મે કરીને હું પાપી થવા માગતો નથી."

પાપનો
પ્રતિકાર :

નેસ્ટરનો પુત્ર (એન્ટિયોહસ) આમ બોલી રહ્યો; અને તેણે ઘોડી પાછી મેનેલેઅમને આપી દીધી. અને તેના અંતઃકરણમાં આનંદ થયો. મેનેલેઅસનો આત્મા એન્ટિલોકસ તરફ પ્રસન્ન થયો અને પુત્ર મેનેલઅમ બોલ્યો :—

અપકારનો
બદલો
ઉપકાર :

' એન્ટિલોકસ, તારી તરફનો મારો બધો કેપ હવે જતો રહ્યો છે. જીવાની (મદ) થી ખાચેલી અછલ તેં પાછી મેળવી છે. હવેથી ચઢીયાતા લોકોનો સામનો કરતાં વિચાર કરજે; તારા દેશનો ખીન્ને કોઇ થોડો આવી બૂઝ કરીને પાછો બચી શકત નહિ. પણ તે તારા બાપએ અને તારા પિતાએ મારે માટે ધણું ધણું વેઠ્યું છે. તેથી હું તારી વીનતી સંભળું છું. અને આ ઘોડી મારી છે તોપણ તને સુખત કરી દઉં છું; તેથી અહીં એકલા થયેલા બધા લોકો સમજશે કે હું, મારે તાબે રહેનારનો, કદો વૈરી થઇ શકતો નથી.

—ઝોડીયમ ૨૩; ૫૬૬-૬૧૧

૨ હેસીઅડ

(અ) માણસનું કર્તવ્ય :

સાચું
કર્તવ્ય :

'તું આ વાત હંમેશાં યાદ રાખજે : ન્યાયને અનુસર; જીલ્મ તજ દે, 'ઝીવસ' નો આ હુકમ છે.

પક્ષીઓ અને શિકારી પ્રાણીઓ, પરસ્પરનો આહાર કરીને જીવે છે; પણ માણસને ઇશ્વરે વધારે સારાં કામ કરવાનાં કહ્યાં છે : ન્યાય કરવો અને તેદ્વારા ચક્ષુતી મેળવવી એ કષ્ટ છે.

—“ કામ અને કાળ ” મર્થિ ભાષાન્તર.

“ મૂર્ખ વસિંસ, હું તને તારા સારા માટે કહું છું. પુણ્ય માત્ર
 પણ માણસો ટોળે ટોળા મળીને અનાચારને રસ્તે દોલલો છે :
 જાય છે; પાપનું રહેણાણ નજીક જ છે ને તેનો રસ્તો
 મનમતો છે; પણ અમર દેવલોકો સદ્ગુણના
 રસ્તામાં કષ્ટ અને મહેનત આપે છે. તે રસ્તો
 લાંબો છે ને જાતી સામો આવે તેવો લાંબો છે. પણ
 ન્યારે માણસ અમુક લાંબાપણે પહોંચી જાય છે
 ત્યારે એ વિકટ રસ્તો સહેલો થાય છે.

—“ કામ અને કાળ ” મર્થિ ભાષાન્તર.

ન્યારે માણસો અજણાને તથા પોતાના સગા- પુણ્ય-
 મંબંધાને ન્યાય આપે છે ત્યારે તેઓ એક વક્ષ પેઠે ખીજના
 કાસે છે. દેવો હંમેશાં તેમની પાસે જ રહે છે; જે 'કળઃ
 પાપી લોકો અન્યાય કરે અને સ્વર્ગીય સત્તાનો
 સામનો કરે છે તેમને દેવો સજા કરે છે.

(મા) ઇશ્વર જાણું જીવે છે :

તું એક ભલ્ય સત્ય જાણું; સર્વજ્ઞ દેવનો ન્યાય ઇશ્વરી
 ફરવવા કાંઈ માણસ સમર્થ નથી! ન્યાય :

(૬) ત્રાગીથિઅસ અને પેન્ડારા :

જીવનની
પટમાળ :

પ્રથમે માનવજીવનનો આધાર દૈનિક શેડી મેળવવા ઉપર ગાળેલો છે; એમ ન કહ્યું હોત તો એક દિવસ કામ કરી ઘણું મેળવીને બીજા બધા દિવસ માણસ આજસર્મા કાઢત.

—“કામ અને કાળ” માંથી જાણાન્તર.

૩ પિન્ડાર

•(જ) માણસ શું છે ? :

માનવ
શુભાવ :

જે કુમળી વયમાં સહેલાઈથી વિનય મેળવે છે તે ઘણી ઊંચી આજ્ઞા રાખે છે. પરંતુ પ્રુખ્ત માણસને ઘટે તેવાં પરાક્રમ કરવાથી જ માણસનું મન જીવ્ય થાય છે અને તે જાણ્ય ચિંતાથી મુક્ત રહે છે.

થોડી વારમાં માણસનો આનંદ બહુ વધી જાય છે; અને કમનસીબીની બીજી જ ક્ષણે તે જમીનદોસ્ત થાય છે.

દેવી કૃપાપર
જીવનાર
જન્મ :

એક દિવસના જન્મ જેવો માણસ શું છે ? માણસ એકે પડખાયા સમાન છે; સ્વપ્ન છે !

ન્યારે સૂઈનું એક કિરણ આગાશમાંથી કૃપામૃત-રૂપે આવે છે ત્યારે તેનું જીવન શાત અને સ્થિર રહે છે.

—પાપયાગોરાસ. ૮.

(ઝ) દેવો અને માનવો સહુ સગા છે :

માનવ-
માંથી દેવ :

દેવો અને માનવો—આપણે એક જ માતાનાં સંતાન છીએ. પણ મત્તામાં ધણે તફાવત પડે છે.

માણસ તેની આગળ તો કંઈ વિસાતમાં નથી; પણ દેવોની ભવ્ય રાજગદી આકાશમાં ઝળહળતા સ્વર્ગમાં શોભે છે.

તો પણ દેવો સાથે આપણે મનુષ્યો કાંઈક સામ્ય આત્માની ધરાવીએ છીએ તે સામ્ય અંતઃકરણની ભવ્યતામાં સમાનતા રહેલું છે. અગર જો કે રાતદિવસ પરિભ્રમણ કરતાં આખરે આપણે ક્યાં જશું તે આપણે જાણતા નથી; તોપણ, આપણો આત્મા દેવો જેટલો મહાન છે.

—“ નેમીસીસ ” ૬.

૪ હેરેકલીટસ

(અ) ધાર્મિકતા અને પાપ :

હાયોનિસસના માનમાં જો ગ્રીક લોકો વરઘોડા પાપ જ (સ્વારી) કાઢે નહિં અને હિંમપૂજન કરે નહિં તો ન કરે ; પણ પાપ લાગે; અને તે સરમભરેલું કહેવાય છે. હાયોનિસસ અને હેકક બેહિના માનમાં મહોત્સવો કરે છે. સોહીથી પોતાને અપવિત્ર કરીને પછી પોતાની જાતને શુદ્ધ કરે તે પ્રયત્ન બ્યર્થ છે; જેમ કાંઈ માણસ કાદવમાં ચાલેયો હોય તે કાદવ વડે પોતાના હાથ ધ્રુવે તેમ, તે બ્યર્થ છે.

(આ) શ્રમનો બદલો :

માણસ જે જે પ્રગટે તે તેને મળે તે સ્થિતિ સાગી શ્રમસામ્ય નથી. તંદુરસ્તીની કિંમત માંદગી પછી સમજાય સુખની છે; થાક પછી આરામની કિંમત સમજાય છે; અને કિંમત ; દુઃખ પછી સુખની કિંમત સમજાય છે.

૫ આર્કિલોકસ

ચિત્તની સ્વસ્થતા (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૭૦)

ચિત્તની
સામ્યા-
વસ્થા :

‘ હે અંતરાત્મન, દુઃખરૂપી તોફાનમાં ગોથા ખાતો તું તારા આત્મસંયમરૂપી દોરકાને દબતાવી વળગી રહેજે. તારા દુરમનોના બાધા સામે તું નીકરતાથી અને સ્વસ્થતાથી ઊભો થજે. વિજય મળે તો અર્વ કરીશ નહિ; પરાજય થાય તો દિલગીર થઈશ નહિ. હર્ષદાયક વસ્તુઓ જોઈ હર્ષ પામજે; દિલગીરી દર્શાવવામાં તું સંયમ અને થોડું પ્રમાણ રાખજે. નશીળના ફેરફારો આરામ અને શાંતિ આપે છે ’

૬ થ્યુકીડાઈડીઝ

(ઝ) એથેન્સ તરફ ભક્તિભાવ :

કર્તવ્યનિષ્ઠ
પ્રભાવનો :

ગ્રીકોનો આવો અંત આવ્યો; છતાં તેઓ ખરેખર વીર પુરુષ હતા. શ્રવતાં માણસો તેમનાથી (એથેન્સના શરવીરોથી) વધારે વીરત્વની આશા રાખી શકે નહિ. હરકોઈ વ્યક્તિ કેઈ એક બહાદુરીભરેલા બચાવનું વર્ણન કરી શકે. તેને એકધ્યાનથી (એકાગ્રતાથી) સાંભળવા કરતાં દુર્ તમને એથેન્સની મદદતા જોવા દણું છું, ને આખરે તે માટે તમને જરૂર બદાલ ઉત્પન્ન થશે. ભયારે તેના યશની તમાગ મનમાં છાપ પડે ત્યારે તમારે ખૂબ મનન કરવું કે જે મહાપુરુષો પોતાનું કર્તવ્ય કરતા હતા અને જેઓ દિગ્મતવાન હતા તેમણે જ આ મહારાજ્ય બાંધ્યું છે. જો તેઓ

પરાજય પામે તો દેશને ખાતર આત્મબલિદાનની આહુતિ આપીને પણ તેઓ પોતાના દેશમાંથી માટે સારાં દષ્ટાન્ત મૂકી જતા હતા.

જેમણે ભોગ આપ્યો હતો ને બધાને ઉર્જિત કરીતિશીપી યશ મળ્યો છે તેઓ બધા કીર્તિમંદિરનાં ઉમદા સ્મરણસ્થાનોમાં અમર થઈ રહ્યા છે. જ્યાં તેમનાં મૃતશરીર પડેલાં છે તે કમરસ્તાન વિશે હું નથી કહેતો; પણ તેમની પવિત્ર યાદગીરી દરેક પ્રસંગે હૃદયમાં તાજી થાય છે.

કીર્તિ-
મંદિરમાં
સ્થાન :

તેમની કબરપર કાતરેલાં સ્તુતિગીતથી તેઓ અમર થયા નથી-પણ તેમના કામની યાદગીરી માણસોનાં હૃદયમાં કાતરાઈ ગયેલી છે. દરેક માણસનું હૃદય એ મહાપુરુષોના સ્મરણમંદિર જેવું છે; તમે તેમની હિંમતનાં અને સ્વતંત્રતાનાં દષ્ટાન્તોને અનુસરો, લડાઈમાં મરતાં કરશો નહિં.

કામની
યાદગીરી :

(આ) પ્રથમ હું આપણા પૂર્વજો વિશે કહેવા માગું છું. આવે પ્રસંગે તેમની પવિત્ર યાદગીરીને માન આપવું યોગ્ય લાગે છે. તેઓ તથા તેમના વંશજો આજ સુધી આ દેશને વારસો ભોગવતા હતા; તેમણે પોતાના શૌર્યથી આપણને સ્વતંત્રતાનો વારસો આપ્યો છે. આપણા પૂર્વજો તથા પિતા પણ એટલા જ માનને યોગ્ય છે.

‘પિતૃદેવો
ભવ :’

હવે આપણે હિંમતવાન થયા છીએ અને સુધર્યા છીએ. લડાઈના સમયમાં તથા સુવેળાં સમયમાં

વડીલોની
ક્રિયા-
સિદ્ધિ :

હવે આપણો દેશ પોતાના પગ પર ઊભો રહે તેવો થયો છે. જે હિંમતથી આપણા પૂર્વજોએ શ્રીકૃષ્ણ તથા બીજા પરદેશીઓના હુમલાઓ પાછા હઠાવ્યા તે તમો સહુ બાણો છો; પણ જે સંયોગોમાં આપણી ચઢતી ચઢતે હું તમને મમળવીશ; અને આપણે સત્તા કેમ મળી તે પણ કહીશ. અને તે બધું અહીં યોગ્ય સ્થાને મણાશે; અને બધા શહેરી-ઓને તે સાંભળીને કાંઈક લાલ થશે.

લોકશાસન
અને
બહુમતિનું
રાજ્ય

આપણી રાજ્યવ્યવસ્થામાં આપણે બીજા રાજ્યનું અનુકરણ કરતાં નથી; પણ આપણે પોતે જ બીજા ઉપર દાખવેા એસે તેવાં કામ કરીએ છીએ આપણા બંધારણવાળા રાજ્યમાં બહુમતિને સ્થાન છે, તેથી આપણે તેને ‘લોકશાસન’ કહીએ છીએ. અંગત કનિયામાં ન્યાય મેળવવાને સહુને સરખો હક્ક છે. માણસો અમુક દરજ્જાના કે કુટુંબના છે તે ઉપરથી તેમને આપણે રાજ્યમાં નોકરીએ રાખતા નથી; પણ તે અમુક સહુલુ ધરાવે છે માટે નોકરીમાં રાખીએ છીએ. અચાત કુળમાં જન્મ હોય અને તે ગરીબાઈમાં રહેતો હોય તેવા કારણથી, જે તે શહેરી તરીકે સારો હોય તો, તેને પાછો હઠાવવામાં આવતો નથી. માર્વજનિક કામમાં આપણું દષ્ટિબિન્દુ વિશાળ છે, ઉદાર છે અને દંભેશના ઇવનમાં જે દેવ જોવામાં આવે છે તે તેમાં નથી; કેમકે આપણો ખડોશી પોતાને ઠીક લાગે તેમ કરે તેમાં આપણે કાંઈ દરકત કરતા નથી.

વર્તનમાં ઘણી સ્વતંત્રતા રાખવા છતાં, આપણે રાજ્યના કાયદા જરા મર પાળાયે છીએ. આપણે કોઈ ન્યાયાધીશનો હુકમ તોડતા નથી; જેઓ મદાની માવજત કરે છે તેમને પણ આપણે માન આપિયે છીએ. જે લેખિત કાયદાઓ છે તે આપણે પાળિયે છીએ અને જે લખેલા નથી તેવા-પણ નીતિની દૃષ્ટિથી પાળવા જેવા છે તે-પાળાયે છીએ.

મહેનત કર્યા પછી આપણા મનને આરામ નોંધએ તેટલો મળે છે : કેમકે આપણે ધાર્મિક ઉત્તમતા અને અંજકસરતના ખેતો રાખ્યા છે. અને વર્ષમાં દરેક પ્રસંગે આપણે તે પાળિયે છીએ. આપણે ધરને શયુગારવા માટે સ્થાપત્ય કળા સાચવી રાખી છે. આથી ઉત્પન્ન થતા આનંદો એટલા વિવિધ છે કે તેથી આપણે આપણાં દુઃખો ભૂલી જઈએ છીએ.

વળી આપણા દેશમાં જમીનની પુષ્કળ આવક થાય છે. તેથી આપણા દેશની આવકના આપણે સહુ સરખા ભાગ પાડી લઈએ છીએ.

હવે આપણી લડાઈની તૈયારીઓ નોંધએ. દુશ્મનોની તૈયારી કરતાં આપણી તૈયારી જુદી જ જાતની છે. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—આપણો દેશ સહુને માટે ખુલ્લો ■ ને એવું ગુપ્ત કામ એકે આપણે કરતા નથી કે જે દુશ્મનો જાણી જાય તો આપણે હાથમાં આવી પડીએ. અમુક તૈયારી અને છેતરપીંડી ઉપર આપણે કંઈ વિશ્વાસ રાખતા

નથી; પણ આપણા મજબૂત બાહુબળ ઉપર આપણે ઝૂંઝિએ છીએ. સ્મારેના લોકો જીવન પર્યન્ત લરકરી કવાયત મેળવે છે; તે લોકો કરતાં આપણે વધારે સ્વતંત્રતા મોગવિએ છીએ; અને હિંમત તથા ચરીરબળમાં ચઢીઆતા છીએ; ઉદાહરણ તરીકે : લેસેડેમોનીઆના રહીશો 'એટ્ટિકા' (Attica)માં હુમલો કરી શકતા નથી.

પરદેશ
પ્રત્યેનીતિ:

પણ આપણે ન્યારેન્યારે આપણી સરહદના પ્રાન્તો ઉપર હુમલાઓ કરીએ છીએ ત્યારેત્યારે તેમને તેમની જ રણબૂમિ ઉપર હરાવીએ છીએ. વળી આપણી સરકારનું પૂરું બળ કોઈ માપી શકતું નથી; કેમકે કોઈ વાર આપણે દરિયા પર કે જમીન પર લડાઈમાં જ રોકાયલા રહીએ છીએ. જ્યારે દુશ્મન આપણા એક ભાગના લરકર સાથે લડતો હોય ત્યારે તે એમ માને છે કે તે આપણા બધા લરકર સાથે લડે છે.

નિશ્ચયતા :

વાયની આગાહી કર્યાં સિવાય આપણે રમતની જેમ રણજંગ ખેલીએ છીએ; અને આપણને વિજય મળે છે. કેમકે ભવિષ્યમાં આવી પડવાનાં સંકટોની સામે કેમ ચલું તેની આપણને કોઈ તાલિમ આપતું નથી. અને આપણે તરફાળ જંપલાવીએ છીએ અને વિજય મેળવીએ છીએ.

ચાનિત્રણ
મળ :

સૌન્દર્યપ્રેમમાં આપણે ઊડાઉ થયા નથી; અને ડહાપણ મેળવ્યા છતાં આપણે નામદં થયા નથી.

દ્રવ્યથી આપણે મગરૂબ વચનો બોલતા નથી; પણ
તુર્ત કામ કરી દેખાડીએ છીએ. દરિદ્રતા પોતે જ
કલંક સમાન નથી; પણ દરિદ્રતાને કેટલી દધને
મહાન ચવાની ધ્વિજા ન હોય તે કલંક કહેવાય છે.

ધરસંસારમાં વધારે વખત જાય છે તોપણ કૌટુંબિક
આપણે રાજનીતિ અને બ્યાપાર ઉપર પૂરતું ધ્યાન જીવન :
આપીએ છીએ. કેમકે સંન્યાસી-જીવનમાં આજસ
વધી જાય છે : તેને આપણે નિન્દાએ છીએ.

આપણે બીજાની ચર્ચા કરીએ છીએ અને આપણી નિન્દા-
રચના નવી રીતે કરીએ છીએ, એકલી ચર્ચા કરીએ જારી :
ને કામ ન કરીએ તો તેથી કાંઈ અર્થ સરે નહિ.
આપણે પ્રથમ જે જે ચર્ચા કરીએ છીએ તેની ઉપર,
આપણી યુદ્ધકળા આધાર રાખે છે. દુશ્મનો અચાન-
ચા હિંમત અને સાહસ આદરે છે; ને જે તેનો વિચાર
પહેલેથી તેઓ કરવા બેસે તો તેઓ ડરી જાય છે.

પોતે પસંદ કરેલા કામમાં વિજય મળતા સુધી કર્તવ્ય-
મથ્યા રહેવાનો ગુણ આપણે કેળવ્યો છે. આવા નિષ્ઠા અને
નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણે બીજા ઉપર સરસાઈ મૈત્રિ :
બોગવીએ છીએ. આપણે બીજાની મહેરબાની
મેળવીને મિત્રમંડળ સ્થાપ્યું નથી; પણ બીજા ઉપર
મહેરબાની કરીને-દેખાડીને આપણે તેમને મિત્રો
બનાવ્યા છે. તેથી, આપણા ઉપકાર નીચે રહેલા
મિત્રોની વફાદારી ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ
છીએ.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

એથેન્સની
વ્યવસ્થા-
શક્તિ :

ટૂંકમાં કહીએ તો આપણી-એથેન્સની-વ્યવસ્થા જોવાથી મમરન ગ્રીસની વ્યવસ્થા સમજી શકાય તેમ છે. અગર જો કે એક વ્યક્તિ તરીકે દરેક ગ્રીક ધણું ભુલું ભુલું અંગત લક્ષણો ધરાવતો હોય છે; તે-પણ તે બધાં તેના સમગ્ર જીવનને શોભાવે તેવાં હોય છે.

કસોડી
પ્રસંગ :

અહિં હું કહું છું તે મિથ્યા ગર્વ નથી; પણ ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ છે; અને આપણે જે દેશો મેગલ્યા જે તે જોવાથી આપણા સૌમ્યતા સાથે ખ્યાલ આવશે આ દેશ કસોડીએ ચક્રે છે ત્યારે પોતાનું ગૌરવ પૂર જોશમાં દેખાડે છે.

દુશ્મનો
પ્રત્યેની
નીતિ :

જે દુશ્મનો દારૂ છે તે આપણી તરફ શુભો કરતા નથી; તેમને તેમનું રાજ્ય દરવામાં આપણે બહુ અડચણ કરતા નથી. આપણી શક્તિના ધણા બહાંગા અને સ્પષ્ટ મમજાય તેવા આ પુરાવા છે. આપણા આધુનિક યુગમાં, હવે પછીના ભવિષ્ય-કાળમાં આપણે એક ચમત્કારી પ્રજા જેવા લાગશું. એવો એક દેશ નથી જ્યાંથી આપણે સમૃદ્ધિ મેળવવા તેને ઉપયોગમાં લીધો ન હોય. ધણા દેશોમાં આપણે આપણા વિજય અને પરાજયના સમરણો અમર કર્યાં છે.

અને તેના હિત માટે કામ કરવાનું આપણે સહ
ખુશીથી પર્મદ કરીએ છીએ.

જેમને હું અહીં દિતેજન તથા પ્રેરણા આપું છું તેમના પિતૃઓ ! હું તમારી તરફ દ્વા દેખાડતો નથી; પણ તમારા હાખલાથી હાલની પ્રજાને પ્રોત્સાહન આપું છું. નસીગ અનેક રીતે ફળે છે. મૃત્યુ પછી બીજાને પ્રેરણારૂપ થવાનું મહાભાગ્ય તમને ફળે છે. જેમના બહાદુરીનાં ક્રમે બીજાની વીરતાને પોષે છે તેમનું નસીગ ખરેખર ભાગ્ય છે. જે સુખ કદાપિ ભોગબધુ ન હોય તે ન મળે તો દિલગીરી થતી નથી; પણ ભોગવેલું સુખ હાયમાંથી બાક્ય ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે.

પોતે
બીજાને
પ્રેરણાદાન
કરવું :

જેમને હજી પુત્રો થવાની આશા હોય તેમને હજી પુત્રો માટે હાખયો બેસાડવાની તક મળશે; કેમકે પોતાના પિતૃઓના મરણનું દુઃખ, પુત્ર પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ ભૂલી જશે, તેથી દેશને સલામતી મળશે અને પહેલાં હતી તેટલી વસ્તી ઘટી રહેશે. જેમને લકાર્ધમાં સાહસ કરવાની દિગ્ભત નથી અને જેમને પુત્રો નથી તેઓ આપણા સલાહકાર થઈ ગરેશે; અને તેમની સલાહથી વિજય થયેલો જેમને તેઓ હર્ષ પામશે.

પ્રત્યેકનો
અંગત
ફાળો :

યશ મેળવવાની ઈચ્છા કદાપિ વૃદ્ધ થતી નથી; અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધનથી જેટલું સુખ મળે છે તેથી વધારે સુખ કીર્તિથી મળે છે. ગત આત્મા-

કીર્તિકેરા
કાઠા :

ઓના પ્રુત્રો ! તમારી સામે એક મહાયુદ્ધ ઝઝૂમી રહે છે. અને તમારાં હૃદય ધણાં યરવીર હશે તોપણ રસ્તો વિકટ છે. જ્યારે માણસ જીવતો હોય સારે તેના હરીફો ધણા થાય છે, પણ મૃત્યુ પછી કીર્તિ આપવામાં કોઈ મં કોય રાખતું નથી.

શ્રીમન્માન

હવે, જે યરવીર લોકો મરવા તૈયાર થાય તેમની વિધવાઓને ઉદ્દેશીને જે રાખ્દો કહીશ; તમારા જીવનમાં તમારે જાતીય શુદ્ધિ સાચવી રાખવી; અને પુરુષોનાં મંડળમાં તમારાં નામ સંભળાય નહિ તો સારું. "

—પેરિક્લીએ કરેલું મરણોત્તરનિમિત્ત બાવણું

“ થ્યુકિડાઇડીઝ ” ૨; ૩૫-૪૬

(સી. ઇ. રોબિન્સનના અંગ્રેજી ભાષાન્તરને આધારે)

(દ) એથેન્સની પડતી :—

એથેન્સની
પડતીનાં
કારણો :

મહેઝા અને સ્વાર્થ સાધવા તરફ બહુ લક્ષ આપવાથી એથેન્સમાં સંકટો ઊભાં થયાં; હરીફાઈ બહુ તીવ્ર થઈ. રાજનીતિય પુરુષો મોટા આડંબરી રાખ્દો વાપરતાં લાગ્યા. અને તેથી પ્રજાસત્તાક એથેન્સ પોતે નીમેલા નેતાઓને હાથે આંતર ખટ-પટનો ભોગ થઈ પડ્યું. એક ખીજ ઉપર સરસાઈ (supremacy) ભોગવવા માટે તેઓ ગમે તેવાં હલકટ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા; પ્રતિસ્પર્ધા હરીફો એક ખીજ ઉપર વેર લેવા લાગ્યા.

તેમાં સ્વદેશભક્તિ નહોતી અને અંતઃકરણનો અવાજ પણ નહોતો; માત્ર અરસપરસ સ્વાર્થની અચડામણ હતી. ઝોગનું વેર ચાત કરવા માટે કોઈ વાર ધણી બારે સળ કરવાની તેમને જરૂર પડતી હતી. પક્ષાપક્ષીથી તટસ્થ રહે તેને બેઉ પક્ષના લોકો મારતા હતા; આવા પક્ષકારોના કબિયા-થી મીઠા લોકો, નીતિની અધોગતિમા ઊતરી પડ્યા.

આદર્શવાદમાં અચ્ચાઇ (sincerity) ને ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું—પણ વખત જતાં મીઠા લોકો સચ્ચાઇને હસી કાઢવા લાગ્યા; અને એક ખીજ તરફ જોઈએની નજરથી જોવા લાગ્યા; પરસ્પર સમાધાની કરવાનું કોઈને પસંદ ન હોયું; કેમકે ગમે તેટલાં વચનો કે સોમંદ લેવા છતાં, સામા પક્ષની સચ્ચાઇમાં વિશ્વાસ બેસતો જ નહિં.

પછી બધા લોકો પોતપોતાના સ્વાર્થ સાચવી રાખવાના ઉપાયો કરવા લાગ્યા. તેમાં હલકેટ વૃત્તિ-વાળા બહુ ફાવી ગયા. કેમકે સૌને પોતાની નીચતાનું જાન હોવાથી તેઓ પોતાની જાતને સલામત માનતા નહોતા; અને ઊંચા કુલના અને બુદ્ધિમાન માણસોતરફ તેઓ ધણું જ દૂર વર્તન રાખતા હતા જે લોકો બળવાન હતા તેમણે પોતાની શક્તિમાં હદ કરતાં વધારે વિશ્વાસ રાખ્યો. તેથી તેઓ ગાફિલ રહ્યા અને અણધારી રીતે તેઓ દુષ્ટની જાળમાં ફસાઇ ગયા.

શુદ્ધીકાષ્ટક. ૩; ૮૨.

(સી. ઇ. રોબિન્સનના અંગ્રેજી બાષાન્તર ઉપરથી)

૭ સાધનના ઇંડુ

(અ) થર્મોપિલીની લડાઈમાં ખુવાર થયેલા સ્પાર્ટનો વિષે :—

સ્પાર્ટનો
કર્તવ્ય-
જ્ઞાન :

“સ્પાર્ટનો જધા લોકોને કહેજો કે તમારા કાયદાને માન આપીને અમે સહુ અહીં સગરાંગણમાં મરાયા છીએ.

(બા) રોડામાં મરી ગયેલા એથેન્સના શૂરવીરો :—

સ્વદેશને
ખાતર .

“જો મરવું એ જીવનનો ઉચ્ચ પ્રસંગ હોય તો તે ખરેખર અમને મળ્યો છે. શ્રીસને સ્વતંત્ર બનાવવા અમે લડાઈમાં પ્રાણ આપ્યા છે. સદાકાળ દેકે તેવી અમરકીર્તિના અમે વારસ થયા છીએ,

(ક) સહયુક્ત રહેઠાણ :—

‘સહયુક્તો
જાણ :

સહયુક્ત પોતાના ધરમાં મોજ કરે છે—આનંદ માને છે એમ અસહના વખતના ડાહ્યા પુરુષો કહે છે. સહયુક્ત રહેઠાણ જિંદગી ટેકરી ઉપર છે ન્યાં સાધારણ માણસો જાગ્યે જ પહોંચી શકે છે. ત્યાં તેના પ્રધાનો તેની આસપાસ તેજસ્વી મંડળમાં ગોઠવાઈને જોવા રહે છે તેની દિવ્ય આકૃતિ જોવા, સાધારણ માણસો સમર્થ નથી. તે જોવા જતા માનસિક ચાક અને મહેનત વેઠવી પડે છે. આ બધુંય તે જિંદગી આદર્શ તરફ લઈ જાય છે ને તે (સહયુક્ત) માનવજાતનો મંપૂર્ણ આત્મા છે.”

એસ્કીલસ

ગ્રામીણીયસે માનવજાતને આપેલી
બક્ષિસો :—

“ હવે, માનવીઓનાં ચંકટા સંભળો. કેટલીય મળેલું
વાગ એ મૂખાઓને મેં બચાવ્યા છે : તેમની શુદ્ધિ- સાચું
શક્તિ ઉપર કાણુ રાખતાં મેં તેમને શિખવ્યું છે. જ્ઞાન :
માણસને હલકો પાડવા હું આમ કહેતો નથી; પણ
મેં જે જે ઉદારતા દર્શાવી છે તે કહ્યું હું. તેઓને
આખો હતી પણ તેઓ બરાબર જોઈ શકતા નહોતા;
કાનગી સંભળી શકતા નહોતા; અથવા જોયેલું
અને સંભળેલું એક જ છે એમ સમજતા.

તેમને ઇટાનાં ધર બાધતાં આવડતું નહોતું. કુદરત તથા
પ્રમારતી લક્ષ્મીનો ઉપયોગ તેઓ શિખ્યા નહોતા. સંસ્કૃતિનું
તેઓ અધારી ગુફામાં પૂરાઈ રહેતા. જ્ઞાન :
વસન્ત ઋતુનાં ચિહ્નો તેઓ મમજતા નહોતા.
પાનખર ઋતુને ઓળખતા નહોતા; અને બરાબર
સમજણ વિના બધું કરતા હતા. તેમને તારા
અને ગ્રહોનું જ્ઞાન મેં આપ્યું; અને ઋતુઓનાં
આગમન સમજાવ્યાં. કુદરતના મુખ્ય ચમત્કારો
મેં સમજાવ્યા.

મૂળાક્ષરોમાથી અક્ષરો ॥ જોડકાઓ, ચંદ્રો, સાચા તથા
સ્મરણશક્તિ અને સરસ્વતી ॥ માતા જેવી બધી લલિત
લલિત કળાઓ શિખવી. કલાનું

કૃષિ અને
પશુપાલન :

મૂંગા પ્રાણીઓને ધૂંસરીમા જોડીને કામે લગાડવાનું મેં શિખવ્યું. તેમની મદદથી માણસને થોડું કામ કરવું પડે તેથી પ્રાણીઓને મેં ગાડામા જોડ્યાં. થોડાને ગાડીમાં જોડ્યા ને તેથી ધનવાન લોકો મગરમ થવા લાગ્યા.

બહાણ-
વટાનું જ્ઞાન :

ખલાસી લોકોનો ધંધો-પાણીનાં તોફાનમા ઉછળવું-સદૃષી પાખોથી જીવું-એ બધું માણસને મેં શિખવ્યું છે. માણસના દિલ માટે મેં બાવાં આવાં સાધનો યોજ્યા, પણ મને દિલગીરી થાય છે કે મારા દુઃખ મટાડવા કોઈ સમર્થ નથી !

—“ ગ્રેમીયીયસ વિન્કટસ ”

સી. ઇ. રૅબિન્સન કૃત અંગ્રેજી ભાષાતરમંથી

૯ સોફોકલીઝ

(અ) કર્તવ્ય સાથે અથડામણમાં આવે તે પ્રેમ.

પ્રેમનાં
કારસ્તાન :

“ હે પ્રેમ, તું લૂંટના વિભાગ પડતો વિજેતા છે. કોઈપણ મરણાધીન માણસ તારી ઘેલછાથી મુક્ત રહી શકતો નથી. કુમારિકાના હૃદયમાં તારાં જાગરણ-વ્રતો સર્જાય છે, ને તું સમુદ્રના મોર્ગ ઉપર તથા ટેકરીઓનો ખીણમા પણ મળી આવે છે. તું તારી જાળ પર્ણકૂટીમા પણ પાયરે છે. તેં ન્યાય તથા સત્યને પણ તારા પાશમાં લીધાં છે. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ કામ કરે છે. તેં પતાપુત્ર વચ્ચે અકુદરતી વૈર જીભા કર્યાં છે.

પરજીનારીનાં નેત્રમાંથી પ્રેમની જ્વાળા પ્રગટે છે; અને તેથી વિષયલંપટ માણુમ મગરૂમ થઈ હસે છે. પણ દયા મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથી આસુની ધારા રોકી ચકાતી નથી, તે વહે છે. તે પરજીનારીને હું લક્ષ્મી સ્વ્યા તરફ જતી જોઈ છું; અને તે પ્રેમનું સ્થનગૃહ મરેલાઓનું રહેઠાણ છે એમ મને લાગે છે. —એન્ટિગોન.

પ્રેમ નહીં
પણ
કામનાં :

(બા) કાયદા વિષે.

જો કેાઇ માણુસ એમ માનતો હોય કે પોતે કાયદામાં અને તેના ઉપયોગમાં—શબ્દમાં તથા તેના બ્યાવહારિક પ્રયોગમાં—બહુ પ્રવીણ હોય અને તે માટે મગરૂમ થઇને રહે તથા દેવસ્થાનોને માન આપે નહિ, તો તેવા માણુસનું કમનસીબ તેની નજીક આવે છે. દુર્દેવથી આવેલા તેના અભિમાનનો બદલો આપોઆપ મળે છે.

કાયદાને
માન
આપવું :

પોતાના હાય લાંચથી ખરાબ કર્યા સિવાય અને પવિત્ર ન્યાયને કશુંક લગાડ્યા સિવાય તેને જે લાભ મળતો હોય તેજ તેણે લેવો જોઇએ. હવેથી જો કેાઇ કાયદા જાણનાર આડા કામ કરશે તો તેને સ્વર્ગમાં જવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. જો તે માણુસ ળીજા માણુસોનો માનપાત્ર થાય તો હું દેવોની શા માટે આરાધના કર ? દેવોએ એવા મનુષ્યોને સજા કરવી જોઇએ ! —‘ઓડિયસ’

ન્યાય-
પુષ્કર
છપવું :

(ધ. ડી. એ. મોરશેડના શાપાન્તર ઉપરથી)

૧૦ યુરિપીડીઝ

(અ) બદલો

પાપીને
સ્વર્ગ ન
ધટે :

શું તમે એમ ધારો છો કે પાપીઓ સ્વર્ગે જઈ શકશે ? શું તેમનાં નામો રાતાં પાનાં ઉપર લખાશે અને આખરે “જોવ” (ન્યાયી દેવ) ન્યાય કરતી વખતે તેમની ઉપર નજર નાંખશે ? જો ન્યાયી દેવ આપણાં પાપી કામ લખી રાખે તો આખું સ્વર્ગ તે માટે સાંકડું થઈ પડે એટલા બધાં પાપે જગત ઊભરાઈ જશે ! તે એકલો બધાને સજા કરવા માટે પણ પૂરતો થશે નહિ ! આપણી આસપાસ આ જગતમાં જ ન્યાય છે. તમે જરા નજર કરશો તો દેખાશે.

—જે. એ. સાઇમોન્ડઝ.

(બા) નીતિ અને સુગ

રક્તપાત
સર્વત્ર
બ્રહ્મ છે :

દેવીની શ્રીલક્ષ્મીની ફતીલો હું જુદી પાકું છું. તે દેવી એમ કહે છે કે ‘જો માણસ લોહીનો સ્પર્શ કરે, મરેલા સજને અડકે અથવા પ્રસૂતિ થયેલી સ્ત્રીને અડકે તો મારો યજ્ઞકુંડ બદલ થઈ જાય !’ હારે દેવીનો યજ્ઞ, માનવીનાં બલિદાનના લોહીથી નીતરતો હોય તે દેવીને ગમે છે ? સ્ત્રીયસની પત્ની લેટો (Leto) આવી મૂર્ખાઈ ચર કરે, તે હું માની શકતો નથી.

જગતની
માતા
બાલકના
બલિદાનથી
ન રીકે :

દે-ટેલસના માનમાં જે ભોગ અને મહોત્સવ થાય છે તે રાક્ષસી છે—જુદાજુદા છે. બાળકનાં માંસથી દેવદેવીઓ વળી પ્રસન્ન થાય ? પાપી અને ખૂની લોકો

પોતાનો કૂર અપરાધ દેવદેવીને માથે ઢોળા પાડે છે.
પણ માની લ્યો કે પવિત્ર દેવો કદાપિ અન્યાય કે
પાપ કરે જ નહિં !

—“ ઇશીજીનીયા ઇનગોરિસ ” ૩૮૦-૩૮૧.

(સી. ઇ. રોબિન્સનના ભાર્ષાતરમાંથી)

(૬) ત્યજયેલી પત્ની

“ તારી સાથે સમુદ્રયાત્રા કરવા માટે મેં માઈ
ધર અને મારા માતૃપિતાને ત્યજ દીધાં ! પરંતુ હું
વધારે અંચળ અને અસ્થિર નીકળ્યો. અને તે
છેતરી છે. મારો આ હાથ જે તેના હાથમાં
મેં મેળવ્યો હતો ને મારા આંધે જે ચુમ્મન લીધા-
દીધા હતાં તે બધું જ વ્યર્થ ગયું છે ! તમારા
સોગંદ ધૂળમાં મળી ગયા છે. હું તેને મિત્ર તરીકે
ગણીશ જેથી તે વધારે હલકટ દેખાશે.

ત્યજયેલી
પત્નીના
હૃદયાર :

હું અને કહે, હવે હું ક્યાં જઈ ? પિતાને
ઘેર ? સગાને ઘેર ? અરે ! તે સહુ તારે માટે
મારા દુઃખન યર્થ છે. તે સહુ, એ વખત પહેલાં
મારા મિત્ર હતાં; પરંતુ તે સહુની પ્રીતિ ખોધને,
તારા જેવાની પ્રીતિ કરી તે માઈ કમલાઅ ! હે
મારા આદર્શપતિ ! મારા જેવી સ્ત્રીને મરતી
બચાવીને પાછી હું અને ત્યજ દે છે ! ને હવે
તારી માથુકને હું મારી વાત કહીશ ?

પત્નીની
નિરાધારી :

હુઆઓ
કેમ
જાળખાય?

અરે ભગવાન, સોનાં રૂપિયે ખરાં ખોટાં સમજ-
વાની નિશાનીઓ તેં રાખી છે; પરંતુ હુઆઓને
પરખવાની કાંઈ પણ નિશાની તેં રાખી નથી ? ”

—મીડીઆ. ૪૮૪-૫૧૯

(સી. ઇ. રોબિન્સનના લાપાન્તર ઉપરથી.)

૧૧ ઓરિસ્ટોફેનીઝ

જૂઠું અને નવું શિક્ષણ :

એથેન્સમાં
પહેલાનું
શિક્ષણ :

અસહના વખતમાં એથેન્સમાં પ્રતિષ્ઠા અને ગણ-
પાળવામાં દરેક સુવક બહુ કાળજી રાખતો હતો;
સૌથી વધુ અને સિરતનું સુંદર પાલન થવું હતું. પ્રથમ
તો વિદ્યાર્થીઓને અમુક જગ્યાએ દાખર રહેવાની
ફરજ પાડવામાં આવતી. અને ત્યાંથી તેઓ એથેન્સ-
માં માતા ગાતા અને કૂચકદમ કરતા પ્રવેશ કરતા
હતા. વરસાદ પડે કે બરફ પડે તો પણ આ શહેરના
બધા જ ડોકરાઓ બધે દૂર જઈને જૂનાં પ્રાચીન
મીતો ગાતા ગાતા પાછા એથેન્સમાં આવતા.
તેઓ અમુક લશ્કરી નિયમ પ્રમાણે સાથળો (ભંધો)
સાથે સાથે રાખીને કદમ લેતા હતા; અને એથેન્સની
દેવી “ પેલાસ એથેન”ની પૂજા કરવાનાં કવિતો
બોલતા, અથવા કેટલીક વાર તો અસહના વીરપુરુષોનાં
વીરત્વનાં ગુણગાન કરતા હતા. જે લોકોએ
મેરથોનના ખૂનરોજીભરેલા યુદ્ધમાં પ્રાણ ખોયા હતા
તેમની હિંમતના માન કરતા હતા.

હવે, તો નાનો છોકરો હોય તે પણ માણસ જેવા શિક્ષણના કપડાં પહેરતાં શીખે છે અને જ્યારે ‘પોનાથેનીઆ’ ધ્યેયમાં તરફ આવું છું ત્યારે તેઓ નાચતા અને ગમન કરતા પરિવર્તન, વાત્સા જન્ય છે. “વેલાસ” ને હવે કોઈ માન આપવું નથી. તમારે સુખી થવું હોય તો મારી સલાહ માનો.

મેળાપના સ્થળો અને સ્નાનગૃહો તજી દો. વિલાસ આધુનિક ખોટા રિવાજ છોડી દો; તેવાં કામો કરવા તજી દો. એ શરમભરેલું છે. જ્યારે કોઈ વડીલ પુરુષને દેખે ત્યારે તેને માન આપવા જીભા થઈને. પ્રેમથી અને પવિત્રતાથી તમારા માતૃપિતાને પૂજો-તેમની આરા પાળો અને ખરી નમ્રતાનું પ્રતિબિંબ તમારા અંતઃકરણમાં પાડો.

—“ કલાઉઝ ” ૯૬૧.

(બી. બી. રોજર્સ કૃત ભાષાન્તર ઉપરથી)

મેક્ષેનોફોન સોક્રેટિસ વિષે—

સોક્રેટિસ સ્વર્ગીય ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ કાંઈ કામ મેક્ષેનોફોન કરતો નહિ તે એવો ન્યાયી અને અદલ ઈન્સાફવાળો સબધી હતો કે તે કોઈનું ખરાબ કરતો નહિ. તેણે એવો પ્રમાણપત્ર સંયમ કેળવ્યો હતો કે પોતાને ન ગમે તેવો કંઈકે અનુભવ છોડીને, બીજા પ્રકારના મીઠા અનુભવ કરવાનું તાકતો નહિ. તે ગ્રહો હતો. હંમેશાં સર્વોત્કૃષ્ટ વાત સમજીને તે પ્રમાણે

તે વર્તતા હતા. તેને અમુક વિવેકશક્તિ પ્રમાણે કામ કરવાની કુદરતી ટેવ પડી હતી. તેથી હર-વખત નિર્ણય કરવાની તેને જરૂર નહોતી રહેતી. ચોતાના સંયમમાં હદ હોવાથી બીજા લોકો ઉપર એ ચોતાની છાપ પાડતો. તેમની પરીક્ષા કરતો અને તેમની જૂન દેખાડીને તેમને સદ્ગુણના માર્ગમાં દોરી લઈ જતો. આ બધાં કામોમાં તે માનવજાતની પરિપૂર્ણતાનો નમૂનો હતો.

શક્તિ-
સાબીને
શિક્ષણની
હિમાયત

જેમનામાં કુદરતી બક્ષીસો વધારે પ્રમાણમાં હતી તેમને એ ખૂબ સમજાવતો કે તેમણે અવશ્ય કેળવણી લેવી જોઈએ. તે એમ કહેતો કે બાપી કેટિના વીરપુરુષોને જો બચપણથી પસોળ્યા હોય તો જ તેઓ ધણા ઉપયોગી થાય છે, નહિ તો તેમની શક્તિઓ આડે માર્ગે વધી જવાથી, તેઓ નકામા અથવા ભયકર થાય છે ચિંકારી કુતરાનું પણ્ય તેમ જ છે. બચપણથી કેળવણી મેળવે તો જ તેઓ સારા થાય છે, ન કેળવાય તો નકામા અને જંગલી રહે છે.

છાંદશક્તિ
ને યોગ્ય
વિકાસ
માર્ગે
આપો

શુ કરવું તે ન સહે ત્યારે ધણા માણસો આડે રસ્તે જતા શિખે છે. પછી તેઓ ઉદ્ધત અને ગર્વિષ્ઠ બને છે, અને સુધરતા નથી. જેઓ જન્મથી જ શ્રીમન્ત કુટુંબના હોય છે તેઓ એમ માને છે કે ધનથી અંબાઈ જઈને બધા લોકો તેમને જરૂર માન આપશે; માટે સદ્ગુણી થવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. એવા લોકોને સોક્રેટિસ કહેતો કે :—

‘જે માણસ ગુણવિનાના ધનવાનને માન આપે ધનવાન
છે તે માણસ મૂર્ખ છે; અને એવા લોકોનાં મન નહિ કરતાં
સમજનારા ધનવાન પણ મૂર્ખ ગણાય છે. ‘જે જે ગુણવાન
પ્રમત્તીએ તે ધનથી મળે છે’ એ માન્યતા જ ભૂલ- ચડે :
બરેલી છે.

—“મેગોરાપીલા” પુસ્તક ૪, ૧.

(જે. એસ. વોલ્ડસન દ્વિતી બાષાન્તરમાંથી)

૧૩ પેટો.

(અ) સ્વર્ગીય સુંદરતા :—

હું માનું છું કે જે કોઈ વસ્તુ સુંદર હોય તો તે આદર્શ
આદર્શ સુંદરતાને મળતી આવે છે. માટે જ તે સૌન્દર્ય :
સુંદર છે. અમુક વસ્તુ તેના રંગ અથવા આકારથી
સુંદર છે એમ તમે કહેતા હો તો હું તે વાત માનતો
નથી. મને તે ખૂબ મૂંઝવે છે. પણ એટલું ખરું
છે કે જે વસ્તુ આદર્શ સૌન્દર્યને મળતી આવે તે જ
સુંદર છે; અને આ આદર્શસમ્બન્ધ દેખાય ત્યારે જ
હું અમુક વસ્તુને સુંદર કહું છું.

—‘ફીડા’

તરફ જવું જોઈએ: કેમકે સ્વર્ગમાં જવાથી ઇશ્વર જેવા ચવાય છે.

ઇશ્વર
શુદ્ધ અને
મુક્ત છે :

ઇશ્વરના જેવા ચવું એટલે સારા, પવિત્ર, ન્યાયી અને પ્રાણ ચવું. ઇશ્વર કોઈ રીતે અન્યાય કરતો જ નથી; તે તો ન્યાયમૂર્તિ છે. જે માણસ ધણો ન્યાયી હોય તે તેના જેવો છે—આમ સમજવામાં જ ખરું કહાય છે, ખરો સદ્ગુણ છે—આ વાતનું અજ્ઞાન તે મૂર્ખતા અને પાપ કહેવાય. —“થીએટલમ” ૧૭૬

(૨) સૃષ્ટિનો સર્જનહાર ભલો છે—દેખી નથી :

ઇશ્વર
રાગદ્વેષથી
ખરૂ છે :

આ જગતના સર્જક પિતાને ઝોજખવો મુશ્કેલ છે; તેને ઝોજખી બીજને તેની સમજ પાડવી તે વળી સૌથી વધારે મુશ્કેલ કામ છે. આ દૃશ્ય જગત ઇશ્વરે શા માટે બનાવ્યું છે તે કું સહુને સમજાવુ છું. તે પોતે ભલો—સર્વ સ્વરૂપ છે; તેનામાં દ્વેષ નથી, દ્વેષથી તે રહિત હોવાથી તેણે બધી વસ્તુઓ પોતાના જેવી જ બનાવી. ત્યાં મુધી બહું સારું હવું. દ્વેષ ન હોતો.

પરવસ્તુ-
ઓનું
સર્જન :

તેણે બધી દૃશ્ય વસ્તુઓ સ્થિર સ્વરૂપમાં સર્જી નહોતી; અમુક યોજના સિવાય આમ તેમ આલ્યા કરે તેવી ચતિમાન વસ્તુઓ પહેલાં ઇશ્વરે બનાવી, પછી તે ગેરબ્યવસ્થામાંથી તેણે અમુક યોજના સ્થાપી—ધડી કાઢી

બુદ્ધિ-
સંમત
વસ્તુઓ

વિચાર કરતા તેને એમ લાગ્યું કે બધી તર્કસંમત (Rational) વસ્તુઓ તર્કવિરુદ્ધ વસ્તુઓ

(Irrational) કરતાં વધારે સારી છે; અને તર્ક (વિવેક બુદ્ધિ) માત્ર સજીવન પ્રાણીઓના આત્મામાં જ રહી શકે છે.

પત્રી તેણે આત્મામાં બુદ્ધિ (તર્ક)ની સ્થાપના મનુષ્યોમાં કરી; અને આત્માની સ્થાપના શરીરમાં કરી જેથી બુદ્ધિ-તેનું કામ આ જગતમાં સૌથી સુંદર થઈ શકે. શક્તિની તેથી આપણે કહી શકીએ કે હિંમતી યોજનાથી એક વિશેષતા: વિવેકશક્તિવાળો આત્મા, સજીવન શરીરમાં મૂકવામાં આવ્યો. — ‘ દાક્ષીણ. ’ ૨૭.

(૬) સત્ એટલે શું ?

દૃશ્ય અને યાત્ર પદાર્થોને જે સત્ય સ્વરૂપ આપે ‘ સત્ ’ છે અને યાત્રાને યાત્ર મેળવવાની શક્તિ આપે છે તે એટલે શું?: ‘ મત્ ’ કહેવાય છે. જેટલે અંશે સત્ય અને વિદ્યાન યાત્રમાં પરિણમે છે તેટલે અંશે તેઓ સત્ ઉપર અવલમ્બે છે. સત્ય અને યાત્ર બેઉ સુંદર છે, તેથી એ સત્ પણ સુંદર છે—એટલું જ નહિ પણ વધારે સુંદર છે. પ્રકાશ અને આપણી નજર—બેઉ સૂર્ય જેવાં છે—તે પણ તેઓ પોતે જ સૂર્ય નથી. તેમ જ સત્ય અને યાત્ર બેઉ સત્ જેવાં ધારી શકાય; પણ તેઓ પોતે જ સત્ નથી; કેમકે સત્ ધણું ઊંચું તત્ત્વ છે.

આનન્દ એ સત્ નથી. હવે, ઉપર કહેલો દૃષ્ટાન્ત સત્ જગ વધારે આમળ લંબાવીએ : સૂર્ય જ્યાં દૃશ્ય જગતથી પદાર્થોના પોષણ માટે તથા સ્વરૂપમાન માટે સમર્થ હિત છે :

છે:—અને બધી વસ્તુની ઉત્પત્તિ કરે છે; અગર જો કે એ પોતે જ ઉત્પત્તિ નથી. તેમ જ સત્, બધી વસ્તુના જ્ઞાન પોષણ અને સર્જન માટે છે. પણ તે પોતે અમુક સારણૂત વસ્તુ (Essence) કે સર્જન નથી. સત્ તો સર્જન કરતા ય જીવ્યું છે,

—“ રિપબ્લીક ” પુસ્તક ૬.

(૩) સત્ અને અસત્:—

સત્
અને
અસત્:

જે જે વસ્તુ વિનાશકારક તે ‘ અસત્ ’ કહેવાય છે; અને જે જે વસ્તુ રક્ષણ કરનારી તથા કાયદા-કારક હોય તે ‘ સત્ ’ કહેવાય છે. આખોને આખના રોગ લાગુ પડે છે. શરીરને શરીરના રોગો લાગુ પડે છે; અનાજમાં ધનેડા ચર્તાં સડો પેસે છે; લોહું ને ત્રાણ કટાય છે : તેને કાટ ખાય છે, ઓટલે કે દરેક વસ્તુ તેને લક્ષતા કાંઈક સડથી નાશ પામે છે. આ સડથી તે તે પદાર્થોને નુકસાન થાય છે; જો તે એવી કોઈ રીતે નાશ પામે નહિં તો ખીજી રીતે તેનો નાશ થવાનો સંભવ નથી; કેમકે સત્ તત્ત્વ કોઈનો નાશ કરતું નથી. જે સત્ નથી અને અસત્ નથી એવું તત્ત્વ કોઈનો નાશ કરતું નથી.

નાશવંત
તે અસત્.

તેથી હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતી બધી વસ્તુઓમાં જે વસ્તુ નાશ પામે તેવી લાગે તેમા અસત્નો પ્રવેશ થયો હશે. તે તેને નુકસાન કરશે; પણ તેનો છેક વિનાશ કરશે નહિં એમ આપણે માની શકીએ.

—રિપબ્લીક પુસ્તક ૧૦

(ક) ખરું તત્વજ્ઞાન :—

ત્યારે હું નાનો હતો ત્યારે મને ભૌતિક (પ્રાકૃતિક) યાન મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. દરેક વસ્તુનું મૂળ કારણ સમજવાનું કામ ધણું રસિક લાગતું હતું. અમુક વસ્તુ શા માટે જન્મે છે ? ટકી રહે છે ? અને નાશ પામે છે ? હું હંમેશાં સમજવા પ્રયત્ન કરતો કે સજીવન પ્રાણીઓ ઠંડી અને ગરમીના બાબતોનથી ઉત્પન્ન થતાં હશે ? અને લોહીથી, હવાથી કે અગ્નિથી આપણે વિચારશક્તિ મેળવતાં હોઈશું ?

મથાતો
તત્ત્વ-
જિજ્ઞાસા !

અથવા માત્ર મગજશક્તિથી જ આપણે સાંભળવાનો, જોવાનો, યાન મેળવવાનો અને અભિપ્રાય બાંધવાનો અનુભવ કરીએ છીએ ? યાદશક્તિ, યાન, વગેરે બાબતો માત્ર શાંત મગજ ઉપર જ અવલંબી છે ?

ઇદ્રિયો
હૈંની
આજ્ઞામાં
છે ? :

એક દિવસ મેં એક માણસ પાસેથી તે વિષે સાંભળ્યું; તેમાં તેણે “ એનેએગોરસ ” ના પુસ્તક ઉપરથી મને કહ્યું કે માણસમાં મન છે તે જ આણ દરે છે; અને દરેક વસ્તુનું કારણમાત્ર મન છે. આ સિદ્ધાન્ત મને ગમે છે. પછી મેં વિચાર કર્યો કે જો મન, બધી વસ્તુઓ ઉપર કાબુ ધરાવે તો તે દરેક વસ્તુને બરાબર જોઈવી શકે. વસ્તુઓની ઁંદો જોઈવણી કરવી એ જ કામ મન કરે છે ? તો અમુક વસ્તુઓ શા માટે છે અને બીજી કેમ નથી

મન
મનુષ્ય-
માત્રની
ક્રિયાશક્તિ:

કારણ કોઈ મને સમજાવવા તૈયાર હોય તો હું
સમજવા તૈયાર છું; પણ આ બાબત હું પોતે
સમજી શકતો નથી, અને બીજું કોઈ મને આ બાબત
સમજાવી શકતું નથી.

—ફીડા

(૫) સુપ્રજનશાસ્ત્ર

વીશ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી જીવાન થાય છે અને ત્રીશ
વર્ષની ઉંમરે પુરુષ જીવાન થાય છે તે બાબતમાં તમે
મારી માથે એકમત થશો. સ્ત્રીએ વીશથી ચાળીસ
વર્ષ સુધી પ્રજા અથવા સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને રાજ્યને
સોંપવી; અને માણસે પચાસ વર્ષ સુધી સંતતિ
ઉત્પન્ન કરવાનું કામ આણું રાખવું. ઉપર કહેલી
વીશ વર્ષની ઉંમરથી નીચેની સ્ત્રી અને ત્રીશ વર્ષની
ઉંમરથી નાનો પુરુષ આ કામમાં વચ્ચે પડશે
(પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે) તો રાજ્યના કાયદાવિરુદ્ધ કામ
કરવા બદલ તેને સજા થશે.

સુપ્રજન
માટે
નિયમન :

કમ સંબંધી કરવાના યથ તથા બલિદાન જેવી
ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગેરે લજીને અધિકારમાં જ જે
સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો સમાજ છિન્ન-
લિન્ન યર્ષ જાય; અને છોકરાઓ માતાપિતા કરતાં
વધારે બળવાન જન્મે નહિ. માટે આ નિયમ
લાગુ પાડ્યા છે. માણસ ઉંમરલાયક હોય અને
ધર્માધિકારી (મેજસ્ટ્રેટ)ની પરવાનગી સિવાય-
ધાર્મિક ક્રિયા કર્યા સિવાય-તે કોઈ સંતતિ

અ-
નિવાદિત
સંબંધની
અપવિ-
ત્રતા :

તેની સમજૂતી મન આપી શકશે ? મને લાગે છે એ સંઘર્ષ જ મન ઉપર આધાર રાખે છે.

મન કંઈ
આખરી
સત્તા નથી :

જગતમાં સહુને માટે શ્રેષ્ઠ સમજવા જેવું શું છે તથા સાધારણ શું છે તે બધું મને તેણે સમજાવ્યું. પછી મેં તે એ પડી તેની પાસેથી લીધી અને જગતમાં સહુને માટે શ્રેષ્ઠ શું છે તે મેં વાંચ્યું. તે વાંચ્યા પછી મારી બધી ઉર્જા વળ આશાઓ ધૂનમાં ગઈ; કેમકે, લેખકે મનની ખરી કિંમત કરી ન હતી; અને જગતમાં વસ્તુઓની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ તેનું કારણ આપ્યું નહોતું. “ માણસમાં હાડકાં, માંસ, સ્નાયુઓ અને લોહી વગેરે છે તેથી જ માણસ વિચાર કરે છે; પરંતુ શું શ્રેષ્ઠ છે તે સમજીને તે વિચારતો નથી. ”—આ પ્રમાણે કહ્યું હોય તો આ સિદ્ધાન્ત છેક શિથિલ પડી જાય.

જગતનું
આધાર-
બિન્દુ
કયું ? :

એક માણસ એમ કહે છે કે પૃથ્વીની આસપાસ એક આધારબિન્દુ છે અને તેથી જ પૃથ્વી અટક (અચલ) ટકી રહે છે. તે આધારબિન્દુ એટલે સ્વર્ગ. બીજો માણસ એમ કહે છે કે આ પૃથ્વી અપટ્ટી અને સપાટ યાજ્ઞા જેવી છે. તેની નીચે હવાનો અપાર સમુદ્ર છે તેમાં તે ટકી રહી છે.

દિવ્ય
તત્ત્વની
સત્તા :

પણ આ પૃથ્વીની આસપાસ એક દિવ્ય તત્ત્વ છે અને તેની અપાર સત્તાથી આ જગત નભે છે એમ કોઈ કહેતું નથી. સર્વત્રી સત્ત્વ ઉપર જગત ટકી રહ્યું છે એમ તેઓ વિચારી શકતા નથી. આવું

કારણ કેમ મને સમજાવવા તૈયાર હોય તે હું
અમજવા તૈયાર છું; પણ આ બાબત હું પોતે
સમજી શકતો નથી, અને બીજું કેમ મને આ બાબત
સમજાવી શકવું નથી.

—ફીડા

(૫) સુપ્રજનશાસ્ત્ર

વીંશ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી જુવાન થાય છે અને ત્રીશ
વર્ષની ઉંમરે પુરુષ જુવાન થાય છે તે બાબતમાં તમે
મારી સાથે એકમત થશો. સ્ત્રીએ વીંશથી વ્યાપ્તિ
વર્ષ સુધી પ્રજા અથવા સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને રાજ્યને
સોંપવી; અને માણસે પચાસ વર્ષ સુધી સંતતિ
ઉત્પન્ન કરવાનું કામ ચાલુ રાખવું. ઉપર કહેલી
વીંશ વર્ષની ઉંમરથી નીચેની સ્ત્રી અને ત્રીશ વર્ષની
ઉંમરથી નાનો પુરુષ આ કામમાં વચ્ચે પડશે
(પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે) તો રાજ્યના કાયદાવિરુદ્ધ કામ
કરવા બદલ તેને સજા થશે.

સુપ્રજન
માટે
નિયમન :

લગ્ન સંબંધી કરવાના મર્યાદા બંધિદાન જેવી
ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગેરે લગ્નને અંધકારમાં જ જો
સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો સમાજ છિન્ન-
સિન્ન થઈ જાય; અને હોકરો આભારિતા કરતાં
વધારે બળવાન જન્મે નહિ. માટે આ નિયમ
લાગુ પાડ્યા છે. માણસ ઉંમરલાવક હોય અને
ધર્મોપદેશી (મેજસ્ટ્રેટ)ની પરવાનગી સિવાય-
ધાર્મિક ક્રિયા કર્યા સિવાય-તે કેમ સ્ત્રીથી સંતતિ

અ-
વિવાહિત
સંબંધની
અપવિ-
ત્રતા :

ઉત્પન્ન કરે તો તે દંડને પાત્ર થાય છે; કેમકે એવી સંતતિ અપવિત્ર ગણી શકાય છે; અને તે સુમાનવી પડતી સૂચવે છે.

—રિપબ્લીકન, પુસ્તક ૫

(વે) ખર્ચ સૌન્દર્ય :—

અમર
સૌન્દર્ય :

શુદ્ધ, સત્ય, અને અમર સૌન્દર્ય જે જગતમાં નાશવંત માનવ વસ્તુઓથી અઢીઆતું છે તે જોવાને માણસને આંખ હોત તો કેવું સાઈ? ત્યાં દૃષ્ટિ રાખીને, સાચા દિવ્ય (Divine) સૌન્દર્ય સાથે વાર્તાલાપ કરીને આ જગતમાં તેવું જ દિવ્ય સૌન્દર્ય સર્જવાની શક્તિ માણસમાં હોત તો કેવું સાઈ? માન-સિદ્ધ દૃષ્ટિથી આતું સૌન્દર્ય જોવા — સૌન્દર્યની મૂર્તિ માત્ર નહિ—પણ સત્ય સૌન્દર્ય જોવા અને સાચો સદ્ગુણ વિકસાવવા અને ધર્મશરના મિત્ર ધર્મ મત્ય-મૌથી અમર થવા માણસમાં શક્તિ હોત તો કેવું સાઈ?

—“ સિમ્પોસિયમ ”

(ઓ) સૌકેટિસ માતની સામે થાય છે :—

જીવવાની
નિશ્ચિત
અવધ :

“ મારા મિત્રો ! તમે પણ આ બાબત તમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખજો. ને તેને સત્ય માનજો કે જાણ માણસને આ જગતમાં આશિષ કાઢી શકતી નથી, મૃત્યુ સમયે તેમનો જવાબ પરમેશ્વર કરે છે. મારું આ નસીબ—જે મારે માથે આવી પડ્યું છે—તેમાં ધર્મશરી સંકેત છે. હવે મારે મારું કામ છોડી જવું એ જ ખાસ જરૂરનું છે; તેથી જ મને પાછો

આ જગતમાં જીવતો રાખવા માટે કંઈ લખાણ આપું નથી : જેમણે મને માતની સજા કરી છે તેમને માટે મારા મનમાં વૈરભાવ પ્રગટતો નથી.

મારી ઉપર આરોપ લાવીને મને સજા કરાવવામાં તમનો એવો વેર લેવાનો ઉદ્દેશ નહોતો. પરંતુ તેઓ ધારતા હતા કે તેઓ મને કંઈક નુકસાન કરી શકશે, -આવો હેતુ રાખવા માટે તેઓ નિન્દા-પાત્ર છે.

મારા મિત્રો, એક વાત યાદ રાખજો, મારા પુત્રો મોટા થાય ત્યારે તેઓ બલાધ તથા હધને ધનનો લોભ રાખે તો તમે તેમને સજા કરજો. જ્યારે તેમનામાં કંઈ જ લાયકાત ન હોય છતાં જ્યારે તેઓ લાયક છે એમ પોતાને માને ત્યારે તેમને સજા કરજો. "મેં" પણ એવી જ રીતે તમને નમ્રતાના પાઠ શિખવ્યા છે. જો તમે આમ કરો તો જ મારી તરફ એને મારા પુત્રો તરફ સાચી ફરજ તમે બજાવી છે, એમ કહી શકાય.

પણ હવે-જવાનો વખત થયો છે. હું મરણ પામું છું-તમે જીવશો. આપણામાંથી કેણુ સારે ઠેકાણે જાય છે, તે ધનુર સિવાય બીજું કંઈ જાણતું જ નથી !"

—ક્રિટો

(ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮૪-૩૨૨)

૧૪ ઐરિસ્ટોટલ

(અ) સુખતું સાચું સ્વરૂપ :—

સુખતું
સાચું
સ્વરૂપ :

શુદ્ધ-જો કે રાજનીતિમાં, ખાનદાનીમાં અને પ્રભાવમાં ઊંચું તત્ત્વ મળ્યાય છે, અને કોઈ વાર સર્વ પ્રવૃત્તિ પણ મળ્યાય છે—તોપણ તેનો હેતુ જેમ શુદ્ધ કરવામાં જ પૂરો થઈ જતો નથી; તેમ જ શુદ્ધ-શુદ્ધિ (તર્ક) માત્ર તર્ક કરવામાં જ સદા રાખતી નથી; પણ તેમાં એક એવો આનંદ છે જે માત્ર શુદ્ધશુદ્ધિ નથી. શુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જ આધાર રાખે છે એવી જાતનાં કામ કરવાથી માણસ માનવજાતને માથે આવી પડતાં સંકટોમાંથી બચી શકે છે. માનવજાતનું સંપૂર્ણ સુખ તર્ક અને આનંદમાં રહેલું છે; કલ્યાણ હંમેશાં સંપૂર્ણ હોય છે—અપૂર્ણ નહિ.

દૈવીજીવન
જીવવામાં
સાચું સુખ :

આવું જીવન સાધારણ માનવજીવનથી જિંચું હોય છે. માણસ ફક્ત માણસનાં શુભ ધરાવે છે એટલા જ ઉપરથી તે જીવી શકતો નથી. પણ તેનામાં કષ્ટક દિવ્ય તત્ત્વ હોવું જોઈએ; અને તે દિવ્ય તત્ત્વ તેના માનવસ્વભાવથી જિંચું હોવું જોઈએ. માણસમાં શુદ્ધશુદ્ધિ વધારે જિંચું તત્ત્વ છે; તેથી શુદ્ધશુદ્ધિ વડે પ્રેરાયણું જીવન સાધારણ માનવજીવન કરતાં જિંચું છે. જેઓ માણસને ફક્ત માનવીઓના સ્વાર્થ તાકવાનું કહે છે તેઓ સારી સલાહ આપતા નથી. જો માણસે જિંચા આદર્શ પ્રમાણે જીવવું હોય, અમરત્વ મેળવવું હોય

અને ખડું સુખ પ્રાપ્તવું હોય તો તેને દિવ્ય જીવન જીવવાની તમિલા હોવી જોઈએ.

—નીકિમેટીઅન નીતિશાસ્ત્ર.

(આ) રહેટા વિષે :—

પાપથેગોસસના તત્ત્વજ્ઞાન પછી રહેટાની કૃતિઓ છૂત જ આવે છે. ઘણે અંશે એના મત સાથે મળતા આવતા હતા. આ બાબતમાં તે ઇટાલીયન લોકોથી છેક જ સ્વતંત્ર વિચારવાળો છે. બરજુવાનીમાં તે કેટલિસનો શિષ્ય થયો હતો અને હેરકિલ્લસના પંથમાં જોડાયો હતો. તે એમ માનતો હતો કે દશ્ય પદાર્થોનો પ્રવાહ હંમેશા વજા કરે છે અને તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું જ નથી.

રહેટાની
કૃતિઓ :

પછી સોક્રેટિસ આવ્યો; તે માત્ર નીતિ વિષે વાતો કરતો હતો અને દશ્ય જગત વિષે વાત કરતો જ નહિં. પોતાની નીતિવિષયક ચર્ચામાં તે હંમેશા સનાતન (Universal) સત્ય વિષે વાત કરતો હતો, અને અમુક વસ્તુની બાહ્ય અથવા લક્ષણ બાધવાનું કામ તેણે પ્રથમ હાથમાં લીધું.

સોક્રેટિસની
બાહ્ય-
ત્મક ક્ષિત-
સુધી :

તેની પછી રહેટા આવ્યો તેણે કહ્યું કે એવા સનાતન મતો આપણી ઈન્દ્રિયોથી જોઈ શકાય તેવા હોતા નથી; પણ જુદી જાતનાં હોય છે. એટલે સાચા વિચારોની ભૂમિકામાંથી તે જડે છે; અને એ સત્યો એવા છે કે તેમનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા

રહેટાનું
અદીન્દ્રિય
જ્ઞાન :

સિવાય આ જગતના કોઇ પદાર્થનું જ્ઞાન થવું
સંભવિત નથી.

—“ મેટાફીઝીક્સ ”—

“ અધ્યાત્મગાન ” અ. ૬.

(૬) હિમદા મનવાળો માણસ :—

મહાનુભાવ
મનુષ્યનાં
લક્ષણો :

તે નાનાં જોખમોમાં ઊતરતો નથી; કેમકે થોડી
જ વસ્તુઓ માટે તેને માન હોય છે. તે મોટા
ભય સામે થઇ શકે છે; કેમકે એવે વખતે જીંદગી
ત્યજી દેવી પડે તોપણ તે તૈયાર હોય છે. જીવનમાં
કેટલાક એવા પ્રસંગો આવે છે ત્યારે તે હંમેશા ખીજા
ઉપર ઉપકાર કરે છે; પણ પોતે બીજાના ઉપકારમાં
રહેતો નથી. મર્વિંઝ માણસનું એ જ લક્ષણ છે;
તે કોઇ ચીજની માગણી કરતો નથી; તે ઉલટો
ખીજાને આપે છે. તે મર્વંચી મતાધારીઓ સાથે
અડગતાથી ઊભો રહે છે; પણ સાધારણ લોકો
આમવર્ગ તરફ દિલસોજી રાખે છે.

નિયમપ્રિય
હતા
કૃષ્ણ ૧૩

પોતાની પ્રશંસા કે ધિક્કાર દર્શાવવામાં તે હંમેશાં
નિખાલસ દિલવાળો હોય છે. તે બોલવામાં નીડર
હોય છે કેમકે તે સાચો હોય છે. ખીજાની બાસપાસ
પોતાનું જીવન ચક્ષરની જેમ ગોળ કરતું રહે તે
તેને પર્નેદ પડતું નથી; કેમકે તેમાં પરાધીનતા રહેલી
છે. તે જેનીતેની સ્તુતિ કરતો નથી; કેમકે મહાન વસ્તુ
કયી છે તે તેને ખગર છે. પોતાને કોઇ અન્યાય
આપે તો તે ડરતો નથી; ને તે માત્ર વાતોડિયો હોતો
નથી. તે ધીમે પગલે ચાલે છે, ધીર ગંભીર

વાણીમાં બોલે છે અને એકધારી સચોટ રીતે બોલે છે.

—‘નીકામેકીઅન નીતિશાસ્ત્ર’ ૬-૩
(ઓદ્દેશક સાધાન્તર આવૃત્તિ ઉપરથી)

૧૫ એપિકટેટસ

(બ) એપિક્યુરસ પાતે મોજશોખમાં પડ્યો નહોતો:

‘મારે માટે તો બોરાકમાં રોટલી અને પીવાને પાણી જ જોઈએ. તેમાં કોઈ વાર હું તેમાં માખણ ઉમેરું છું ત્યારે, મને સંપૂર્ણ સંતોષ થાય છે. જે આનંદમાં અચાની વિષયલંપટ લોકો મળ માણે છે તે આનંદને હું ધિછાડું છું. જ્યારે મારી પાસે જવની રોટલી હોય છે તથા જવાર ઉકાળેલી હોય છે ત્યારે હું મારા ખાણને ઝીપસદેવ (ઇન્દ્રદેવ) ના ખાણ સાથે સરખાવું છું. આપણી સાદાર્થ આપણને નસીબના તડકા-છાંચડાથી નીડર જનાવે છે !

ત્યાગપ્રિય
એપિ-
ક્યુરસ :

—નીકામેકીઅન નીતિશાસ્ત્ર. ૧૪; ૧૦.

(ગ) માનવજીવનનો ઉદ્દેશ આનંદ તે મોજ-એમ હું કહું છું ત્યારે જે આનંદ માટે (મોજશોખ માટે) ખીજ લોકો તરફડિયાં મારે છે, જેની ખીજ લોકો પ્રશંસા કરે છે અને જેની પાછળ તેઓ ભટકે છે—એ મોજશોખને હું આનંદ કહેતો નથી. શરીર દષ્ટ ન સહેલું, મનમાં સુંઝાધ જવું નહિ વગેરે હું સચવું છું. કુદરત જ્યાં સુધી આપણી સાથે છે ત્યાં સુધી આપણે આ નિયમ પાળવો જોઈએ.

સાચા
આનંદની
શોધ :

—નીકામેકીઅન નીતિશાસ્ત્ર. ૧૪; ૧

૧૬ ગ્રીક લોકોના ઉત્તરકાળમાં થયેલા વિચારો:-

વેશ્યાવાડા-
ની વિરુદ્ધ-
તા :

(અ) કાયોક્રિસોસ્ટમ :- (ખ્રીસ્ટના સમય પછી)
વેશ્યાવાડા વિષે બોલતાં આપણે અચકાવું ન લેઈએ;
અને તે વાતમાં શંકા લાવી શરમાવાની જરૂર નથી.
કોઈ બ્યક્તિ ગુલામોની છોકરીઓ ને છોકરાઓના
શરીરોને અર્પણ કરે-તેમની સાથે ગમે તેવી છૂટ લે
તેની સાથે આપણે કોઈ સંબંધ નથી. રસ્તા ઉપર અને
ધર્માધિકારી (મેજિસ્ટ્રેટ)ની હાજિ પાસે, નગરશુલ્ક
અને દેવશુલ્ક પાસે, પવિત્ર વસ્તુઓમાં તેઓ ગ્રીક
લોકોના શરીર સાથે ગમે તેવો વ્યવહાર કરે છે તે
જોડું છે. તેઓ પહેલાં આવા કુદ્દ આશયોથી મુક્ત
હતા. તેમને ઔયસદેવ (ઇન્દ્રદેવ) પ્રત્યે અને દેવી
હીરા (Hera) પ્રત્યે તેમને માન નથી.

વેશ્યાવૃત્તિ-
ની આજ્ઞા-
વિહા :

આવી જાતની અયોગ્ય કમાણી કોઈ રાજાએ
મંજૂર કરવી નહિં. જે કુટુંબ જહુ વધી ગયો છે
તે ધીમે ધીમે દૂર ચરી એમ માની તેની તરફ
બેદરકારી રાખવી નહિં. જો એ બદી દૂર કરવામાં
ન આવે તો તેનો પ્રચાર થયા જ કરે. ઇશ્વરે દરેક
માણસને સ્વમાન આપ્યું છે; દરેકને શુદ્ધ બુદ્ધિ
આપેલી છે. જાત્યું સૌન્દર્ય અને હલકટપણું-એ
એ બે વચ્ચે રહેલો મોટો બેદ બધાં જોઈ ચકે તો
કેવું સારું ?

—ગુલામોની પ્રતિષ્ઠા “ જાપણ ” ૭-૧૮૨-૪.

(બા) જીકા સોગંદ (આશરે ઈ. સ. ૧૦૦ માં)

“ રાજ મટાડનાર “ એવોતો “ ના સોગંદ લખને, એરેલેખીઅસ અને હીજરીઆ તથા સર્વ દેવદેવીઓના સોગંદ લખને હું કહું છું કે મારા કુલની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે હું આ સોગંદ અને કરાર પાળીશ. આરા કરીને, બાપણ કરીને અને દરેક રીતે હિપદેશ આપીને હું મારા પુત્રોને વેલકીપ વિદ્યાનું જ્ઞાન આપીશ. મારા ગુરુઓના પુત્રોને હું તેવું જ જ્ઞાન આપીશ. બીજાં કોઈને નહિ આપું.

જીકા
સોગંદ:

“ મારા દર્દીઓને હું મારી ચકિતપ્રમાણે પથ્ય પળાવીશ અને દવા આપીશ : કાંઈ જ નુકસાનકારક દવા નહિ આપું. કોઈ મને લક્ષ્યાવે તોપણ હું કોઈને મારવા જેરી દવા આપીશ નહિ. કોઈ ઝીને ગર્ભભાત કરવાની દવા હું આપીશ નહિ. મારા ધંધાની પવિત્રતા હું સાચવી રાખીશ ને પવિત્ર જીવન ગુજરીશ. જે જે ધરમાં હું પ્રવેશ કરીશ ત્યાં માદાની સારવાર કરવા માટે જ જમશ. ત્યાં જમને કોઈ અયોગ્ય કામ નહિ કરે અને કોઈ ઝીતું અપહરણ નહિ કરે.

વેદની
પ્રતિજ્ઞા:

“ મારા ધંધાને અંગે જે કાંઈ મારા સંબંધવામાં આવશે તે હું કદાપિ કોઈની સુસભેદ જોયવા માટે કહીશ નહિ. કેમ કે એવી બાબતમાં મૌન રાખવું જોઈએ. જ્યાં સુધી હું આ સોગંદ પાળું ત્યાં સુધી આ ધંધાનો પ્રયોગ મને કરવા દો તેમાં હું સુખી

વેદમાં
શિસ્ત-
પાલન:

ચમચ, જો હું સોગદ તોડીને દુરાચાર કરું તો મારી ઉપર સંકેટો આવી પડશે !”

૧૭ થીઓગીસથી ચેલેડાસ સુધી ગ્રીક વિચારોમાં રહેલી નિરાશા —

નિરાશાના
વિચાર.

જગતમાં જન્મ ન થાય તે સૌથી સારું સુખનો કિરણોત્તુ અજવાળું જેવું જ નહિ; પણ કદાચ જન્મ થયો તો પછી જેમ બને તેમ વહેલા યમપુરોના દરવાજામાં જવું એ ઈષ્ટ છે.

—થીઓગીસ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦

જન્મ
પર પરા

વહેલા હું નહોતો મારી ઉત્પત્તિ ચમ. હું જન્મ્યો છું. કાણ કહે છે કે હવે હું જન્મ પામવાનો નથી ?

—(કર્તા અચાત)

શૂન્યમાં
વિરામ

બધું જગત હસવા સરખું છે—બધું ધૂળમાં મળી જવાનું છે. બધું શૂન્યમાં સમાપ્ત થવાનું છે. આ બધું અચાનચી ચલું છે.

—(ગેરકન)

મૃત્ત સ્ત્રી
અર્થ
શો ?

હું જગતમાં નવું જન્મ્યો છું અને નવું જ જમીનમાં દગાઈ જવાનો છું—બધો ભેદ સ્પષ્ટ જોવા છતાં હું શા માટે શ્રમ કરું ?

પેનેડાસ (૩૫૦ ઇ. સ. પૂર્વે)

૧૮ ઉત્તરકાલનો ઉદાસીન મત :—(Stoicism)

(ઇ. સ. ૧૨૧-૧૮૦)

ઇન્દ્રિયોની લાલસામાંથી છૂટવું, જીવસાના મૃત્યુ
જીવનમાંથી છૂટવું, મનની લૂલોમાંથી છૂટવું મરણ શું ?
અને શરીરની પરતંત્રતામાંથી છૂટવું—એવું
નામ મૃત્યુ.

પ્રુથ મિળનમાં રહો. માણસોની મદદ અથવા અંતઃકરણ
તેમના સહવાસ ઉપર બહુ આધાર ન રાખો. ના આનંદ
બીજાની મદદથી આપણને યતો આનંદ બહુ કિંમતી છેક છે :
નથી. પોતાના અંતઃકરણથી જ નિષ્કપટી રહેવું;
બીજા પાસે જઈ સુધરવાનો વખત આવે જ નહિ
તેમ વર્તવું. જે જૂથ કરે તેનો દોષ જોઈ તેને
નમ્રતાથી ઉપદેશ આપો. જે તને વિજય ન મળે
તો તારી ભતનો જ દોષ કાઢ.

પ્રકરણ ૯ મું

ચાહુદી (હિંદૂ) લોકોનું નીતિશાસ્ત્ર,

“ મુસ્લમાનો ઠર જાત કરણમાં લાગે ત્યાંથી જ સાચા
હદાયણની શરૂઆત થાય છે.

૧

સેમાઈટ અરબી સમુદાય અને પર્શિયાના અખાતની આસપાસના
પ્રાચીન પ્રદેશમાં આરબ લોકો વસે છે. તેના વંશજો “ સેમાઈટ ”
હિંદુસાન : (Semite) લોકો તરીકે જાણીતા થયા છે. આશરે ઇ. સ.
પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષો પહેલાં તેમણે ‘ મુમેર ’ અને ‘ અક્કાડ ’
પ્રાંતો છૂટી લીધા; અને બેબિલોનમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી.
તેમનો ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦ જેટલા સમયમાં ‘ હમુરાબી ’
પ્રથમ (Hammurabi) નામે પ્રથમ નીતિગ્રંથ એમના
નીતિગ્રંથ : સાહિત્યમાં જન્મ્યો. આશરે આ વખતે જ ‘ કેનનાઈટ ’
નામના લોકોએ ‘ એમોરાઈટ ’ ઉપર વિજય મેળવ્યો.
અ. માદ્રાગ વિજયનું જ્ઞાન સેમાઈટ લોકોએ મેળવ્યું. પછી
એમણે ત્રીજો વિજય મેળવ્યો અને તેમાં જૂના સમયના

એબિડોન તથા ઇજિપ્તનાં રાજ્યોનો કેનાન (Canaan) નામે પ્રાન્ત તેમણે તામે કર્યો. હમુરાબી વાંચવાથી આપણને અસહ્ય સેમાઈટ લોકોનો અચ્છો ખ્યાલ આવે છે.

અને, “ટેલ-એલ અમારના” [Tel-el-Amarna] ધાર્મિક દરમાન વાંચતાં આપણને કેનાનના દરમાનનું રાજ્યો તથા તેમના અધિપતિ ચક્રવર્તી રાજ્યો વચ્ચે આસેલા બીજાં લખાણોનો સારો ખ્યાલ આવે છે. તેમાં રખડતી જંગલી પ્રજાઓના બધા વિષે તથા તેમનાં નાનાં નાનાં યુદ્ધો વિષે વારંવાર લખવામાં આવેલું છે; અને યાહુદી લોકો તથા તેમની મુખ્ય જાત ‘બેડેજિમ’ [Bedewim] એ વખતે રખડતી હાલતમાં રહેતાં અને ‘નોમડ’ (Nomad) તરીકે તેઓ ઓળખાતા હતા. ઇજિપ્તના એકેશ્વરવાદી સાહુઓએ યાહુદી [Hebrew] લોકોનો ઉલ્લેખ ‘Habiru’ એ શબ્દ વડે કર્યો છે.

મોટા ભાગના લોકો તે સમયે ધણા દેવાની પૂજા કરતા; બૃહમથી દેવદેવીઓની માનતા રાખતા; જુદું જુદું અને એવા બીજા જુદા બૃહમથી, સિંઘપૂજાથી અને મનુષ્યપક્ષથી હમ્પર પ્રસન્ન થાય છે એમ માનતા. કેટલેક રથને પુરાણા અવશેષનું ખોદકામ કરતાં એવા પુરાવા મળે છે કે ‘કેનાન’ પ્રાન્તના રહેવાસીઓ પિતૃપૂજામાં માનતા હતા અને પ્રેતને ભોજન આપી સંતોષ પમાડતા હતા. તેથી, તે સમયે તેમના નૈતિક આદર્શો વિકસ પામ્યા હોય એવું ધારી શકાય નહિ.

આરંભકાળમાં આવેલા એ “કેનાન” લોકો ખાસેથી કેનાન (હિબ્રુ લોકો ધણું શિખ્યા હતા—તેમાં કેટલુંક સારું હતું અને પ્રાન્તના અગ્રણીઓ)

૨

હિબ્રુ લોકોના ઇતિહાસને, આપણે નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડી સમજાવી શકીએ:—

(૧) ઇ. સ. પૂર્વે આઠમાથી છઠ્ઠા સદીના સમય છે તેને પ્રયગચ્ચર યુગ [Prophetic Period] કહીશું.

(૨) તે પહેલાંના કેટલાક સદીઓને એક જૂના યુગનામથી ઓળખાવી શકાય; અને

(૩) પ્રયગચ્ચર-યુગ પછીના યુગને ‘નવા યુગ’ તરીકે ઓળખી શકાય.

જૂના યુગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૦૦ સુધીમાં હિબ્રુ લોકો જુદાં જુદાં ટોળાઓમાં આવીને, કેનાનમાં વસ્યા; તેના બે ભાગ થયા—એક દક્ષિણ તરફનું રાજ્ય અને બીજું ઉત્તર તરફનું રાજ્ય. તેઓનું એક ટોળું ઇજિપ્ત (Egypt) માંથી આવ્યું.

તેઓ ‘યહવા’ નામના દેવને મોક્ષદાતા (Saviour) દેવ તરીકે માનતા હતા. એ દેવ સંપૂર્ણ ન્યાયી અને નીતિમાન છે એવું નથી; પણ તેમના મતે તે યહવા પૃથ્વીપરનો દેવ છે. ધીમે ધીમે પવિત્રતાની

હિબ્રુ
ઇતિહાસ-
ના ત્રણ
યુગ :

જૂનો યુગ
ઇ. સ. ૫-
૧૪૦૦ થી
ઇ. સ. ૧૦૦

ચલવાની
પૂર્ણ :

કેટલુંક ખરાબ હતું. પણ હિંદુ લોકોમાં ઈશ્વર વિષે એવો મત હતો કે ઈશ્વરે હિંદુજાત સાથે કરાર કર્યો છે; અને એ ઈશ્વર સંપૂર્ણ માનપાત્ર છે.

હિંદુધર્મનું લાક્ષણિક તત્વ : 'સેમાષ્ટ' લોકો આવી માન્યતા રાખતા ન હોતા. એ માન્યતા માત્ર હિંદુ ધર્મનું લાક્ષણિક તત્વ છે. અને એમાં જ એમની મહત્તા રહેલી છે. એક રખડતી ટોળા જેવા હિંદુ લોકો આવી માન્યતાને વળગી રહ્યા; અને મોટાં મહારાજ્યો સાથે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી અલગ રહીને તેમણે પોતાનો પંથ બળવાન બનાવ્યો. એ બાબત, માનવધર્મિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખીને યાદ રાખવા જેવી છે, ઉન્નતિ-પ્રેરક છે.

ધર્માન્ધ અને અસહિષ્ણુ હિંદુઓ : હિંદુ લોકો દ્વેષ રાખનારા અને મતાન્તર સહન કરે નહિં તેવા ધર્માન્ધ છે-એ બાબત એમની ખોડ તરીકે નોંધવા જેવી છે. તે સમયના જંગલી રિવાજો અને ધૃત્યુત્પદ બહેમોથી દૂર રહેવા તેમણે આવી ટેક રાખી હશે. તોપણ તેમનો પ્રતિહાસ વાંચતાં લાગે છે કે તેમણે નીતિમાં ને ધર્મમાં અમુક સ્થિર પગલે ચોક્કસ પ્રગતિ કરી નથી. પ્રગતિની દૃષ્ટિથી તેઓ સર્પાકાર વાંકાચૂંકા રસ્તામાં ચાલે છે.

પ્રાચીનતા-ના સ્વાંગ : અને, પાછળથી જન્મેલા વિચારોને તેઓ આદિકાળનો સ્વાંગ પહેરાવવા યત્ન કરે છે. જ્યારે તેઓ ખેતીવાડીનું કામ કરતાં શિખી ગયા હોય છે ત્યારે તેઓ તેમની રખડપટ્ટીનાં સમયનો પ્રતિહાસ લખવા બેસે છે; અને, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે નૈતિક ઉપદેશો લખે છે. બાહ્યભક્ત જેવા અન્યનો સમગ્ર વિચાર કરતાં કોઇ એને આધુનિક દૃષ્ટિથી 'પ્રતિહાસ' નામ આપી શકશે નહિ.

૨

હિંદૂ લોકોના ઇતિહાસને, આપણે નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડી સમજવી શકીએ. —

હિંદૂ
ઇતિહાસ-
ના ત્રણ
યુગ

(૧) ઇ. સ. પૂર્વે આઠમાથી છઠ્ઠા સૈકા સુધીનો સમય છે તેને પ્રયગમ્બર યુગ [Prophetic Period] કહીશું.

(૨) તે પહેલાંના કેટલાક સૈકાઓને એક જૂના યુગનામથી ઓળખાવી શકાય; અને

(૩) પ્રયગમ્બર-યુગ પછીના યુગને 'નવા યુગ' તરીકે ઓળખી શકાય.

જૂના યુગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૦૦ સુધીયા હિંદૂ લોકો જુદાં જુદાં ટોળાઓમાં આવીને, કેનાનમાં વસ્યા; તેના બે ભાગ થયા—એક દક્ષિણ તરફનું રાજ્ય અને બીજું ઉત્તર તરફનું રાજ્ય. તેઓનું એક ટોળું ઈજિપ્ત (Egypt) માંથી આવ્યું.

જૂનો યુગ
ઇ. સ. પૂ.
૧૪૦૦ થી
ઇ. સ. ૧૦૦

તેઓ 'ચહવા' નામના દેવને મોક્ષદાતા (Saviour) દેવ તરીકે માનતા હતા. એ દેવ સંપૂર્ણ ન્યાયી અને નીતિમાન છે એવું નથી; પણ તેમના અંતે તે ચહવા પૃથ્વીપરનો દેવ છે. ધીમે ધીમે પવિત્રતાની

ચહવાની
પૂન :

ભાવના તેની સાથે જોડાતી ગઈ અને તે 'અનન્ત' એવું નામ પામે છે. મોઝિઝ નામના પયગમ્બરે જે નીતિસૂત્રો સમજાવ્યાં છે તેના પાયા ઉપર હિંદુમતનું ચલુતર થાય છે. ખ્રિસ્તીઓમાં પણ કેટલાંક શ્રેષ્ઠ તરવો છે તે મોઝિઝનાં નીતિસૂત્રો ઉપર આધાર રાખે છે.

યહવા,
અયાનક
દેવ
તરીકે :

ધણા સૈકાઓ સુધી 'યહવા' માત્ર એક ટોળાનો ઇશ્વર રહે છે; અને ઇજિપ્તના લોકોને 'અમલેકાઇટ્સ' (Amalekites) સામે ઉશ્કેરે છે અને કહે છે કે ' તમે એ લોકોથી જુદા રહેજો. ' મૂળ ઇજિપ્તના લોકો 'યહવા' નો ડર ફેલાવે છે; અને દુશ્મનો 'યહવા' થી ડરતા રહે છે; વળી, યહવાને પોતાના કિંમતી ખજાના તરીકે સમજી તેઓ સાચવે છે. આ યહવાની ભાવના નીચે, તેમણે (ઇજિપ્તવાસીઓએ) આશ્ચર્ય, ભય, તથા પ્રેમની લાગણીઓને પોષી છે.

યહવાની
માહાત્મ્ય-
કથાઓ :

જે લોકો ઇજિપ્તમાંથી બહાર નાસી છૂટ્યા તેમણે યહવાની કૃપના નવા આવનાર હિંદુ લોકોને આપી. પછી ત્યારે હિંદુ લોકો બરાબર જાણી ગયા અને જેતીવાડી કરવા લાગ્યા ત્યારે રાત્રે તેમના કેરાતંત્રોમાં પડાવ નાખી તેઓ પોતાના આપદાદાની વાતો કરતા હતા; તે કોઇવાર કોઇ ફૂવાની પાસે ઝાડની છાયામાં બેસીને પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ માફ કરતા હતા; ત્યારે તેમણે યહવાની વાતો વચ્ચે વચ્ચે દાખલ કરી દીધી; કેમકે તે તેમનો ઇશ્વર થયો હતો.

યહવાનું
સૌમ્ય
સ્વરૂપ :

કેટલાંક કૂર કામો કરવામાં પણ 'યહવા' તેમને સહાય આપતો એમ તેઓ કહેતા; પછી વખત જતા નીતિની સ્ફુરણા વધવા લાગી ત્યારે તે જૂની વાતોને જરા ઓછી

કૂર દેખાડીને તેને ધર્મનું રૂપ આપવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. 'યહવા' પાપ અને પુણ્યથી પર એટલે અલિપ્ત રહે છે. તેથી યહવાનું અનુકરણ કરત માણસને ચોખ્ખા ન લાગે; તો પણ યહવાના કામને હંમેશાં વખાણવું જ પડે અને તેનાથી ડરતા રહેવું પડે.

આ સમયે બે જાતના મુખ્ય ગ્રંથો લખાયા હતા. ન્યાયાધીશો (Judges), સમ્પલ (Samual) અને "આર્થ" રાજાઓ (I Kings) તેમાંથી ખાસ કરીને નૈતિક પંથો પર્વ કરવામાં આવ્યા છે અને તેમાં બીજી કેટલીક પાછલા સમયની બાબતો પણ ઉમેરેલી દેખાય છે.

હિબ્રુઓના
મુખ્ય
ગ્રંથો :

ખરું કહીએ તો "જૂના કરાર" (Old Testament) તરીકે ઓળખાતું પુસ્તક અનેક સમયે ઉમેરા થવાથી જ એટલું મોટું થઈ શક્યું હતું.

"જૂના
કરાર"નું
પુસ્તક :

જ્યારે હિબ્રુ લોકો બટકતી ટોળાઓમાં રહેતા ત્યારે તેઓ પોતાના દુશ્મનો જેવા જ તિરસ્કારને પાત્ર હતા. આવી તેમની સજ્જતામાંથી યહવાએ તેમને મહેરબાનીથી જરા લોચી સ્થિતિમાં મૂક્યા.

હિબ્રુઓને
મનુષ્ય
બનાવનાર
દેવ .

યહવા પણ કપટી, વેર લેનાર અને માણસોમાં કબિળા-ક કાસ કરાવનાર તરીકે જાણીતો ચલેલો હતો; તે તેમને ખૂના-મરણી ફેલાવવા મહેતો; અને દુશ્મનો ઉપર વેર લેવામાં ગમે તેટલું લોહી રેડાય તોપણ તે કામ યહવાને મનગમતું થતું હતું. આ પ્રકારનો ધર્મ ઘણા જાડા સ્વરૂપમાં હતો એમ કહી શકાય. સુધરતી નીતિ તેમાં જલદી આવી મળવી જોઈએ.

દેવને
પણ
મનરૂપ :

હિબ્રુઓનું
સમાજ-
જીવન :

હિબ્રુઓ ધણા સમય સુધી જમીનદારો જેવા રહ્યા; તેઓ ઓઝોને, બ્યવહારમાં સક્ષા અથવા ચલણી નાણાં તરીકે વાપરતા; અને એક માણસ ધણી ઓઝોને એક સાથે પરણતો. દુશ્મનોની જે ઓઝોને તેઓ કેદ પકડી લાવતા તેમને તેઓ કેટલીક વાર એક સાથે બાળી મૂકતા, અથવા પોતાની રખાત કે વેશ્યા કરી જીવતી રાખતા. તેઓ બધા જીતાયલા લોકોને ગુલામ જેવા ગણતા; અને ગુલામોને ધણે ક્રોધ ચઢે ત્યારે તેઓ માનતા કે તેઓ નાબાક (અપવિત્ર) ધર્મને માને છે. આટે તેમની એવી દશા કરવી જ લેખ્યે. આવો હક તેઓ હંમેશાં આમઢથી પકડી રાખતા હતા. ઉવિડ અને સોલોમનના સમય સુધી આપું આપું રહ્યું હતું.

સમાજ-
જીવનની
બાળી :

હતાં આ કાળી ભૂમિકામાં કેટલીક બિજળી બાબતો પ્રકાશે છે: ઉવિડે કરેલાં ખૂનો તથા અત્યાચાર વિષે નેથન (Nathan) કરેલો વિરોધ; ઉવિડનો સાચો પથાત્તાપ, સોલ (Sol) ની ઉદારતા, જોનાથન (Jonathan) ની સ્વાયંરહિત મૈત્રી; જૂના સમયનાં લોહીતરસ્યાં વેરને બદલે ઊંચી મૈત્રીના આદર્શ હિબ્રુઓ સમક્ષ આવ્યો. ધર્મશુરુએ નીતિ-માન થવું જરૂરતું લાગ્યું. તેણે ન્યાય આપવો લેખ્યે. એલિ (Eli) ના પુત્રો, તથા ઉવિડ અને સોલોમનનાં ન્યાયવચનો (Judgments) આ બધુંય તે સમયની બિજળી બાળુ રજૂ કરે છે.

હિબ્રુ
સંસ્કૃતિના
સીમા-
ચિહ્નો :

હિબ્રુઓ ૧૧ માં મેક્કામાં ચાલતા પોતાના ‘દેવવાદ’ (Theocratic Kingdom) ને જૂના ધર્મ-ફરમાનથી રહિત, અને ઝરતવ્યરત સમય સાથે ન્યારે મરખાવે છે, ત્યારે તેઓ ખર્ષ

કહે છે કે—“ તે સમયે દરેક માણસ પોતાની નજરમાં સારું લાગે તેમ કરતો.”

પછી જેતીવાડીના યુગમાં તેમનામાં સ્વેજ નીતિ-શુદ્ધિ જેતીવાડી-પ્રગટી હતી; પછી તેઓ કેનાન (Canaan) માં સ્થાયી નો યુગ : વસવાટ કરીને રહ્યા હતા.

ત્યાંના મૂળવતનીઓનાં ધૃષ્ટારપદ ધર્મ અને કામ જોઈને પરમત હિંદુ લોકોએ પોતાના ધર્મમાંથી એવી નિન્દાપાત્ર અ-બાબતો કાઢી નાંખી અને તેનું પુનઃસંસ્કરણ કર્યું; સદિશ્યતા: કેમકે ત્યાંના જૂના ધાર્મિક લોકો ‘યહવા’ના ધર્મની અદેખાઈ કરી તેની ઉપર હુમલા કરતા હતા. આવી અદેખાઈ (Jealousy) અથવા ઉત્સાહ (Zeal) સૈમિક સિવાય બીજા લોકોથી સમજાય તેવાં નથી.

તેમાં કેટલાક સારા તરવા છે. તેમાં યતુઓ તરફ તિરસ્કાર ધાર્મિક અને જૂના રાતને તોડવાનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે; અને અનૂતનો આ નાની ટોળી આવે ઉગ્ર આમહુ રાખે નહિં તે જવાબ : સમયનાં પરિબળોને પહોંચી શકે નહિં. જો તેઓ ખાસ આગ્રહવાળા અને ઝીણવટવાળા ન હોત તો જંગમી લોકો સામે તેઓ ટકી શક્યા ન હોત; અને ‘ધર્મિરી રાજ્ય’ (Kingdom of God) એ શબ્દ કોઈના સાંભળવામાં આવત નહિં.

એક મિત્ર-વિવેચકના આધારે મેં ઉપરનાં કથનો લખ્યાં હિંદુઓએ છે; અને પોતાને પૂરી ખાતરી થાય છે કે હિંદુ લોકોએ લીધેલા પોતાના દુશ્મનો તરફ જુદા અને ત્રાસ ફેલાવ્યા છે તે માર્ગ : ખરેખર યોગ્ય જ હતો. હિંદુઓ પોતે મધ્યર માથે કાંઈક

“ કરાર ધર્મ ” (‘Covenant’) પ્રમાણે આવે છે—એ લાવના તેમને જિયો વારસો આપે છે અને તેમને મગરૂળ બનાવે છે.

સાચી
ભક્તિનાં
લક્ષણો.

આવી અદેખાધમા રહેલી સાચી ભક્તિ અને અનન્ય લાવ હિંદુઓ સમજી શકે છે. ‘ ઈશ્વરનો ડર ’ એ લાવના સાથે ભક્તિને સંબંધ છે. ઇશ્વરની હાજરી અને તેની સદાય જોષ જેસવાનો લય; તેની ભક્તિ કરવામા ખૂબ ઝીણવટ અને ઈશ્વર તરફ આદર્યલાવ—એ લક્ષણો ખરા ભક્તમા જોવામા આવે છે.

“ પ્રભુના
માનીતા ”
હોવાનો
દાવો :

ભક્ત હિંદુ રાસ્ટ્રનો સાર છે, તેમ જ પૂજ્યલાવ (Sophtroben) શ્રીક લોકોનું ધર્મનું રહસ્ય છે અને હિંદુ લોકો તેને શુદ્ધિ અથવા હૃદયપણના આરંભ અને અંત માને છે. તેમાં હિંદુ લોકોની પ્રતિભા જળકે છે. તેમાં તેમની કલા છે ને કવિતા છે. ઇશ્વરે તેમને “ પોતાના ” તરીકે પસંદ કરેલા છે; અને તે તેમની સાથે વાત કરે છે તથા તેમને એક બળવાન પ્રજા થવા પ્રેરે છે. તેઓ તેની ક્ષમા અને મહત્તા જોઈ દિલ્લમ્લ થયેલા તેની સામે ઉભા છે.

પ્રભુનો
અમ્યહેતુ :

“ એક મહાન દેવ, વિશાળ હેતુપૂર્વક કામ કરે છે ને ઉદાર છે ”—એ લાવથી હિંદુઓનું સંકુચિતપણું ઓછું થવા લાગ્યું.

નૂના
પ્રચલિત
ધર્મમાં
સુધારો :

જોગિતોનિયાની પુરાણકથાઓના આધારે, હિંદુ લોકોએ સંજિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની બાબતો સમજાવી ત્યારે તેમને જૂના સેમીટીક લોકો અને પૂર્વજો વિષે જદું માન પ્રગટ્યું. પણ જ્યારે તેમણે કેનાન પંથમાં પગાતા ફજદૂપતાના મહોત્સવો અને બાલિમ (Baalim) ની પૂજા, વગેરે ધણી જાંમથી લાગ્યાં. તેથી તેમણે બાલિમને સ્થાને ચલવાને સ્થાપ્યો. કેમકે

તે યુદ્ધદેવ હિંદુઓના ઈશ્વર હોતો. પછી તેમણે જુદા જુદા ધર્મ પંથમાંથી કેટલુંક અપનાવી લીધું ને કેટલુંક નાસાયક ગણી કાઢી નાંખ્યું.

કેટલીક બાબતોમાં સિંગસંબંધી વિપરીત જૂના સૂચનાઓ આવતી હતી. સોડોમ અને ગોમોરહની વાતમાં ધર્મમાં હિંદુ લોકોએ સિંગસંબંધી તે બાબતોને ધિક્કારી કાઢી છે. જન્મ મરણ જન્મ મરણ પરંતુ તે ઉપર, ઉપર ઠહેલ પંથવાળા લોકો ફરી ફરીને હુમલા કરતા હતા; ને આખરે જન્મ મરણવાળા લોકોની સામે યતા સોલ (Saul) જેવો મહાત્મા તેમની બાબતમાં સપડાઇ ગયો હતો.

પછી “કેનાન પંથ”ના ગ્રંથો સામે ઝૂંબેશ શરૂ થઇ હતી; કેનાન પંથ અને પ્રાથમિક યુગના હિંદુઓએ તે વિષે બહુ લખ્યું નહિં સામે હોય; પણ પાછળના યુગમાં હિંદુ લોકોએ જ એ ઝૂંબેશ ઉપાડી ઝૂંબેશ : હતી; અને પોતાના ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

આ સંક્રાન્તિકાળના નીતિસૂત્રો તપાસવાં કઠણ છે; યાહુદી આ મતનો નીતિવાદ ધણો મોડો વિકાસ પામ્યો છે. એટલે સમયનાં પ્રથમ તો તેમણે બેબિલોન, કેનાન અને સેમિટિક ‘સૂત્રો’ નીતિસૂત્રો : ઉપર આધાર રાખ્યો હતો; તેમણે ‘આરામનો દિવસ’ (Sabbath) નક્કી કર્યો તે અસલના યાહુદીપંથની મુખ્ય માન્યતા તરીકે ગણી શકાય.

બેબિલોન ઉપર શુબરાન ચલાવનાર દેશને જે ધારા લાગૂ અસલી પાડવામાં આવે છે, તે પણ પહેલની પ્રજાના રિવાજ ઉપર પ્રભુ રચાયેલા દેખાય છે. હિંદુઓ ઉપર આસપાસની લોકોની જંગની ધણી સારી અસર થઈ હોય એવું હમુરાબી [Hammurabi] નોંધાતી : નામના ગ્રંથ ઉપરથી સમજી શકાય છે. તેથી એમ પણ

સમજાય છે કે તે સમયે “ નૈતિક ગ્રહિયાતી ” ભોગવવાનો હિંમૂઓ એકલા જ હુક ધરાવે છે—એ વાત સત્ય નથી.

પ્રાચીનોનું
જાણ : માત્ર એક પક્ષ પોતાની દૃષ્ટિયો પોતાની વાત આગળ લાવતો હોય તેવું તે છે. તેઓ તે સમયના સુધારકપંથ [Gentiles] ને પ્રકાશરૂપ થાય છે, પણ તે પ્રકાશની મસાલ તેમણે તે સમયના સુધારક પંથ [Gentiles] પાસેથી જ પ્રગટાવી લીધી છે અને તેનો બહોળો પ્રચાર કર્યો છે.

૩

પયગમ્બર યથા તે પહેલાંના યુગના ગ્રંથોનો ખીન્ને જથ્થો વાંચવાથી લાગે છે કે નીતિની બાબતો તેમાં વધારે આવે છે. હાલમાં તે પુસ્તકો (Exodus) 'મૂળ ઉત્પત્તિ,' (Genesis) 'પાછળથી વધેલા' અને બાઇબલનાં ખીન્નાં ચાર પુસ્તકો એ યુગમાં ફરી ફરીને એકત્ર કરવામાં આવ્યાં છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

પયગમ્બર
પહેલાંના
ધર્મગ્રંથો :

૭ અને ૮ સંસારીઓ બાળખતી પ્રતો ખાસ કરીને પયગમ્બર પહેલાંના યુગની છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે: એટલે કે તે ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં લખાયેલી છે. તેમાં આવતાં નીતિનાં ધોરણોને આપણે ગ્રીક હોમરનાં તથા હિન્દુ 'વેદ' ના આદર્શ સાથે સરખાવી શકીએ. તે બધામાં પ્રાથમિક સત્યો રજૂ થયેલાં છે; તેમાં દેવોનાં અને ચોદાઓનાં પરાક્રમો આવે છે તે ગાંધ સંભળાવવા માટે ચોળેલાં છે.

'પ્રાથમિક
સત્યો'નાં
પુસ્તકો :

હિયસ કરતાં ચાહવા જરા ઓછો નીતિમાન છે; અને વરુણ દેવ કરતાં તે ઘણો ઊતરતો છે; અને તે વખતે ધર્મનો અર્થ 'કર્મકાંડ' કરવામાં આવતો હતો.

દેવની
શાવના
તથા
આચાર
ધર્મ :

અને તેને નીતિ સાથે બહુ સંભવ નહોતો. હિંદમા જેવી 'ઋત' (Rit) ની ભાવના છે; અને ગ્રીક લોકોમાં 'મોરારા' (Moarar) ની ભાવના છે, તેવું કાષ્ટ હિંદુ મન્યોમાં લાગતું નથી, કેમકે તે ભાવનાઓ વડે ધર્મ અને માણસના સમ્બન્ધની સંકલ્પ ગૂંથાય છે.

કર્મકાંડ અને નીતિનો દેવ : પશુ હિંદુઓમાં તો યાહવા-એ જ 'કર્મકાંડ' તથા "નીતિ" માટે પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. આથી હિંદુઓનું જોર તે સમયે બહુ વધવા લાગ્યું; પશુ હાલના સમયની દૃષ્ટિથી જોતાં યાહવાના આદર્શો ધણા નિર્બલ લાગે છે; અને કેટલેક રથજે તે ભાવનાઓ પાપમાં જીતરી જતી દેખાય છે.

યાહવા દેવમાં રાગદ્વેષનું આશિષયુ : તે ફેરાઓહ (Pharaoh) ના હૃદયને સખત બનાવે છે; અને તે સખત થયું ત્યારે તે તેનો પરાભવ કરે છે-તેને હરાવે છે. અહબ (Ahab) ના પયગમ્બરની કચેરીમાં તે જુહુ' બોલનાર દૂતને મોકલે છે, અને વખત જતાં તેને તથા બધા અહબ લોકોને 'તે હરાવે છે. તે હમેશાં વૈર લેવાને તત્પર, અને લોહી, તરસો, એક ટોળીના દેવ જેવો દેખાય છે.

પાપનો બદલો આપનાર દેવ : પછી તેના આ દુર્ગુણો, એક જાતના પાપ સામે "પુણ્ય પ્રકોપ" (righteous indignation) હેઠળ તેવા, પાછળથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. અને તેના કડક ન્યાયને હળવો કરીને તેમાં ધૈર્ય અને દયાના સિદ્ધાન્તો સમાયેલા હોય એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે.

સ્ત્રીઓ સંબંધી : એ સમયના માણસોની તપાસ કરતાં લાગે છે કે તેઓ સ્ત્રીઓ વિષે હલકો મત રાખતા હતા અને એક માણસ એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણતો હતો. તો પશુ બિરિયગ

(Mirium) નામની એક સ્ત્રીને બહુ માન આપવામાં આવ્યું છે. તે પહેલાંના કાળમાં ડેબોરા (Deborah) ને, તથા તે પછીના યુગમાં રૂથ (Ruth) ને માન આપવામાં આવ્યું છે. તે વખતે કપટ બહુ ચાલતું હતું. અધ્યાદામે પોતાની પત્નીને બહેન તરીકે ઓળખાવી ચલાવ્યે રાખ્યું અને પહેરાઓ (Pharaoh) તેને લઇ ગયે; તો પણ તેણે કંઈ વાધો લીધો નહિ.

જેઠાંબ પણ કોઈ વખત સરળ દેખાતા લુચ્ચાનું કામ કરે છે. તો પણ આવી પુરાણકથામાં કોઈ સ્થળે સૌન્દર્ય, કોઈ સ્થળે કરુણા અને નીતિનાં તત્ત્વો ગૂંથેલાં છે. હાલમાં તો ઉપદેશ કરવા માટે જ એમનો ઉપયોગ થાય તેવાં તે પદ્યટાઇ ગયાં છે; તે મૂળ તો ઇતિહાસ હતો; પણ તેમાં આગળ જતાં તત્ત્વજ્ઞાન ગૂંથી દેવાયું છે.

પુરાણ
કથાદ્વારા
નીતિ-
વપદેશ:

આનાં તત્ત્વોને લીધે, તથા ચાલવા તેમને મહાન કાર્ય કરવા પ્રેરે છે એવી માન્યતાથી, હિંદૂ લોકો પોતે ' ઇશ્વરની માનીતી પ્રજા ' હોય એવો દાવો કરાવે છે.

' ઇશ્વરની
માનીતી
પ્રજા ' નો
દાવો :

પણ તેમના વર્તનની સામાન્ય તુલના કરવાથી આ દાવો સાગતો નથી. તેમને પોતાના જૂતકાળમાં ન્યાય અને દયા મિશ્ર થયેલાં લાગે છે. જૂદ થયેલાં જાકોબ (Jacob) પોતાના કોઈપણ પુત્રોનાં કામ જોઈ અચુગમો દેખાડે છે; તેમનાં નામ લેવી (Levi) અને સામિયન (Simeon) હતાં. તેમણે પોતાની બહેનનું વેર લેવા માટે એક મોટું સંકેર જુદમથી પાપમાલ કરી નાખ્યું હતું !

સામાન્ય
મનુષ્ય જેવું
વર્તન :

કેટલુંક અનીતિ-બાધક સાહિત્ય : બાકીના કેટલાક લાગ એવા છે જે ધણે અંશે મનુષ્ય-જાતની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ લખનારને જ કામમાં આવે; તે તેમાં આવતી ‘સંમતિઓ’ (Sanctions) સમજાવી શકશે.—જેમકે, એક વહાણને બચાવવા જતા જે માણસ તે વહાણને હાથ લગાડે છે તેની ઉપર ઇશ્વરી કૌપ તુર્ત જિતરે છે; પોતાને ઘેર આવેલા પરાણાનું જીવન બચાવવા જે માણસ પોતાની પુત્રી બીજાને સોંપી તેની સાથે સંબોગની દૃષ્ટિ આપે છે તે માણસ પ્રસંસાપાત્ર બને છે !” ખરેખર આવી બાબતો બીજાને ઉપદેશ આપવામાં ચાલી શકતી નથી.

ઇશ્વરની કૃપા અને ધાર્મિક જીવન : “ચક્રતી અને આબાહી એ જ ઇશ્વરની મહેર-બાની છે”—એ પણ હંમેશાં સત્ય નથી; ધાર્મિક જીવન-નું પરિણામ સુખકર જ હોય છે એ માન્યતા હંમેશાં ટકી રાકતી નથી; કેમકે એમાંથી સુખી માણસો ધાર્મિક હોવાનો ઢાંગ કરતાં શિખે છે.

એકેશ્વર-વાદનો પ્રચાર : નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં આવાં પુસ્તકો નીતિસમ્બન્ધી કાંઈક એકતરફી માન્યતાઓ રજૂ કરે છે; તેમાં ચક્રવા એ મહાન દેવ છે ને તે પોતાના હિંદુ લોકોને મહા ભાગ્યશાળી બનાવવા મથે છે. જેમ જેમ હિંદુ લોકોની વૃદ્ધિ તથા ચક્રતી થઈ, તેમ તેમ આ માન્યતા વધારે બળવાન થવા લાગી. પછી આ માન્યતાદારા, ટૂંક મમયમાં, હિંદુ લોકોએ “એકેશ્વરવાદ” —(Monotheism) નો પ્રચાર શરૂ કર્યો. આવા કેટલાક વિચારોના બીજાજૂત અન્ય તરીકે જ ઉપર કહેલ અન્યો કિંમતી ગણી શકાય; અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં જ એ અન્યો ઝળકી નીકળે છે.

જ્યારે જગતમાં વિશ્વવ્યાપી આફતો આવવા લાગી ત્યારે માણસોને સંપ રાખી રહેવાનું સૂઝ્યું—આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે એસિરિયા (Assyria) ના આક્રમણો ચર થયા ત્યારે હિંદુ લોકો પોતાના સંકુચિત કોમીવાદમાંથી એકદમ જાગી ઊઠ્યા.

એસિરિયન
આક્રમણો-
ની અસર :

“ એસિરિયાએ નાની કોમોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી અને સાથે સાથે ‘કોમીવાદ’ નો નાશ કર્યો; = ધર્મો’ ને દૂર દાંડી મૂકવામાં આવ્યા; ને ‘એક’ નું માહાત્મ્ય વધારવામાં આવ્યું. આ સમયે ચારિત્ર્યવાન એક દેવની જરૂરિયાત લાગી હતી ”—જ્યોત્ષ્ણ એક સ્તંભે એ વખતની સમાયોચના કરતાં ઉપર પ્રમાણે લખેલું છે.

એક દેવનું
માહાત્મ્ય :

તે વખતનાં સચક ચિહ્નો સમજવા માટે કોઈ એક પયમગ્ગર-ની ધીરગંભીર વાણી જરૂરની હતી. તે વખતે નવયુગની નોખત વાગતી હતી. તે વખતનાં બે નાનાં રાજ્યોમાં સુધારાની બહુ જરૂર હતી.

નવયુગનો
ઉદય :

વ્યાવહારિક ખર્ચ- આ સમયે પ્રગટ થયેલા વ્યાવહારિક ધર્મના ગ્રંથો તપાસતાં તેમાં નીતિનું ધોરણ ભર્યું જાય છે. ગ્રંથમાં આવતાં માત્ર વર્ણનો તપાસતાં આપણે તેમાં એવા કિમતી સિદ્ધાન્તોની આશા કદાચ ન રાખીએ; સિવાજ પ્રમાણે સ્થાપિત નીતિ મુધી ક્રમે ક્રમે તેઓ કેમ આગળ વધે છે તે પણ એમાંથી સમજાય છે. પણ તેઓનું જીવન સ્થાપી બને છે. ।

ઐહિક સુખલાભની લાલસા- પરંતુ, સ્થાયી (Settled) જીવનનાં લાભ અને ગેરલાભ એક છે: તે સમયે સ્થાનિક ધર્મપંથોમાં ઘણું સડો હતો; અને તેઓ આ જગતની સમૃદ્ધિ ઉપર એટલું બધું લક્ષ આપતા હતા કે તેઓ માત્ર ધન મેળવવામાં ને જડા થવામાં તટીન રહેતાં આવે વખતે, કેષ સુધારકની ખાસ જરૂર હતી.

સૈમ્યઅલસ- તે રૂપે “ સૈમ્યઅલસ ” આવ્યો; ને તેણે કહ્યું કે ચલવાને બલિદાનની જરૂર નથી; પણ તેની બધી આજ્ઞાનું પાલન થવું જોઈએ. એક સામ્રાજ્ય સ્થાપીને સૈમ્યઅલસે હિંમુ લોકોને સંપ અને એકતાનાં પાન પાયાં; અને ખીજ પાડોશી

પ્રજાઓ તેને ગળી જાય નહિ તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપ્યું. મોઝિઝ પછી બીજો કોઈ રાજ્ય બાંધનાર થયો હોય તો તે સંભવ્યલ હતો.

તેણે સ્વર્ગીય રાજ્ય સ્થાપ્યું. પાછળના સમયના પયગમ્બરો-ના મંદેશા કેટલેક અંશે તેના શબ્દો તથા કાર્યોદ્ધારા સ્ફુરેલા હતા, ને તેથી પયગમ્બરોની લાંબી વંશાવળીને સંસ્થાપક સંભવ્યલ હતો. તેનામાં 'એસ્કીલસ' (Aescylus) ની ભવ્યતા હતી. અસલની વિનાશકારક લડાઈઓ અને સ્થાયી જીવનની શાંતિ-એ બેઉ વચ્ચે રહી, આશાનાં ફિરલો પ્રગટાવતો પયગમ્બરી સૂર, એ જ સંભવ્યલ.

પયગમ્બરી

વાણીને

પિતા :

તેનાં દેહલાંક સૂત્રો પાછલા જમાનાની નીતિ સૂચવે છે; તોપણ, તેણે દોરેલું ભવ્ય ચિત્ર હિબ્રુઓના જીવનમાં તે સમયે ચિતરાવું હતું; અને સંભવ્યલના મન્યોમાં તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સંભવ્યલે કરેલા આ ભવ્ય આરંભથી માંડીને છેક ઇલિજા (Elijah) તથા ઇલિશા (Elisha) સુધી થયેલા બધા પયગમ્બરોએ ધાર્મિક સંક્રાંતિ સામે તથા જુદાજુદા સામે સતત યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું.

બીજા પય-

ગમ્બરોનાં

ધર્મકાર્ય :

બાલ (Baal) ની પૂજના ઉત્સવોમાં અહબ (Ahab) અને જીઝેબેલ (Jezebel) જેવા કામ કરતા હતા, તેમની ઉપર યહવાનો મહાન ક્રોધ આવી પડ્યો-એવી સુધારકોની માન્યતા ફેલાવા લાગી.

દયાધર્મનો

વિજય :

ઇલિશા પોતે બાહરણની પૂજા સામે વાંધો ઉઠાવતો નથી; પણ લડાઈમાં કેદ પકડાયેલા કેદીઓને મારી નાંખવા નહિ-એવો મત તેણે ફેલાવ્યો. દયા-ધર્મનો અહીં મોટો વિજય થયો.

કર્મકાંડ કરતાંનીતિ એક છે : વળી, ડેવિડના જીવનની તપાસ કરી, સુધારકોએ મત આપ્યો કે ‘ડેવિડ’ જેવો ખૂની ઇશ્વરનું મંદિર બાંધવા માટે નાલાયક છે; ને ધાર્મિક ‘કર્મકાંડ’ કરતાં નીતિમય જીવન ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ વધારે કિંમતી છે.

પયગમ્બરો દ્વારા સુધારો : જૂનો ધર્મ અને સુધારો—જે બે વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધમાં એક એમોસ (Amos) નામનો અલભ્ય ગોવાળ ફૂટી આવ્યો; ને તેણે બદમાસ ધર્મગુરુઓને, અન્યાયી ધર્માધિકારીઓને અને કૂર નેતાઓને ખુસ્તું લડાઇનું કહેણ મોકલ્યું. તે માનતો હતો કે ઇશ્વરી ન્યાયનાં વહેણ નિરંતર વસા જ કરે છે; ને તેને પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં બહુ વિશ્વાસ હતો. આ રીતે આઠમા સૈકામાં હિબ્રૂ પ્રજામાં પયગમ્બરોદ્ધારા સુધારો ફેલાવા લાગ્યો.

તપાસ કરતાં એવું સમજાય છે કે પયગમ્બરો વડે જ 'ધર્મ'ની હિંમત લોકો પોતાને 'ધર્મ'ની માનીતી પ્રતિ' અને છે. માનીતી આશ્રયની વાત એ છે કે એ રીતે તેઓ પયગમ્બરો વડે મદદન પ્રતિ' કહેવાયા; તે પછી પયગમ્બરોને દુઃખ આપનારો તેઓ કારણરૂપ તરીકે દર્શાવવા હતા; તે કષ્ટોનાર તેમની આગાઓનું હિતલેખન કરતા હતા. તેમનો એકશ્વરવાદ તથા નૈતિક આદર્શો તેમના કાવચનાં પુસ્તકોમાં દેખાય છે. તેમાં પયગમ્બરના સમય પહેલાંના તેમના બધા જ આદર્શોનો સમાવેશ થાય છે.

હિબ્રુઓ કાયદાથી ઘણું દૂર જઈ સ્વેચ્છાથી કામ દિશુ- કરતા; એ વાતની ખાતરી કરવા માટે ટેકોઆ (Tekoa) સ્વેચ્છાચાર તરફ જે ધિજ્જાર તેમણે દર્શાવ્યો તે જોવો બસ થશે. તે ગરીબ લોકોનાં હિત તરફ લક્ષ આપતો; ઉત્તર તરફના રાજ્યમાં કોઈ તેવી તરફ લક્ષ આપતું નહિ. હિબ્રુઓ ગરીબને કચરી મારતા અને સિફ્ટુકોને દેશનિકાલ કરતા હતા. ગરીબ લોકોને કાઢી તેમની પાસેથી મેળવેલો પૈસો હિબ્રુઓ મોજ-શોખમાં ને ઇશકમાં વાપરતા.

તેઓ ન્યાયને અન્યાય, અને અન્યાયને ન્યાય સમજતા. વિશેષ- તેથી ઘણે વખતે તેમનામાં ન્યાય કે ખરું જોઈું સમજવાની શુદ્ધિને કાઢી નાંખવાનું થઈ જતું; તેથી તેઓ હંમેશાં યાદવાની નંદગી નાંચ : કરીને એક એવા દિવસની આગાહી કરવા લાગ્યા જે દિવસે તેઓ યાદવાની મદદથી દુરમનોની ગરદન ઉપર પડે અને કચરી નાંખે.

હિબ્રુઓના દુરમનો એટલે મોઆબ (Moab) અને ફિલિસ્ટીન (Philistia) ના વતનીઓ; તેઓ ધર્મને

માનતા હતા. મધ્યર તેમને કહેતો કે “ન્યાય કરો, દયા રાખો.” ખાસ કરીને મધ્યરની માનીતી પ્રજા તરીકે હિબ્રુઓ ન્યાયી હોવા જોઈએ. માત્ર ધાર્મિક વિધિ કરવાથી—કર્મકાંડથી નીતિની ખોટ પૂરી પડતી નથી.

સાચો ધર્મ “ખરેખરો ધર્મ સમજવા માટે ન્યાય કરવો જોઈએ; ને તેમ કરવાથી જ યાહુવાની મહેરબાની મેળવી શકાય”—એમોસે (Amos) પ્રથમ આ મિદ્દાન્ત હિબ્રુઓને મમળાવ્યો.

પાપનો બદલો : ધનવાન માણસોએ એમ ન સમજવું કે ધાર્મિક વિધિ કરવાથી પોતે કરેલાં પાપ ઘોવાઈ જાય છે. “તને મેં” જોયો છે. માટે તને તારા અન્યાય માટે ભારે સજા કરીશ. તેં તારે રહેવા માટે પશ્ચરનાં ધર બાંધ્યાં છે; પણ તું તેમાં રહી શકવાનો નથી. તેં તારે માટે ખુશકારક દ્રાક્ષના મડિલાઓ બીંધ્યાં છે; પણ તું તેનો દારૂ પી શકીય નહિ.” કારણ કે યાહુવાનો તે મહાન દિવસ નજીક આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે તે પાપીને સજા કરશે, દેશમાં દુકાળ પાડશે ને પાપીને કેદમાં નાખશે.”

પધાતાપથી શુદ્ધિ : જો તેઓ પોતે કરેલાં પાપ માટે પસ્તાવો કરે તો તેઓ બચી રહે.

એમોસ : એક અબણુ ગામડિયા જેવો એમોસ, પોતાની આંખે પોતાના જ દેશબંધુઓનાં પાપી કૃત્યો જોઈ શકે અને પોતાની કવિત્વવાળી વાણીમાં તેમને ધિછારે છે; આવો સુંદર દબ્બાત બીજે ક્યારેય ઇતિહાસમાં જડતો નથી.

હોસિયાની પાંખી પ્રત્યે દયાશીલિ : ત્યાર પછી આવતો પયગમ્બર હોસિયા દિવ્ય ધાર્મિક બાળતોને વધારે હિંમતથી તપાસતો હતો; ને માણસે કરેલાં દયાશીલિ : પાપ તથા તેથી આવી પડતાં દુઃખોનો મહન વિચાર કરતો હતો.

એક ‘વર્ગ’નો માનવી મટી જઈ, અખિલદેશીય (International) ઈશ્વરની સાવના સમજે તેવો પયગમ્બર છે; તેનું સ્થાન, તેના મૃત્યુ પછી, ખરેખર સાચવનાર ફક્ત ઈસાઈ યથો છે.

પયગમ્બર
ઈસાઈનું
કામ :

પૂર્વે યહૂદીય પયગમ્બરોએ અગાઉથી કહેલી પાપની સજા હિબ્રુઓ ઉપર આવી પડી, તે ઈસાઈએ પોતાની તજવે જોયું. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૨૧ માં સુમેરીયા પડ્યું; અને પછી વીસ વર્ષ સેનાચેરિબે (Sennacherib) જયુડાપર ચડાઈ કરી. એમોસ હુમેશાં ન્યાય ઉપર ભાર મૂકતો હતો, હોસિઆ પ્રેમને અને ઈસાઈ પવિત્રતાને વધારે મહત્ત્વ આપતો હતો.

પયગમ્બરને
મળતી
આગાહી :

હિબ્રુઓનું તેણે કહેલું બિબ્લિકલન તેના ગર્હન અનુભવનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. ઈશ્વરની સત્તાથી અને પવિત્રતાથી માણસને બિબ્લિકલ સૂચન થાય છે. બિબ્લિકલ આગાહી કરનારને પોતાની પ્રજાનાં તથા પોતાનાં પાપ બરાબર સમજાય છે :—“હું અપવિત્ર હોઠવાળો માણસ છઉં ને અપવિત્ર હોઠવાળી પ્રજામાં રહું છું.” આવી રીતે તે પસ્તાવો કરતો અને હિબ્રુઓને પસ્તાવો કરવા કહેતો. પરંતુ, દંભી અને અન્યાયી હિબ્રુઓને હજી પાપની પ્રતીતિ યહૂ ન હોતી.

ઈસાઈની
‘બિબ્લિકલ-
વાણી’ :

તે તેમને કહેતો, “જેસતા મહિનાની તમારી મિજબાનીઓ હું ધિક્કારું છું, તેવા પ્રમંજો ધિક્કારપાત્ર છે. તમે પાપ કરતા અટકો; સારું કરતાં શિખો. માળાપ વગરનાં પૂરતો ન્યાય આપો. વિધવાઓનાં દુઃખો માટે દલીલથી જીજ્ઞાસા મનમાં રાખી પ્રગટાવો.” આવા વિષયો તેના પ્રથમ ‘બિબ્લિકલવાણી’ (Oracle) નામના ગ્રંથમાં આવે છે.

એમોસ અને હોસિઆની પેઠે તે પણ ગરીબોનો પક્ષ લે છે; અને ધનિક, મોજશોખી તથા લાયકચત ખાનારને ખૂબ નિન્દે છે. આ પયગમ્બરોએ દોરેલું ઇશ્વરનું ચિત્ર એકસરખું જ છે; અને તેમણે સમજાવેલી નીતિની 'ભાવનાઓ' ધણી મજાતી આવે છે. ન્યાયથી જ ઇશ્વર સંતોષ પામે છે; ગરીબ લોકો, ઇશ્વરના ખાસ માનીતા છે. બહારથી આવેલા વસેલા લોકોને ઇશ્વર સહાય કરે છે—આવા વિચારો એમોસ પાસેથી હોસિઆએ લીધા; અને હોસિઆ પાસેથી ઇસાઇએ લીધા.

ઇશ્વરનું
સ્વરૂપ :

તેમણે સમજાવ્યું કે ઇશ્વર ન્યાયસ્વરૂપ છે અને ક્યાથી તે સંપૂર્ણ રીતે શોભે છે; અને તે ઇશ્વર એક પ્રજાનો નથી, પણ બધી પ્રજાનો છે. જ્યારે આપણે તેમનાં પુસ્તકોમાંથી અવતરણો લઈ તપાસીશું ત્યારે, સમજશે કે એમોસે કહેલો અચૂક (Inexorable) ન્યાય ધીમે ધીમે હોસિઆના મતમાં અખૂટ પ્રેમ અને આશના સ્વરૂપમાં વિકસે છે; પછી ઇસાઇમાં તે જ મત ધણી વિસ્તૃત બને છે.

ન્યાયી હવા
દયાળુ :

અને માત્ર એક પ્રજા માટે જ નહિ પણ બધી પ્રજાઓ, અને સુમત્ર માનવજાત માટે પ્રેમ, ન્યાય અને પવિત્રતાના સિદ્ધાન્તો રજૂ કરવામાં આવે છે.

અમુક પ્રજા
નહી પણ
આખી
સૃષ્ટિ તેની
દયા અનુ-
ભવે છે :

સૌથી મોટા પયગમ્બર પોતાના ઉપદેશનો દ્વંકસાર નીચે પ્રમાણે આપે છે :—“ઇઝરાઇલી (હિબ્રુઓ) સંલિંગોઃ આપણો ઉપરી—ઇશ્વર એક છે. તારે તારા સંપૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક ઇશ્વરને આદરવું જોઈએ; તારું મન, તારો આત્મા, તારું શરીર બધું—તારું સર્વસ્વ એકત્ર કરીને, તારે ઇશ્વરને આદરવું જોઈએ.”

પયગમ્બર-
નો સંદેશો :

“ તારે તારા પાડોશીને તારી જાત જેટલો ચાહવો જોઈએ. ”
આ બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે; તેની ઉપર પયગમ્બરોના બધા
નિયમો અવલમ્બે છે.

નૈતિક ઇયુદરનામીક કાયદો (Deuteronomic Code)
નામના પુસ્તકમાંથી ઈસુ (Jesus) એ ઉપરનાં વચનો લીધા
છે. સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં માનેસા (Manasseh)
ના ખરાબ રાજ્યમાં ઉપર કહેલું પુસ્તક લખાયું હતું. આ
ગ્રન્થની અસર હિબ્રુઓ ઉપર ઘણી થયેલી છે. જૂનો ધર્મ
અને સુધારકોના ઉદ્દામ વિચારો—એ બેઉનું એકીકરણ તથા
સમાધાન કરવા માટે એ ગ્રન્થ રચાયેલો લાગે છે. તેમાં ઘણું
એવું છે કે તે સફરે લાગુ પાડી શકાય. નિર્દયતા સામે
એમોસે જે ખૂબેશ ઉપાડી હતી તેનું સમર્થન થાય તેવું તેમાં
ઘણું આવે છે. તેમાં કેટલુંક તો સ્થાનિક સંજોગોને લાગુ પડે
તેવું જ છે; અને ઈસુએ તે ધિક્કારી કાઢ્યું હતું.

ધર્મશૂરનું હુકમ કાયદું
જે ધર્મશૂરએ હિબ્રુઓ જેવી સખત શરીરખળવાળી પ્રજાને
પયગમ્બરના મહાન સિદ્ધાન્તો શિખવ્યા તેને કેટલી બધી મુશ્કેલી
પડી હશે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. તે પુસ્તકમાં તેનું
કેટલુંક વર્ણન આવે છે. પ્રથમ, હિબ્રુઓ સામે થયેલા અને
તેમણે માનવા ના પાડી; નિબુચડનેઝાર (Nebuchadnezzar)
તેમના દેવળનો નાશ કર્યો અને તે ઊંચ વર્ગના લોકોને
તથા પાદરી લોકોને બેબિલોન લઈ ગયો. આવાં સંકટોથી
એવું લાન થયું કે “ વ્યક્તિજીવનનું મહત્ત્વ છે જ;
અને જે માણસ પાપ કરે છે તે જ મોતને આધીન થાય
છે. ”—ઈઝાકીલ (Ezekiel) નામનો પયગમ્બર અને પાદરી
ઉપર પ્રમાણે કહી ગયો છે.

‘હિંદુઓ એક દિવસ પોતાના દુશ્મનો ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવશે’-એવી સામાન્ય માન્યતા હતી; તો પણ, વધારે વિચાર-વંત સુધારકો કહેતા કે આધ્યાત્મિક જીવનની દૃષ્ટિથી હિંદુઓ સામાન્ય ભોગવતા હતા; અને મોટાં રાજ્યોમાં ઇસ્લામ, રાજા અને ધર્મ એ જ કાયદો થઈ જાય છે. એવું રાજ્ય હિંદુઓ રચી શકશે નહિ. પયગમ્બર પછીના હિંદુ ઉપદેશકો આ રીતે સોફિસ્ટિક પછીના ગ્રીક જેવા લાગે છે.

હિંદુઓનું
નેતિક
સામાન્ય :

એક પ્રજા તરીકે તેમની ઉપર સંકટો આવી પડતાં હતાં; તેથી તેમણે સંગઠન કરવાનું યોગ્ય ધાયું હતું. અને તેમણે ફરીથી વિચાર કર્યો કે કયા હેતુ માટે ચાલવા આ પ્રજાને તૈયાર કરે છે.

તેમનું
સંગઠન :

પયગમ્બર પછીના સમયમાં યઈ ગયેલા ઇસાઈ નામના કવિએ ‘સેવકનું ગીત’ (Servant's Song) લખ્યું છે; તેમાં ઉપરના પ્રશ્નોનો જવાબ આવે છે. હિંદુઓના ભિન્ન-ગીતો ધણા ઉન્નત અને નાસ્ત-જાયાવાળાં તથા સરજ બાપામાં લખાયેલાં હોય છે; તેથી તેમના આદિત્યમાં તે અણમોલાં રત્ન-સમાં ઝળહળે છે.

સેવકનું
ગીત :

તેમાં એવો બોધ આવે છે કે ઇશ્વર પોતાની માનીતી પ્રજા (હિંદુઓ) ઉપર દુનિયાનાં બધા દુઝો નાખે છે; તે તેમને વિજય માટે તૈયારો નથી; પણ મોક્ષ તરફ દોરી લઈ જાય છે.

ઇશ્વર
પોતાને
તાણે છે :

ધણા સૈકાઓ સુધી હિંદુઓ આ અપ્રિય વાત કબૂલ રાખતા નહોતા. આવી માન્યતા કેઈ બીજે જ પ્રકારે તેમને સમજાવવામાં આવી. પછી વખત જતાં પયગમ્બરોનાં વાણીનું ભવિષ્યવાણીનું મહત્ત્વ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું.

પયગમ્બરો
વાણીનું
માહાત્મ્ય :

" તારે તારા પાડોશીને તારી જાત જેટલો ચાહવો જોઈએ. " આ એ મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે; તેની ઉપર પયગમ્બરોના બધા નિયમો અવલમ્બે છે.

નૈતિક કથુરનોમીક કાયદો (Deuteriomic Code) કાયદાત્મક નામના પુસ્તકમાંથી ઈસુ (Jesus) એ ઉપગ્રંથ વચ્ચે લીધા પુસ્તક : છે. સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં માનેસા (Manasseh) ના ખરાબ રાજ્યમાં ઉપર કહેલું પુસ્તક લખાયું હતું. આ ગ્રંથની અસર હિબ્રુઓ ઉપર ધણી થયેલી છે. જૂનો ધર્મ અને સુધારકોના ઉદ્દામ વિચારો—એ એકનું એકીકરણ તથા સમાધાન કરવા માટે એ ગ્રંથ રચાયેલો લાગે છે. તેમાં ધણું એવું છે કે તે સફુને લાગુ પાડી શકાય. નિર્દયતા સામે એમોસે જે બૂંબેશ ઉપાડી હતી તેનું સમર્થન થાય તેવું તેમાં ધણું આવે છે. તેમાં કેટલુંક તો સ્થાનિક સંજોગોને લાગુ પડે તેવું જ છે; અને ઈસુએ તે ધિક્કારી કાઢ્યું હતું.

ધર્મશૂર્ય હુપ્ત કાર્ય જે ધર્મશૂર્યએ હિબ્રુઓ જેવી સખત શરીરબળવાળી પ્રજાને પયગમ્બરના મહાન સિદ્ધાન્તો શિખવ્યા તેને કેટલી બધી મુશ્કેલી પડી હશે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. તે પુસ્તકમાં તેનું કેટલુંક વર્ણન આવે છે. પ્રથમ, હિબ્રુઓ સામે થયેલા અને તેમણે માનવા ના પાડી; નિશુચકનેઝાર (Nebuchadnezzar) તેમના દેવજનો નાશ કર્યો અને તે જાંચ વર્ગના લોકોને તથા પાદરી લોકોને બેબિલોન લઈ ગયો. આવાં સંકટોથી એવું લાગ થયું કે " વ્યક્તિજીવનનું મહત્ત્વ છે જ; અને જે માણસ પાપ કરે છે તે જ મોતને આધીન થાય છે. "—ઈઝાકીલ (Ezekiel) નામનો પયગમ્બર અને પાદરી ઉપર પ્રમાણે કહી ગયો છે.

‘હિંદુઓ એક દિવસ પોતાના દુશ્મનો ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવશે-’ ગોવી સામાન્ય માન્યતા હતી; તે પણ વધારે વિચારવંત સુધારકો કહેતા કે આધ્યાત્મિક જીવનની દૃષ્ટિથી હિંદુઓ સામાન્ય ભોગવતા હતા; અને મોટાં રાજ્યોમાં ઇશ્વર, રાજા અને ધર્મ એ જ કાયદો થઈ જાય છે. એવું રાજ્ય હિંદુઓ રચી શકશે નહિ. પયગમ્બર પછીના હિંદુ ઉપદેશકો આ રીતે સોફિસ્ટિક પછીના ગ્રીક જેવા લાગે છે.

હિંદુઓનું
નેતિક
સામાન્ય :

એક પ્રજા તરીકે તેમની ઉપર સંકટો આવી પડતાં હતાં; તેથી તેમણે મંગલ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું. અને તેમણે ફરીથી વિચાર કર્યો કે કયા હેતુ માટે ચાલવા આ પ્રજાને તૈયાર કરે છે.

તેમનું
સંગઠન :

પયગમ્બર પછીના સમયમાં ચર્ચા ગયેલા ઇસાઇ નામના કવિએ ‘સેવકનું ગીત’ (Servant's Song) લખ્યું છે; તેમાં ઉપરના પ્રશ્નનો જવાબ આવે છે. હિંદુઓનાં ભર્મિ-ગીતો મહાં ઉન્નત અને નાટ્ય-છાયાવાળાં તથા સરળ ભાષામાં લખાયેલાં હોય છે; તેથી તેમના આદિત્યમાં તે અણુમોર્લા રત્ન-સમાં ઝળહળે છે.

સેવકનું
ગીત.

તેમાં એવો એાધ આવે છે કે ઇશ્વર પોતાની માનીતી પ્રજા (હિંદુઓ) ઉપર દુનિયાનાં બધા દુઝો નાંખે છે; તે તેમને વિજય માટે પ્રેરતો નથી; પણ મોક્ષ તરફ દોરી લઈ જાય છે.

ઇશ્વર
પોતાને
તાબે છે :

મહા સૈકાઓ સુધી હિંદુઓ આ અપ્રિય વાત કબૂલ શકતા નહોતા. આવી માન્યતા કેઈ બીજે જ પ્રકારે તેમને સમજાવવામાં આવી. પછી વખત જતાં પયગમ્બરી ભવિષ્યવાણીનું મહત્ત્વ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું.

પયગમ્બરી
વાણીનું
માહાત્મ્ય :

ધર્મમંદિર તેમના અધઃપાતની લાંબી વાત કરવાને અહીં અવકાશ
સ્થાપવાની નથી. પયગમ્બરો પોતાના પુરાતન રવૈયા સાચવી રાખવાની
અંખના : હિમાયત કરતા હતા. છતાં ઇઝોકયલ જેવા કવિને પોતાનો
 પશ્ચાત્તાપનો વિષય તજી દેવો પડ્યો હતો; ન્યાય અને નીતિની
 વાત બાબુ ઉપર ચૂકીને તે પાછો, જયુડા (Judas) પાછું
 મેળવવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો; અને ધર્મમંદિરની પ્રતઃ
 સંસ્થાપના થાય તેવી આશા રાખવા લાગ્યો.

પાપીને પાછળના સમયનો બીજો ઇસાઇ પયગમ્બર પણ આવી
તિરસ્કાર આશાઓમાં ગૂંથાઈ ગયો; અને હિબ્રુઓને સુધારાનાં કંઠવાં
કરતાં લયનો કહેવા કરતાં તેમને દિલોસો આપવાનું જરૂરી
દિલોસો લાગ્યું. આખરે પયગમ્બરી ભવિષ્યવાણીનો અર્થ છેક જ
શુદ્ધ વિપરીત થયો; કેમકે સુધારાનો વિજય થવાને બદલે પેલો જૂનો
કરે છે : હિબ્રુ ધર્મ સતેજ થયો અને પાદરીનું મહત્ત્વ વધી ગયું.

‘સ્તવનો’ આ પાછલા સમયમાં કેટલાક સુંદર “સ્તવનો”—ઇશ્વરની
 અને રાહ જોઇ, તેની આરાધના કરનાર એક લક્ષના હિંમત
‘સ્તોત્રો’ : તરીકે—આજે ય તે સ્તવનો જેવાં ને તેવાં જ ટકી રહ્યાં
 છે; અને તે સારી ય માનવજાતનો અમૂલ્ય વારસો
 છે. તેમાં શ્રદ્ધા છે ને શંકા પણ આવે છે. તેમાં પ્રેમ
 છે ને ધિક્કાર પણ આવે છે. તેથી તે માનવીની ઊર્મિની
 સાચી ને પ્રમાણભૂત પ્રાર્થનાઓ છે.

‘સ્તવનો’- તે સ્તવનો રચનાર કવિઓ, પયગમ્બરની જેમ દુઃખની
 ના કવિઓઃ ભંડીમાં જ પાડીને પવિત્ર ચથેલા હતા; પયગમ્બરની જેમ જ
 તેમણે ઘણી વાર સ્થાપિત ધર્મક્રિયા સામે, અને ગુન્ડો
 કરીને પછી કરેલાં પ્રાયશ્ચિતો સામે ઝૂંબેશ ઉઠાવી હતી.

પ્રાર્થનાઓ વાંચતાં આપણને લાગે છે કે આપણે એ પ્રાર્થનાઓ
ભક્તનું આંતર જીવન જોઈએ છીએ; ને તેમને સહન કરવા ના વિષય:
પડેલાં કૂર કપ્પેા જોઈ તેમને સામનો કરવા તૈયાર થઈએ છીએ;
કેટલીક પ્રાર્થનાઓમાં ઇશ્વરનાં ધાર્મિક ફરમાન તરફ પૂજ્યભાવ
અને શ્રદ્ધા રહેલાં છે; કેટલીક પ્રાર્થનાઓમાં ભક્ત પોતે
પત્રાતાપ કરે છે; અને પોતે ઇશ્વરથી છુટા પડ્યો
એ જ પોતાનું સૌથી મોટું પાપ સમજે છે !

કેલ્વિન (Calvin) નામનો એક મહંત કહેતો કે, આ કેલ્વિનનો
આ બધી પ્રાર્થનાઓ માનવીના આત્માના અનેક મત:
અવયવો અને સ્વરૂપોને સ્પર્શવાનું શાસ્ત્ર (Anatomy
of Soul) છે. તેમાં આપણે એટલું ઉમેરીશું કે તે આત્મા
માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં વિચરનારા બધા ધાર્મિકોમાં જોવામાં
આવે છે: બીજામાં નહીં.

ભક્તિનાં સર્વમાન્ય પુસ્તકોમાં ‘સૌલ્ટર’ (Psalter)નું ‘સૌલ્ટર’:
સ્થાન પહેલું આવે છે; ઇશ્વરદર્શન તરીકે આપણે તેને પ્રાર્થ અને
સમજી શકીએ તેવું છે. પયગમ્બરો પછીના યુગમાં હિબ્રુઓની મૂર્ખાની
નીતિ અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તો માટે એ જ મૂળ આધારરૂપ બને મીમાંસા:
છે. ન્યાયી અને દુષ્ટની, તથા પ્રાર્થ અને મૂર્ખાની વિરોધાત્મક
ગુણના તેમાં આવે છે. જે લોકો ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખે છે તથા
તેનાથી ડરીને ચાલે છે તેઓ ‘ પ્રાર્થ ’ કહેવાય છે. જે લોકો
ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતા નથી ને “ પાપ કરવા બદલ સજા
ચાય છે ”-એમ કબૂલ રાખતા નથી તેઓ, મૂર્ખા કહેવાય છે.

માણસ માટીનો બનેલો છે, નાશવંત છે; તેમ છતાં તત્ત્વ-
પરમેશ્વરે બધી જ વસ્તુઓ તેના (માનવીના) ચિંતન :
રૂપ

પગતણે મૂકેલી છે, અમર ન્તે કે બધા માણસો જુઠ્ઠા-બોલા છે ને કોઈ પરોપકાર કરતા નથી; તોપણ, ધાર્મિક માણસો નમ્રભાવનાવાળા હોય છે ને તેઓ ઇશ્વરપ્રત્યે તથા માણસોપ્રત્યે પોતાની ફરજ બજાવે છે; ને તેમ કરતાં ઇશ્વરો કરુણાનાં મીઠાં જળથી તેમનો આત્મા પુનઃ પુનઃ તાજો થાય છે. ઇશ્વર પોતાના માનવીઓનો બચાવ કરે છે, ને પાપીને સજા કરે છે; ન્યાયી જીવન એજ ન્યાયી જીવનનું ફળ છે. (Righteousness is itself its own reward.)

‘કહેવતો’ “કહેવતો” (Proverbs) એ નામનો ગ્રંથ ધણે નો અર્થ : અંશે નીતિબોધક છે. ‘સૌંદર્ય’ ની જેમ આ ગ્રંથ પણ પયગમર પછીના મુગર્મા રચાયો છે. તેમાં આમવર્ગના નીતિના આદર્શો દેખાય છે. “કહેવતો” માં તથા “ધાર્મિક વિધિ” માં આપણે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્દશમાં ચાલતાં ડહાપણનાં અને વ્યવહારગાનનાં સત્રો જોઈ શકીએ છીએ. તેમાં ધાર્મિક પ્રચારનાં જોડા ઉકુપનો નથી—ને તેથી તેમાં જોડા આદર્શો પણ નથી; તોપણ તેમાં કેટલાક મૌલિક વિચારો એક-સરખા જ છે.

ધર્મપાલન ને તે એ જ કે ધર્મપાલનમાં જ ખરું ડહાપણ રહેલું છે ને તેનો સારો બદલો મળે જ છે. પિતૃભક્તિ, વડીલો ને વૃદ્ધો તરફ માન, બધા તરફ પ્રેમ, ઉદ્યોગ, ગંભીરતા, કરકસર, સાવચેતી—આ બધા નૈતિક ગુણોની પ્રશંસા કરેલી છે. ડાહ્યા માણસો કહે છે તેવું તે નીતિ અને વ્યવહારનું ગાન છે. આવા પુસ્તકો મેઝહી રાખવામાં કોઈ સંકેત રાખવું નથી.

આવાં પુસ્તકોમાં ડહાપણ અને ન્યાયની વાત વારંવાર આવે છે. તેમાં યાદવાના જયની વાત આવે છે—ને તેથી ધાર્મિક અન્યના ખમ્મના તરીકે તે વખણાય છે. “માનવીમાં સ્વભાવમાં સાફ ને સાચું” સમજી લેવાની પ્રાકૃતિક શ્રદ્ધિ છે—તેથી આવાં પુસ્તકો માન પામે છે.

બ્યવહાર-
જ્ઞાનનો
ખમ્મનો :

પાછલા યુગમાં હિંદુમત પયગમ્બરી ધર્મમાં ધર્મ અને ઝાંખો પડી જાય છે. અને ઇશ્વરનો જવલંત વિજય નીતિ- વર્ણવવામાં જરા ઊતરતો લાગે છે; તો પણ, ધાર્મિક મતવાળા સમાજના લોકોએ ધર્મ અને નીતિને બ્યાવહારિક જરૂરીઆતનો સ્વાજ પાયા : પહેરાવીને, તેમને સમાજમાં સજીવન રાખ્યાં છે. અગર જો કે આદર્શ બાવનાઓ બહુ જાણે જીતી જોવામાં આવતી નથી; તો પણ તેમનું થોડુંક પ્રાયમિક સ્વરૂપ ટકી રહે છે.

હિંદુમતનો પિતા ‘ઇએકીયલ’ ગણાય છે; ખીત્તે ઇસાઈ ઇસાઈ અને પયગમ્બર જેવી રીતે ધાર્મિક વિધિમાં ગૂંથાઈ ગયો ને બ્યાવ- ‘પવિત્ર હારિક ન્યાય જોવા લાગ્યો ત્યારે તે મિશા (Micah) એ કહેલા ધર્મ’ : “પવિત્ર ધર્મ” થી જુદો પડ્યો હતો; તેવી જ રીતે ઇએકીયલનો હિંદુમત ખીત્ત ઇમાઇના “ધાર્મિક વિધિ” થી જુદો પડે છે.

પયગમ્બર પછીના યુગમાં હિંદુઓના ધર્મનો વિજય થયો ખીત્ત રૂથ (Ruth), મોરેબિટેસ (Morabites), જોના (Jonah) જેવા સર્વમાન્ય સંતો આઠમી સદીમાં ધાર્મિક સંતો : આચરણના અનુકરણીય નમૂનાઓ રજૂ કરે છે.

૫

ચહવાના યહવાનો ભય સમજાય ત્યાંથી જ હિંમુમતનો આરંભ થાય છે, અને ત્યાં જ તેની પરિપૂર્ણતા આવી જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. ચહવાના કારનોતરફ સંપૂર્ણ ધર્ષા (Jealousy) રાખીને ધણા પયગમ્બરો મહતા મેળવી ચક્યા હતા; અને હિંમુઓમાં દેખાતી મતાન્તર સહન કરવાની અસહિષ્ણુતા, યાહવા તરફ અતિશય માન હોવાથી પ્રગટી છે.

ન્યાય અને દયા : મોટા પયગમ્બરોએ સમજાવેલો ન્યાય અને ગરીબો તરફ રાખવાનો પ્રેમ-એ હિંમુમતનાં મીઠાં અને દિલકારક ફળ છે. હિંમુ-લુટી માન્યતાઓ અને દંભી પયગમ્બરો તરફ હિંમુઓએ મતનાં ફળ : દર્શાવેલો તિરસ્કાર કદાચ મોઝ્ય ગણાય; પરંતુ, તેમાં જે કાનો અથવા વૈરવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે દૂર કરવા માટે ધણા પયગમ્બરોએ ચલ્તો કર્યો હતા; ને ઇસુ પોતે પણ એ વૈરવૃત્તિ દાખી દેવાનું કહેતો.

વેરભાવના- જેવી રીતે અકુદરતી મોજશોખ અને ઉપમોગથી ગ્રીક ધી હિંમુ- પ્રજાની પડતી યધ હતી, તેવી જ રીતે અકુદરતી વૈરવૃત્તિથી પતન : હિંમુઓનું પતન થયેલું; હિંમુઓનાં અસહી ગ્રીતોમાં પણ વેર

લેવાનું આવે છે. જીલે (Jeal) એક અતિયિને દુષ્ટતાથી
છેતર્યો; તેથી ડેબીરા (Debirah) તેની પ્રશંસા કરે છે.

એક “ધનુષ્ય કમાનનું ગીત” (Song of the bow)
છે. તેમાં હિબ્રુઓએ દુશ્મનો ઉપર લાંબાકાળ સુધી સતત યુદ્ધ
અલાબ્યું તેનાં વખાણુ આવે છે. ‘આમલકાષ્ટસ’ લોકોનાં
દોરોને સૌંદર્યે માર્યાં નહિં, જીવતાં રાખ્યાં-એટલે આ ગુન્હા
બદલ ચાહવાનો કોપ સૌંદર્ય ઉપર ઊતરવો જ જોઈએ એમ એ
ગીતમાં ગવાય છે. હાલના સમયમાં ગાવા માટે આવાં ઉત્કટ
વૈરવૃત્તિવાળાં ગીતો લાગ્યે જ યોગ્ય કહેવાય. શબ્દોના અર્થો
કોષ એક અલંકાર સમજવા માટે કરતા હોઈએ એ વખતે તેનો
યોગ્ય અર્થ લાગે છે. ‘Book of Denternomy’ નામે
એક પુસ્તક છે તેમાં નીતિબોધ વગેરે સારી પેઠે સંગ્રહાયું છે.

તેમાં પણ એવું લખ્યું છે કે “જો દુશ્મન આપણી
આંખ ફેડે તો આપણે તેની આંખ ફેડવી, ને આપણે
હાંત તોડે તો તેના હાંત તોડવો.” ઇસુએ આ વૈર લાવનાને
જડમૂળથી ઉખેડવા યત્ન કર્યો હતો. પાછલા સમયમાં લખાયેલા
‘એસ્થર’ (Esther) નામના ગ્રંથમાં હિબ્રુ સિવાય બીજા
કેટલાક વર્ગો તરફ ધણો જ ધિક્કાર દેખાડવામાં આવ્યો છે;
અને હિબ્રુઓ ઉપર આવી પડતાં ધણાં દુઃખનું એ જ કારણ છે.

હાલના સમયમાં પણ હિબ્રુઓને દુઃખ આપવાનું એ જ
કારણ છે કે તેમના મહા બુદ્ધિમાન પયગમ્બરો કેમીવિચિત્ર લિખવે
છે. દુઃખ આપનારી પ્રજા તરફ જેઓ બળવાન પોક્કાર લેલા
છે, તેઓ ખરેખર ન્યાય મેળવવા માટે બહુ તત્પર હોય છે.
એએસના યુગથી માંડીને તે છેક કાર્લ માર્ક્સના યુગ સુધી
થયેલા બધા મહાન પુરુષો ન્યાય મેળવવા મહેનત કરે છે.

ગીતોમાં
કિનો : ૧

વશનો બદ-
લો વશી
લવાનો
હીણો મતઃ

હિબ્રુઓનો
કેમી વાદઃ

- ધાર્મિક** આમાં કેટલેક સ્થળે ધાર્મિક ઝનૂન પણ આવી જતું હતું.
- ઝનૂન ? :** યાદવાને જેઓ સાહે તેમની ઉપર આશીર્વાદ વરસે છે. દુશ્મનોનાં નાનાં બાળકોને જેઓ પથ્થર પર પછાડી મારી નાંખે છે. તેવાઓને પણ બેબીલોનનાં જૂનાં ગીતોમાં વખાણવામાં આવ્યા છે !
- હિંદુધર્મ-** હિંદુઓના ધર્મમાં કે નીતિમાં સ્થિરતાથી વિકાસ થતો ના હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. તેમાં કોઈ ઠેકાણે પ્રણીતિ નહીં, અને કોઈ ઠેકાણે પડતી થયેલી જોવામાં આવે છે. પણ, વિકાસનો રસ્તો સહેજ જ વાંકો હોયો જોઈએ. ઇજિપ્તને તાબે કરીને હિંદુધર્મ (Jyotish) આશરે ઇ. સ. માંચમે (ઇ. સ. ૫૦૦) માં મહાન વિજય મેળવ્યો; ને તે જ હિંદુધર્મ આઠમા સૈકાના પચગચ્છરને હાથે સચવાયો હતો.
- હિંદુધર્મ-** ત્યાર પછીના સમયમાં ગ્રામ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડમાં જ તે નો અધ- સમાઈ ગયો; અને ન્યાયનાં તત્ત્વો છેક જ ભૂલી જવાયાં; કાર-યુગ : ' દૈવાણી ' (Oracle) હંલ તથા ઢોંગથી વિપરીત દશામાં આવી પડી.
- પચગચ્છ-** આ સૌર્યવાણી પ્રજાનો ધર્મમત પડતી દશામાં આવ્યો તે કાળ કાળે : સમયે કેટલાક બ્રહ્મદુર આત્માઓ રણા હતા જેમણે પોતાની પ્રજાની સંકુચિત દષ્ટિ નિન્દી કાઢી હતી; અને તેની ઉન્નતિ લાવવા યત્નો કર્યા હતા; કેમકે તેઓ માનતા હતા કે યજુર તેઓને સજા કરશે જ. જે વખતે સુધરેલી કહેવાતી એ હિંદુપ્રજાને એક મહાન નેતાની જરૂર હતી તે જ સમયે એક એવો મહાન પચગચ્છર પ્રગટયો, જેનાથી તેમને ધણો ફાયદો થયો.
- હિંદુધર્મ-** હિંદુઓનો ધાર્મિક ઇતિહાસ કાંઈક અંશે જાણે ધર્મ નાં સંસ્કાર અને જાણી નીતિનાં આદર્શો તપાસવા મળે છે. એ દષ્ટિથી તેને તત્ત્વો : હિંદુઓના ધાર્મિક ઇતિહાસ સાથે સરખાવી શકાય. ધણી સૈકાઓ સુધી યત્નો કરતાં ને દુઃખ વેઠતાં તેમણે સામાજિક

ન્યાય શોધી કાઢ્યો જે હજી પણ ઘણાં સારાં કામો પ્રગટાવી શકે છે; ને “ઈશ્વર પવિત્ર છે” એ તેમણે શોધી કાઢ્યું.

તેઓ પોતે જ ખૂબ સંકટો વેઠતા હતા, તેથી તેમને ‘પ્રભુભક્ત સહેલું’ જ લેઈએ;’ સામાન્ય કોટિમાં જ્યાં જનસમુદાયની આકાંક્ષાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યાં પણ તેમની ઇશ્વર-પ્રાર્થનાઓ અને લોકોક્તિઓ દ્વારા હિંદુઓ જન્મતના ધાર્મિક માહિત્યના ઇતિહાસમાં જાણીતાં સ્થાન પામ્યા છે.

સેમિટિક લોકો વિજ્ઞાન અને કલામાં ખ્યાતિ પામ્યા નથી; અને માણસનું, આ જગતનું સુખ વધારવાનાં સાધનોમાં તેમણે કંઈ કાળો આપ્યો નથી. ગ્રીક લોકોના ચિત્રપદ્ધતિ માથે સરખાવી શકાય તેવું કંઈ તેઓ મૂકી ગયા નથી: તેમ ચીન લોકોનાં કુદરતી રચનાઓ-દર્શનોનાં ચિત્રો (Landscape painting), ગ્રીક લોકોના ગંભીર વિચારો, બેબીલોનનું ખગોળ-શાસ્ત્ર વગેરે બાબતોમાં સરખાવી શકાય તેવું કંઈ પણ સેમિટિક લોકોએ ઉપજાવ્યું નથી.

જોસફ અને મોઝિઝ ઇજિપ્શિયન લોકોનું તત્ત્વજ્ઞાન શિખતા હતા એવું કહેવાય છે; પણ તેવો પુરાવો જડતો નથી. અને વિદેશી વિજ્ઞાન અને કલાઓ તરફ હિંદુ લોકોનો તિરસ્કાર અને વિરોધ એટલો બધો વધેલો દેખાય છે કે તેઓ એ બાબતોથી અલગ રહ્યા હોય એ વધારે સંભવિત છે. ખાસ કરીને ધર્મ-શુરુઓ અને દેવજની બાબતોમાં હિંદુઓ પરદેશી લોકોથી જુદા જ રહ્યા છે. પાછળના જમાનામાં આરબ અને હિંદુ વિદ્વાનો જે કંઈ શિખ્યા તે ગ્રીક અને હિંદુ સંસ્કૃતિના મધ્યમાર્ગમાં રહીને સદગમથી શિખ્યા છે. જે ગ્રીક સંસ્કૃતિ

રોમનોએ બહોળે હાથે સ્વીકારીને અપનાવી લીધી તે જ સંસ્કૃતિ તરફ હિંદૂ વિકાસ, અલગ રહેવામાં અપમાન નહિં સમજતા હોવાથી, બેદરકાર રહી શક્યા હતા.

સુધરવાની દૃષ્ટિએ જંગમી જડસા જેવા (barbarian) ગણાતા હતા. અને હિંદૂઓ યાહુદી અને હિંદૂની દૃષ્ટિથી ગ્રીક નાપાક ભૂતિપૂજકો 'જંગલી' ગણાતા હતા. યાહુદા ધણે જ પવિત્ર છે એ ભાવનાની સથે છે : તેઓ (હિંદૂઓ) સૌથી અલગ રહેવામાં પોતાની મોટાઇ સમજતા હતા.

હિંદૂઓનાં નીતિના ખેતનો વિકાસ કરવા માટે તેમને ધણું સહન નીતિધ્યેય કરવું પડેલું. ઇશ્વર વિષે હિંદૂ લોકોએ બાંધેલો મત અને ઉંચો જ છે. માત્ર તે ધસુ (Jesus) ના મતથી થોડો ઇતરતો છે—“ ‘તું’ એટલો પવિત્રતાવાળો છે કે પાપને નજરે જોવા તું ઇચ્છતો નથી.” યહુદાની ભાવનાના વિકાસ થાય છે તેની સાથે સાથે તેમની સામાજિક નીતિ વિકસે છે—અને કોઇ સ્થળે નીતિ વધારે ઝડપથી આગળ વધે છે. ખેતીવાડી ઉપર ગુજરાન ચલાવતા અસહન, રખડાકિ ટોળી જેવા વર્ગમાંથી જ તેની શરૂઆત થાય છે. તેમાં તે વખતે મહેમાનનું સ્વાગત, સત્કાર, તથા આંતરિક દૃઢતા મેળવવા પ્રથમ પ્રયત્નો થયા હતા; ને તે વખતે પ્રસરેલી બંધુત્વની ભાવના હાલના રાષ્ટ્રીયવાદ કરતાં વધારે જોશવાળી અને હિતકારક હતી.

તરછાડા- તેમના લેખિત ઇતિહાસના પુરાવા જોતાં લાગે છે કે તેઓ યેશુ પ્રત્યે પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરી ચક્યા નહોતા. તેમની

વાતના આરંભમાં જ તેઓ હાંપુ વખતની નેમન (૧૬) નેમનના હોમ એવું આવે છે; પંડી ઘણા વર્ષો સુધી ૯૨૩-૧૪૩૦ જીવન વીતે છે. આ રીતે તેઓ લેમનો સુધી દુઃખ અને ત્રાસ વેડતા આવે છે.

પેરિક્લીઝ (Pericles) ના સમય પછી ગ્રીસમાં 'સોલ મન' આવ્યો હતો, ત્યારે એલીઝસ (Aeschylus) નેવો વિદ્વાન, આદતોમાંથી ઉપદેશ લેતાં દિગ્ગંધો હતો; તેમજ હોસી (Hose) અને જર્મો (Jeremiah) નેવો હિંદુ ઉપદેશો કહેતા કે ધર્મર જેને આહે છે તેની ઉપર વધારે આદતો લાવે છે.

પાકુદી લોહિતું સાહિત્ય-કવેરાત દેખાડતો મન્ય 'બુક ઓવ જોબ' (Book of Job) છે; તેને આપણે ગ્રીક લોહિની કરુણ નાટિકા સાથે સરખાવી શકીએ. ખાસ કરીને પ્રોમિથિયસે 'અદૃષ્ટ' માં મદદ દેખાડી છે તે એવી હાંપી અને આશ્ચર્યકારક છે: 'અગર જો કે તે ભારી કતલ કરે તોપણ હું તેનો ભરોંસો રાખીશ!' ધર્મર ઉપર અડગ ભરોંસો, અને તે જે કષ્ટો નાખે તેમાં માણસનો સુધારો અને ઉન્નતિ સમાયેલાં છે-એવી પ્રતીતિ હિંદુઓએ માનવજાતને પહેલી જ વાર કરાવી આપી. ઈશ્વરની સત્યતા અને તેનું સાહિત્ય તથા 'તેનું' નેવત્ય-એ સઘળું આમાં આવી જાય છે.

જેમ જેમ હિંદુ લોકો પોતાની આસપાસની દુનિયાના સમાગમમાં આવ્યા તેમ તેમ તેઓ પોતાનો બધો વ્યવહાર પોતાની કામમાં જ વધારવા લાગ્યા; બીજાથી જુદા જ રહેવાની તીવ્ર ઇચ્છા સેવવા લાગ્યા; બેનિશાનીયા અને ધર્મનાં કેદીઓએ

તેમને અનેક નવી સંસ્કૃતિના વિચારો તેમને કલા હશે. પણ હિંદુઓએ ઇજિપ્તનું કાંઈ પણ નવું દેખી અપનાવી લીધું નહિં.

ઇઝરા (Ezra) એ જ એમનો બીજો મોઝિઝ (Moses). જે વખતે એથેન્સની સંસ્કૃતિ વિકાસક્રમના શિખરે પહોંચી હતી તે વખતે ઇઝરા, પૂર્યામાથી જેરુસલેમમાં આવ્યો. યવન (Yavan), આયોના (Iona), ગ્રીક વગેરે લોકો તે સમયે યાહૂવાથી અજાણ, અને તેની કીર્તિ નહિં સમજનારા તરીકે ઓળખાતા હતા. આ સમયે ઇઝરાએ ઇશ્વર વિષે નવો મત શિખવવાનો આરંભ કર્યો.

ઇશ્વરનું જ્ઞાન એજ યાહૂદી લેખકે કહ્યું છે કે-ઇશ્વરનું જ્ઞાન એ જ હિંદુ લોકોમાં ડહાપણ ગણાય છે; પ્રભુની સેવા એ જ ખરો સદ્ગુણ ગણાય છે; ઇશ્વરને ભેટવા માટે આત્માની તાલાવેલી એ જ ખરી કવિતા કહેવાય છે; ઇતિહાસ એક જાતનું એવું નાટક જેમાં ઇશ્વર, ન્યાયની તુલા હાથમાં લઈ જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચે ન્યાયી સમન્વેદો રચે છે. ઇશ્વરની ભાવના એ જ ખરું તત્ત્વજ્ઞાન છે; તેથી જુદી પડતી કોઈ વિચારશ્રેણી 'તત્ત્વજ્ઞાન'નું નામ મેળવવા માટે લાયક નથી."

સદ્ગુણોની દૃઢતા, દયા, પરાપકાર અને માયાળુપણ-એ ગુણો જ ખરી કિંમત કરવા લાયક છે. આવા ગુણોની કદર સમજી શકે તે જ હિંદુધર્મની કદર કરી શકે. ન્યાય અને દયાને તેઓ 'એઝડ' (Chesed) કહે છે; પરાપકાર અને માયાળુપણને તેઓ 'ઝેડકન' (Zedekkan) કહે છે. આ યાહૂવાના પોતાના જ ગુણો છે; જે ભક્તો તેની આરાધના કરે તેઓ એ જિયા ગુણો મેળવે છે.

૬

ગ્રીક અને હિંદુમતની વૃદ્ધતા નીચે પ્રમાણે યદ્ય શકે છે:—

“ માનવ જાતે પહેલાં બે માર્ગો, જીવનપ્રવાહો રચ્યા છે. તેમના એક માર્ગે ગ્રીકોની સંસ્કૃતિ; તેનું નામ ‘હેલાસ’ (Hellas) : તેને આપણે માનવીની આયા (Nurse) કહી શકીએ; બીજા માર્ગે તે હિંદુ સંસ્કૃતિ. તેનું નામ ‘જુડાઈઆ’ (Judaea) તે સગર્ભા સ્ત્રી કહી શકાય; તેને પેટે સજીવન પ્રભુ અવતાર લેશે. ”

ગ્રીક અને
હિંદુમત-
એક સામ્ય:

હિંદુઓનો દેશ આત્માની જન્મભૂમિ છે; તે ગ્રીસ તો માત્ર મનનું જન્મસ્થાન છે. હિંદુઓ આત્માવડે ધર્મરતે ચાહે છે; ગ્રીકો તો બધી માનસિક શક્તિઓ લઈ પ્રભુને શોધવા તત્પર થાય છે. આ બન્ને શોધ એકબીજાની સહાયક છે. તેથી વ્યક્તિત્વ (Personality) રચાય છે; અને આખરે માણસને ધર્મર તરફ લઈ જાય છે. પ્રેમ અને પ્રકાશના પંથ આપણને તેણે જ દેખાયા છે.

બન્ને
દેશના
આદર્શો
પરસ્પરના
પૂરક છે :

આ બે માર્ગમાંથી પરિણમતા બીજા વિચારો માનવીના નૈતિક જીવન સાથે બહુ સમગ્ર-સ્વ ધરાવે છે. હિંદુઓએ કહેલો

બે મળી
સંપૂર્ણ
સંસ્કૃતિ
બને

સામાજિક ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત, રાષ્ટ્રના અને વ્યક્તિના જીવનનો હેતુ, વ્યક્તિગત પવિત્રતા અને પ્રામાણિકતા માટે ધડેશ નિયમો—આ ગાળતો ગ્રીકની સંસ્કૃતિમાં ઉમેરવામાં આવે તો જ ગ્રીક સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ થઈ શકે છે,

સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિને : ગ્રીકની સંસ્કૃતિમાં સમ્રાજ્યતા, સંયમ, અડગ સત્યાન્વેષણ, પ્રજ્ઞા અને દેવતાંત્રતાની ઝંખના—એ તો સભવ : છે જ. પછી તેમાં હિંદૂ સંસ્કૃતિના ગુણો ઉમેરાય ત્યારે તે કુરકોઈ માનવ-સમાજ માટે પરિપૂર્ણ સંસ્કૃતિ ઠહી શકાય.

બન્નેનો સમાવેશ : પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં આ અમૂલ્ય રત્નો છે, અને યાહુદી ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં છે. તથા ગ્રીક સંસ્કૃતિને ખ્રિસ્તીઓએ અપનાવી લીધી છે. નીતિમાં ગ્રીકના વિચારો વધારે જાણ્યુમાં સમજીને વિકસાવ્યા છે, અને ધર્મમાં તક્ષીનતા યવાથી માનવીનું ગૌરવ, પ્રતિભા અને આદર્શો પરાંપકારના ઉપદેશથી વિજ્ઞાન કરવામાં આવ્યાં છે. વ્યક્તિ તથા સમાજ—બેઉને લક્ષમાં રાખીને, જગતનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને તથા તેમાં ગૂંથાઈ ગયા સિવાય, આત્મસંયમ મેળવવા ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. કાયદો અને દેવતાંત્રતા, આદર્શવાદ અને તુર્ત આવી પડતાં કર્તવ્યો કરવાની તત્પરતા—એ બેઉ વાત સમતોલ રાખીને ખ્રિસ્તીમત જગતમાં વિચરે છે.

ગ્રીકોના સુવર્ણમંત્ર એટલે ‘સૌન્દર્ય,’ હિબ્રુઓનો સુખ્ય ધર્મ ‘આશાપાલન,’ અને ઇસુ ખ્રિસ્ત પોતે એવી મિત્રતા ચિખવે છે કે જેના પરિણામે સેવામાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સેવાનો
મંત્ર:

માનવ-જીવનને ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવન સાથે ગૂંથીને, ખ્રિસ્તીઓ હિબ્રુ તથા ગ્રીક ધર્મનાં સારાં તત્ત્વો લઈ શક્યા છે; કેમકે હિબ્રુઓ માત્ર ઇશ્વર તરફ જ લક્ષ રાખતા હતા ને ગ્રીકો માત્ર આ જગતનાં માનવીનાં સુખ વધારવા માટે, મનની ઉત્પત્તિ કરવાનું લક્ષ રાખતા હતા. તે બેઉ તત્ત્વો ઇસુના જીવનમાં ગૂંથાયેલાં છે. તેના જીવનમાં, ખરેખર, હિબ્રુ સંસ્કૃતિ અને ગ્રીક મંસ્કૃતિ સમાઈ જાય છે.

ઇસુના
જીવનમાં
જન્મે થો-
કાનું હિલ
સમાધિ છે

પાશ્ચાત્ય દેશની પ્રજાઓ હજી સુધી ઇસુ ખ્રિસ્તને સંપૂર્ણ સમજી શકી નથી; કેમકે જે તત્ત્વોમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રગટ્યો તે તરફ-તેની ઉત્પત્તિ તરફ-તેઓ બહુ લક્ષ આપે છે. પણ તેના જીવનની મહત્તા તેના મહાન સેવાધર્મમાં સમાયેલી છે. એશિયા યુરોપનું તત્ત્વચાન વખાણે છે; સામાજિક ન્યાય મેળવવાના તેમના ઉદાર પ્રયત્નોને પણ એશિયા વખાણે છે. આ બધું માન ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવનનાં પ્રુવ્ય કરવાને આભારી છે.

સેવાધર્મ-
ના ખ્રિસ્તી
ઉપદેશ:

જો એશિયા ખ્રિસ્તીઓને નિન્દે તો ખ્રિસ્તી લોકોએ જવાબમાં કહેવું જોઈએ, “અમને આશા ઇસુ ખ્રિસ્તને સંપૂર્ણ સમજવા તમે સહાય કરો.” ખરેખર, ઇસુનું સંપૂર્ણ જીવનરહસ્ય પૂરું અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને સંકલિત કરે છે.

ઇસુનું
જીવન:
પૂર્વ
પશ્ચિમની
સંયોગી થી

હિબ્રુઓનો વારસો માત્ર ધર્મની બાબતમાં નથી. તેમનાં દેવસમ્બન્ધી મન્ત્રોની અસર યુરોપમાં પણ પ્રસરેલી હતી, અને તેની અસર કેટલીક વાર સારી હતી. જગતમાં ફરેક

જગતને
હિબ્રુમતનો
ફાળો:

વસ્તુને કંઈક હેતુપૂર્વક ઇશ્વરે યોજેલી છે, અને આ જગતમાં સામાજિક ન્યાય એ ખરું સત્ય છે—આ બે મન્તવ્યો હજી એ ધણી પ્રજાઓને પ્રેરણા આપે તેવા છે.

ધણા સમયથી માત્ર ધર્મમાં પૂગાઈ રહેલી હિંદુઓની સત્યની કલ્પના—શક્તિ હવે તો સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક અને શોધ એ જ રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં પણ સાફ કામ કરે છે. કલામાં, સાચી કલા સંગીતમાં અને એવી બીજી બાબતોમાં જૂના વહેમને ત્યજીને તેમણે પ્રગતિ મેળવી છે. હિંદુ લોકો કલાના જગ્યા પર્યે વક્ર નથી; પણ તેમણે કાવ્યમાં ચબ્દો વડે કલાની મૂર્તિ ખડી કરી છે; સત્યાન્વેષણ કરતાં તેમણે સૌન્દર્ય શોધ્યું છે. પણ શ્રીક લોકો સૌન્દર્યાન્વેષણમાં કોઈવાર સત્યને જાણ્યું મૂકી દેતા હતા.

વિજ્ઞાનના વિષયમાં અવસોકન, પૃથ્વીકરણ, દુલ્લભશક્તિ— વિજ્ઞાન વગેરે જગ્યા માનસિક ગુણો જરૂરી હોય છે: તે હિંદુ લોકોમાં પ્રત્યે નહોતા. પરંતુ, મહાન શક્તિઓ વડે સત્ય સમજી જવાની અકૌશલ: તત્પરતા, અને પોતાનું મહિમામહિ ગાઢ મંગલન કરીને બળવાન થવાની પ્રતિભા—એ બે ઉમદા ગુણો તેમણે કેળવ્યા હતા.

હિંદુઓના ધાર્મિક અને નૈતિક આદર્શો સમજીને આપણે પ્રશુભધ તેમને સંપૂર્ણ સમજી શકીએ. ઇશ્વરને શોધવાના પ્રયત્નોમાં માનવીની શોધ: હિંદુઓએ માત્ર બળવાન માનવી જ શોધી કાઢ્યો—અપૂર્ણ માનવતાના અંદાજો માનવી શોધી કાઢ્યો. શ્રીક લોકોના આદર્શોમાં આવી સજીવ માનવતા જોવામાં આવતી નથી.

સત્ય, સૌન્દર્ય અને સર્જનતા—એ જ ખર્સ તત્ત્વો છે; અવતારી અવતારી અને કોઈ વિરલ, અવતારી પુરુષમાં જ એ ત્રણે તત્ત્વો સપ્રમાણ્ય પુરુષના અંશે ગૂંથાયેલાં જોવામાં આવે છે. ગુણો:

પ્રકરણ ૧૦

હિબ્રુઓનો આત્મા

૧

આતિથ્ય અને વૅર

બેલીવાડીનું જીવન-તેના આદર્શો

હુબ્બર, કેનાઇટની પત્ની જાઇલ (Jael) સદૃશીઓમાં આતિથ્ય સુખી અને ધન્ય છે. તંજુમાં રહેનારી સધળી સ્ત્રીઓમાં તે સાથે વેરનું શ્રેષ્ઠ છે. તે પાણી માગતો ત્યારે તે દૂધ લાવીને આપતી હતી. તે એક મોટી રક્ષાળીમાં તેને માટે માખણ લાવતી હતી. તે પોતાને હાથે ખીલી બેસાડતી ને હથોડાથી ટીપતી હતી. તેણીએ પોતાના હથોડાવડે સિસેરાને (Sisera) માર્યો. તેના માથામાં પ્રહાર કર્યો; તેનું કપાળ બેદીને તેને મારી નાંખ્યો; અને તે તેના પગ પાસે નીચો નમીને પડી ગયો. જ્યાં તે નમન કરતો હતો ત્યાં જ ગતપ્રાણ થઈને પડ્યો !

સિસેરોનું
અકુદરતી
મૃત્યુ:

તેણીએ બારી-બહાર જોયું. તે સમયે સિસેરોની મા
બહાર જૂઓ પાડતી હતી; કેમકે સિસેરોનો રથ ત્યાં બહુ વાર
ચાલી અટકી રહ્યો હતો તે સમજાવું ન હોતું. તેની ડાહી
સખીઓએ તેને કહ્યું “આ માટે સિસેરોનો રથ હજી પાછો
ફરતો નથી ?”

તેની
માતાના
વિચાર :

સિસેરોની માતાએ જવાબ આપ્યો, “લૂટમાં મેળવેલી
જીંઝીરો શું હજી તેઓ સરખે બાજે વહેંચી શક્યા નથી ? દરેક
માણસ બધાં સુંદરીઓ લે. સિસેરો જુદી જુદી જાતનાં ભરત-
કામ લેશે-ખેડે બાજુએ બરેલાં ભરત કામ લેશે. હું પ્રભુ,
સિસેરોના બધા દુશ્મનો નાશ પામજો. પણ જે તેના મિત્રો
હોય-તેને સાહતા હોય-તે સદૃશ્યની પેઠે ઝળકી નિકળજો !”

૨

ઉદારતા અને અહંકાર

(જોસફ અને તેના બાંધવો)

પોતાની પાસે બધા જિભા હતા, તેમ છતાં જોસફ પોતાની ઉપર કાબૂ રાખી શક્યો નહિ; તે બોલી જઈયો, “ મારી પાસેથી દરેકને કાઢી મૂકો. ” પછી ત્યાં કોઈ માધુમ જિભો રચો નહિ. પછી જોસફ પોતાના બંધુઓ પાસે પોતાની જોગબાણ કરાવી. પછી તે ખૂબ રડ્યો. ઇજિપ્તના રહેવાસીઓએ તેનું રડવું સાંભળ્યું. પેરોહ [Pharaoh]ના વંશજોએ પણ તેનું રડવું સાંભળ્યું.

આત્મ-
મન્યન :

પછી જોસફ પોતાના બંધુઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા તેઓ સ્વર્તજ આવ્યા. જોસફે કહ્યું, ‘ હું તમારો ભાઈ છું. તમે મને ઇજિપ્તમાં વેચી દીધો હતો. હું ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પાછો તમારી પાસે આવ્યો છું. તમે દિલ્લગીર થશો નહિ. ગુરસો કરશો નહિ. બે વર્ષથી એ દેશમાં દુકાળ છે; અને હજી ખીન પાંચ વર્ષ સુધી ત્યાં ખેતીની આબાદી નહિ થાય. ઇશ્વરે મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તમે બધા બચી જશો. ઇશ્વરે

લાગણી-
વાળું
હૃદય :

મને પેરાડના વચ્ચેનો પિતા બનાવ્યો છે; અને મને ઇનિષ્ટો રાખ બનાવ્યો છે. તમે બધા મારા પિતા પાસે જાઓ અને તેને કહો કે તારા પુત્ર જોસફને ઇશ્વરે ઇનિષ્ટનો રાખ બનાવ્યો છે; તમે વિલબ કરો નહિં.

પિતાને સંદેશો : “તેને (પિતાને) કહો કે “હવે તારે પણ ગાર્શન [Goshen] હેન]ની ભૂમિમાં રહેવા જવું પડશે.” અમે બધા ઇઝરાયેલ સહિત સુખી થઈશું. ઘેટાં, બકરાં અને ઢોરનાં ટોળાંઓ સહિત અમે ત્યાં સુખમાં રહેશું. પાંચ વર્ષ સુધી દુકાળ રહેશે; વોપ્લ ઇશ્વર અમારું પાલન પોપણ કરશે.

બાઇબલમાં ઉદાહરણ : “મારા બાઇ બેન્જામિન ! [Benjamin] તું ને, તારા માટે તારા મુખેથી બોલું છું. તું અને તારા ઇઝરાયેલનાં સહોદરો ત્યાં આવજો. તમે મારા પિતાને મારા વિનય વિશે જાણો અને આ બધું જોયેલું વર્ણવો. જલદી મારા પિતાને મારી પાસે બોલાવી લાવો.”

(જોનિસિસ ૪૫; ૧-૧૧)

સ્થાયી જીવનના આદર્શો

૧૧

નેથને [Nathan] ડેવિડને કપકો આપ્યો.

અને ઇશ્વરે ડેવિડ તરફ નેથનને મોકલ્યો. તે તેની પાસે ગરીબને
 ૥૦૫૦ અને કહેવા લાગ્યો, “કોઈ એક શહેરમાં એ માણસે પ્રાણી પ્રત્યે
 હતા હતા. એક શ્રીમંત અને બીજો ગરીબ હતો. પેલા કાંઈ પ્રેમ :
 શ્રીમંત માણસ પાસે ઘેટાં બકરાનાં ટોળે ટોળાં હતાં; ને પેલા
 રીબ પાસે માત્ર એક નાનું ઘેટાનું બચ્ચું હતું. તે તેણે ધણી
 કસીથી ખરીદ્યું હતું ને તેને તે પોતાનાં છોકરાની જગ
 હામથી રાખતો હતો. તે તેનાં છોકરાં સાથે રમતું અને મોકું
 વું હતું. તે તેની યાજ્ઞામાંથી ખાવાનું ખાતું હતું ને તેના જ
 ૥૦૫૦માંથી પાણી પીતું હતું; ને તે આખો દિવસ તેની સાથે
 બાળકની પેઠે રહેતું હતું.”

એક દિવસ પેલા ધનિક માણસને ઘેર કોઈ પરોણો આવ્યો. ગરીબને
 ધનિકે પોતાનાં બધાં ઘેટાં બકરાં સાચવી ગામ્યાં; પણ પેલા ભોગ :
 રીબ માણસનું જહાણ બચ્ચું તેણે પકડાવ્યું અને તેને દલાલ
 ૥૦૫૦ તેનું લોબન પેલા પરોણાને આપ્યું.

આથી કેવિઃ ધણા શુભે ચક્ર ગયો અને તેણે નેયનને કહ્યું કે પેલા ધનિકે તે ગરીબ માણસને બદલામાં ચાર થેટાં આપનાં જ પડશે. તેણે આ ધણુ કૂર કામ કર્યું કહેવાય !

વિચારથી તેના મર્મ વચનમાં નેયનને કહ્યું, “ હું પણ પેલા ધનિક જેવો જ કૂર છે—એમ હિંબ્રૂઓનો દેવ ઇઝરાઈલ કહે છે. જો, આચાર : સાંભળ. ‘ ઇઝરાઈલે તને જાણા હિંબ્રૂઓનો ઉપરી બનાવ્યો અને સૌંબ [Simeon] ના હાથમાં જતો તને બચાવ્યો. તારા માલિકનું ઘર અને તેની પત્ની તને મળ્યાં, જમુકા અને ઇઝરાઈલનાં ઘર પણ તને આપવામાં આવ્યાં છે. તોપણ ઇઝરાઈલી નજરથી જો કૃત્ય ખરાબ છે તે કરતાં તું ડરતો નથી.

અક્ષય “ તેં ઉરીઆહ [Uriah] ને તલવારથી મારી નાખ્યો છે; પાતકીપણ ને તેની પત્નીને તેં તારી કરી કે. એમનાં હૈકરાની તલવાર હું કહી આવ્યો ને તે વડે તે ઉરીઆહને મારી નાખ્યો !

—૨. એમુઅલ ૧૨, ૧-૬

૪

ધાર્મિક આજ્ઞાઓ

‘ધર્મરે આ બધું કહેલું છે. હું ધર્મર છું. મેં તને ઇનિષ્ટમાંથી અહીં લાવી મૂક્યો છે. ત્યાં તું કેદખાનામાં હતો ત્યાંથી મેં તને છોડાવ્યો છે. તારે હવે બીજા કોઈ દેરને માનવાની જરૂર નથી.

અનન્ય
ભક્તિ :

‘તારે કોતરેલી મૂર્તિ બનાવવી નહિ. સ્વર્ગમાં જે આકૃતિ તેનું અનુકરણ કરી કાંઈ જ કોતરવું કે ચિતરવું નહિ. પૃથ્વી પર, પાણીમાં કે પૃથ્વી નીચેના પાતાળ લોકમાં જે કોઈ રહેલું હોય તેને તારે નમવું નહિ; અને તેમની સેવા કરવી નહિ.

મૂર્તિપૂજ-
ના નિષેધ :

‘તું બીજા કોઈને નમે તેની મને બહુ ઈર્ષ્યા આવે છે. [I thy Lord, thy God, am a jealous God,] જેઓ મને ધિક્કારે છે તેમને હું વિનાશ કરું છું. તેમનાં છોકરનાં ને છોકરાંનાં છોકરનાં પણ વિનાશ કરું છું. જેઓ મારી આજ્ઞાઓ પાળે છે તેમની તરફ મહેરબાની દેખાડું છું. તારા ઇશ દેવની (મારી) તેં કરેલી સ્તુતિ કદાપિ વ્યર્થ જગે નહિ.

ઈર્ષ્યાજી
ધર્મર :

પવિત્ર તહેવારનું પાલન :	‘ તારે આદિત્યવાર [Sabbath Day] પવિત્ર તહેવાર તરીકે પાળવો. તારે છ દિવસ મહેનત કરવી પણ સાતમો દિવસ ઇશ્વરનો છે, ને પવિત્ર છે. તે દિવસે તારે કાંઈ કામ કરવાની જરૂર નથી.
માતૃ દેવો મવ પિતૃ દેવો મવ :	‘ તારે તારા માતાપિતાને માન આપવું જ જોઈએ, તેથી આ જગતમાં તારું આયુષ્ય વધશે.
	* * *
	તારે કોઈનું ખૂન કરવું નહિં.
	* * *
	તારે પરાંની સાથે બ્યલિઆર કરવો નહિં.
	* * *
ધર્મ- શાસનો :	તારે કોઈની કોઈ વસ્તુ ચોરવી નહિં.
	* * *
	તારા પડોશી કે મિત્ર સામે કાવત્રું રચી છુટ્ટી સાક્ષી આપવી નહિં.
	* * *
	તારે તારા પડોશીનું ઘર લેવા મહેનત કરવી નહિં.
	* * *
	તારા પડોશીની પત્નીનો પ્રેમ મેળવી બ્યલિઆર કરવો નહિં.
	* * *
	તેના નોકરને તારો નોકર કરવો નહિં. તેનું ગધેડું, તેનો જાગદ કે તેની કોઈ વસ્તુ તારી કરવા ચલ કરવો નહિં.

—(એકોહોડસ ૨૦; ૧-૧૭)

૫

નહેલાંના સમયના પયગમ્બરો — તેમની ભાવનાઓ અને આદર્શો

(ક) પાપ તરફ ઓગસના ધિક્કાર

૪૨૨ નીચે પ્રમાણે કહેલું છે :— ‘ માણસે ઇશ્વરની માણસને
આગાવિરૂદ્ધ કરેલાં ચાર પાપોની કુલ કદાપિ ક્ષમા વહેવાર :
આપીશ નહિ’ :—

૧ બકત, ન્યાયી અને ગરીબ માણસોને ઓમન્ટો પૈસાના
લોભથી વેચે છે. કોઈ વાર તો એક પગરખાંની
જોડ માટે એક ગરીબ માણસને વેચી દેવામાં આવે
છે. માણસ વેચતો તે મહાપાપ છે.

૨ કોઈ એક માણસ અને તેનો પુત્ર બેઉ એક જ વ્યભિચાર :
રખાતની સાથે વ્યભિચાર કરે છે ત્યાં મોટું પાપ છે.

૩ ધર્મની યજ્ઞવેદિ પામે જ્યાં જ્યાં ખાનપાન ને લગડાં લાલચ
દાનમાં મળે ત્યાં લોકો લોભથી નીચા નમીને પ્રણામ ભક્તિ :
કરે છે. આ એક મોટું પાપ છે.

પૂર્વ અને પાશ્વિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

પાપનું

દ્રવ્ય :

૪ ઇશ્વરના મંદિરમાં પાપીનો દંડ કરી વસુલ કરેલા પૈસાથી ધાર્મિક કહેવાતા લોકો દારૂ પીએ છે. આ પાપોની માશી આપી શકાય નહિં.

—(એમોસ ૨; ૬-૮)

*

*

*

ન્યાયનાં

કારણની

ઝેલતા :

હું તમારી મિજબાની અને મેળાવડાઓ ધિક્કારું છું. હું તેમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતો નથી. તમે યસ્માં હોમલો પ્રસાદનો વધારો મને આપવા આવશો, પણ હું તે સ્વીકારીશ નહિ. તમારા ગીતોના ધોષાદ મારે નથી સંભળવા. તમારી વાંસળીઆના સૂર મને ગમતા નથી પાણીની પેઠે સરળતાથી ન્યાયનાં કારણો વચ્ચા કરતો, તે જોઈ હું જહુ હર્ષ પામું છું.

—(૫-૨૧-૨૪)

*

*

*

કેાનું

અનુકરણ

કરવું ? :

સાધુતાનું અનુકરણ કરોઃ કુદૃતાનું નહિ. તેમ કરવાથી ઇશ્વર તમારી સાથે રહેશે. કુદૃષ્ટોને ધિક્કારો, સંજ્ઞાને આહો. ન્યાયને તમારે કરવાજો સ્થાપો. જોમદના બાકી રહેલા વંશજોને ઇશ્વર આહશે, ને મહેરબાની દેખાડશે.

—(૫; ૧૪-૧૫)

*

*

*

ગરીબોના

શોષણનું

પાપ :

ગરીબોનું શોષણ કરનાર, અને અનાથો ઉપર જુલમ કરનારા તમે, સંભળોઃ “ અમાવરયા કયારે

‘૩૭૮

જશે અને અમે અમારો પાક, અનાજ વગેરે વેચી શકીએ ? આદિત્યવાર ગયા પછી અમે ઘણું વેચી શકશું. " જુઠ્ઠાં ત્રાજવાં અને તોલ માપમાં દગો કરીએ "—આવાં વચનોથી તમે ગરીબ લોકોને ત્રાસ આપો છો.

—(૮; ૪-૫)

* *

*

*

(કા) હોસીઆ; દિલ્હીઓપર ઈશ્વરનો પ્રેમ

"દિલ્હીઓ, તમે ઇશ્વરનાં વચનો સાંભળો; આ દેશમાં રહેનારા લોકો સત્ય વગરના, દયા વગરના અને ઇશ્વર સંબંધી અજ્ઞાનમાં રહે છે. તેઓ માત્ર સોગવ લીધા કરે છે; અને પાછા વિશ્વાસઘાત કરે છે. તેઓ ખૂન કરે છે, ચોરી કરે છે અને પરછી સાથે વ્યભિચાર કરે છે. તેઓ લડે છે ને લોહી રેડે છે. આવાં કારણોથી ઇશ્વર તમારી સામે વિવાદ કરશે.

અધ્યા-
ચારીદોષો:

(હોસીઆ ૪; ૧-૨)

*

*

*

"અરે, ઇશ્વાદિમ, હું તારે માટે શું કરું ? અરે, જ્યુડા, હું તારે માટે શું કરું ? તમારી સર્જનતા પ્રભાતના વાદળા જેવી છે; ને તે, થોડીવારમાં ઓસરી જતાં ઝાકળના ટીપાં જેવી છે. પયગમ્બરોનાં ને મારાં વચનોથી તમારી સર્જનતા અમે નિહાળી શકતા નથી. પણ તમારાં ન્યાયસૂત્રો તો પ્રકાશનાં પૂર જેવાં જળદળે છે. હું આત્મભોગ આપી શકું તેવો સમર્થ નથી. મારે

કૃપા-
ચામના :

તો તમારી દયા ને મહેરબાની જોઈએ. બલિદાન અને પ્રમાદ માટે મને જરાય લોભ નથી.

—(હોસીઆ ૬; ૪-૬)

(૬) ઇસાઈ પ્રબળો વિષે ઇશ્વરનો નિર્ણય: તેની ક્ષમા

“સુદમ [Sodom] ના રાજાઓ! ઇશ્વરનું વચન સાંભળો. ગોમોરાહ [Gomorrah] ના લોકો, આપણા ઇશ્વરનો કાયદો ધ્યાન દઇને સાંભળો. તમે ધણા યજ્ઞ કરો છો તેનો હેતુ શો છે ? ” એ ઇશ્વર તમને પૂછે છે: ‘ મેં દાના ભોગ અને દોરના ભોગથી હું પૂરેપૂરો ભારાઈ ગયો છું. બકરાનાં, બળદનાં, કે ઘેડાનાં લોહીથી હું પ્રસન્ન થતો નથી ! ’

—(ઇસાઈ ૧; ૧૦-૧૧)

સાફ દિલ-
ની વાત :

‘ તમે પાપો ધોઈ નાંખો; તમે પવિત્ર થાઓ. મારી આંખથી દૂર દૂર તમારાં પાપ રાખો. પાપ કરતાં અટકો. ભલું કરતાં ચિખો. વિવેકશક્તિ કેળવો, દુઃખીનાં દુઃખ નિવારો. માળાપ વગરનાં જાણવો અને વિધવાના હક્ક માટે દલીલ કરો.

ઇશ્વર પોતે કહે છે :—“ આવો, આપણે સહુ સાથે મળી વિચાર કરીએ; અગર જો કે પાપથી તમે ઘેરા, રાતા રંગના થયા હશે તો પણ તમે ઉજ્જવળ અને નિર્મળ થશો. જો તમે સદાય ઇચ્છતા હશો, અને તે માટે આશા પાળશો તો તમે આ દેશનાં સુખ ભોગવી શકશો.”

—(૧૦; ૧૭-૧૮)

રાજાઓ બંડખોર થયા હિ ને ચોરોના સાગરીતો થયા રાજાઓને
છે. દરેક પાસેથી ભેટ ને બક્ષિય એ આહે છે. માખાપ લેલ
હોય તેનો કોઈ ન્યાય કરણું નથી, અને તેઓ વિધવાના
ન્યાયી હજી વિષે પણ કાંઈ બોલતા નથી.

—(૧-૨૩)

* * *
જે લોકો સવારમાં બહેલા ઉઠીને દારૂ પીએ છે તેમને દારૂ
ધિકાર હો. જે લોકો મોડી રાત સુધી જાગે છે ને વ્યસનની
દારૂમાં ચકચૂર રહે છે તેમને ધિકાર હો ! નિ દા

* * *
હાથથી વાગે તેવાં વાજિંત્ર, મુખથી વાગે તેવી વિલાસમા
વાંસળા, ઢોલ અને શરણાઈ તેમની મિત્ર બાનીઓમાં પ્રભુભક્તિ
વાગે છે પણ તેઓ ઇશ્વરને માન આપતા નથી. તેમ ભૂલાય છે !
તેનાં હાથ વિષે કાંઈ જ્ઞાન તેમને હોણું નથી. જ્ઞાન ન
હોવાથી મારી પ્રજા ખરેખર બંધનમાં પડેલી છે. તેમના
માનપાત્ર પુરુષો જૂખથી અધમુઆ થઈ ગયા છે ને
લોકોનાં ટોળેટોળા પાછી ન મળવાથી દળવળે છે !

—(૫, ૧૧-૧૩)

* * *

મહાન મોક્ષદાતા

જેસીના વંશમાં એક મહાન પુરુષ પ્રગયો. તેની અવતારી
ઉપર ઈશ્વરનો અંશ ઊતરી આવશે. હજીપણ ને સમજ- પુરુષનો
શક્તિ, બોધ આપવાની શક્તિ અને સત્તા, જ્ઞાન અને જન્મ :

ધર્મવરનો ડર - આ બધું તેનામાં આવશે જ. ધર્મરથી ડરવામાં તે આનંદ માનશે. તે માત્ર બાહ્ય નજરે જોખને તેનો નિર્ણય કરશે નહિ; તમે માત્ર કાનથી સાંભળેલું બધું ખર માનશે નહિ.

અવતારનું
કર્તવ્ય :

પણ જગતમાં ગરીબ લોકોને, તથા અનાથ બાળકોને ખાસ ધ્યાનપૂર્વક તે ન્યાય આપશે. તે પોતાની વાણી વડે પૃથ્વીનું પ્રભુત્વ મેળવશે; પોતાના વચનથી દુષ્ટોને મારશે. ન્યાય જોઈ તેનો કમરપટો ને વફાદારી એ જ તેના સભ્યની લગામ થશે.

(ઇસાઈ ૧૧; ૧-૫)

*

*

*

(૨) મિકા: ધર્મરના નીતિનિયમો

બલિદાનો-
થી પ્રભુ
વીજી
નથી :

ધર્મર પાસે હું શું લખને આવીશ ? અને શી ભેટ મૂકી તેને ચરણે પડીશ ? શું હું એક વર્ષના કામળ વાછરડાની ભોગ - બલિદાન આપવા જઈશ ? શું ધર્મર હજાર ઘેટાંથી કે દસ હજાર તેલનદીઓથી રીંછી શકે ? શું હું મારા આત્માના પાપ માટે મારો પહેલા ખોળાના પુત્રનો ભોગ આપીશ ?

હું અનુભ્ય, સારું શું છે તે તને તેણે સમજાવ્યું છે ? હવે તારે ન્યાયથી કામ કરવું, ક્યા દેખાડવી અને ધર્મવરની સાથેસાથે રહીને આ જગતમાં નમ્રતાથી ચાલવું.

(મિકા, ૬; ૬-૮)

૬ ખીલે કાયદો.

છોકરતિ માટે પિતાનું મોત નિપજાવવું ન જોઈએ; અને પિતા માટે છોકરાનું મોત નિપજાવવું નહિં. દરેક માણસ પોતાના પાપથી જ મોતને—વિનાશને પામે છે.

તારે અનાથ અને અજાણ્યાનાં વચનો જોરજુલમથી લેવાં નહિં. અને વિધવાનાં વસ્ત્રાશ્રુપણુ વગેરે બચાવ્યા (Pledge) તરીકે રાખવાં નહિં.

(ક્રિસ્ટહોનોમી ૨૪ ૧૬-૧૭)

જ્યારે તું જહાલા મથરના નામથી સોગંદ લે ત્યારે તારે તે પાળવામાં દીના રહેવું નહિં. ‘ એ વચન તારે પાળવું જ ’ એ મથરની ફરમાન યર્ષ જમ્ય છે; તે નહિં પાળવાથી પાપ લાગશે, પણ જો તું સોગંદ લેવાનું મૂકી છૂટ્ય તો પછી તે બંધનકર્તા યશે નહિં, જે તારા મુખમાયી નીકળી ગયું છે તે તો તારે પાળવું જ જોઈએ. તે પ્રમાણે તારે મથરને હેટલું બલિદાન આપવાનું ફરમાન છે; અને તારે તે ખુશી થઈને પાળવું.

(૨૩-૨૧-૩)

૬૯૩ીક
આપ્તાઓ :

પ્રશ્નના
સોગંદ
પાળ્ય
પ્રત્યે :

અનાથોનું
પોષણ :

દરેક ત્રણ વર્ષને અંતરે તારે તે વર્ષના વધારાના બધા જ કરવેરા (tithe) ગણવા જોઈએ. અને તેનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. પછી હિઝાઉ લોકો, અજાણ્યા અને અનાથ બાળકો અને વિધવાઓ જેઓ તારા રાજ્યની હદમાં છે તેઓ ત્યાં આવશે અને તેમની આપને સંતોષ પામશે.

(૧૪, ૨૮-૨૯)

*

*

*

હિઝાઉને
સ્થાને
સુલેહ કર :

જ્યારે કોઈ શહેર સામે હિઝાઉ પાસે આવે ત્યારે હિઝાઉને બહારે ત્યાં સુલેહ ફેલાવ. સુલેહનો જવાબ સુલેહથી જ આપવામાં આવે તો તે બધા તારા ખંડિયા રાજ્ય જેવા થઈ રહેશે. પણ જો તેઓ સુલેહ કરે નહિં તો તારે તે શહેરને ઘેરા નાખવો; તારે બધા મરદોને મારી નાખવા પણ સ્ત્રીઓને, બાળકોને તથા ઢોરોને મારવાં નહિં. શહેરની ખીણ માલમતા તારે લૂંટી લેવી.

(૨૦-૧૦-૧૪)

૭

પાછલા સમયના પયગમ્બરો

(અ) જરમિયાહુ

પિતાએ ખાટી દ્રાક્ષ ખાધી—અને તેથી જ બાળકના કરે તે જ
હાંત અંબાર્ધ ગયા (ખટાઈ ગયા) એવું તે વખતે ભોગવે :
કહેવાતું નહોતું. પોતાના કરેલા અન્યાયના ફળરૂપે
દરેક પોતે જ ભોગવવું જોઈએ. જે માણસ ખાટી
દ્રાક્ષ ખાય તેના પોતાના જ હાંત ખાટા થઈ જાય છે.

(જરમિયાહુ, ૩૧, ૨૬-૩૦)

*

*

*

(આ) ઇસ્રેકિલ

પશુ જે માણસ ન્યાયી હોય અને કાયદેસર કામ બ્યવહારને
કરતો હોય, પર્વત ઉપર ખાતો ન હોય, પોતાના પડોશી- સાથે
ની સ્ત્રી સાથે આડો સંબંધ રાખતો ન હોય, કોઈને માણસ :
નુકસાન કરતો ન હોય, દેવાદાર લોકોનું દેવું બરાબર
ચૂકવે છે, જેના નાણાંથી બૂખ્યાને પેટપૂરવું અનાજ

ખાવા મળે છે ને લૂગડા પહેરે છે, જે માણસ નાણાંની મોટી રકમ વ્યાજમાં રોકતો નથી, વધારા લેતો નથી, લક્ષ્મીવાન માણસો સાથે જેમણે ન્યાયનું પાલન કર્યું હશે—જેમણે પોતે જૂખ્યા રહીને બીજાને આત્મદાન (પ્રાણદાન) આપ્યું છે, જેણે જૂખ્યાને રાટલો આપ્યો છે, જેણે મારી આઘા પાળી તેઓ જ ખરા યરવીર છે. જેમણે સર્વ રીતે બીજા લોકો સાથે ચોક્કસો વ્યવહાર રાખ્યો છે તેઓ ખરા સુખી છે.

(૬) પાછલા સમયનો ઇસાઈ; જીવનની ઉત્પત્તિ

સર્વ-
સક્રિયાન
• ઇશ્વર :

પ્રજ્વલિત કર્યા
૪૨૪

તે સાંભળ્યું નથી ? તેં જાણ્યું નથી ? એ સનાતન દેવ કોઈ દિવસ સૂતો નથી. એ કોઈ દિવસ મોઢ પામતો નથી. તેની શુદ્ધિને કોઈ પહોંચી શકતું નથી.

તે નબળાંનિ શક્તિ આપે છે. જેને બળ નથી તેનું બળ તે વધારે છે. જીવાનો પણ ચાકી જાય અથવા છેક જમીન પર પડી જાય: પણ જેઓ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેમનું બળ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે. તેઓ ગરુડ જેવી પાંખ વડે જાણે કે જાયે જાયે જીતતા રહે છે. તેઓ કોઈ પશુ ચાકશે નહિં. તેઓ ગમે તેટલું આલશે પણ ચાકશે નહિં.

ઇસાઈ (૪૦ ૨૮-૩૧)

* * *

(૭) સેવક-શક્તિ

પ્રભુના
પ્રિય
અવજનો :

હું જેને મદદ કરું છું એવા મારા બંધનને જો. તે મારો અનપસંદ આત્મા છે—હું તેમાં જ રહું છું. મેં

તેનામાં જે અંશ મૂક્યો છે તે વડે તે જેન્ટાઇલ
(Gentiles) લોકો પાસે મારી આગાઓનું પાલન
કરાવશે. તે કદી ખૂસો પાડી રહેશે નહિ. તેનો અવાજ
શેરીઓમાં સંભળાશે નહિ. સડી ગયેલી સોટીને પણ તે
ભાગશે નહિ. તે કદાપિ ખીડી ખીશે નહિ. તે સાચો
ન્યાય કરશે. જગતમાં ન્યાય સ્થાપતાં તે ચાકશે નહિ.
કરશે નહિ અને તેના હિમદા કાનૂન માટે પૃથ્વી ઝંખના
કરતી રહેશે.

૮

ગીતો અને કહેવતો

અન્નાર્થનું
પાલન .

(અ) જે દુષ્ટની સલાહ માનતો નથી, તે પ્રભાણે કામ કરતો નથી અને પાપનો રસ્તો દૂરથી જ તજે છે તે ખરો ધન્ય છે. તે પાપીને ધિક્કારતો નથી. ન્યાય આપે છે. ઇશ્વરી ન્યાયનું તે રાતરિવસ મનન કરે છે.

ભક્તનું
સુખ :

નદી કિનારે જે ઝાડ શેષેલું હોય તે અમુક ઝાડ આવે ત્યારે આપોઆપ પાણી સિંચ્યા વિના, ફળ આપે છે—તે તેનું એક પાંદડું સરખુ ય મૂકાવું નથી; જે ભક્ત છે તે એવો સુખી હોય છે. દુષ્ટોને આવું સુખ નથી હોતું.

દુષ્ટોની
સ્થિતિ .

દુષ્ટ લોકો તો વટોળિયામાં બેસતા કચરા ને ઝાડા જેવા હોય છે. તેઓ સત્યના ફરમાન પાળતા નથી. સંત પુરુષોની મંડળીમાં પાપીને માટે સ્થાન નથી. ઇશ્વર સત્યનો માગ જાણે છે. પાપીનો વિનાશ યાવ છે.

—ગીત-૧.

*

*

*

“ પ્રભુ ! તારા દિવ્ય મંદિરમાં કોણ પ્રવેશ કરી શકે ? તારી પવિત્ર ટેકરી ઉપર કોણ રહી શકે ? જે ન્યાયથી ચાલે, પવિત્ર આચરણ કરે તે અંતઃકરણમાં સાચે સાચું ખોલે તે જ તારા મંદિરમાં આવી શકે.

પ્રભુ-
ધામનો
અધિકારી
કોણ ?

તે કોઈની નિન્દા કરતો નથી. મિત્રનું ખરાબ બોલતો નથી. અને પડોશી સાથે લડાઈ કે લડવાઈ કરતો નથી. વંદેશને તે ધિક્કારે છે ને ઇશ્વરથી ડરનારને તે માન આપે છે. તે પોતાના હૃદયમાં અમુક પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પ્રભાણે ચાલે છે. તે પૈસાનું વધારે બ્યાજ ઉપખવવાનો ભોગ કરતો નથી. નિર્દોષને પીડતો નથી. આવું આચરણ કરનાર માણસ જ અચળ ને અડગ રહે છે.

—ગીત-૧૫.

* * *

હીન ઇન્જના મત પ્રભાણે તપાસતાં નીચેના લગ્નન-
માં એક ‘ અંગ્રેજ સદ્ગુહરથ ’ નો આદર્શ રહેયો ॥ :

(આ) પદ્માસાપનાં લગ્નનો

‘ પ્રભુ, તારી પ્રેમલ કરુણામય નજરથી મને મારી આપ. તારાં અનન્ત દયાળુ કામમાં, મારાં પાપોની મારી એક તારૂં દયાળુ કામ હોજો. હું મારાં પાપો કબૂલ કરું છું. મારાં પાપી ને અન્યાયી કામો ધોષ નાખ. તારી સામે મેં ધણા પાપો કર્યાં છે. તને જે પાપથી ભરેલું લાગે છે તેવું મેં કર્યું છે. તેની તરફ તું નજર કરીશ નહિં—તારું મોં મારાં પાપો સામે રાખીશ નહિં. પછી ન્યાય આપતી વખતે તેં એ તોયું જ

અપરાધ-
ક્ષમાપન
સ્તોત્રો :

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક કથેયો

નથી એમ કરજો—જેથી તું બરાબર ન્યાય આપી
સકીય અને પવિત્ર રહી સકીય.

પવિત્ર
હૃદયની
આમણી :

‘ પ્રભુ, મને પવિત્ર હૃદય આપજો. મારો આત્મા
પવિત્ર રહેજો. મને તારી પાસેથી દૂર કાઢી મૂકીશ
નહિં. મારામાંથી તારો પવિત્ર અંશ ખેંચી લઇશ નહિં.
મોક્ષનો આનન્દ મારી ઉપર વરસાવ. મને પવિત્ર ને
સ્વતંત્ર બનાવ.

પ્રભુની
ખાતર
મૃધાં ગાન :

‘ પછી, જુલેલાને પણ માર્ગ દેખાડવા હું સમર્થ
યમચ, ને મારી જીભ તારાં જ ગાન ગાશે ને પાપીઓ તે
સાંભળવા ન્યાયને રસ્તે ચાલશે. પ્રભુ ! એવાં લગ્ન
માવા મારા જોડ અને જીભ જાગૃત થાઓ—સચેતન
થાઓ ! હું તારાં જ કીર્તિગાન ગાઇશ. તું યદ્યપી
તૃપ્ત થતો નથી. જો તું તૃપ્ત થતો હોત તો હું યદ્ય
કરત : પણ તું આકૃષ્ટિ અને બળિદાન આહતો નથી.
તારા યજ કરવા તે લગ્ન આત્માઓનું કામ છે, પણ
પશ્ચાત્તાપથી રીખાતા, પીડાતા આત્માને તું આહો છે.

લગ્ન (૫૧-૧-૪; ૯-૧૭)

* * *

‘ પ્રભુ !
મારાં હૃદય
સાચું ન
જેરો !

‘ હૈ દેવ ! બિંડાણમાંથી હું તારી મદદ માટે પોકાર
કરું છું. પ્રભુ, મારો સાદ સાંભળ. મારી માયનાઓ
સાંભળવા માટે તું તારા કાન તૈયાર રાખ. પ્રભુ ! જો
હું અન્યાયની ગણતરી કરીશ તો કેમ પણ તારી મદદને
પાત્ર લાગશે નહિં. પણ તારામાં દામાનો ગુણ છે, અને
તેથી જ તારો ભય પણ લાગે છે. મારો આત્મા હજી

રાહ જીવે છે; ને તેનાં વચનમાં મને ભરેલો છે. મારો આત્મા ઈશ્વર માટે ઝંખના કરે છે. રાત્રે કામ કરનારા રક્ષકો, જેટલી આતુરતાથી સવારની રાહ જીવે છે તેટલી આતુરતાથી હું તારી મદદની રાહ જોઉં છું.

હિંદુઓ, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. આશા રાખો. પ્રજ્ઞા દ્વારા ઈશ્વર પાસે જ દયા રહેલી છે. તેની પાસે જ મોક્ષ ઝંખના રહેલો છે. હિંદુઓને, બધાં પાપમાંથી તે જરૂર બચાવશે.

—સન્ન ૧૩૦

*

*

*

(૬) મહર્ષિઓનાં સૂત્રો

સદ્ગુણની યાદગીરી તે જ ખરું અમરપદ્મ છે. અમર શ્રુતિમાં અને માનવીઓમાં તેનું મહત્ત્વ સમજાય છે? જ્યારે સદ્ગુણ (સદ્ગુણી માણસો) નગર સદ્ગુણનાં સામે જ હોય છે ત્યારે માણસો તેનું અનુકરણ કરે છે; સ્મરણ; અને જ્યારે તે જતો રહે છે ત્યારે લોકો તેના સમાગમ માટે ઝંખના કરે છે. યુગ યુગના ઇતિહાસમાં ય સદ્ગુણો વિજયી વાવટો સદાય ફરકતો રહે છે. જે પવિત્ર પુરુષાર્થ મણાય છે તે મેગવવામાં સદ્ગુણ કદાપિ પાછો પડતો નથી.

સદ્ગુણી માણસ અઢાલે મોત પામે તો પણ પરમ સર્વોચ્ચ મેગવે છે. જે વધારે વખત ટકી રહે છે તે વહેવાં પૂન્ય છે— એમ માનવું હંમેશાં ખરું નથી. અમુક મૃત્યુ પામે અમુક સદ્ગુણી માણસ ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં સારો લાગે; . ૭ : ,

અને માણસોમાં રહેવાથી પાપમાં ભિતરી પડે એવું લાગે ત્યારે પ્રભુ તેને પોતાની પાસે બોલાવી લે છે.

—(“વિઝડમ ઓવ્ સોલોમન”, ૪. ૨, ૭-૧૧, ૧૩-૧૪)

ગૌરવ અને
જ્ઞાનયુક્ત
ધડપણ :

જીવાનીમાં તે કંઈ એકઠું કશું નથી તો પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં તને ક્યાંથી મળે ? વૃદ્ધ માણસો પોતે ન્યાયથી જ શોભે છે; વડીલો સલાહ આપી શકે તો જ શોભે છે; અને તે સલાહમાં માન અને ગૌરવ હોવાં જોઈએ. ધણો અનુભવ એ જ વૃદ્ધાવસ્થાનો મુગટ છે; અને ઈશ્વરનો ડર એ તેનો વિગમ્ય છે.

સ્ત્રીનું શાલ :

શરમિંદા ચહેરાથી સ્ત્રીના સૌન્દર્યમાં ધણો વધારો થાય છે; અને તેમ જ જે આત્મા અહમય પાળે છે તેની કિંમત મૂલવી ન શકાય તેટલી મોટી છે. જેવી રીતે સૂર્ય પૂર્વ દિશાને અજવાળે છે તેવી રીતે સારી ગૃહિણી (પત્ની) ધરને શોભાવે છે. જે દીવા મંદિરમાં પવિત્ર મીશુમતીઓ ઉપર પ્રગટે છે તે શોભે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં ચહેરાં એ પવિત્ર દીવા જેવા જ શોભે છે. ’

એકલીઝિઆસ્ટીક્સ ૨૫; ૩-૬-૨૬; ૧૫-૧૭.

*

*

*

હે પુત્ર, મારાં વચનો સાંભળ-તારી નજર પાસેથી મારો ઉપદેશ દૂર કરીશ નહિં. તને હંમેશાં તારા હૃદયમાં જ રાખ. જેઓને તેમાંથી ચેતન સ્ફુરે છે તેને તે ખરેખર ચેતનરૂપ થાય છે. ને તેમના ચરીરને પણ આરોગ્ય આપે છે. તારું હૃદય ખંતીકું કર-જીવનના ખરા માર્ગો તેમાંથી જ સૂઝે છે. વધારે પડતું

ખોલતું બંધ કર; અને કોઇને દુઃખ થાય તેવું આડું
કદાચ ખોલીશ નહિ.

તારા આંતર ચક્ષુ, હંમેશા તારી આત્મપરીક્ષા આત્મ-
કરનામાં જ વાપરજે; અને તારા બહારનાં નેત્ર હંમેશાં નિરીક્ષણ :
સીધી નજરે જોવામાં જ વાપરજે. તારો માર્ગ સરળ
કરજે. તારી બધી રીતભાત અમુક સ્થાપિત માર્ગમાં જ
રાખજે. જમણી બાજુએ કે ડાબી બાજુએ-ક્યાંય વળી
જઇશ નહિં. પાપના રસ્તા તરફ પગ મૂકીશ નહિં.

—પ્રિયજ્ઞ. ૪; ૨૦-૨૭.

*

*

*

(૬) મૈત્રી અને ડહાપણની સલાહ

વફાદાર મિત્ર એક મજબૂત બચાવ કરવાનું સાધન મિત્રની
છે. જેને વફાદાર મિત્ર હોય તેની પાસે એક ખજાનો છે વફાદારીનું
એમ સમજવું. વફાદાર મિત્રને ત્યજી દઇ તેના બદલામાં મૂલ્ય :
લેવા જેવું બીજું કંઈ નથી. તેની કિંમત કોઇ મૂલવી
શકતું નથી. સાચો મિત્ર જીવનભર એક ઔષધ છે.
જેઓ ઇશ્વરથી ડરીને ચાલે છે તેમને જ સાચો મિત્ર
મળે છે—તેઓ જ સાચા મિત્રની કદર કરી શકે છે.

હે પુત્ર, જે તારી ઇચ્છા હશે તો તને ઉપદેશ સંતનો
મળશે જ; ને જે તું તારો આત્મા ઇશ્વરને શરણે સોંપીશ સંગ
તો તું ડહાપણ મેળવીશ. જે તારે બોધ સાંભળવાની ક્ષેત્રકર છે:
ઇચ્છા હશે તો તું બોધ મેળવીશ. તું તારાથી વધારે
સારાનો સંગ રાખ. તેમને તું વળગી રહે. બધી
દિવ્ય સલાહ સાંભળવા તત્પર રહે. સમજ શક્તિમાં

હું ડહાપણું (પ્રમા) છું. સદ્ગુણ બાળતોમાં મારો વાસ છે. હું જ્ઞાન અને વિવેક મેળવવા મહેનત કરું છું. ઇશ્વરથી ડરતું એટલે કે પાપને ધિક્કારતું. ગર્વ, ઉદ્વેગ અને દુષ્ટતાનો સહવાસ ન કરવો. બહુ બોલતું મને ગમતું નથી. હું સલાહ આપું છું. મને પાકું જ્ઞાન છે. મારામાં વિવેકચક્તિ છે, સત્તા છે. મારી મદદથી જ રાજાઓ રાજ્ય કરે છે અને ન્યાય આપે છે. રાજપુત્રો, ન્યાયાધીશો અને સર્વ ખરી સત્તાવાળા મને આહે છે: હું તેમને આહું છું. જેઓ મને ખતથી શોધે છે તેમને મારો મેળાપ ચર્ચિત્વ છે.

પ્રમાનો
વાસ :

મારામાં ધન અને માન જેવું રહેલાં છે—સાચું ધન અને ન્યાય રહેલાં છે. મારું રૂણ સોના કરતાં વધારે મારું છે; અને મોંઝાથી મળેલી આવક રૂપા કરતાં વધારે કિંમતી છે. હું સત્ય અને ન્યાયના રસ્તામાં ચાલું છું. તેથી જેઓ મને આહે છે તેમને મૂળ પદાર્થ (ન્યાય)નો વારસો મળશે અને પછી તેમના ખજાના બરપૂર રહેશે.

ડહાપણનાં
રૂણ :

—પ્રાવળ્ક ૮; ૧-૨૧.

(ક) જોખ પોતાનું ચૌવન સંભારે છે

ડહાપણું ક્યાંથી પ્રગટે છે ? સમજશક્તિ ક્યાં કામ લાગે છે ? બહારથી જ જોતાં બધા પ્રાણીઓને તે દેખાય તેવાં નથી. વિનાશ અને મૃત્યુ કહે છે—“અમે કાનોકાન ગાંભીર્યું છે. ઇશ્વર તેમને બરાબર જાણે છે. તે આકાશમાં કાંઈક વજનદાર વસ્તુ શોધે છે; અને પરિણામે વરસાદ વરસે છે. પછી તે વીજળીની ગળેનાનો માર્ગ શોધી કઢાડે છે. ત્યાં તે તેને જડે છે.

શુભની
વિરોધતા :

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

જિતરે તેવી જાધી સલાહ તારે સ્વીકારવી જોઈએ.
જિયી સમજ-શક્તિવાળો માણસ કોઈ મળે તો તેનો
સમાગન કરજો ને તેને ઘેર જઈ જ્ઞાન મેળવજો.
પ્રશ્નના દરમિયાન ઉપર તું વિચાર કરજો-જોકું મનન
કરજો. તે હૃદયમાં રહેશે અને તને ડહાપણ મળશે જ.

—એક્લીઝિએસ્ટીકસ ૬. ૧૪-૧૭; ૩૨-૩૭.

*

*

*

(ક) ડહાપણ-સાંસારિક અને દિવ્ય

‘મહા પાર-
મિતા’ય
સ્વરૂપ :

ડહાપણ અને સમજશક્તિ બોલી ઊઠતાં નથી ?
જ્યાં રરતાઓ એકત્ર થાય છે તેવા ઝાંકમાં ડહાપણની
દેવી જીભી રહે છે, ને શહેરમાં પ્રવેશ કરવાના દરવાજા
પાસે બાવીને તે દેવી મોટે અવાજે જૂઝ પાડે છે.

હે માણસો ! હું તમને સાદ પાડી બોલાવું છું.
સાદા માણસો ! તમે ક્રીષ્ણવટ સમજો; અને મૂખોઓ !
તમે પણ અંતઃકરણથી સારી સમજશક્તિ મેળવો. હું
કહું છું તે તમે સંભળો. હું મારા મુખથી સત્ય જ
કહીશ. દુષ્ટતાને હું પિછારું છું. મારા શબ્દોમાં કાંઈ
વિપરીત કષ્ટ નથી. જેઓ સમજે અને જ્ઞાન
મેળવવા ચત્ત કરે છે તેમને સ્પષ્ટ સમજાય તેવું હું કહું છું.
સોના રૂપાનો લોભ ન રાખો. મારો ઉપદેશ સંભળ-
વામાં મન રાખ. ડહાપણની કિંમત રત્ન અને માથેક
કરતાં વધારે છે. ગમે તેવી બીજી મોટી વસ્તુઓ મળે
તો પણ ડહાપણની ટુલનામાં તે જિતરતી જ ગણાય છે.

હું કહાપણ (પ્રગા) છું. સક્ષમ જાળતોમાં મારો વાસ છે. જ્ઞાન અને વિવેક મેળવવા મહેનત કરું છું. ઇશ્વરથી ડરવું એટલે કે પાપને ધિક્કારવું. ગર્વ, ઉદ્વેગ અને દુષ્ટતાનો સહવાસ ન કરવો. બહુ ખોલવું મને મળતું નથી. હું સલાહ આપું છું. મને પાકું જ્ઞાન છે. મારામાં વિવેકશક્તિ છે, સત્તા છે. મારી મદદથી જ રાજાઓ રાજ્ય કરે છે અને ન્યાય આપે છે. રાજપુત્રો, ન્યાયાધીશો અને સર્વ ખરી સત્તાવાળા મને આહે છે: હું તેમને આહું છું. જેઓ મને ખંતથી શોધે છે તેમને મારો મેળાપ થઈ જાય છે.

પ્રજાનો
વાસ :

મારામાં ધન અને માન એક રહેલા છે—સાચું ધન અને ન્યાય રહેલા છે. મારું રૂળ સોના કરતાં વધારે મારું છે; અને મોરાથી મજેની આવક રૂપા કરતાં વધારે કિંમતી છે. હું સત્ય અને ન્યાયના રસ્તામાં ચાલું છું. તેથી જેઓ મને આહે છે તેમને મૂળ પદ્મ (ન્યાય)નો વારસો મળશે અને પછી તેમના ખજાના ભરપૂર રહેશે.

કહાપણના
રૂળ :

—પ્રાવળ્ક ૮; ૧-૨૧.

*

*

*

(ક) જોખ પોતાનું યોગ્ય સંસારે છે

કહાપણ કયાથી પ્રગટે છે? સમજશક્તિ ક્યાં કામ લાગે છે? બહારથી જ જોતાં બધા પ્રાણીઓને તે દેખાય તેવાં નથી. વિનાશ અને મૃત્યુ કહે છે—“અમે દાનોકાન સંભાળ્યું છે. ઇશ્વર તેમને જરાનર ઝોળખે છે. તે આકાશમાં કાંઈક વજનદાર વસ્તુ શોધે છે; અને પરિણામે વરસાદ વરસે છે. પછી તે વીજળીની ગર્જનાનો માર્ગ શોધી કહાડે છે. ત્યાં તે તેને જડે છે.

મુલુની
વિરોધતા :

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક કથેયો.

માનવનું
નિર્દોષ
નિહાનપણ :

પછી તે સહને કહે છે: 'જુઓ ઇશ્વરનો ડર રાખવો તે ડહાપણુ છે. પાપના માર્ગેથી દૂર રહેવું એ જ સમજ-શક્તિ છે. જૂના સમયમાં ન્યાયે ઇશ્વર મહારી રક્ષા કરતો હતો ત્યારે હું જેવો હતો તેવો હોહ તો કેવું સાઈ? તેનો પ્રકાશ મારી નજર સામે દેખાતો હતો ને તેથી અંધારામાં પણુ હું સહીસલામત ચાલી શકતો હતો.

સેવાની
આરક્ષિય :

તે વખતે મારા બાળકો મારી આસપાસ હતાં; ને ઇશ્વર મારી પ્રાર્થના કાનોકાન સાંભળતો હતો, ને મને આશિષ આપતો હતો. જે ગરીબ લોકો રડતા હતા તેમને હું દુઃખમાંથી છૂટા કરતો હતો, અનાથોને મદદ કરતો; એવા કેમ ગરીબ લોકો મરી જતા ત્યારે પણુ મને આશિષ આપીને મરતા હતા. વિધવાઓને હું આનન્દ પમાડતો હતો જેથી તેમનું દિલ આશાનાં ગીતો ગાઈ કાઢું.

ન્યાયનું
કવચ :

હું ન્યાયરૂપી કવચ પહેરતો હતો; ને તેથી મારું રક્ષણ થઈ કાઢું. મારો ન્યાય એ જ મારો ઝખ્ખો ને મારો રાજમુગટ હતો. હું આધળાને માર્ગ દેખાડતો ને અપંગને દોરી લઈ જતો. હું ગરીબ લોકોને પિતા સમાન હતો. હું અન્યાયને ઉધાડો પાડતો ને તેનો સામનો કરતો; તેના મુખમાં પડેલા ચિકારને બચાવી લેતો હતો.

(જોજ. ૧૮, ૨૦-૮; ૨૯, ૨-૫; ૧૧-૧૩)

પાછલા યુગનો નિરાશાવાદ અને શ્રદ્ધા

સઘળું જ મિથ્યા છે. અને વધારે અભ્યાસ કરવો તે મિથ્યા-
શરીરને સૂકવી નાખવા જેવું છે. વાદ.

*

*

*

ટૂંકમાં કહું છું:-“ ઇશ્વરથી ડરે. તેના કાયદાઓ પાળો. ઇશ્વરનો
ઇશ્વર દરેક કામનો ન્યાય કરશે, સાફ કે અરાખ જે ડર
શુભ હશે તે ઊઘાડું પડશે જ. એ ઇશ્વરની ન્યાય છે.” રાખો !

(એકલીઝીઆસ્ટીક ૧૨; ૯૧૪)

પ્રકરણ ૧૧

ખ્રિસ્તીઓનું નીતિશાસ્ત્ર.

“ પ્રેમ એટલે અમુક કાપવાનું પાલન. ”

—સેન્ટ પૉલ

“ જો પ્રેમની સાથે શૌચની મિલાવટ કરવામાં આવે તો કોઈ તેની સાથે થઈ શકે નહિ. ”

—અકબર

ખ્રિસ્તી-ધર્મનું ઇસુની સ્વાભાવિક શક્તિ લાભ અને સર્જનાત્મક હતી. ઇઝરાયેલના ધર્મદ્વારા ખ્રિસ્તી ધર્મ જળવાન થયો એ વાત ખરી છે; પણ, તે ઉપરાંત (Graeco-Roman) ગ્રીક અને રોમનોની વિચ્છાળ દુનિયા—એ પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું ક્ષેત્ર હતું.

ગ્રીકોના શાળા : દૂર દૂરના દેશોમાં એવેક્રમાંકરે (સિકંદર) પોતાની શુદ્ધિઓ ગ્રીકોનાં અને યાહૂદીઓનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં; અને, આખરે એસિડોનિયાથી હિંદ સુધી ઠેર ઠેર ગ્રીકોના વસવાટ થયેલાં જોવામાં આવતો હતો. ગ્રીક ભાષા મુખ્યત્વે ધણે ઠેકાણે

વપરાતી હતી; અને ખ્રિસ્તીઓના તથા હિંદના ધર્મના જોયા સિદ્ધાન્તો સાથે શ્રીક લોકો પોતાના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સરખાવતા હતા.

શ્રીક લોકો સંપૂર્ણ રીતે એથેન્સની જ સંસ્કૃતિથી માન પોતાના દેશમાં રહીને પોતાનું માન સાચવી શકતા હતા; અને, જ્યારે તેઓ દેશાવરમાં ટોળે ટોળાં મળીને જતા ત્યારે તેઓ ઉત્તર આફ્રિકાથી હિંદ સુધી પોતાનો વસવાટ જમાવી દેતા; હજી સુધી તેઓ ત્યાં કેટલાક ભાગમાં રહે છે. અહીં તેઓ વેપારી છુદ્ધિથી આવ્યા હતા.

આદસિક
શ્રીક :

ફિનો (Pharo) કહેતો કે “ જેસસેમ માત્ર એક પ્રજાની રાજધાની નથી; પણ તે આખા જગતની રાજધાની છે.” “ માફ કર બધા લોકો માટે પ્રાર્થનામૃદ થઈ રહેશે ”—એવી ઈસુની મજા પાર પડી; કેમકે, દરેક વર્ષે કરોડો લોકો જેસસેમમાં—ઈસુના મંદિરમાં—આવે છે. દૂર દૂર આવેલાં હિંદુઓનાં સંસ્થાનોદ્વારા એથેન્સના શ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે કંઈ નિરાશાવાદ હતો તે ધીમે ધીમે ધટવા લાગ્યો. તેમના સિદ્ધાંતોમાં ઉપરનો ચળકાટ ખૂબ આકર્ષક થવા લાગ્યો. તેના જીતરમાં જૂના વહેમો, જંગલી ભયંકર ભીતિ, અણધારે જેવા જુસ્સાઓ જૂની માન્યતાઓમાંથી પ્રગટતા વિચારો અને શકિતો—વગેરે હતું.

જેસસેમ
તીર્થ
તરીકે :

તેથી એથેન્સની મૂળ સંસ્કૃતિ જમડવા લાગી. આવે સમયે હિંદુઓના ધર્મમાંડળે તેમને મધ્યર વિષે જોયો ખ્યાલ આપ્યો; અને સામાજિક દષ્ટિથી જોયી નીતિ તેમની સમક્ષ મૂકી. તે સમયે ઉજ્જવળ જાવીની આગા હિંદુઓએ સૌની મનમાં પ્રકટાવી. શ્રીક લોકોના ‘ રાજ ’ વિષે બંધાયેલા વિચારો અને

એથેન્સને
હિંદુઓની
ધર્મ-સેત :

બધા ધર્મમાંથી અમુક સારું સારું એકઠું કરવાનું વલણ (Eclecticism) હિંદુઓને પમેલું નહોતું.

હિંદુઓની હિંદુને બીજા ધર્મ ઉપર કોઇ વાર સખત ધિક્કાર
પર મલ- પ્રગટતો હતો; તેમનામાં એક બાજારી તરીકે જોયા વિચાર
અ- અને કાર્યશક્તિ હતા; પણ અન્ય ધર્મો તરફ થયેા તિરસ્કાર
સહિષ્ણુતા: અને અસહિષ્ણુતા રાખવાથી, હિંદુ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર
કરવા જેટલો લોકપ્રિય થઇ શક્યો નહિ. તોપણ સેન્ટપૉલના
સંદેશાઓમાં જે હિંદુમત (Jatism) જોવામાં આવે છે
તે ખ્રિસ્તીધર્મના એક પ્રવેશમાર્ગ તરીકે ઉપયોગી થઇ
ગયો હતો. ખ્રિસ્તીઓનો વિરોધ કરનારો જંગલી ધર્મમત
(Paganism) હિંદુઓને ગમતો ન હતો; તોપણ
શહેરમાં રહેલા કોઇ શુદ્ધિવાન હિંદુ લોકો તેમના મતને શ્રીકોના
મતનો સ્વાંગ પહેરાવતા હતા; અને કેટલુંક શ્રીકે તત્ત્વજ્ઞાન તથા
પ્રારબ્ધવાદ અને ઉદાસીનમત (Stoicism) પણ પોતાના
ધર્મ સાથે મેળવતા હતા.

સર્વ- શ્રીકોના સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism)ની મારી અસર
ધરાવવાની હિંદુઓના એકેશ્વરવાદ ઉપર થયેલી છે; આખા વિશ્વના એક
હિંદુઓમાં પૂજ્ય દેવ બધા ધાર્મિક આત્માઓને પ્રેરે છે; અને તેથી તેઓ
અસર: બધા ધાર્મિક લોકો એક સમાજ જેવા છે-એવો મત હિંદુઓ
ધીમે ધીમે સ્વીકારવા લાગ્યા. જૂના હિંદુમતમાં “ આગ
પ્રજુ યોદવા કહે છે ” એમ બાર દહને કહેવાતું.

પૂર્વ પાછીના સમયમાં શ્રીકોની અમરથી “ બધાં માણસોને
પશ્ચિમનાં આહો અને ઇશ્વરની આગા માનો ”-એમ કહેવામાં આવ્યું.
ધર્મ- પહેલામાં યાદવા તરફ માન સચિત છે; અને બીજામાં, નિબ્બણ-
વલેસુનો પાતી દરકોઇ દેવ-એવી બાવન્ય છે. ત્રીજા બાબત અમલકાર
સંચાલન : ૪૦૦

વાદ (Mystery Cult) વિષે છે. મિથ્રસે (Mithras) પ્રવર્તાવેલા એ મર્ગમાં નીતિનું સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે છે; માટે તે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સિદ્ધાન્તોને જોડવા જરૂરી હતું તેવું બળ પૂરું પાડે છે. અને પૂર્વ પશ્ચિમના સંયુક્ત માર્ગમાં જ મહાન ઇસુએ પોતાનું જીવન વીતાડ્યું છે.

હિંદુઓમાં તેમનો પયગમ્બર મત રહેલો છે. તે ઉપરાંત પશ્ચિમી દેશોના સિદ્ધાન્તો, નસીબવાદ અથવા ઉદારસીનવાદ છે. ઇસુમાં પહેલો મત મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં દેશોના મતને તથા નસીબવાદને જોઈને માન આપે છે તેઓ બધા એક મને ઇસુને માન આપે છે. ઇસુનો મત મમળવવાને તેના અનુયાયી લોકો, પોતાને પર્મદ પડે તેવે માર્ગે દલીલો કરીને, ઇસુનું મહત્ત્વ મમળવવા પ્રયત્નો કરે છે.

હિંદુઓ તેને મિસિઆ (Messiah) કહે છે. મીમિ ઇસુ-
તેને વિચાર અને વાણીનું સંયુક્ત સ્વરૂપ (Logos) કહે છે. 'પુરુષો-
તેના કરતાં ઇસુને ' માણસ જાતનો પુત્ર ' (Son of man) તમ' છે :
એટલે મર્વ જાયા મનુષ્યના શુભવાળો સમજાયે તો વધારે સાફ છે. 'મિસિઆ' અને 'લોગોસ' એવા સ્વરૂપોમાં જૂતાં મંદિર-
મતવાળા ધાર્મિક લોકોને બહુ શ્રદ્ધા હતી. પણ ઇસુને પોતાને
જ પૂજવામાં આવે કે ઉપર કહેલા બે મતમાંથી કયો મત તારા
ખરા સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે ?-તો તે બેમાંથી એકને પર્મદ
કરે નહિં.

ઇસુના પોતાના આત્મા વિશે વિચારો અને ચાર ધર્મ- ઝંડપેશ
પુસ્તકો (Four Gospels) માં વર્ણવેલું એનું સ્વરૂપ-એ (ધર્મગ્રંથ)-
બેક ઈર્ષિ જુદાં જ છે. ખ્રિસ્તીઓ પોતાના અનુભવ ઉપરથી ઇસુ માં વર્ણ-

વેલા ઇસુ ખ્રિસ્ત • વિશે કેવો જો મત રાખે છે એ બધું એ ગ્રન્થોમા આવે છે. પણ ઇસુ ખ્રિસ્ત ખરે સ્વરૂપ સમજવા આપણે તેને માત્ર એક માણસ (Son of Man) માનવો જોઈએ. હાલના સમયમાં તો આવો મત ગદ્ગદ રહેલાઈથી સ્વીકારી શકાય તેવો છે.

ઈસુના શિક્ષિતાનું સર્વમાન્ય-પણું : ઇસુ ખ્રિસ્તે કહેલા નીતિસિદ્ધાન્તો મર્વને આલ્પ થાય તેવા છે. તેથી તેની સર્વદેશીયતા સિદ્ધ થાય છે. કોઈવાર 'Son of Man' તે અર્થે 'બુદ્ધ નમૂનેદાર માણસ' એમ પણ યમ્મ શકે છે. બધા ખ્રિસ્તીઓ તેને આદર્શ તરીકે સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ, પણ માનવજાત ન્યાં વસવાટ કરતી હશે ત્યાં ઇસુ આદર્શ તરીકે ગણાશે. કોઈવાર (Son of Man) 'માણસ' સ્થાને 'મિસિઆ' નામના પયગમ્બરને લગાડવામાં આવે છે.

'ગીતા' સાથે સામ્ય : પર્વત પર આપેલા ધર્મોપદેશો (Sermons on the mount) ધણે અંશે સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તો જેવા છે; અને "ગીતા માથે તે ખાસ સરસાઈ કરે તેવા છે" - એમ મહાત્મા ગાંધી પોતાનો મત દર્શાવે છે.

‘આમાં નવી સમાજ રચનાનો પાયો છે,’ એમ કાગ્વા (Kagawa) પોતાનો મત આપે છે. કાગ્વા જાપાનનો, હિંદના ગાંધી જેવા અને ખ્રિસ્તીઓના સેન્ટ ક્રાન્મિમ જેવા, એક મહાન સુધારક છે.

'પર્વત પરનો ધર્મોપદેશ' : ચીનાઓનો પુનરુદ્ધાર કરનાર નેતા હુશી (Hushi) કહે છે કે "હું પર્વતપર કહેલા ધર્મોપદેશો તરફ ખૂબ ધ્યાન આપું છું; કેમકે તેમાં ચીનાઓ માટે જરૂરી એવો ઇશો નિવૃત્તિ માર્ગ મળી શકે છે." હુશી માનવતાનો દિમાપતી છે,

તે ગહનવાદમાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી અને ધર્મોપદેશમાં રહેતું નીતિશાસ્ત્ર શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર રચાયેલું નથી તોપણ સાફ છે—એમ એ માનતો હતો.

ધર્મર સાથે કેટલાં જાતની બુદ્ધિયો પ્રેરાયેલી “ પ્રભુની પ્રાર્થના ” (Lord's Prayers) બધી સુધરેલી માનવજાતે પ્રાર્થના : પસંદ કરી છે. તેમાં આવતાં વાક્યો અર્થની ગંભીરતા સૂચવે છે, તેમાં આદર્શો રહેલા છે. તે જ ‘ પ્રાર્થના ’ સારીય માનવજાત હંમેશાં પોતાની ધર્મરોપાસનામાં જોવે છે એમ હું કહેતો નથી; પણ તેમાં આવતો અર્થ સરખો જ હોય છે. તેમજ ‘ પવિત્ર પરના સિદ્ધાન્તો ’ પ્રમાણે, બધા માણસો ચાલતા નથી, તોપણ તેની સત્યતા અને જરૂરિયાત મહુ કબૂલ રાખે છે.

કેટલાક લોકો પોતે ખ્રિસ્તી તરોડે પોતાને ઝાળખાવતા નથી, તોપણ તેમના બકિતબાવથી તેઓ, ‘ ખ્રિસ્તી ’ નામ ધારણ કરનારા હજારો લોકો—જેઓ આચરણમાં નાસ્તિક જેવા લાગ્યા છે—તેમના કરતાં વધારે સારા છે, કેમકે ખ્રિસ્તીઓ હોવા છતાં કેટલાક પોતાના વંશની મોટાઈ તથા તેનું અભિમાન બૂલી શકતા નથી, ધર્મ આચરવામાં અને પ્રાર્થનામંદિરમાં બધા એક સરખા છે—એ સિદ્ધાન્ત કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ બૂલી જાય છે. સાચો ‘ ખ્રિસ્તી ’

આધુનિક સામાજિક નીતિતત્ત્વ આવું છે; તેમાં સુવર્ણ મંત્રો (Golden Rule) માં દરેક વ્યક્તિના આચાર વિષે કહેલું છે. હાઉસ પ્રુટ (Prodigal Son) માં ખ્રિસ્તીઓની ધાર્મિક બાબતો આવે છે. ‘ બાઈ-બલ ’ નું નીતિતત્ત્વ :

પણ આપણું (ખ્રિસ્તીઓનું) હંમેશનું વ્યવસ્થિત જીવન પ્રેમ અને સ્વતંત્રતાના નિયમથી હિલકું ચાલે છે. સહભાવ, માયાળુપણ, પ્રામાણિકપણ ન્યાય અને થોડીક સ્વતંત્રતા એ સાધારણ રીતે ખ્રિસ્તી મનાઈના મુખ્ય લક્ષણો છે. ખ્રિસ્તી સમાજનાં મુખ્ય લક્ષણો :

ખ્રિસ્તી સન્તોનો જીવન-મુવાસ : મહાપુરુષો થોડા જ છે; પણ જે છે તેમના જીવનનો પરિમલ ઊંચો અને ખાસ જુદો જ જ્ઞાત પાડે તેવો છે. તેનું વર્ણન કે પૃથક્કરણ કરવું અઘરું છે, પણ તેની સત્યતાનું જ્ઞાન જલદીથી યાગ્ય છે. ઇસુના જીવનથી રંગાયલા ખીખ મહાપુરુષો અર્થપૂર્ણ થયા છે; અને તેમના ચારિત્ર્યની જોડ ખીજે ક્યાંઈ મળી શકે તેવો નથી. બધાય યોગી પુરુષો ગોઠે અવાજે ખ્રિસ્તી સંતોની મહત્તા કળૂણ કરે છે.

‘કહેવાઈ ‘ખ્રિસ્તી જન્મત’ : [ખ્રિસ્તીધર્મ તથા ધર્મ પાળનારા ખ્રિસ્તીઓ પ્રશંસનામ છે. પણ ખ્રિસ્તીધર્મનો માત્ર દેખાવ કરીને રહેતાઈ મંડળ જે (Christendom) નામે ઓળખાય છે તે મંડળ ધિક્કારવા લાયક થઈ ગયું છે. તેમાના મોટા ભાગના લોકો ‘જૂના કરાર’ (Old Testament) ને અનુસરે છે. કુલ અને જાતની સગ જે હિંદુઓમાં જોવામાં આવે છે તે ‘ક્રિસ્ટેન્ડમ’ થી પણ દોષ છે. તેઓ કાયદાને માન આપે છે: પગપગપરના ચારિત્ર્યને નહિ.

પોતાના વર્તનનો સખત ટીકા અને પરીક્ષા કરીએ તો સારું ”
—એમ પાસ્કલ (Pascal) કહેતો હતો. “ જે પોતાની
નિર્બળતાઓ અને ખીજના ગુણો જુવે છે તે ઇશ્વરનો પ્રેમપાત્ર
થાય છે: ” એમ કૉન્ફ્યુસિઅસ કહેતો હતો.

ગરીબ લોકો માટે કકક ન્યાય અને શ્રીમંતો માટે હળવો
ન્યાય—આવાં જે જાતનાં ધોરણો જે પશ્ચિમના સમાજમાં ચાલે
છે તે, ખરેખર, “ પર્વત ઉપર કહેલા ધર્મોપદેશ ” માં કહેલાં
નથી. ગોરા માણસો માટે એક અમુક ધોરણ અને કાળા
માણસો માટે બીજું; સ્ત્રીઓ માટે અમુક અને પુરુષો માટે
બીજું જ ધોરણ—આ પશ્ચિમની નીતિરીતિ “ પર્વત ઉપર
કહેલા ધર્મોપદેશ ” માં નથી—તેથી તે ધર્મોપદેશથી ઉલટી છે.

ખ્રિસ્તીઓના આદર્શ ધર્મોનો સમુચ્ચય “ ધર્મોપદેશ ” માં
કરેલો છે; પરંતુ બ્યવહારમાં, ત્યારે સમાજ એ પ્રમાણે વર્તે છે
એમ માનવાની જરૂર નથી.

ધણું કરીને ઇસુનાં પ્રસંગોપાત્ત બેલાગેલાં કેટલાંક આદર્શ
વચનોનો સંગ્રહ તેમાં કરેલો છે; તેથી અમુક વાવના બંધાય છે;
અને બ્યાવહારિક કાયદો એ પ્રમાણે બાંધી શકાય નહિ—તે એક
દિવ્ય સૃષ્ટિનું બંધારણ હોય તેમ સમજાવે છે; પણ અમુક સત્તા
નીચે કામ કરનારા માનવજાતો માટે તે યોગ્ય શકાય નહિ;
કેમકે ઇસાઇ (Isaiah) નામના હિબ્રુ પપગમ્યરનો મત
મુકયો છે.

ઇસાઇનો ઉપદેશ ‘આદર્શ’ ન્યાય’ (Righteousness)
ઉપર રચાયેલો છે. પાપીઓ, તમે પાપનો પશ્ચાતાપ
કરો; કેમકે ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય ખરા પશ્ચાતાપથી જ મેળવી શકાય

છે, તેથી તવી જ દૃષ્ટિથી પરમેશ્વરને ઓળખી શકાય છે અને
કેની કિંમત કરવી તથા કેની ન કરવી તે ધોરણુ સમજાય છે.

પ્રશ્ન : ‘પરમેશ્વરનું’ રાજ્ય એટલે માનવીના હૃદય ઉપર પરમેશ્વરનું
રાજ્ય : પ્રભુત્વ. આ ઊંડા તત્ત્વમાંથી ઈસિનું મત સ્પુરે છે: “પ્રભુનું
સામ્રાજ્ય તમારા હૃદયમાં જ છે.” (The Kingdom of
God is within you”) આમબલમાં રહેલું નીતિતત્ત્વ
સમાજ અને વ્યક્તિ-એકીને લાગૂ પાડી શકાય તેવું તત્ત્વ-
આમાંથી સ્પુરે છે.

હિંદુ અને હિંદુઓના આદર્શનું આ રીતે ફરીથી એકીકરણ
ખ્રિસ્તી (Synthesis) થવા લાગ્યું. દાલના એક પ્રસિદ્ધ સહકર્મી
મતોનો અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવનારા હિંદુ વિદ્વાન
સમન્વય : લખે છે કે ખ્રિસ્તીધર્મમાં વેગ અને ઉત્સાહ છે, જીર્મિઓથી
ભરેલો આદર્શ અને વીરત્વ છે; પ્રગતિની તમન્ના છે. ગ્રેમ
અને માયાળુતાનો હિંદુ લોકોનો આદર્શ છે તે કરતાં ખ્રિસ્તી-
ઓનો આદર્શ વધારે પ્રગતિકારક અને આવેશવાળો છે.
કહેવતો (Proverbs) માં અધ્યાય ૨૫, ૧ માં આવતું મૂલ્ય
મેથ્યુ (Matthew) માં અધ્યાય ૪૪ માં ૫ માં મૂલ્ય જેવું છે
—એવો દક્ષ રાખી, તકરાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.

આ ગીતે આપણે ઇસુને ‘યુગસ્રષ્ટા’ કહી ચકીએ. આ આખત ઉપર હાલમાં ડીન ઇંગ (Dean Inge) ડેટવીઠ મહત્ત્વની ચર્ચા કરે છે -નીત્સે (Nietzsche) એ સૂચવેલો સર્વ પ્રકારનો કિંમત આંકવાનો જિયો સિદ્ધાન્ત “આઇ-બસ”નું મૂલ્ય આંકવામાં વપરાયો છે. નવા કરાર (New Testament) માં માનવ સમાજને, જેટલે અંશે ઇશ્વરથી છુટો રહી વિકસે છે તેટલે અંશે, તેને ‘સંસાર’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. નીતિનાં જિયાં ધોરણો પસંદ કરવામાં ખ્રિસ્તીધર્મ, ભુદ્ધ અને સોક્રેટિસે કહેલાં સત્રોથી, જતા પછુ જિતરતો નથી.

ખ્રિસ્તી
ધર્મનું
મૂલ્યાંકન :

ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિમાં શ્રદ્ધિ અને દામણીઓ કરતાં ઇચ્છાશક્તિ (WillPower) ને વધારે મહત્ત્વ આપેલું છે; અને પછી આખી નીતિભાવનાને એક દેરી તત્ત્વ સાથે સંકળી દેવામાં-જોડી દેવામાં આવે છે. ગુપ્ત કામ કરવા કરતાં અપહ્ત રીતે એ ઉદ્દેશપૂર્વક કામ કરવાની નેમ (Motiv) રાખવામાં આવે છે. ઇશ્વર તરફ અને માણસ તરફ સાચો પ્રેમ તથા તેમાંથી કુદરતી રીતે જીતરી આવતી બકિન અને વફાદારી ખ્રિસ્તીધર્મમાં જોવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તનું
તત્ત્વજ્ઞાન
અને
બકિત :

‘આપણી પાસે એવું કંઈ જ નથી જે આપણને ઇશ્વરે આપ્યું ન હોય’-એ ભાવનાથી ‘નમ્રતા’ humility શિખરવામાં આવે છે. બીજાનો ન્યાય કગતી વખતે માયાળુતા અને તેને મદદ કરવાની ઇચ્છા, ઇશ્વર મવત્ર દાજર છે એવી પ્રતીતિ હોવાથી, મનમાં નિરન્તર આનન્દ અને ચાતિ ધમાય છે.

નમ્રતાઈ
શિક્ષણ :

તે ઉપરાંત ખ્રિસ્તી ધર્મ અલૌકિક જગતમાં નવી દુનિયા ભુવે છે. જગતની દૃષ્ટિથી ઇશ્વર કેવો છે એ જોવા કરતાં, ઇશ્વરની દૃષ્ટિથી જગત કેવું બાસે છે તે તરફ લક્ષ્ય રાખવામાં

ઇશ્વરની
દૃષ્ટિએ
જગતનું
દર્શન :

આવે છે. જ્યારે ઇશ્વર કૃપા કરીને આપણને મોક્ષ આપશે ત્યારે આપણે એ નવી દુનિયામાં જન્મ સકીશું.

આત્માએ દરેક મનુષ્ય-આત્મા પોતે વિકાસક્રમની અમુક કાટિએ જ આત્મા પહોંચેલો હોય છે-અને તેની પાછળ તેના અમુક ઇતિહાસ હોય છે જ. તે બધું જોતાં તેના આત્માને પ્રગતિ આપે તે જ તેને ઉપયોગી થાય છે, ને તે સિવાય બીજી બધી બાબ સામગ્રી નકામી છે. તેથી એમ કહેવાય છે:-“માણસ આખી દુનિયાનું રાજ્ય મેળવે તો પણ જો તે પોતાના જ આત્માને જોઇ એસે તો તે દુનિયાનું રાજ્ય પણ તેને માટે નિરર્થક છે.”

વ્યક્તિની જગતની મુક્તિને દરેક વ્યક્તિનો ઇતિહાસ એક નાટક જેવો છે. આખા વ્યક્તિનો જગતની મુક્તિ જે ક્રમે સંભવિત લાગે છે ને મહત્વની છે-તે જ ઇતિહાસ : ક્રમે અને તેટલા મહત્વની દરેક વ્યક્તિની મુક્તિ માનવી જોઈએ. માનવજાતની વિકાસકથા એટલે પ્રત્યેક માનવીના મોક્ષનો માર્ગ, ઇશુએ પોતાના જીવનમાં દરેક અંશે એનો સમાવેશ કર્યો છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસ અને આંતર જગત : એટલે ખ્રિસ્તીના ધાર્મિક અનુભવોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ મૂંઝાયેલો છે. તેથી આવો ધાર્મિક અનુભવ અને તત્ત્વજ્ઞાન હંમેશા માટે જોડાયેલાં જ રહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કહેલું ‘આંતર જગત’ (Inner World) એટલે “કાંઈ બીજી જગ્યાએ આવેલી દુનિયા” એવો અર્થ નથી; પણ એક આત્માનો બીજા આત્મા સાથે વધારે સાચો અને ગાઢ સંબંધ અને તેથી અનુભવાતો જીવનનો ઊંડો પ્રેમ. એ જ ‘આંતર જગત’ જાણવું.

અનંતતાનો અર્થ : સમય એ અનંતતાની (Eternity) સાચી મૂર્તિ છે. આધ્યાત્મિક જિતિવાળા માણસો તે અનંતતામાં જીવે છે. ‘ગોગલ

કેાઈ ધર્મમાં કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં આધ્યાત્મિક ગ્રામ્યતાનો આવો ઊંડો, ઉદાર (Radical) તથા વિજયશાળી મત જોવામાં આવશે નહિ. માત્ર “ નવા કરાર ” માં જ એ મત આવે છે. તે તરફ બધા ધર્મો કરતાં નિરાળું અને સ્પષ્ટ દેખાય તેવું છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વપરાતા કેટલાક નવા શબ્દોની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. શ્રદ્ધા (Faith), આશા (Hope), પ્રેમ (Love), આનન્દ (Joy), શાંતિ (Peace), નમ્રતા (Humility), સત્તા (Power), જીવન (Life), “ નવા કરાર ” ની ગદ્ગદ વડે જ આપણે એ શબ્દો તથા તેમની પાછળ રહેલી ભાવના સમજી શકીએ છીએ; તેનું મનન કરવાથી જ આપણે આશ્ચર્યનું ખરું રહસ્ય સમજી શકીશું.

ખ્રિસ્તી
ધર્મના
વિશિષ્ટ
શબ્દો :

આપો. કાયદાને કડક વ્યવહારમાંથી ઉપાડી રહેજી જાવના વિચાર અને ઉદાર મત તરફ ફેરવી સુધારો; ને તેનું આધ્યાત્મિક વચ્ચે સ્વરૂપ સમજાવ્યું. પ્રેમ, ન્યાય અને પવિત્રતા એ ત્રણે અવિરોધ : સિદ્ધાન્તોની મદદથી કાયદાની સૂચના તથા તેને લાગૂ પાડવાની રીત, તેની પછી આવતા અનુયાયી શિષ્યોએ સીકારી લીધી.

‘નવા કરાર’ માં રહેલા નીતિના સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તીઓના સિદ્ધાંતોનું જૂના પુરાણા વારસારૂપ પહેલાંના પ્રાર્થના મંદિરમાં (Early Church) મંજૂર થયેલા હતા તે જ હતા. તેને સવિસ્તર દેશકાલાનુ- લાગૂ પાડવા માટે બંધન નહોતાં. તેમાં મોટા બબ્બ સનાતન સાર પ્રતિ- સિદ્ધાન્તો આવેલા છે, ને તે દેશકાળના બદલાતા સ્થિતિ- બંનેઓને તાબે થઇ બદલાતા નથી. તેથી વધારે માનાઈ છે. શાદન : ‘કાયદા’ ના ‘શબ્દ’ કરતાં, તેમાં જે ‘આંતર સૂચન’ (Spirit) હોય તે જ સાચવી રાખવું એ આપણી ફરજ છે.

સેન્ટ પૉલે (St Paul) પ્રસિદ્ધ કરેલા બાઇબલનાં બાઇબલનાં સારરૂપ પુસ્તકો (Synoptic Gospels) માં ઇસુનો પ્રેમ, નીતિ- નમ્રતા, ઉદારતા, સ્વાર્થત્યાગ વગેરે આવે છે; તેમ ‘નવા તત્ત્વોનું કરાર’માં બાઇબલનાં નીતિતત્ત્વો વિષે સુંદર ચર્ચા આવે છે; સૂચન : અને તે જૂના પ્રાર્થનામંદિરના સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તોના ખ્યાલ સારો આપે છે. હિંદુઓના આદર્શો સાથે તે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, છતાં તેમાં ઇસુની જિંદગી સર્જકતાનાં ધણાં સૂચનો છે. મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છતો માણસ હિંદુ છે. સંતની પેઠે ઇશ્વર સમક્ષ નમ્રતાથી જાગો રહે છે, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે યાય છે.

ઇસુએ આ બધું માન્ય રાખી તે ઉપરાંત ક્ષમાનો જિંદગી ક્ષમાનો મિદ્ધાન્ત શિષ્યોએ કે-“ એક ગાલ ઉપર દુરમન તમાર્યા મારે ઉપદેશ :

૨

જૂનાં શાસ્ત્રોની નવી સમજ : ઇસુ પોતે હિંદુઓના દેવને પૂજતો એ વાત સત્ય છે. તેને તેઓ 'પિતા' કહેતા અને તેની સત્તા નીચે રહેવા તેઓ રાત દિવસ ઝંખા કરતા હતા. પણ જે શાસ્ત્રોને હિંદુઓએ નિઃસત્ત્વ કરી નાખ્યા હતાં અને નકાર્યા ગણી કાઢ્યા હતાં, તેમાં ઇસુએ ઝીણી નજરથી અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું.

આત્મ-અર્થાત્ બાળ : ઇશ્વરનો યોગ્ય ખ્યાલ બાંધવાનું તથા પોતાના જીવનને શક્તિશાળી બનાવવાનું ઇસુએ માનવીઓને શિખવ્યું. જ્યારે ઇશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ એવી એક વખત પ્રતીતિ થાય ત્યારે જીવનનું મૂલ્યાંકન જુદી દૃષ્ટિથી થવું જોઈએ.

સાચા પય-ગમ્બરનો ખેતાનેશો આદર્શ : જ્યારે ઇસુ, પયગમ્બરનું અનુકરણ કરતો ત્યારે તે સમયના ધાર્મિક કહેવાતા હિંદુગુરુઓએ પયગમ્બરોનો અભ્યાસ છોડી દીધો હતો ને તેઓ બ્યાવહારિક કાયદાને અક્ષરશઃ ખરો માની તે પાળતા હતા. પણ તેમાં, પયગમ્બરના આદર્શ ભૂલી જવાતા હતા તે તેઓ સમજતા નહોતા.

આચાર અને : ઇસુએ કાયદા (Laws) અને પયગમ્બરોના, મત (Prophets) એ બેનો સમન્વય કરી તેને નવો, અર્થપલ્લે

આપ્તો. કાયદાને કડક બ્યવહારમાંથી ઉપાડી રહેજી લાવના વિચાર
અને ઉદાર મત તરફ ફેરવી સુધાર્યો; ને તેનું આધ્યાત્મિક વચ્ચે
સ્વરૂપ સમજાવ્યું. પ્રેમ, ન્યાય અને પવિત્રતા એ ત્રણે અવિરોધ :
સિદ્ધાન્તોની મદદથી કાયદાની સૂચના તથા તેને લાગૂ પાડવાની
રીત, તેની પછી આવતા અનુયાયી શિષ્યોએ સીકારી લીધી.

‘નવા કરાર’ માં રહેલા નીતિના સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તીઓના સિદ્ધાંતો
જૂના પુરાણા વારસારૂપ પહેલાના પ્રાર્થના મંદિરમાં (Early દેશકાલાનુ-
Church) મંજૂર થયેલા હતા તે જ હતા. તેને સંવિસ્તર સાર પ્રતિ-
લાગૂ પાડવા માટે બંધન નહોતાં. તેમાં મોટા જલ્મ સંગાતન પાદન
સિદ્ધાન્તો આવેલા છે, ને તે દેશકાળના બદલાતા સ્થિતિ-
મંજેગીને તાબે થઈ બદલાતા નથી. તેથી વધારે માનાઈ છે.
‘કાયદા’ ના ‘શબ્દ’ કરતાં, તેમાં જે ‘આંતર સૂચન’ (Spirit)
હોય તે જ સાચી રાખવું એ આપણી ફરજ છે.

સેન્ટ પૉલે (St Paul) પ્રસિદ્ધ કરેલા બાઇબલનાં બાઇબલનાં
મારફ પુસ્તકો (Synoptic Gospels) માં ઇસુનો પ્રેમ, નીતિ-
નમ્રતા, ઉદારતા, સ્વાર્થત્યાગ વગેરે આવે છે; તેમ ‘નવા તત્વોનું’
કરાર’માં બાઇબલનાં નીતિતત્વો વિશે સુંદર ચર્ચા આવે છે; સૂચન :
અને તે જૂના પ્રાર્થનામંદિરના સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તોનો ખ્યાલ
સારો આપે છે. હિબ્રુઓના આદર્શો સાથે તે નિકટનો સંબંધ
ધરાવે છે, છતાં તેમાં ઇસુની જાતી સર્જકતાનાં ધણાં સૂચનો
છે. મોક્ષ મેળવવા ધમ્મજોતો માણસ હિબ્રુ છે. સંતની પેઠે
ધર્મ સમક્ષ નમ્રતાથી જોમો રહે છે, અને ધર્મરતી ધમ્મજોતે
તાબે યાય છે.

ઇસુએ આ બધું માન્ય રાખી તે ઉપરાંત ક્ષમાનો જીવો ક્ષમાનો
સિદ્ધાન્ત શિષ્યોએ કે-“ એક માલ ઉપર દુરમન તમાર્યા મારે ઉપદેશ :

તો બીજો ગાલ તેની સામે ધરવો.” ને એ રીતે ક્ષમાની પરાક્રમ દેખાડવી.

શબ્દ પ્રત્યયિ સત્યને” ઘણી જ સાધુતા (Goodness) વાપરવી: “પાપને પવિત્રતાથી સિદ્ધાંત : છતવું”.—એ સિદ્ધાંત ઇસુનો છે. પ્રેમ-શુભા જરાય કયાથ રાખવી નહિ”. કારણ કે પ્રેમ ઇશ્વરનો શુભ છે, ને તે શુભનું પ્રતિબિંબ જીવનારે ઇશ્વર જેવા સંપૂર્ણ થવું જોઈએ.

કયા દોષા જમારે ઇસુ પોતે “દૃષ્ટાન્તો” (Parables) સમજાવે છે. ઉપદેશ : ત્યારે તે પાડોશીઓ (Neighbours) તરફ પ્રેમ રાખવા શિખવતો. તેમાં નમ્ર સેમેરિતન (Samaritan) લોકો અને લાગણી વગરના યાહુદી (Jews) એ બેઉનાં વર્તનનો સામસામે વિરોધ ઘણું ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

ઉપદેશનું સર્વ-પીડતા હતા; પણ “ ઇસુના ઉપદેશમાં યાહુદી કે ગ્રીક એવા સામાન્ય-ભેદ રાખવામાં આવ્યા જ નથી. યાહુદી, ગ્રીક, ગુલામો, મણુ : સ્વતંત્ર ગણ્યો, પુરુષો, સ્ત્રીઓ એ ત્રણ એક જ ઇશ્વરનાં બાળક છે કેમકે તે સહુ ઇસુમાં ભરોસો રાખે છે.” એ સેન્ટ પૉલનું વચન ખરૂં છે.

તેથી ઇસુએ કહેલું કે ધાર્મિક શિક્ષા અને વ્યાવહારિક ધર્મ અને કાયદા દોષનાર વિરુદ્ધ થઈ જાય છે. સાર કામ કરનારને વ્યવહાર ધનામ આપવું, અને ગુન્હો કરનારને સજા કરવી એ સિદ્ધાન્ત વચ્ચે અમુક ભાવનાની દૃષ્ટિથી ખરો છે, ને તે ઉપરાંત કોઈને વિસારી વિરોધ પાડવો, ખાતલ કરવો (Detachment, Exclusion) એ પણ ઇસુની દૃષ્ટિમાં મહાન પાપ ગણાય છે એક પક્ષ તરફ મહેરબાની દેખાડવી, અને ઉડાઉપણે ધન ખર્ચવું એ કુશુંણીને ઇસુએ ' પાપ ' કહેલાં છે.

ન્યાય અને પવિત્રતા માટે તીવ્ર વામના હોય તે જ મોટો ન્યાય અને ગુણ છે, અને તે ગુણનો જલ્દયો તે ગુણના અપૂર્ણ પરિપાલનમાં પવિત્રતા જ રહેયો છે આ દિવ્ય ધનામ, સંસારીઓની કામવાસના માટે અને કુદ્ર માગણીઓથી ધણું નોખું પડે તેવું છે. આમલ

સેન્ટ પૉલ કહેતો કે પ્રેમ એટલે એક મહાન કાયદાનું પાલન. ઇશ્વર તરફ પ્રેમ એ પ્રથમ કાયદો છે, અને બીજો કાયદો માણસ તરફ પ્રેમ રાખવા વિષે છે.

મામાનિક જીવનમાં કોઈ માણસ જીવનમુક્ત હોય એમ જીવનમુક્ત- કહેવું કઠણ છે. ધાર્મિક સમાજમાં આવો માણસ એક ના સક્ષણ. ઉમદા દૃષ્ટાન્ત થાય છે. સમાજ એવો ધાર્મિક થાય તમાસુધી તે રાહ જોતો નથી જે નવો સમાજ રચવાનો છે તેની ખનાવટમાં તે પોતે અગત્યનો ફાળો આપે છે. તેમના દોષો મીઠાશયી સુધારે છે, તિરસ્કાર દેખાડતો નથી તે તીખો હોય છે, પણ ચીઢાયનો રહેતો નથી. શાંતિ રાખી, ક્ષમા આપવા તૈયાર રહે છે. ' ધર્મોપદેશ ' (Sermons) માં કહેલું નીતિ- તત્ત્વ, વ્યક્તિને અને સમાજને અનુકૂળ થાય તેવું છે. ઇશ્વરનાં

બાળક (ઇસુ) માટે તે નીતિનિયમો છે; ને તે જ ઇશ્વરી માત્રાભ્યાસના બધા શહેરીઓને લાગૂ પડે છે.

‘ઇશ્વરના
બાલક’નું
નિખાલસ
વર્તન :

વળી “ ધર્મોપદેશ ” માં ધર્મ અને નીતિ એકી જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રેમથી પીઝાબેલા સમાજમાં ઇશ્વરની ભક્તિ યજ્ઞ થકે છે. જે લોકો મદદ માટે આપુર હોય તેમને મદદ કરવા તે હંમેશાં તૈયાર રહેતો હતો; અને બીજાને મદદ કરી આનન્દ માનનારો, કોઇનું લઇને નહિં પણ આપીને ખુશી થનારો હતો. પોતે ઘન આપી કોઇને કહેતો નહિં, ‘ ગર્વ ’ કરતો નહિં. ખરા ખ્રિસ્તી થવા માટે હંમેશાં શાંત રહેવું જોઇએ અને જ્યારે કોઈ, એક ગાલ ઉપર તમાચો મારે ત્યારે બીજો ગાલ તેની પાસે ધરવો જોઇએ. આ વાતમાં કોઇએ અતિશયોક્તિની શંકા કરતી નહિં. ઇસુ, એ રીતે જીવનભર આચરણ કરતો હતો. તેના શ્રદ્ધામા પણ તેનો નૈતિક વિજય હતો.

સંત
સીવનનું
કાર્ય :

તે જોઇને સ્ટીવન (Stephen) પોતાનો ધર્મ તજી ઇસુનો શિષ્ય થયો. આ સંત પુરુષની ઉદારતાથી પ્રેરાઇને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ધણા લોકોને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. ટાસસનો સૉલ (Saul) પહેલા સ્ટોઇકસ અને પ્લેટોના સિદ્ધાન્તો અનુસરતો હતો. ઇસુમાં તે સહુ આદર્શ તેને મૂર્તિમાન થતા દેખાયા હતા. સૉલે આમિનીઅન અને ગ્રીક ભાષામાં પીલેટ (Pilato) ના સિલાલેખો વાંચ્યા હશે. “ આ યાહૂદીઓનો રાજા છે. ” માણસોમા રાજા જેવો તેમનાં મન તથા હૃદય જીતી લેનારો આ ઇસુ, ખરેખર એક આદર્શ નમૂનો હતો.

૩

‘ ઇશ્વરના પુત્ર ’ તરીકે માણસે કેવી રીતે જીવન વીતાડ્યું એ બાબત ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સારી પેઠે શિખવેલી છે. પછી પ્રાર્થના મંદિર (Church) તેમને માટે આદર્શ બન્યું; ને તેથી પણ માણસો તે તરફ જોવાયા. ઉદારતા એક જાતનું લોહચુમ્બક છે. અંકબર કહેતો, “ રાજામાં મુખ્ય ગુણ ક્ષમા હોવા જોઈએ, ને તેની સાથે પગક્રમ હોય તો કોઈ તેને દરાવી શકતું નથી. ”

‘ ઇવેન્જેલિસ્ટ ’ (Evangelist) પંથના લોકો માને છે કે ઇસુએ થોડો સમય સમ્યાપ્તથી અને એકનિષ્ઠથી ઉપદેશ આપ્યો હતો; તથા મૈત્રીની ઉદાર બાવનાથી તેણે માણસોનાં દિલ જીત્યા હતા. પછી તે જેરુસલેમ (Jerusalem) જવા ઉપડ્યો હતો. ત્યાં દુઃખ સહન કરતા પ્રેમી હૃદયનો પ્રેમબચા સહન કરીને, તથા ઇશ્વરની ઇચ્છાને અધીન રહીને, તેણે ઇશ્વરી જીવન ત્યાં વીતાડ્યું હતું. આ રીતે જીવન વીતાડીને તેણે દૃષ્ટાન્તથી શિખવ્યું કે ઇશ્વર કદાપિ પાપમાં સામેલ થતો નથી. આથી મુક્તિના નવા અને ચેતનવંતા આદર્શો વિકાસ પામ્યા.

કર્તવ્યોત્ત
અનન્ય
પાલન એ
બક્તની
કસોટી :

ડીન ઇન્જ (Dean Inge) લખે છે, " નીતિ મંબંધી વિકાસ નક્કી કરવાનો આધાર, કેટલીક ફરજોને મહત્ત્વ અપાય છે તેની ઉપર, રહે છે; ને-તેને ફરજો જરાજર અદા કરવામાં જે સાચું શૌર્ય દેખાડવામાં આવે છે, તે ઉપર જ નૈતિક વિકાસનાં મૂલ્ય આંકી શકાય છે. પોતાના જીવનના અનેક પ્રસંગોમાં ઇસુ પોતે પોતાની ફરજો અદા કરવામાં એક નમૂનો, અને સોથી જાંચો નમૂનો હતો.

ઇસુને
થયેલાં
વશ્ય
દર્શન :

તેણે પાપ અને મૃત્યુ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હતો. ઇસુને ઇશ્વરે પોતાના સનાતન સામ્રાજ્ય, (Kingdom) આશા અને પ્રેમનાં ચેતનવંતાં દર્શનો આપ્યાં હતાં. ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય, આશા અને પ્રેમ ઉપર પ્રાર્થના મંદિર (Church) ના બધા આદર્શો અવલગ્ન છે. જાંચી આદર્શ સૃષ્ટિને લોકો નરી માનતા હતા.

ઇસુના
જાત્રીક
વર્ણન :

આવા અજેય વીરપુરુષ ઇસુની ભક્તિમા અને તેદારા બીજા માથે રહેલાં આવા ગદન જોગણથી તે સમયના લોકો એક નવું અને પ્રગતિશીલ જીવન વીતાડતા હતા. એવા જીવનમાં તેઓ પોતાના પૂજ્ય ગુરુ (Master) નો મંદિરો પૂરો કરતા હોય એમ તેઓ માનતા હતા. તેના જીવનપર્યંત મૈત્રીના આદર્શો મંભાગેને, તેઓ બધા પોતાને ભૂતકાળ માથે અને ઇસુના જીવન સાથે સંકલિત થયેલા માનતા હતા. કર-વેરા એકઠા કરનારો અમલદાર, બીજા સાધારણ માણસોના તિરસ્કારને પાત્ર થતો; પણ ખ્રિસ્તીઓ તેને મિત્ર ગણી માન-સહિત બોલાવતા હતા, ને મોઢ વાર ખાણું (Dinner) પણ આપતા હતા.

“ખ્રિસ્તીઓ પોતાની આવી રીતભાતથી માનપાત્ર થયા, રીતસાતન
અને તેથી બીજા ધર્મના લોકો આ ખ્રિસ્તીધર્મમાં આવી જોડાયા. અસર :
ઝેકલ (Zaccarias) જેણે પોતાનો અર્ધોઅર્ધ નફો ગરીબ
લોકોને આપ્યો-તે વધારે પૂજ્ય અને પ્રામાણિક ગણાવા
લાગ્યો હતો.

ફારિસી (Pharisee) અને કરવેરા ઉધરાવનાર અમલ- દ્યુકનો
દારનો જે દષ્ટાન્ત બાઇબલમાં આવે છે તે વિશે દ્યુક (Luke) મત
આવી સમજાવતી આપે છે. દ્યુકનો મત એવો હતો કે વિધર્મી-
ઓને-જે ગંધી નાસ્તિકોને-પણ બાઇબલ અભ્યાસ કરવા માટે
આપવું. તેમાં નમ્રતા રહેવી છે, ને “ પર્વત ઉપર આપેલા
ઉપદેશ ”માં નમ્રતાનો પાઠ શિખવેલો છે, તેનું આ રીતે પાલન
કરવું જોઈએ.

આવી રીતે સેમેરિટન (Samaritans) લોકોએ બીજા શિક્ષ-
દષ્ટાન્તો (Parable) વિશે સંબંધિયું; પછી તેમને લાગ્યું કે પ્રાપ્તિના
બધા સારા અને બધા દયાળુ માણસોને મોક્ષ મળે છે, “આખરી સાધન :
દિવસો ” (Last Judgment) ની વાતમાં આ વિશે ખૂબ દયા,
બાર દહને કહેવાયલું છે, માણસ દયા ને માયાળુતાના ગુણોથી અનુકરણ
મોક્ષ મેળવી શકે છે.

ઈસુ પોતે આ રીતે જ મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે. ઈસુ
પોતે વેશ્યાને દિલ્હારતો નથી, પણ તેની સાથે આડો સંબંધ અનુકરણ
કરતો નથી, પણ સ્વાભાવિક પવિત્ર માનવીની દયાની નજરવડે દક્ષિ
તે વેશ્યા તરફ જુલે છે.

બાળકો તેને ખૂબ ગાહે છે, કારણ કે તેઓ નિર્દોષ
તેને સમજે છે અને તે તેમના અંત કરણની નિર્દોષતાની બાળકો
પ્રતિભા જેવો છે ઈસુ કહે છે કે નાના બાળકો સ્વર્ગમાં નિર્દોષ- પ્રત્યે
પ્રત્યે

તાથી બરેલાં છે, વિદ્યાના ઢોંગથી અલગ હોય છે, ને હંમેશા સાચી મિત્રતા ટકાવી શકે છે.

ધસુઈ નિર્દોષ બાલકૃદય : ઈસુમાં એક નિર્દોષ બાળક જેવી મોહકતા છે તે ખરેખર પહેલાનાં “ પ્રાર્થના મંદિર ” ને શોભાવે તેવી છે. ઈશ્વર આપણી પાસે જ છે એવી ભાવના રાખવાથી, ધસુ જેવી મનોવૃત્તિ થાય છે—આવી મનોવૃત્તિને વશ વર્તીને રહેવામાં આનન્દ અને શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

‘ ધસુ ’ અને ‘ ક્રીસ્ટ ’ : જેને પહેલાના સમયમાં ઈસુ (Jesus) કહેવામાં આવે છે, તેને જહોનના અનુયાયીઓ ક્રીસ્ટ (Christ) કહે છે. ઈસુએ આનન્દ અને પ્રેમ વિષે સૂચનાઓ કરી છે. ક્રીસ્ટ નામનો જહો બારપૂર્વક એ બે ગુણો સમજાવ્યા છે. ધસુ પોતે સાક્ષાત ઈશ્વરનો અવતાર હતો; ને ક્રીસ્ટ (Christ)—જો શબ્દ અનુભવ : અને વિચારમાં તેનું નામરૂપાત્મક સ્વરૂપ કહી શકાય.

ઈશ્વરી સ્વરૂપની ‘ પિતારૂપે ’ સમજ : ઈસુએ ઈશ્વરી સ્વરૂપને નવી રીતે સમજમાં આપ્યું, અને સોફો કહેવા લાગ્યા, “ આ ઈશ્વરી પુત્ર (Son) ઉપરથી જ તેનો પિતા (Father) કેવો વિરલ અને લગ્ય હોવો જોઈએ, તે આપણે સમજીએ છીએ. ”

ગુણોનો સમુદાય એજ પિતાનાં સંતાનોમાં દેખાય છે : અમુક ગુણોનો મધુશય તેની સામેના વિરુદ્ધ લક્ષણો સાથે બરાબર એકરૂપ થઈ સુમેળ સાધી શકે છે—એ આપણે ધસુમાં જોઈ શકીએ છીએ; દાખલા તરીકે, શ્રદ્ધા અને નમ્રતા; કદાપણ (Sanity) અને રંગદર્શી કલ્પના (Romanticism) જગતની બધી વ્યાવહારિક વસ્તુઓમાં; અને ચારિત્ર્યના અવલોકનમાં સચોટતા જોળવાની ટેવ અને પવિત્રતા; મતાન્તર સહન કરવાની ટેવ અને સત્ય તરફ ખૂબ લક્ષિતભાવ; સહૃદયતા અને, વખતે આવે ત્યારે, ખૂબ પરાક્રમ દેખાડવાની શક્તિ; પ્રેમ

અને ન્યાય: તીવ્રના અને હાસ્ય વિનોદ [humor]. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, પૂર્વના રહેવાસીઓ અને પશ્ચિમના રહેવાસીઓ, યાદુદી અને ગ્રીક-સહુ આ ધર્મરના પુત્ર એક થઈ ગયે છે-અને તેમને એકતાનો અનુભવ થતાં તેઓ મામાનિક બંધનો ભૂલી જાય છે.

ડહાપણ અને સુમેળ હોવાથી ઈસુમાં ધર્મરની દર્શન અને તેની વિરુદ્ધ દેખાતી બાબતોની સખત નિન્દા-એ બેઉ સાથે રહી શકે નહિ, જે પ્રાર્થના મંદિરને લોકો ત્રાસ આપતા તે મંદિરના શિષ્યો નિરાશામાં અને આવેશમાં ઇસુના શુભોત્તુ અવલોકન કરતા; ત્યારે પણ તેમને પ્રગતિસાધક શુભો ઈસુમાંથી જાડી આવતા હતી.

ખરેખર, ઇસુ એક નમ્ર સ્વભાવદષ્ટા જ નહોતો, પણ તે ઉપરાંત એક મહાશુદ્ધિવાન, આમલી, ધારેલું શામ ખાર પાકે તેવો અને લોકોના હૃદય પર સત્તા ચલાવે તેવો સંત હતો. ધર્મરની પ્રેમ તે સમજ તો હતો તેથી તેણે વેર લેવાની શક્તિ છે જ છોડી દીધી હતી.

ઇસુના
શુભોત્તુ
વિજ્ઞાપીઓ
પ્રજ્ઞા
વખાણતા :

ઈસુની
અવેર
દષ્ટિ :

ઈસુ એક
લોકોત્તર
વ્યક્તિ :

ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ પામેલા ઈસુને આપણે પાછો લાવી શકતા નથી. ઈસુ મરણાધીન છે એમ માની ચકાવું નથી; અને તેનો પુનરાવતાર [Resurrection] શરીર દ્વારા થઈ શકે એ માન્યતા ખરી નથી. આપણી પોતાની સ્થિતિમાં ઈસુનું શિક્ષણ ફેરવું ગાલ થઈ શકે તે આપણે વિચારવું જોઈએ ઈસુએ વ્યક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું ॥ અને પેરોપકારનાં બીજ વાળ્યાં છે. ન્યાય અને દયા શિખવ્યાં છે, આત્માની અમરતા શિખવી છે. આવું કિંમતી શિક્ષણ ફરેક યુવના, ફરેક દેશના માનવ સમાજને જરૂર ઉપયોગી થાય તેવું છે.

ઇસુના શિલ્પીઓની નમ્રતા, ચીનાઓની ધીરજ અને તર્કચક્ષિત, શિક્ષણનું જાપાનીઓની ચિન્તનપાલનવૃત્તિ અને વફાદારી—એ બધા પ્રભાવો પર શુલ્કોમાં ઈસુનું શિક્ષણ કાષ્ટક અંશે રહેલું છે. એશિયાના જાણ : લોકો ગાંધીને સુંદર સિંદને અને કાગ્વાને સ્વીકારે છે; ને એ રીતે ઈસુના શિક્ષણ ઉપર હજી વધારે પ્રકાશ પડશે.

ઇસુનો ધર્મ પ્રેમ-ધર્મ : ઈસુ પોતે જ પાછો પોતાના શિક્ષણદ્વારા સજીવન થશે એમ માની શકાય તેવું છે. તેના શિક્ષણનું એવું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. ઈસુનો ધર્મ એ " પ્રેમધર્મ " છે અને અમત્કારિક રીતે અસર કરે તેવો છે. વિદેશી ધર્મવાળા પ્રેમધર્મમાં પીગળી આ જગતમાં ધણી પગાકોટો કરી શકે છે અને આ ધર્મમાં મળી

જઈ ધર્મ માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય તેના ચહીદ (Martyr) યજ્ઞ થકે છે.

સંતનો આદર્શ ઇસુ જેવો અને ઓલિવર જેવો રહે છે. તે મહાત્મા જેવો રહે છે; તે શિષ્ય થાય છે અને બીજા ઉપર શાસન કરી શકે તેવો સમર્થ થાય છે. તેના મંત્રને આપણે સોફિસ્ટિક, મોઝિસ અને હિબ્રુઓના યાદવા સાથે સરખાવી શકીએ.

સતનો
આદર્શ :

ઈસીયા (Isaiah) નામના સંત પુરુષે જે " સેવકવૃત્તિ " (Servant poems) ની કાવ્યો લખ્યા હતા તેનો ઇસુએ અભ્યાસ કર્યો હતો. રાજા થવું તેને પસંદ ન હોતું. પોતાની પાપી પ્રજાના પાપને ધોવા માટે તે પોને એક પ્રજાજન તરીકે જ રહેતો હતો. ઇસાઇ કે " ઇઝરાઇલ " (હિબ્રુ) પોતે એક સુખ ભોગવતો, પોતાની કેમનો સેવક હતો, બ્યારે ઇસુ (Jesus) કહેતો કે હું અને મારા દરેક શિષ્ય આખી માનવ-જાત માટે દુઃખ ભોગવીએ છીએ.

સેવાભાવનું
જીવનમત :

કદાપિ ત્યજે નહિં અને હંમેશાં સહાય કરે તેવા પ્રેમ-તત્ત્વમાં ઇસુને અડગ શ્રદ્ધા હતી. " પહેલાના દેવળ (Early church) ની માન્યતા પ્રમાણે ઇસુ પોતે તેના પિતા (પત્ર) ના પ્રતિબિમ્બરૂપ હતો. (Fourth Gospel) એવા ધર્મગ્રંથમાં તેણે કહ્યું છે કે, " જેણે મને જોયા છે તેણે ઇશ્વરને, મારા પિતાને જોયા છે એમ સમજવું. "

અચલ
પ્રેમધર્મમાં
શ્રદ્ધા :

ધર્મ લેખો (The Epistles) માં " આપણા પૂજ્ય મહાન ઇસુ " એવા વચનો ધણીવાર આવે છે, તેની માયાળુતા તથા પ્રેમ વિશે ધણી પ્રશંસા આવે છે. સેન્ટ પૉલ તથા જોહન ઇફિસમ જેવા મહાન ગુરુઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો

ખ્રિસ્તી
ધર્મને
સારાસ
પ્રેમધર્મ.

સારાંશ પ્રેમધર્મમાં આવે છે એમ ટૂંકમાં લખ્યું છે. ખરે જોતાં સેન્ટ પૉલે લખેલું 'મોટું' સ્તવન 'આખા ય જીવનની દકીકતો રજૂ કરે છે; ને સેન્ટ જર્જેને નહાનાં બાળકોને એક બીજા તરફ પ્રેમ રાખવાનો જે સિદ્ધાન્ત શિખવ્યો છે તે પુનઃ મેસ્કાર પામેલી (New Evangel) બાવનામાં મહાન ખ્રિસ્તીઓએ મંજૂર રાખેલો છે.

મનુષ્ય-
જાત માટે
આત્મભોગ
આપનાર
ઇસુ ।

સેન્ટ પૉલે ખ્રિસ્તીઓના પ્રેમધર્મને 'જેન્ટાઇલ્સ' (Gentiles) લોકો તરફ ફેલાવવાની દલીલ કરી છે, અને સેન્ટ જર્જેને એ બાબત એક ઓકના મનથી જેવી રીતે વિચારવી જોઇએ તેવી રજૂ કરી છે, તેથી માણસનો પુત્ર (Son of Man) પોતાના જાતબાઇએ માટે પોતે પોતાના જીવનનો ભોગ આપે છે. તેથી તે (ઇસુ) એક બીજો આદમનો અવતાર (Second Adam) કહી શકાય. સૃષ્ટિનો આ પુરુષ-નમૂનો પોતાના પિતાએ (ધર્મિયે) કહેલા પવિત્ર રાજનમંત્રને અનુસરીને નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે.

૫

આપણે પહેલાં જોયું કે 'ઇતિહાસના સમયના ઇસુની શોધ' કરતા આપણને લાગ્યું કે તે એક ફેવી (Apocalyptic) ફિરસ્તો હતો. ખ્રીસ્ત કેટલાક કહે છે કે તે માત્ર નીતિ-શિક્ષક હતો, કેટલાક કહે છે કે તે એક રાષ્ટ્રનેતા હતો; ને ખ્રીસ્ત કેટલાક કહે છે કે પોતાની પ્રજાની મહત્વાકાંક્ષાઓને તે પાછી પાડતો હતો, અને નામંજૂર કરતો હતો. કેટલાક કહે છે કે તે સામાજિક શિક્ષક આપતો હતો; તે લગાઇના વખતમાં ખર્મ અને મંદિરની પવિત્રતા સાચવી રાખવા કહેતો હતો; અન્યાય સામે પુણ્યપ્રેરણ (Righteous indignation) દેખાડવા શુદ્ધ જરૂરી છે એમ તે કહેતો હતો.

ઇસુખ્રિસ્ત
એતિ-
હાસિક
બ્યક્તિ
તરીકે:

ઈસુને ખ્રીસ્ત લોકો સમાજ-શાસ્ત્રનો સંસ્થાપક માને તે મામે ડીન ઈન્ગ્રે (Dean Inge) ખૂબ વાધો ઉઠાવ્યો છે, ને ડીન ઇન્ગ્રે પોતે જોડી રીતે ઈસુને સુપ્રજન શાસ્ત્ર (Eugenics) નો સંસ્થાપક તરીકે ઓળખાવે છે.

અનેક દષ્ટિ-
બિન્દુઓ :

આ એક સાદા અનેક રીતે ગૂંચવણભરેલા મહત્ત્વમાને લોકો જુદી જુદી રીતે ઓળખે છે. તેનું કારણ એવું છે કે ઇસુ પોતે કાયદા કાનૂન જેવી લાવામાં બોધ આપતો નહોતો; પણ દૃષ્ટાન્તોદ્ધાર ઉપદેશ કરતો હતો તેથી તે દૃષ્ટાન્તોને જુદા જુદા અર્થમાં મમજી શકાય છે.

સરળ હતાં
અમર્ય
બ્યક્તિ :

ધસુની નમ્રતા : “ ઈશ્વરની વસ્તુઓ ઈશ્વરને સોંપા અને સીઝરની સીઝરને સોંપા ” અને રાજા કેણે બનાવ્યો ને ન્યાયાધીશ કેણે બનાવ્યો છે ? ”—જીસમ કે.ઇ વાર આવા જવાબ આપતો હતો. તે કેટલીક વાર એવા પ્રેમ અને ન્યાયના ભંચા સિદ્ધાન્તો કહેતો કે તેમને આપણે સોનેરી સજા (Golden Rule) કહી શકીએ. કેઇ વાર કાયદા કાનૂનને માત્ર ચબ્દચ; સમજવાથી ન્યાય આપી શકાતો નથી.

અંત - કરણનો અવાજ અને કાયદો : સમ સંબંધી કેટલીક બાબતોમાં કાયદો અને અંતઃકરણ—એક વિરુદ્ધ સૂચના કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં લગ્નની બાબતમાં ધણો જ ગોટાળો થવા પામે છે; અને ધસુની ઉઠાર દષ્ટિથી લક્ષ્મી નીતિ રીતિ સુધારવાની જરૂર લાગી થઈ છે.

લભ- સંસ્થાનો વિચાર : અહીં ધણીસાર ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનો વિયોગ થઈ જાય છે. “ અમુક ધર્મનાં માણસો—અપુરુષો—અમુક ધર્મનાં સંક્રાંતિવાદીઓ જ લભ કરી શકે ” એવા વચનો કાંઈ માર્ગસૂચન કરી શકશે નહિ કેમકે લભમાં સામાજિક નીતિ અને અર્થ-શાસ્ત્રની દષ્ટિથી થતા ફ.યદા ખાસ લક્ષમાં રાખવા જોઈએ. તેમાં પ્રેમ અને એક બીજાની નીતિ ઉપર વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ—એ લભનું મુખ્ય રહસ્ય છે.

સ્થૂલ લાલાલાણ ઉપર નહિ—પરન્તુ આવા મૌલિક સિદ્ધાન્તો ઉપર જ ગ્વી ઘટાય છે.

પારલૌકિક સંપત્તિ મેળવે એમ બનતું નથી. “આત્માના બદલામાં માણસ કિંમત સાથે બૈદિ-તરીકે શો કાયદો માગી શકે ?” “આધ્યાત્મિક ધર્મનું કલામ ન થોડામાં થોડું પાલન થાય તોપણ ઇશ્વરનો પ્રીતિ મેળવવા માટે સચવાય : જ થાય છે.”—આવાં સૂત્રોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું રહસ્ય છુપાયેલું છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મની નિતિમાં અમુક વ્યક્તિહિતવાદ (Individualism), અમુક રાષ્ટ્રહિતવાદ (Nationalism), લશ્કરી શામનવાદ (Militarism) તથા સામ્રાજ્યવાદ (Imperialism) પ્રત્યેના પરસ્પર બેડાયેલાં દોષિત તત્ત્વો જોવામાં આવતાં જ નથી—બદ્ધે—તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જોવા રહેવા સ્થાન જ નથી.

ઇસુના પણ, પહેલી સદીના હિ.પૂ. જેવો લાગતો આ ઇસુ આપણને સિદ્ધાન્તો વીસમી સદીમાં અનુકૂળ આવે તેવા કાયદા કરી ગયો છે એમ વર્તમાન માનવાની જરૂર નથી. તેણે એક જોયો સિદ્ધાન્ત દેખાવ્યો તે વાત કબૂલ રાખિયે છીએ. પણ તેની બધી વિગતો તેમાંથી મળે નહિ. આપણા ઔદ્યોગિક જમાનાને બંધબેસતા થાય અને જરૂરીઆતોને પહોંચી શકે તેવા નિયમો તેમાં શોધવા યત્ન કરીએ તે બર્થ છે. તે વખતની ફુનીઆમાં રહેતો માણસ આધુનિક સમાજના નિયમો ધડી શકે નહિ.

ઇસુનાં કેટલાક તેના નીતિ સિદ્ધાન્તો, જે દેખીતી રીતે વિરોધની અર્થઝમ જેવા લાગે છે, તે તેણે કેવા ઝંજોળમાં ઉગ્રાયા હશે તે આપણે બોધ-સમજ શકતા નથી. “જ્હને સાર્ જનાવોઃ” સહેલા ઝાડ વચનો : પર મારાં ફળ ભગતાં નથી.” “ઇશ્વરને તથા તમારા પાડોશીને

ચાહો, " " જો તમે માણસોને માણી નહિ આપો તો પરમેશ્વર તમને માણી આપશે જ નહિ. " —આવાં સૂત્રો બધો અર્થ સૂચવે છે. છુદ્ધની જેમ ઇસુ પણ સમજી શક્યા હતા.

માણસ જાતના કદા શત્રુઓ માન બે જ છે—ભય (Fear) અને સ્વચ્છંદ (Self-will). માણસ ઉપર ઊતરી આવતી ઇશ્વરરૂપા અને માણસોનો પરસ્પર પ્રેમ—એ બધાંના નાશ કરનાર આ દુશ્મનો પોતાના દુષ્ટ કામમાં ફાવે તે પહેલાં ઇશ્વરી પ્રેમથી આપણે તેમનો પરાભવ કરવો જોઈએ. એમ ન કરીએ તો જગતમાં આર્થિક સુધ્ધી અને નૈતિક સુધ્ધી થયા જ કરશે.

મનુષ્યના બે શત્રુઓ
ભય અને
સ્વચ્છંદ:

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞો માને છે કે જ્યાં સુધી આપણે આંતર શત્રુઓ (enemies within) ને દરાવીશું નહિં ત્યાં સુધી બાહ્ય જગતમાં બધે જ શત્રુઓ દેખાય તેના દષ્ટિ-બ્યામોહ (distorted vision) થયા કહે છે.

આંતર
શત્રુઓને
જીતો:

" પર્વત પર કહેલા ભર્મોપદેશ " (Sermon on the Mount) માં આર્વા સત્યો કહેલા છે. ભય ન રાખો, કારણ કે તમારો પિતા સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર છે, અને બધા માનવીઓ તમારા ભાઈઓ છે. " એ તેનો ટૂંકસાર છે.

સર્વશક્તિ-
માન પ્રભુ
મનુષ્ય-
જાતનો
પિતા છે:

એકો જગતને કપટપ્રબંધ (પ્રપંચ ભળ) માને છે; અને ખ્રિસ્તીઓ જગતને પરમેશ્વરનો આવિષ્કાર માને છે. તે ઉપરથી તેઓ મોક્ષના સિદ્ધાન્તમાં જુદા પડે છે એમ ઘોષ કહે તે હું માનતો નથી. એક મતમાં અને ખ્રિસ્તી મતમાં માનવી પોતે જગતનું કેન્દ્રયાન (Centre) થાય છે. જે પાપને તજી પુણ્યનો માર્ગ લઈ શકે છે તે જ ખરો મનુષ્ય છે.

પ્રભુનું
જગત
સત્ય છે:

પોતાના શેઠના દુકમ પ્રમાણે પોતાની બધી ઇચ્છાઓ છોડીને ભક્તિભાવ દેખાડ્યો હતો. ત્યારે તેમણે મંત્રપુરુષના નવા જ આદર્શો રજૂ કર્યા હતા. ડીન ઇન્જના મત પ્રમાણે “તેઓ જ ખરેખર દેવદૂત થવાનો યોગ્ય વારસો ધરાવે છે.”

સતનો
આદર્શ
ધસુ :

હિંદુઓ માનતા હતા કે ન્યાયી માણસ એક મશરૂના ફરમાનને માન આપે છે; હિંદુઓ માને છે કે યોગી પુરુષ પશ્ચિમીઓના સમાધિમાં બેસે છે; યુદ્ધના મત પ્રમાણે સેનાની ભાવના અને કુરમાની કરવાની સાચી તમના એ ગુણવાળો માણસ જ આદર્શ ગણાય છે. એ જ રીતે ખ્રિસ્તીઓમાં કોઈ પણ સંતને અસીસીના ક્રાન્સિસને કે વેઝલીને-સોથી શ્રેષ્ઠ કહેવા હોય તો આપણે તેને ઇસુ જેવા કહીએ છીએ. ઇસુનું જીવન મરં દેશકાળને બંધબેસતું થાય તેવું છે. એશિયામાં પણ મૌથી મહાન પુરુષને ઇસુ જેવા કહેવામાં આવે છે.

(Property), નિવૃત્તિવાદ, દુરપદનો ઉપયોગ, બ્યાજખાઉ
વૃત્તિ (Usury), મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક લાગની યુદ્ધ કરવાની
વૃત્તિ (Fighting Spirit), અને એવા બીજા અનેક
પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં ઉપદેશો, માંહેમાંહે જુદાં જુદાં તક પાડી,
વિભક્ત થઈ જાય છે. પણ ઇસુ આપણને પ્રેમ, સેવા અને
બાકિત્વનાં જોયા તરવારો સિખવે છે.

પવિત્રતા અને નેમાં રહેલું સૌન્દર્ય, સ્પષ્ટતા આવી કામ
કરવાથી વધતો જતો પાપનો બોલો, માણસોથી મેગવાય તેવું
આદર્શ ઇશ્વરી ભવભાવનું સામ્રાજ્ય (Ideal kingdom
of Brotherhood) અને ઇશ્વરના ચિહ્નરૂપ (Cross) માં
રહેલો વિજય-આવા જોયા વિચારો ઇસુએ સિખવ્યા. તેમ
જનાં દરેક યુગમાં આ મિદ્ધાન્તો ફેટલે અંશે, ક્યાં ક્યાં લગાડવા
તે વિશે તેજે સ્પષ્ટ ચર્ચા કે વાદવિવાદ (Sophistry) થીમા
ક્યાં નથી. ઇસુ પોતે જગતને માટે નીતિબોધક કે કાયદા
બાંધનાર હોવાનો દાવો કરતો નથી.

દેવળો (Church) અને તેને લગતા પ્રશ્નો વિશે આપણા
પૂર્વજોએ જે મત જાહેર કર્યા છે તે આપણને-આધુનિક
પ્રજાને સ્વીકારવા યોગ્ય લાગતા નથી. કેટલાક કહે છે કે તેમાં
'પેટ્રિફાઇડ' લોકોએ વડપણથી (Petrified) પોતે કહેલું બધું
જ ઈશ્વર હોવા જોઈએ એમ સમજાવ્યા હયું છે.

તે તથા વિરુદ્ધ, બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે વડીલોના
મત સામે બંડવૃત્તિ (Protestantism) કાયદો કરે છે તથા
માથે સાથે નુકસાન કરે છે; કેમ કે તે પ્રજાનાં હક્ક ઊભા કરી
રાષ્ટ્રવાદ લાવે છે, પણ તેની માથે સાથે કેટલીક બાંધિતબાંધ
જોર કરી બંધિતવાદ સ્થાપે છે. એટલે કે રાષ્ટ્રવાદમાં પણ
બાંધિતવાદ ચૂપ રીતે પોષાય છે.

ઇસુએ
શીખવેલા
અન્ય
આદર્શો :

દેવળને
લગતા
પ્રશ્નો
સંબંધી
મતમતા-
ન્તર :

સ્થાપિત
ધર્મ સામે
બંડવૃત્તિ
વૃત્તિ :

પ્રાર્થના	પોતાના સમાર્પા જે મંદિર-જે વિભૂતિઓ સર્જાય છે
મુખ્ય	તેના જ આપણે આપણી પ્રાર્થનાઓ કરવાની છે, કેટલીક
દેવ	વર્તમાન લાવનાઓ હજી પૂરેપૂરી સમજાયેલી નથી.
પ્રકાશ	ન્યાયી જેટલો પ્રકાશ મળે છે તે મેળવીને આપણે આપણુ
અમિ ત્યાયી	કામ ચલાવી લેવું પડે છે. ન્યાય ન્યાય સિદ્ધાન્તો તરીકે પ્રતિ-
માસ છે -	રોધક તરવો આપણી સામે આવે તેવા હોય તો પણ તેમની
	સાથે રહી કામ કરવું પડે છે. તેમ છતાં, ઇસુના સિદ્ધાન્તો
	પ્રમાણે રહી જે માણસ કામ કરે છે તે 'આધુનિક' અને
	અધતન (Modern) થઈ શકે છે તથા ઘણું ઉપયોગી કામ
	કરી શકે છે.

૬

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં હિંદુ અને શ્રીક મનો મારા સ્વરૂપમાં ટકી રહ્યા છે; તેમ છતાં ખ્રિસ્તી દેવળમાં હિંદુઓનો, જમુકાના મતનો નાસ્તિકવાદ તથા નિરીશ્વરવાદ (Paganism) કાંઈક અંશે પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી કબૂલ કરે છે કે ખ્રિસ્તી દેવળમાં હિંદુઓ કરતાં વધારે નિર્દયતા અને ખીજનો મત નહિ સહન કરવાનો હઠાઅદ પ્રવર્તેલાં હતાં. રોમનો પણ એટલા નિર્દય અને અસહિષ્ણુ નહોતા.

ખ્રિસ્તી-
ઓની
પરમત-
અસ-
હિષ્ણુતા :

જેટલા પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તી દેવળે પોતાના દેવતા મહાન પુરુષોનાં, ધર્મને બહાને ખૂન કર્યાં છે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદેશ પણ એવી નિર્દય રીતે વર્ષો નહોતો. અથાપિ “દેવંગ” ની અમુક પદ્ધતિ બહાદુર હોવી જોઈએ ત્યાં બીકણ, નરમ હોવી જોઈએ ત્યાં હડીલી, કઠિવ પ્રેરૂ તેવી હોવી જોઈએ ત્યાં શુષ્ક, અને સાહિત્યની વિશાળતા ખીલવવા કરતાં સ્ત્રાતમક અને સંકુચિત જોવામાં આવે છે.

ધર્મને
બહાને
ખૂન :

તેમાં તેના આઘ સંસ્થાપક ઈસુના પ્રેમની વિશાળતા અને માનવતા જોઈએ તેવી નથી. જે હાય અને આસંકા ઈસુની દૃષ્ટિમાં હતાં જ નહિ-ને જેમને જડમૂળથી ટાલી નાંખવા ઈસુએ ખૂબ મહેનત કરી-તે હાય અને આસંકા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં હવે પેસી ગયાં કે.

ઇસુ અને
ઈસુનો
ધર્મમાં
અંતર :

આજનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પહેલા સંસ્થાપક ધર્મશુરુઓના પ્રપંચો અને આડંબરો વગરનો હતો. વહેમને માનતો જ નહિ. હાલમાં તો એવું થાય છે કે માણસો જ્યારે રોટલી મેળવવા પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તેમને માત્ર પથ્થર આપવામાં આવે છે—સત્યની શોધ કરવા આવે છે ત્યારે તેમને આડંબર અને પ્રપંચ જ નજરે પડે છે.

ઈસુ અને શિષ્યોના અસ્તિત્વ : અમર જે ઈસુ અને તેના મહાન શિષ્યો (Apostles) ના વર્તન અને સિદ્ધાંતો “ દેવળ ” માં સંપૂર્ણ રીતે દેખાતા નથી તોપણ તેમાં ઓકલો મોઢોના “ હીનેનિઝમ ” અને હિબ્રુના “ જ્યુડેઇઝમ ” કરતાં ઘણાં જિંદગી તરવા છે એમ સફળ કબૂલ કરશે. જાણીને સ્થાપેલા “ સુધરેલા પેગન મત ” (Regalvanized Paganism) પણ સફળ થઈ શક્યા નહોતા. જૂદાકાળના ઘણા જૂના મિદાન્તોનું પુનઃ મંસ્કરણ કરવું લમલાગ અશક્ય જેવું છે.

ઈસુ સર્વ-શક્તિમાન હોય છે, એવી માન્યતા : કોઈપરને કેન્દ્રસ્થાને મૂકીને માત્ર મહાત્માઓ જ ધર્મના આદર્શ તરીકે લીધા હોય તો પણ એવી જાતનો ધર્મ (Prophetism) સમાજમાં બહુ સમય ટકે નહિ. ધર્મના મુખ્ય અંશ તરીકે ઈસુ પોતે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર છે, એમ હેવુ એ જ ખ્રિસ્તી ધર્મનું જિંદગી તરવ છે, અને કોઈક અંશે તેની જીજ્ઞાસુતા તેમાંથી જ જન્મે છે.

નિરીશ્વરવાદીઓ પ્રત્યેનું ખ્રિસ્તી-વર્તન : ઈસુને માટે વધારે પડતું માન અને શક્તિવાદ રાખતા હોવાથી ખ્રિસ્તીઓ, નિરીશ્વરવાદી લોકો ઉપર બહુ ત્રાસ વર્તાવે છે. અસંત “ ટક ” અને “ કાયા કષ્ટ ” વેઠવાની પ્રયાત્ની ખ્રિસ્તીઓમાં જીજ્ઞાસુતા છે.

દરેક ધર્મમાં જીવ્થી જાતની માનસશક્તિ કેળવવા માટે સંયમનો શરીરિક સુખો જતાં કરવાનો બોધ હોય છે. તે સંયમ કહેવાય માગ' :
છે; ને તેના પાલનમાં અમુક હદ હોવી જ જોઈએ. ઇસુમાં એવો વિવેક (Savvity) જોવામાં આવે છે.

ઇસુનો હિપદેશ, તેનાં રહસ્ય સાથે આપણે સમજીએ તો ઇસુને જ અપણો હિદાર છે. આપણે અંતઃકરણપૂર્વક ખૂબ વિચાર અનુસરીને કરીને ઇસુના બોધ સાથે બંધબેસતો આવે એવો ધર્મ મુમજી ધર્મ-
લેવો જોઈએ. પાલન .

ઇશ્વરની ભાવના અને ઇસુ-એ આપણો પયગંબર. બધા ઇસુ વિચારોના પ્રેરક દીપસગા એ “ઇશ્વર અને માનવ” છે. આપણા પયગંબર :
બધા વિચારો તેના લાખામાં રહે એમ સમજવા જોઈએ. ઇસુ એ જ વિવેકનું મૂળ છે; એ જ ડહાપણ છે. “દેવળ”નો ધર્મ જેટલે અંશે ઇસુનું પુનઃ પુનઃ મનન કરે છે તેટલે અંશે તે વધારે ગાનપાત્ર બને છે અને ડહાપણ મેળવે છે.

દેવળ એટલે ઇસુની પત્ની (Bride) એ ભાવના મટી જાય દેવળ છે; પણ ‘દેવળ’ એટલે ધર્માત્માઓનો સમાજ, ઇસુએ મંયમ એટલે શિખવી કેળવેલો એક નહાનકડો વર્ગ; મુક્તિની અભિલાષા સાથે સ્વભાવ તીખો છે પણ ત્રાસ ફેલાવતો નથી. તે ઇસુને આહે સમાજ :
છે, પણ પ્રેમની જ્વાલાથી સળગતો નથી અને બીજાને સળગાવ-
તો નથી. કેમકે તે વિવેકની હદમાં જ રહે છે.

દુ-ગવા ધોરણોથી પેલે પાર ગ્રહે છે તેટલે અંશે એ દુનીયા- સંત-
થી અલગ છે; પણ જેટલે અંશે તે આ જન્મતનું કલ્યાણ સમાજનું સાધવા મહેનત કરે છે તેટલે અંશે તેનો સંબંધ જન્મ સાથે જીવન :
રહે છે.

આજનો ખ્રિસ્તી ધર્મ : ખ્રિસ્તી ધર્મ પહેલાં સંસ્થાપક ધર્મગુરુઓના પ્રપંચો અને આડંબરો વગરનો હતો. વહેમને માનતો જ નહિ. દાસમાં તો એવું થાય છે કે માણસો જ્યારે રોટલી મેળવવા પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તેમને માત્ર પથ્થર આપવામાં આવે છે.—સત્યની શોધ કરવા આવે છે ત્યારે તેમને આડંબર અને પ્રપંચ જ નજરે પડે છે.

ક્રિસ્ત અને શિષ્યાનાં ચરિત્ર : અગર જો ઈસુ અને તેના મહાન શિષ્યો (Apostles) નાં વર્તન અને સિદ્ધાંતો “ દેવજ ” માં સંપૂર્ણ રીતે દેખાતા નથી તોપણ તેમાં શ્રીક્રિસ્તના “ હીન્નિનિઝમ ” અને હિબ્રૂનો “ જ્યુડેઇઝમ ” કરતાં ઘણાં જાંચાં તરવો છે એમ સદુકોઈ કબૂલ કરશે. જાલિયને સ્થાપેલા “ સુધરેલા પેગન મત ” (Regalvanized Paganism) પણ સફળ થઈ ચક્રા નહોતા. જૂતકાળના ઘણા જૂના સિદ્ધાંતોનું પુનઃ મંરકરણ કરવું લગભગ અશક્ય જેવું છે.

દરેક ધર્મમાં જિંદગી જાતની માનસશક્તિ ફેળવવા માટે શરીરિક મુખે જતાં કરવાનો બોધ હોય છે. તે સંયમ કહેવાય છે; ને તેના પાલનમાં અમુક હદ હોવી જ જોઈએ. ઇસુમાં એવો વિવેક (Sanity) જોવામાં આવે છે.

ઇસુનો ઉપદેશ, તેના રહસ્ય સાથે આપણે સમજીએ તો જ અપણો ઉદ્ધાર છે. આપણે અંતઃકરણપૂર્વક ખૂબ વિચાર કરીને ઇસુના બોધ સાથે બંધણેસતો આવે એવો ધર્મ સમજી લેવો જોઈએ.

ઇશ્વરની લાવના અને ઇસુ-એ આપણો પયગંબર. બધા વિચારોના પ્રેરક દીપસભા એ “ઇશ્વર અને માનવ” છે. આપણા બધા વિચારો તેના તાબામાં રહે એમ રાખવા જોઈએ. ઇસુ એ જ વિવેકનું મૂળ છે; એ જ હકાપણ છે. “દેવળ”ના ધર્મ જેટલે અંશે ઇસુનું પુનઃ પુનઃ મનન કરે છે તેટલે અંશે તે વધારે માનપાત્ર બને છે અને હકાપણ મેળવે છે.

દેવળ એટલે ઇસુની પત્ની (Bride) એ લાવના મટી બપ છે; પણ ‘દેવળ’ એટલે ધર્માત્માઓનો સમાજ, ઇસુએ સંયમ શિખવી ફેળવેલો એક ન્દાનકંડો વર્ગ; મુક્તિની અભિલાષા રાખે છે; સ્વભાવ તીખો છે પણ ત્રાસ ફેલાવતો નથી. તે ઇસુને ચાહે છે, પણ પ્રેમની જવાલાથી સળગતો નથી અને બીજાને સળગાવતો નથી. કેમકે તે વિવેકની હદમાં જ રહે છે.

દુનવી ધોરણોથી પેલે પાર ગ્રહે છે તેટલે અંશે એ દુનીયા-થી અલગ છે; પણ જેટલે અંશે તે આ જગતનું કલ્યાણ સાધવા મહેનત કરે છે તેટલે અંશે તેનો સંબંધ જગત સાથે રહે છે.

દેવળની નીતિમાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય : “ દેવળ ” પોતાની સત્તા વાચરવા છતાં વ્યક્તિને પેતાના ખ્યાનગી મત શાખવા દે છે; આમ થવાથી અંદરના દિવ્ય-પ્રકાશથી દોરાતી તે વ્યક્તિ અને “ દેવળ-યુગ ”, યુગ વીતી જાય ત્યારે બહુ જ વિકાસ પામેલાં દેખાશે. ઇસુમાં તો ઐશ્વર્યનાં આમ મૂળબૂત તરવો જ હતાં; તેનો પૂર્ણ વિકાસ તો બચિષ્ઠમાં ઇસુ જેવા મહાત્માઓ યશે તેમનામાં દેખાશે.

ઇસુમાંથી મહાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ : ‘ ઇસુ અને ઇશ્વર ’-એ જેહ તરવોમાંથી આવા મહાત્માઓ પ્રગટી શકે : આ મૂળ તરવોમાંથી જ ખ્રિસ્તીઓને યોગ્ય જાંચી નીતિ પ્રગટી શકે. સ્ટીવન (Stephen), સૉલ (Saul), ફોક્સ (Fox), વેસલી (Wesley) અને ન્યૂમન (Newman)-એ બધામાં તેમના સદ્ગુણનાં મૂળ તરવો જેવામાં આવ્યાં છે. જે ખ્રિસ્તી ધર્મ માત્ર નીતિરૂપે જ હોય તો સોક્રેટીસ (Socrates) ને આપણે મુક્તિદાતા દેવ (Saviour) ને સમજવો જોઈએ “-એમ વિલ્યમ બ્લેક કહેતો હતો.

ખ્રિસ્તી-ધર્મનું સવિધ : ઉપર ગણાવેલા મહાત્માઓ અને ઇસુના શિષ્યોમાં તફાવત તો છે જ. હજી ખ્રિસ્તી ધર્મ રચાતો જાય છે (It is in its making) જેવી રીતે ‘ જીવન અને સત્ય ’ સંપૂર્ણ જોઈ શકાતાં નથી તેમ ઇસુ અને નીતિ વચ્ચે સંપૂર્ણ સમજી શકાયું નથી. દરેક મુશ્મલાકિતભાવથી ઇસુની જાવના વધારે નવાં સંસ્કરણ મેળવી સમૃદ્ધ થશે.

ઇસુનાં લખાણોનો અભ્યાસ : ઇસુનાં લખાણોનો વધારે અભ્યાસ કરવાથી અને તેના પ્રદાશ મેળવી જીવન વીતાડવાથી તેનું સત્ય વધારે જડશે. તેમાં હિંમતની જરૂર છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા જાણવી અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ બહુ જ કઠણ છે. તેમાં ઇસુના ધર્મના જ્યોતિર્-ધારીનાં દષ્ટાન્તો મળવાથી માર્ગ સરળ થશે.

‘ ઈસુ-માનનીના પુત્ર ’ (‘Son of Man’) તરીકે જન્મત-
માં પ્રખ્યાત છે; અને આખા ય જગતને ઈસુ જેવા ઇશ્વરના
કુદરત તરીકે બતાવવું એ એનો પયગામ છે.

વસુદૈવ-
કુટુંબનો
ભાવ :

જો ખ્રિસ્તીઓ અને બીજા બધા “અ-ખ્રિસ્તી” (Non-
Christians) એક સાથે જોડાઈ જાય અને તેમના પ્રેમધર્મમાં
આગળ વધવા હરીફાઈ કરે તો જગતનો આધ્યાત્મિક વિકાસ
થાય તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. આપણે બધા એકે અવાજે કબૂલ
કરીશું કે—

પ્રેમધર્મનો
વિજય :

“ તારા શબ્દોમાં અનન્ત ગ્રાણી અને ચેતના ભરેલા છે.”

તું પોતે જ મલ છે, જીવન છે અને ધર્મ માર્ગ છે ”

આ ગંભીર પ્રશ્નને કેવા ભાવપૂર્વક ઉઠેલવો તે મમજવા
આપણે (Stephen Hawes) સ્ટીફન હેલ્વર્સની નીચેની
કડીઓ વિચારવી જોઈએ :—

“ સત્ય કે અસત્ય માટે લડીને શરવીર થવાનું નથી. શરવીર
બનવા માટે ન્યાય અને દયા-મેહનું મિશ્રણ થવું જોઈએ.
કોઈ નિર્મળના સંરક્ષણ માટે ઓસન્માન માટે, અને સત્યના
ખયાલ માટે કોઈ વિશ્વ પ્રસંગે લડાઈ કરવા તૈયાર થવું.”
આર્ત્રા સ્ત્રી સન્માન કેળવવા માટે, ખ્રિસ્તી ધર્મ મદદરૂપ થાય
છે, ને તે ‘અરેખર’ ધર્મસુદ્ધનો પર્યાય શબ્દ બને છે.

દયામિશ્રિત
ન્યાય :

યુદ્ધ અને જુદમની સામે યત્ન : સત્ય અને સૌંદર્યના
અન્વેષણમાં મંજા રહેવું : લોભ અને સ્વાર્થમાંથી છૂટા થવા
મમાજને બોધ આપવો : આર્વા કામો કરવાથી ઇસુની ભાવના
વિજયી અને બળવત્તર થશે.

અસત્ય
સામે
ધર્મેહુદયની
ભાવના :

૭

ખ્રિસ્તી ધર્મનું રહસ્ય

૧ મોક્ષ

ખરા સુખી
કેણ ?

ખરેખર ગરીબ લોકોને ધન્ય છે; તેઓ ખરા સુખી
છે. સ્વર્ગનું રાજ્ય તેમને માટે છે.

*

*

*

જેઓ શોક કરે છે તેઓ સુખી છે; કેમકે તેમને દિવ્ય
આશ્વાસન મળશે. નામ્ર માણસો સુખી છે; કેમકે તેઓ આ
જગતનો વારસો ભોગવશે.

*

*

*

જેઓ ન્યાય મેળવવા માટે બૂખ તરસ વેઠે છે તેઓ સુખી
છે; કેમકે તેઓ સંપૂર્ણ થવાના છે.

*

*

*

જેઓ દયાળુ છે તેઓ જ સુખી છે; હૃદય તેમની ઉપર
દયા કરશે.

*

*

*

જેઓ હૃદય પવિત્ર છે તેઓ સુખી છે; કેમકે તેઓ હૃદયવરને
ભેટ શકશે.

*

*

*

જે સલાહ શાંતિ ઇચ્છે છે તેઓ સુખી છે; કેમકે તેઓ
ધર્મવરના સપૂત છે.

* * *

ન્યાયને માર્ગે આલતા જેમની ઉપર દુઃખો આવી પડે છે
તેઓ સુખી છે; કેમકે સ્વર્ગનું સન્ન તેમનું છે.

* * *

જેમને બીજા માણસો ઇપ્પો આપે છે તેઓ સુખી છે.

* * *

જેમની ઉપર માત્ર ઇસુને લીધે જ દુઃખો આવી પડે છે
તેઓ સુખી છે. સંત અને મહાત્મા પુરુષો ઉપર ઇશ્વરભજન
કરવા માટે દુઃખો આવી પડ્યા હતા.

— સેન્ટ મેથ્યુ ૫, ૩-૧૨.

૨ પર્વત પરનો ઉપદેશ; બીજા ઉપદેશ વચ્ચેના

જેઓ તમને વિહારે તેમનું કુશળ ચાહો; જેઓ દ્રેવ રાખે ચતુર્વં પશુ
તેમની સાથે પશુ માર્ગ વર્તન રાખો. શુભ વાચક :

* * *

જે તમને એક જાવ ઉપર તમારો મારે તેની પાસે તમારો લખા
બીજો ગાલ ધરો. રાખો :

* * *

જે તમારો ઝબ્બો ખૂંચવી લે તેની પાસે તમારો કાટ પશુ
મૂકી દો.

* * *

જે કાંઈ મારે તેને કાંઈક આપો.

* * *

જે તમારી પાસેથી લઈ જાય તેની પાસેથી પાછું માગો નહિં.

*

*

*

તમારી સાથે બધાં માણસો સારું વર્તન દેખાડે એ તમે ઇચ્છો છો; તેથી તમારે બીજા સાથે સારું જ વર્તન દેખાડવું જોઈએ.

કરો! તેવું

જામરો :

જેઓ તમને આહો છે તેમને તમે આહો છો, તેમાં બહાષ કર્યા આવી ? કેમકે પાપીઓ અને દુષ્ટ આત્માઓ પણ પોતાને આહનારને આહો છે.

*

*

*

દુસ્ખનોને આહો; તેમનું બહુ કરો; આપેલી વસ્તુ તેમની પાસેથી પાછી ન માગો. તમારો બહો ઇશ્વર તરફથી મળશે.

*

*

*

દયાળુ

બનેા :

મહાન પરમેશ્વરનાં તમે ફરજંદ છો. દુષ્ટો અને પાપી-આનો ઇશ્વર પોતે દયાળુ છે, તેથી તમારા પિતા ઇશ્વર જેવા તમે પણ દયાળુ થાઓ.

*

*

*

જો તમે ન્યાય નહિં આપો તો તમને ન્યાય મળશે નહિં. તમે કોઈને સજા નહિં કરો તો તમને સજા થશે નહિં. બીજાને મુક્ત કરો જેથી તમે મુક્ત થશો. તમે આપે તો તમને તે મળશે.

*

*

*

પહેલું દુ બ

તા

પછી સુખ :

ભલા કામ કદાચ કામ તમને પ્રથમ દુઃખ આવી પડશે; પણ આખરે વિજય થશે. જેટલી ઉદારતા તમે વર્તશો એટલી ઉદારતાથી ઇશ્વર તમારી સાથે વર્તશે.

*

*

*

પોતાના
દોષ ભેટા
શોખો :

ઈસુએ એક દષ્ટાન્ત મૂક્યો ■ :-આપણા અધિજાને દોરી શકે ? તેઓ બન્ને ખાડામાં પડશે. શિષ્ય પોતાના ગુરુથી

ચઢીઆતો નથી. પણ દરેક વ્યક્તિ પોતાના ગુરુ જોડી મહતા મેળવશે જ. તું તારા જામજોની આખમાં નાનાં નાનાં રજ-કણો જુવે છે—નાની જૂલો જુવે છે; પણ તારા કામમાં જે મોટી બીલીના ફળ જેવડી-જૂલો રહી જાય છે તે તું જોતો જ નથી, હે દાલિક માનવ ! તું તારી જૂલ પહેલાં સુધાર; પછી તારા બાંધવાની જૂલો સુધારવાનું સરળ બનશે.

*

*

*

જે આડ પવિત્ર અને સાઈ ગણાય છે તેનાં ફળ સારાં જ નેવાં બી હોય છે. ખરાબ બીજમાંથી સાઈ અને પવિત્ર આડ ઊગતું નથી. દરેક આડ પોતાનાં ફળથી જ જાણીવું થાય છે. કાંટાના થોરમાંથી અંજીર ઊગતાં નથી; અને કાંટાની વાડમાં ફરાળ થતી નથી. સારો માણસ પોતાની સજ્જનતાથી ખબનામાંથી સાઈ સાઈ કાઢી લાવે છે; અને પાપી માણસ, પોતે પાપથી ભરેલો હોવાથી બધે પાપ દેખે છે; કેમકે જે દેખામાં ભરેલું હોય છે તે હરકોઈ રીતે બહાર પડી જાય છે.

*

*

*

તમે બધા ઇશ્વરને ઇશ્વર કહો છો; પણ હું કહું તેમ કરતા નથી. જે મારી પાસે આવે છે, મારા ચબ્દો સાંભળે છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેને હું ઇશ્વર જેવા થવાનો માર્ગ દેખાડીશ. જે માણસ ઘર બાંધવા ઇચ્છે તેણે ઊંડું ખોદણ કરીને, મજબૂત પાયો ચણીને તેની ઉપર ઘર બાંધવું જોઈએ; અથવા ખડક ઉપર બાંધવું જોઈએ તો જ ન્યારે મોડું પૂર આવે ત્યારે પણ એ ઘર નાગવું નથી.

*

*

*

કહેણી તથા રહેણીની એકતા : ઉપદેશ સંભળી તે પ્રમાણે વર્તન કરે તે માણસ આત્મા ચોક્કસ કામ કરનાર ગાયે સરખાવી શકાય; પણ, જે માણસ ઉપદેશ સંભળી તે પ્રમાણે વર્તન કરતો નથી તે પાવા વગરની ધ્રુવારત બાધિ છે. પાણીનું પૂર આવે ત્યારે એક સપાટામાં એવું ઘર જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. *

૩ બે જાતનાં મહાન કાર્યો; પહેલું હોય તે પહેલું મુકવું.

એક પ્રસંગ : અનાજ ખેતરમાં પાક્યું હતું તેવે વખતે એક રવિવારે (Sabbath day) ઇસુ પોતાના શિષ્યો સાથે ખેતરમાં ગયા હતા; શિષ્યો બહુ જુખ્યા થઈ ગયા હતા. તેથી તેઓ અનાજનાં કુંડાં તોડી ખાવા લાગ્યા. જ્યારે ફેરીસીય (Pharisees) લોકોએ તેમને ખાતા જોયા ત્યારે તેમણે ઇસુને કહ્યું, “ જુઓ, રવિવારે જે કામ દરવું મોખ્ય નથી તે તમારા શિષ્યો કરે છે.”

ઇસુએ જવાબ આપ્યો “ જ્યારે ડેવિડ તથા તેના શિષ્યો બહુ જુખ્યા થયા હતા ત્યારે તેમણે જે કયું” તે તમે જાણતા નથી ? તે ઇશ્વરના ઘરમાં પેદા (મંદિરમાં ગયા.) ત્યાં શાટમે ખાધા. મંદિરમાં શાટમે ખાવાનું ડેવિડ તથા તેના શિષ્યોને માટે મોખ્ય નહોતું. મંદિરમાં તો માત્ર પાદરીઓ જ ખાય છે, તે પાદરીઓ મંદિરને અલગાવે છે અને તેમ છતાં પાપથી મુક્ત રહે.

દયા દેખાડવાની ફરજ : આપણા હૃદયમાં મંદિર કરતાં વધારે ઉદાર ભાવનાઓ આપણે પોતાની જોઈએ. દરેક માણસ સ્વાર્થત્યાગ કરી શકે નહિ, પણ નિર્દોષ ઉપર દયા દેખાડી શકે છે. માનવીઓ ઉપર દયા દેખાડવી એ ભાવનાથી રવિવારનું મહત્ત્વ નથી છે.

પછી ઇસુ ખેતરમાંથી બહાર ગયો; તેમની ધાર્મિક મંડળીમાં જઈ બેઠો. ત્યાં એક માણસને હાથે જખમ થયો હતો; તેથી હાથ ખોટો થઈ ગયો હતો. ઇસુને જોઈ તેમણે પૂછ્યું, “ આ માણસના જખમ રૂઝવા રવિવાર (Sabbath) ને દિવસે ઉપચાર કરી શકાય ? ”

દયાનું કામ
ગમે ત્યારે
કરી લેવું :

જવાબમાં ઇસુએ કહ્યું, “ રવિવારે તમારું ઘેટું ખાકામાં પડી જાય તો તમે તેને બહાર નહિ કાઢો ? કંઈક સારું કામ કરવું એ રવિવારે થોડું જ ગણાય છે, તેમાં શંકા નથી. ”

એક
અમતીય :

પછી તેણે પેલા જખમી માણસને કહ્યું. “ બાઈ તારો હાથ લાંબો કર ! ” આમ કહેતા જ તેનો હાથ સાંજે થઈ ગયો.

પણ ફેરીસીઝ ટોફી (Pharisees) તે ધર્મમંડળી છોડીને જતા રહ્યા. ઇસુની વિરુદ્ધ તેમણે મસલત કરી, ઇસુને આ વાતની ખમર મળી; તેથી તે ત્યાંથી જતા ગયો.

નાસ્તિકોનું
વલણ .

સેન્ટ મેથ્યુ ૧૨: ૧-૧૫.

૪ ઇસુની માનવતા

ઇસુ જેરિકો (Jericho) માંથી પસાર થતા હતા. જાકીઅસ નામે એક માણસ ત્યાં રહેતો હતો. તે ધનવાન હતો અને શહેરીઓમાં અગ્રગણ્ય હતો. તેને ઇસુને મળવાનું બહુ મન થયું; તે કાણુ હશે એ વાતને બળુવા મામતો હતો. તે કદમા ઠીંગણો હતો તેથી ઘણા માણસોનાં ટોળાંમાંથી પોતાનો રસ્તો તે કરી શક્યો નહિ. તેથી તે ઘણો જ આગળ દોડી ગયો અને એક ઝાડ પર ચઢી ગયો. કેમકે ઇસુ તે રસ્તા પરથી પસાર થવાના હતા.

સંત
ભાવને
આધીન છે :

ઇસુનો અનુમતિ : ન્યારે ઇસુ તે સત્તા પરથી પસાર થયા ત્યારે ઇસુએ ઝાકી-અસને જોયો. તેથી ઇસુએ તેને કહ્યું “ ઝાકીઅસ, નીચે ઉતર મારે આજે તારે ઘેર ઉતરવું છે. ” ઝાકીઅસ વેહેલો વહેલો પોતાને ઘેર પહોંચ્યો અને હર્ષથી તેણે ઇસુનું સ્વાગત કર્યું.

જુહમનું પાપવાળું ધન : ન્યારે બીજા બધા માણસોએ આ વાત જાણી કે ઇસુ ઝાકીઅસને ઘેર ગયો છે ત્યારે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ઝાકીઅસ પાપી છે; તેણે અન્યાય અને જોરજુલમથી પૈસા એકઠા કર્યા છે.

આ વાત ઝાકીઅસે સાંભળી ત્યારે તેને બહુ પરતાવો થયો તે તે કહેવા લાગ્યો કે ‘ જે ધન મેં અન્યાયથી મેળવ્યું હશે તેથી ચારમણું ધન હું આજે જ ગરીબોમાં વહેંચી દઉં છું ’

પુન્યથી પાપ ધોવાય છે : આ સાંભળી ઇસુએ કહ્યું, “ આજે આ ધરના મહાસિકતો મોક્ષ થશે સમજવો; કેમકે તે અબ્રહામ (Abraham) નો પુત્ર છે; અને હું એક માનવીને બચાવવા આજે આ ધરમાં આવી ચડ્યો છું. ”

૫ ઇસુએ આપેલાં દષ્ટાન્તો

ઇસુના વર્તનની ટીકા : પછી બધા શહેરીઓ અને પાપીઓ ઇસુને સાંભળવા માટે તેની પાસે આવ્યા. ફેરીસીઝ (Pharisees) સોમી અને લેહીઆઓ (Scribes) ધીમેથી સુપસુપ વાત કરવા લાગ્યા કે “ ઇસુ પાપીઓને આદર સત્કાર આપે છે, અને તેમની સાથે બેસી ખાય છે ! ”

ટીકાના ઉત્તર વરીકે દર્શાવેલાં યોવાયેલાં મેટાનું નોંધ : પછી ઇસુએ તેમને નીચે પ્રમાણે દષ્ટાન્ત આપ્યો. —

“ જે તમારી પાસે એ ઘેટાં દોષ અને તેમાંથી એક નાસી જાય તે જાકી રહેલાં નળાણું ઘેટાંને એક જાણુએ બીજાં રાખી

પેલા સોમા ઘેરાની પાછળ શોધ કરવા તમે નહિ જાઓ ? તેને પાછું નહિ લાવો ? તમને તે જડશે ત્યારે તેને ખસા પર મૂકી આનંદથી ઘેર લાવશો જ. ઘેર લાવ્યા પછી તમારા મિત્રાને બોલાવી ખુશી થઇ તમે તેમને કહેશો કે બોવાયેલા ઘેરાને હું પાછું ઘેર ઉપાડી લાવ્યો છું. તેવી જ રીતે જો કોઇ એક પણ પાપી પોતાનો પાપ-માર્ગ ત્યજી પસ્તાવો કરે અને સ્વર્ગ તરફ પાછો આવે તો તેથી સ્વર્ગમાં આનંદ ફેલાય છે.

જો કોઇ એક સ્ત્રી પાસે રૂપાના દમ સિક્કા હોય; ને તેમાંથી બોવાયેલા એક બોવાઇ જાય તો તે શોધવા માટે તે ઘર આખું વાળીને સિક્કા માટે શોધશે, દીવો સળગાવશે ને તે જડે ત્યાં સુધી તેની શોધ ચલી રાખશે, બ્યારે તે બોવાયેલો સિક્કો જડશે ત્યારે તે ખુશી થઇ કાળજીપૂર્વક પોતાના મિત્રાને બોલાવશે અને કહેશે કે મેં આજે એક દર્શાવ : બોવાયેલો સિક્કો શોધી કાઢ્યો છે. તેમ જુ તમને કહું છું કે જો પાપી જીવ પસ્તાવો કરીને, પાપનો માર્ગ ત્યજી, સ્વર્ગ તરફ આવે છે તેને જોઇ દિસ્તાઓ (Angels) પણ હર્ષ પામે છે.

પછી તેણે કહ્યું એક માણસને જે પુત્રો હતા તેમાંના ન્હાના બાઇએ પિતાને કહ્યું “ મારો ભાગ અને આપો; ” આથી બાઇની ઇચ્છા પિતાએ મિલકતના ભાગ પાડ્યા. થોડા દિવસ પછી પોતાનો નાનો ભાગ એકઠો કરીને તે નાનો ભાઇ દૂર દેશમાં મુસાફરી કરવા ગયો; ત્યાં તે ઉડાઉપણે રહેવા લાગ્યો, અને બધું ધન તેણે ખર્ચા નાખ્યું.

પછી તે દેશમાં મોટો દુકાળ પડ્યો અને તેને ઘણી મુશ્કેલી પડી, એટલે તે દેશના કોઇ બ્રાહ્મણીતાને ઘેર નોકરીમાં તે રહ્યો.

તેણે તેને કુછરો ચરાવવા જંગલમાં મોકલ્યો, ત્યાં કુછરોને જે ખોરાક મળે તેવો તેને મળતો હતો. કાંઈ માણસ તેને ખીજું કાંઈ આપતું નહિ.

પથાતાપ બ્યારે તેને પોતાની અસહ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું ત્યારે તે કર્તા પુત્ર : ખીચારો વિચારવા લાગ્યો, “અરે, મારા પિતાએ રાખેલા ધણા અને નોકરો પાસે તેમને જોઈએ તે કરતાં વધારે અનાજ છે, પણ હું અહીં જૂએ મરું છું. હું એકદમ જગૃત થાઉં છું અને મારા પિતા પાસે જઈ કહીશ.” “પિતાજી હું ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં પાપી ગણાઉં છું, મેં તમને દુઃખ આપ્યું છે હું તમારો પુત્ર કહેવા લાયક રહ્યો નથી. મને તારા બાકુતી નોકર જેવો ગણી તમારી પાસે રાખો.”

કષ્ટાતુ પ્રત્યે પથુ આવતરનો પ્રેમ : આમ વિચારી તે જીભો ધ્યો અને ધણે દિવસે પોતાના પિતા પાસે જઈ પહોંચ્યો—બ્યારે તે દૂરથી દેખાતો હતો ત્યારે તેને જોઈ તેનો પિતા એકદમ દોષ્યો ને તેને બેઠી પડ્યો.

પુત્રે પિતાને કહ્યું, “પિતાજી, મેં ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં પાપ કર્યું છે અને તમને દુઃખ આપ્યું છે. હું હવે તમારો પુત્ર ગણાવા લાયક રહ્યો નથી. પણ પિતાએ નોકરને પાસે ખોલાવી કહ્યું, “ધરમાંથી એક જાંચો કિંમતી ઝમ્બો લાવો.” પછી તે નોકર ઝમ્બો લાવ્યો ત્યારે તે પિતાએ પુત્રને પહેરાવ્યો, તેને પગમાં જોડા પહેરાવ્યા અને હાથની આંગળીમાં સોનાની વીંટી પહેરાવી, સારૂં સારૂં મિષ્ટાન્ન કરી તેમણે ખાધું.

ખોવાયાં પ્રત્યે અનુકરણ : પછી તેણે સહુને કહ્યું “મારો આ પુત્ર લગભગ મરો ગયો જેવો હતો, તે ખોવાઈ ગયા જેવો હતો. તેને મેં પાછો મેળવ્યો છે ને સજીવન કર્યો છે.” પછી તેઓ ખુશી મજામાં રહેવા લાગ્યા.

તેના મોટા છોકરા જેતરમાં હતો. ન્યારે તે ધર તરફ આવ્યો યારે તેણે પોતાના ધરમાં સંગીત અને નાચ ચતાં હોય એમ સાંભળ્યું. તેણે એક નોકરને પાસે બોલાવી પૂછ્યું :-
 “આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે ?” તેણે જવાબ આપ્યો,
 “તારા ભાઈ આવ્યો છે, તારા પિતાએ આને ખૂબ મિષ્ટાન્ન તૈયાર કરાવ્યું છે,” આ સાંભળી ને ગુસ્સે થયો; અને ધરમાં ગયો નહિ. તેના પિતાએ તેને અંદર આવવા બહુ સમજાવ્યો; પણ તેને જવાનું મન થયું નહિ; અને તેણે જવાબ આપ્યો :-

સદાચારી-
 ની પાપી
 પ્રત્યે કડક
 નજર :

“હું ધણા દિવસથી-ધણાં વર્ષોથી તમારી સેવા કરું છું; પણ તમે મને એકેક દિવસ સારી રીતે રાખતા નથી; ને, આ મારો ભાઈ દૂર દેશમાં છે. હાવતો હતો; વેશ્યાઓમાં પોતાનો વખત અને ધન ગુમાવતો હતો તે આવ્યો. તેને માટે તમે આજે મોટો ઉત્સવ કરી મૂક્યો છે !”

જોવાયેલાં-
 ને વિશેષ
 શ્રેમથી
 બાલાવો :

આ સાંભળી પિતાએ જવાબ આપ્યો, “હે પુત્ર, હું હંમેશાં મારી સાથે જ છો; અને જે મારું છે તે સધળું જ તારું છે. પણ તારો આ ભાઈ, જે લગભગ મરી ગયેલા જેવો હતો તે આજે સજીવન થયો છે: તે જોવાઈ ગયો હતો ને આજે પાછો આવ્યો છે. તેને માટે આપણે ઉત્સવ કરવો એ થોડું જ છે.”

સદાચારી
 હંમેશાં
 પ્રજ્ઞ
 પાસે છે :

ધસુએ શિષ્યોને કહ્યું :- “એક ધનવાન માણસ હતો અને તેણે એક રસોઈયો રાખ્યો હતો. થોડા મમય પછી તે રસોઈયા ઉપર એવો અરોધ આવ્યો કે તે પોતાના શેઠના માલનો ખચાક કરતો હતો ને વચ્ચેથી ખાઈ જતો હતો. તેથી શેઠે તેને એક દિવસ બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું, “આ તારે માટે હું કેવું ખરાબ સાંભળું છું ? તને સેવેલા બધા માલનો દિસાળ આપ.”

અ
 પ્રમાણિક
 રસોઈયાની
 વાત :

જેઓ અપ્રામાણિક થાય છે તેમને પ્રામાણિક માણસનું ધન સોંપી શકાય નહિં. જે ખરેખર બીજાના હક્કનું છે તે તમે તેને આપો નહિં તો પછી તમારા હક્કનું જે હશે તે તમને કાણ આપશે ?

કોઈ નોકર જે શેઠની સેવા કરી શકતો નથી પછી તે એકને ચાહશે અને બીજાને ધિક્કારશે, એકને વળગી રહેશે અને બીજાને તણ દેશે. સિધ્ધે! ખરેખર, તમે ઇશ્વર અને ધન-એ બેઉ ઉપર ચાહના રાખી શકશો નહિં. ઇશ્વરને ભજવો હોય તો ધનનો મોહ છોડી દેવો જોઈશે. ”

ફેરીસીઝ (Pharisees) લોકો ધનવોળી હતા-તેમણે ઇસુનો આ ઉપદેશ સાંભળ્યો; પણ તેઓ તેની ખૂબ હાંસી કરવા લાગ્યા. ઇસુએ તેમને કહ્યું “ તમે માણસોની દૃષ્ટિથી, પોતાનાં બધાં કામમાં ન્યાય રહેલો છે એવું દેખાડવા યત્ન કરો છો; પણ ઇશ્વર તો સૌનાં હૃદય જાણે છે જે, માણસની દૃષ્ટિથી ઊંચું ગણાતું હોય તે, ઇશ્વરની દૃષ્ટિથી તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે. દુનીયાની મોટાઈ અને વેભાવ વિષે આમ કહી શકાય છે. જહોન આબ્યે ત્યારે પણ “ કાયદા અને પયગમ્બરો ” હતા. ત્યારપછી તો ઇશ્વરની સાત્તાન્યનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો; અને બધાય માણસો એ સાત્તાન્યના હક્કદાર છે.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાંથી પસાર થઈ જવું સહેલું છે, પણ કુદરતનો કાયદો કોઈ જરા પણ તોડી શકશે નહિં. દરેક માણસ જે પોતાની ઓને દૂર કાઢી મૂકે છે અને બીજા સારી સંભાળ કરે તો તે પાપનાં ફળ ભોગવે છે છે, કેમકે તે બિલિયાર કહેવાય છે કોઈ માણસે તણ દીધેલી ઓને પણ તમારે પરણવું નહિં; કેમકે એક રીતે જોતાં તે બિલિયાર ગણાય છે.

શુદ્ધેગાર : પછી તે રસોધયો પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો,
રસોધયાની 'જે મારા શેઠ અને રસોધયાની નોકરીમાંથી કાઢી મૂકશે તો હું શું
મૂંઝવણ : કરીશ ? મજૂર તરીકે મજૂરી કરવાની શક્તિ મારામાં નથી.
બીક્ષા માગતાં અને શરમ લાગે છે. હું એવું કરવા ઇચ્છા રાખું
હું જેથી મારા શેઠ અને રસોધયા તરીકે બરતરફ કરે તોપણ,
એક દલકા નોકર તરીકે મને રાખે.

અન્યાયી : પછી તેણે પોતાના શેઠના બધા દેવાવાળાને બોલાવ્યા;
લાલની અને એક જણને તેણે પૂછ્યું; "તારે મારા શેઠનું કેટલું દેવું બરવાનું
કર ?" તેણે જવાબ આપ્યો, "એક સો મણ તેલ." ત્યારે તે
રસોધયાએ કહ્યું, "તું સો નહિં, માત્ર પચાસ મણ બરજે
બાકીના પચાસ ફૂં બરીશ." પછી બીજાને બોલાવી તેણે
પૂછ્યું, "તારે મારા શેઠનું કેટલું દેવું બરવાનું છે?" તેણે કહ્યું,
"એક સો મણ ધઉં." તે માંબળા રસોધયાએ કહ્યું, "તું
માત્ર એંથી મણ બરજે. બાકીના વીસ મણ હું બરીશ."

પ્રમાણિક : જ્યારે આ વાત તેના શેઠના જણવામાં આવી ત્યારે તે ધણે
ચવાના ખુશ થયો, તેણે તે અપ્રામાણિક રસોધયાની પ્રશંસા કરી; કેમકે
પ્રત્યક્ષ : તેણે ડહાપણનું પગલું ભર્યું હતું. આ દુનીઆના માણસો
'લાલ': પોતાના અમુક સ્થિતિમંજોગમાં ડહાપણથી આવે છે, ને તેઓ
વેઢીઆ જેવા હોતા નથી. હું તમને સફ્ટને કહું છું તે સાંભળો :-

પ્રમાણિકતા : અન્યાયથી મેળવેલા પૈસાથી તમે મિત્રો મેળવો : જેથી
હંમેશાં પૈસો જાય ત્યારે તેઓ તમને આશ્રય આપશે. જે ન્હાની
લાલકારક : બાબતમાં પ્રમાણિક છે તે મોટી બાબતમાં પણ પ્રમાણિક રહે
છે : ને જે માણસ નાની બાબતમાં દગો કરે છે તે મોટી બાબતમાં
જરૂર દગો કરે. અપ્રામાણિક માણસના ધનની વ્યવસ્થામાં

જેઓ અપ્રામાણિક થાય છે તેમને પ્રામાણિક માણસનું ધન સોંપી શકાય નહિં. જે ખરેખર ખીજના હક્કનું છે તે તમે તેને આપો નહિં તો પછી તમારા હક્કનું જે હશે તે તમને કાણુ આપશે ?

કોઇ નોકર જે શેઠની સેવા કરી શકતો નથી. પછી તે એકને ચાહશે અને ખીજને ધિક્કારશે, એકને વળગી રહેશે અને ખીજને તણ દેશે. શિષ્યો! ખરેખર, તમે ઇશ્વર અને ધન—એ બેઉ ઉપર ચાહના રાખી શકશો નહિં. ઇશ્વરને ભજવો હોય તો ધનનો મોહ છોડી દેવો જોઇશે. ”

ફેરીસીઝ (Pharisees) લોકો ધન્યોબી હતા—તેમણે ઇસુનો આ ઉપદેશ સાંભળ્યો; પણ તેઓ તેની ખૂબ હાંસી કરવા લાગ્યા, ઇસુએ તેમને કહ્યું “ તમે માણસોની દષ્ટિથી, પોતાનાં બધાં કામમાં ન્યાય રહેવો છે એવું દેખાડવા યત્ન કરો છો; પણ ઇશ્વર તો સૌનાં હૃદય જાણે છે. જે, માણસની દષ્ટિથી ઊંચું ગણાતું હોય તે, ઇશ્વરી દષ્ટિથી તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે. દુનીયાની મોટાઇ અને વૈભવ વિષે આમ કહી શકાય છે. જહોન આબ્યો ત્યારે પણ “ કાયદા અને પમગળરો ” હતા. ત્યારપછી તો ઇશ્વરી સાત્રાન્ત્યનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો; અને બધાય માણસો એ સાત્રાન્ત્યના હક્કદાર છે.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાંથી પસાર થઇ જવું સહેલું છે; પણ કુદરતનો કાયદો કોઇ જરા પણ તોડી શકશે નહિં. દરેક માણસ જે પોતાની સ્ત્રીને દૂર કાઢી ગૂંકે છે અને ખીજ સ્ત્રી સાથે સંબોગ કરે છે તે પાપનાં ફળ ભોગવે છે છે, કેમકે તે બ્યભિચાર કહેવાય છે કોઇ માણસે તણ દીધેલી સ્ત્રીને પણ તમારે પરણવું નહિં; કેમકે એક રીતે જોતાં તે બ્યભિચાર ગણાય છે.

અનન્ય
ઉપાસના
જ કૃપા છે :

ઉપદેશની
અસર
અધિકારી-
નેજ
થાય છે

બ્યભિચાર-
નું પાપ

- લાગણી- એક ધનવાન માણસ હતો. તે હમેશાં મિષ્ટાન્ન
હીન' જતો હતો અને કિંમતી લૂગડાં પહેરતો હતો. એક લેઝરસ
ધનવાનનું' (Lazarus) નામનો બિલ્લુક જે ધણા દર્દથી પીડાતો હતો તે
દર્દાંત : તેના દરવાજા પાસે આવી સૂતો. ધનવાનને ખાતાં વધેલા ને
ફેંકી દીધેલા અન્નના ટૂકડાથી ગુજરાન ચલાવવાની તે ઇચ્છા
રાખતો હતો. એવામાં કુતરાઓ તેની પાસે આવતા અને તેના
જખમો જીભથી ચાટતા હતા.
- ગરીબને પછી એવું મન્યું કે જ્યારે તે બિલ્લુક મરી ગયો ત્યારે
સ્વર્ગ' અબ્રાહામના ઘૂતો, ફિરસ્તાઓ તેને સ્વર્ગમાં લઇ જવા માટે
મન્યું : આવ્યા. પેલો ધનવાન પણ મરી ગયો; અને તેને કબરમાં
દાટવામાં આવ્યો.
- ધનવાનની તે ધનવાન નરકમાં પીડાતો હતો, રીખાતો હતો. તેણે
ચાતના : અબ્રાહામને તેની જાતીમાં લેઝરસને રાખતાં જોયો. તે જોઈ
ધનવાન દુઃખથી રીખાતો બોલ્યો, “અરે બાપુ અબ્રાહામ, તું
મારી ઉપર દયા રાખ; અને પેલા લેઝરસને મારી પાસે મોકલ,
જેથી તે પોતાની આંખોમાં ટીપ્સ (Tip) પાણીમાં બોળીને
માગે જીભ ઉપર મૂકે: મારા જીવને તેથી કંકડ થશે, કેમકે આ
દુઃખી સ્થિતિમાં હું તરસથી ખૂબ પીડાઈ છું.”
- સુખ ત્યારે અબ્રાહામે કહ્યું, “તે તારા જીવનમાં ખૂબ મઝા કરી
પાછળ લીધી છે; લેઝરસે બહુ કષ્ટ બોગવ્યું છે-હવે અહીં તેને સુખ
દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તું દુઃખ બોગવે છે. વળી, મારી અને
લગ્ન' : તારી વચ્ચે ધણું જ અંતર છે, તે આજીંમીને ત્યાં આવવાનું
બહુ કઠણ છે. જેઓ ત્યાં આવે છે, તેઓ સારી મારી પાસે
પાછા આવી શકતા નથી.”

પછી પેલા ધનવાને ફરીથી વિનંતિ કરીને કહ્યું, “ હું તને ‘ધનવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે તું તેને માગ પિતા પાસે મોકલજે. મારે કાંઈ બીજા પાત્ર બાધ્યો છે, તેમને જધાને જધને કહે અને ચેતાવે તો ચેતાવે ’ : તેમની મારા જેવી દશા ચર્તા અટકે”. તેના જવાબમાં અબ્રાહામે કહ્યું, “ તેમને માટે મોઝીઝ (Moses) અને બીજા પયગંબરો છે જ; તેમને ઉપદેશ તેઓ જરૂર ખ્યાનમાં રાખે. ”

પેલા ધનવાને ફરીથી કહ્યું, “ મૃત માણસોમાંથી એક ત્યાં જાય અને કહે કે ધનવાનની દશા મરી ગયા પછી આટલી બધી ખરાબ થયેલી મેં જોઈ છે; તો તેના કહેવાથી સંકુને ખાતરી થશે, ને તેઓ પસ્તાવો કરશે. ” તેના જવાબમાં અબ્રાહામે કહ્યું, “ જેઓ મોઝીઝ તથા પયગંબરનું કહેલું ખરું માનતા નથી તેઓ મરી ગયેલા માણસનું કહેલું પણ કાંઈ માનશે નહિં. ! ”

પછી તેણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું, “ જૂન કરવાના સંજોગો ફરક માણસને માટે જોવા થાય છે; પણ જેની મારફત એવી જૂલ થાય તેવાને ખરેખર ધિક્કાર છે. એવા માણસને ગળે ધંદીનું પડ બાંધી તેને દરિયામાં ફેંકી દેવો જોઈએ; તેમ કરવાથી તે બીજાં નિર્દોષને જૂલમાં ફસાવે નહિં. તમે જધા ખાસ ખ્યાન આપજો. જે તમારો બાધ જૂલ કરે તો તેને કપકો આપજો જે તે પસ્તાવો દર્શાવે તો તેને માશી આપજો. જે તે એક દિવસમાં સાત વખત જૂલ કરે અને સાત વખત તમારી માશી માગે તો તેને માશી આપજો ”

પછી ધર્મોપદેશકોએ ઇસુને કહ્યું, “ જમારામાં ખૂન શ્રદ્ધા રેડજે. ” એટલે ઇસુએ કહ્યું, “ જે તમારામાં શ્રદ્ધા એક રાખના દાણા જેટલી હશે ને તમે આ ઝાડને કહેશો— ‘ જાહોથી ઇસુ શ્રદ્ધાને કહ્યું પર્વત જેવડો અટગ બનાવશે : ’

જા, દરિયામાં ઊગ.' તો તે ઝાડ પણ દરિયામાં જન્મ ત્યા
ઊગશે જ.

કરજમાં તમારા નોકરો જેતરમાં ખૂબ મહેનત કરી ઘેર આવે છે
પાડ રોના : ત્યારે તમે તેને એકદમ ખાવા બેસાડો છો ? તમે તો કહો છો
કે હું ખાવા બેસું ને “ તમે સહુ આમ કરો, તેમ કરો; પણ
તમે ખાજો.” તમારા નોકરે કુકમ પ્રમાણે જે કામ કર્યાં હોય
તે માટે તમે તેનો આભાર માનો છો ? નથી માનતા, ત્યારે તે
પ્રમાણે જોતાં, તમે સહુ મારા કરમાન પ્રમાણે કામ કરો ત્યારે
મારે પણ તમારો ઉપકાર માનવો ન જોઈએ, તમારે કહેવું જોઈએ
કે ‘ અમે કાંઈ કાયદા માટે નોકરો નથી. અમે તો માત્ર
અમારી કરજ બજાવીએ છીએ. ”

—સેન્ટ લ્યુક ૧૦; (૧૫-૨૭).

૬ પયગમ્બરોની લાવના

સાથે સભામાં ગમેલીઅલ (Gamaliel) નામે એક ફેરીસી
પયગમ્બર (Pharisee) જિભો થયો. તે એક ધારાશાસ્ત્રી હતો ને લોકોમાં
તે માનપાત્ર થયો હતો. તે એક વખત કેટલાક લોકોનો નેતા
થયો. તેણે ઇઝરાયલના અનુયાયી શિષ્યોને કહ્યું, ‘ પયગમ્બરો
સાથે તમારે કેવું વર્તન ચલાવવું તે તમે જ્ઞાનમાં રાખો. ધણી
સમય પહેલાં થીયુડાસ (Theudas) નામે એક પયગમ્બર
થયો હતો. તે પોતે જામુક દેવ તરફથી આવેલો છે એમ
કહેતો. આશરે ચારસો જેટલા માણસો તેના શિષ્ય થયા હતા.
પણ સત્તાવાળા સળંગે તેને મારી નાંખ્યો અને તેના શિષ્યો
પણ એવી જ સળંગી મોત પામ્યા.

પછી ગેત્રીશ્રીને વતની જ્યુડાસ (Judas) આવ્યો. અને ઠેકાકે લોકો 'તેને અનુસરવા લાગ્યા. તેનો પશુ નાશ થયો; અને, તર્યો તે બધા લોકો આડઅવળા નાશી છૂટ્યા. તેથી હું તમને સહુને કહું છું કે કોઈએ પોતે પયમમ્મર હોવાનો હક્ક કરવો નહિ'. એવો હક્ક રાખનારની પાછળ ચાલવું નહિ'. એવાને એકલા જ રહેવા હેવા.

પયમમ્મર
પણું સાડું
નથી :

ઈશ્વરી ફરમાન માણસ પોતે ફેલાવે છે ત્યારે તે બધાં દુઃખવી કામોની પેઠે નાશ પામે છે : પશુ જ્યારે ઇમ્મર પોતે જ પોતાનાં ફરમાન આગળ કરે છે ત્યારે કોઈ તેનો સામનો કરી શકતું નથી અને તે ફરમાન વિજયી પામે છે."

ઈશ્વરનાં
ફરમાન
માનો :

આ વાત સંભળી સહુ કબૂલ થયા. પછી તેમણે, બધા નામધારી પયમમ્મરોને એકઠા કર્યા અને સારી પેઠે તેમને માર માર્યો; તથા ધમકી આપી સમજાવ્યું કે " ઇસુના નામથી તમારે કોઈ જ કહેવું નહિ". પછી તે નામધારી પયમમ્મરો ત્યાંથી દૂર જતા રહ્યા; તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે ઇસુને માટે માર ખાવાથી તેઓ વધારે લાયક બનતા જતા હતા; કેમકે ઈશ્વરના નામ ખાતર માર ખાવો એ દલા પશુ જેવું ધન્યભાગ્ય હોય તેને જ મળે છે; અને પછી તેઓ ધરમાં હોય કે બહાર હોય-જ્યાં હોય ત્યાં-ઇસુનું મહત્ત્વ તથા તેનો ઉપદેશ શિખવવા લાગ્યા.

ઈસુનો
વિનય :

તે સમયે શિષ્યો વધતા જતા હતા. ઓરમર્ગા જેનારા યાદુદીઓ હિંદુ લોકો સામે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે " પ્રાર્થના અને પવિત્ર વિધિમાં વિધવાઓને સ્થાન આપવામાં આવતું નથી ને અયોગ્ય છે."

પવિત્ર
વિધિમાં
વિધવાને
સ્થાન

પછી તે બાર ધર્મશુરુઓની સભાએ બધા શિષ્યોને એકઠા કર્યા; અને કહ્યું, " હે લાંબજો, આપણે

અપાવવા
માટે ધર્મ-
સભા :

ધર્મરી ફરમાનનો અનાદર કરીએ છીએ, નવરાણના વખતમાં ઉપદેશ આપવાને બદલે આપણે શ્રામ-તોનાં ભોજનો ઉડાવીએ છીએ. તમે હવે સમજો. તમારામાંથી કાલા અને કતબ-બુદ્ધિવાળા સાત માણસોનું એક મંડળ નીમો. તેમણે આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું. પ્રાર્થનામાં અને લોકોની ધાર્મિક ક્રિયામાં ખાસ દેખરેખ રાખવી જોઈએ.”

સાત જાંઘને આ વાત પસંદ પડી. તેમણે સ્ટીવન (Stephen) નામના એક ધર્મોત્તમાને નીમ્યો; તથા ફિલીપ, પ્રોકોરસ, નિકાનોર, ટાઇમન, પારગિનસ અને નિકોલસ—એ ૭ માણસોને તેમાં સહાય કરવા નીમ્યા. પછી તેમણે આ સાત માણસોને પયગમ્બરો પાસે મોકલ્યા; પ્રાર્થના કરી. પયગમ્બરોએ તેમને આશીર્વાચન કર્યાં. પછી ઈશ્વરનાં વચનો વધારે માનપાત્ર થયાં, અને જીરુસલેમમાં શિષ્યોની સંખ્યા ખૂબ વધવા લાગી. ઈસુના મતમાં ધર્મશુર્યો વધવા લાગ્યા.

સ્ટીવનના પ્રભાવ અને વિશેષ : સ્ટીવનમાં બહુ જ શક્તિ અને બળ હોવાથી તે વધારે લોકપ્રિય થયો. અને તે લોકોને પોતાના અમત્કાર (Wonders) દેખાડવા લાગ્યો. પણ તેવામાં એક બીજું નારિતક મંડળ (Synagogue of Libertines) તેની સામે જીહ્વં થયું. તેમાં કેટલાક સિરીયા, એલેક્ઝાંડ્રિયા અને ઍશિયાના વતનીઓ હતા. તેમણે સ્ટીવન સામે મોટો વિવાદ જિત્યો કર્યો. સ્ટીવને કડાપણથી તે બધાને યોગ્ય જવાબો આપ્યા.

સંત સામે તરફ : આમ વાદવિવાદમાં શબ્દ નહિં ત્યારે તેમણે સ્ટીવનની વિરુદ્ધ જુદાણું ફેલાવ્યું. તેમણે એવું કહ્યું કે સ્ટીવન તો છઠ્ઠેચોક ઈસુની નિન્દા કરે છે. તે બહેરમાં ધર્મ તથા ધર્મ-શુરુની સામે આરોપ મૂકે છે. પછી તેમણે આ બાબતના જુદા

સાક્ષીઓ ઉભા કર્યાં. તેઓ સહુ એક પછી એક પેલા ધર્મ-
મંડળ પાસે જઈ બધી વાત કહી આપ્યા.

આમવર્ગ, વડીલો, લઢીઆઓ બધા જ સ્ટીવન સામે
ઉશ્કેરાઈ ગયા ને આખરી તપાસ માટે સ્ટીવનને ધર્મમંડળ
પાસે ઉભો કરી મૂક્યો. ત્યાં જુદા સાક્ષીઓએ કહ્યું કે સ્ટીવન
મોઝિઝની નિન્દા કરે છે, ઇસુની નિન્દા કરે છે, અને કહે છે કે
ઇસુના ધર્મથી જેરુસલેમનો નાશ થશે. આથી બધા સ્ટીવન
સામે નજરં માંડી, નોંધ રહ્યા. તે જ વખતે સ્ટીવનનું મોં એક
દિવ્ય દેવદૂત જેવું દેખાયું. તે નોંધે બધા આશ્ચર્ય પામ્યા.

સંતના
તેજનો
પ્રભાવ :

—ક્રીશ્ચિય : ૫, ૩૪; ૬, ૧૫.

ત્યારે ગર્વ ન કરવો. પાપીને ધિક્કારવા નહિ. પાપમાં શામલ થવું નહિ. પુણ્યના કામમાં ખૂબ ઉત્સાહ રાખવો, આદ્ય રાખવી અને સંકટો આવે તે સહન કરી લેવા પ્રેમ કદાપિ નિષ્ફળ જતો નથી. ભવિષ્યવાણીને પણ તે જોટી પાડે છે, નિન્દા-ખોર લોકોને પણ તે ચાંત પાડી દે છે.

જ્ઞાન, ભવિષ્યજ્ઞાન કે ભવિષ્યવાણી—એ બધું અપૂર્ણ સત્ય છે. પ્રેમ એ સંપૂર્ણ સત્ય છે. અપૂર્ણ તે અપૂર્ણ; કેમકે હું નાનો હતો ત્યારે બાળકની પેઠે માલતો, માલતો અને બાળકના જેવી લાગણીઓ રાખતો હતો. હવે હું માણસ થયો છું તેથી બચપણની ભાષા વગેરે મેં ત્યજી દીધું છે. હવે મોટપણે હું જે દર્પણમાં જોઉં છું તે અપૂર્ણ દર્શન છે. બચપણમાં હું ઇશ્વરને મારી સામે જોઈ શકતો હતો.

પ્રેમ-ધર્મ માલમાં હું માત્ર અપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવું છું. પણ મારે જેટલું જાણવું જોઈએ તે હું જરૂર જાણીશ એવી મને આશા છે, શ્રદ્ધા છે, અને પ્રેમ છે. આ જાણમાં મેં પ્રેમ સૌથી મોટો છે”

—૧ ફેબ્રુઆરી-અ-સ ૧૩

[આ]

સૌથી સૌથી આપણા શરીરમાં ધણા અવયવો છે; પણ તે બધાનું કામ એક જ નથી. આપણે ઈસુના શરીર તરીકે એક છીએ, અને જુદી જુદી રીતે એક બીજા સાથે જોડાયેલા છીએ. આપણને જુદી જુદી બહિસો મળી છે કેમકે ભવિષ્ય કહેવાની શક્તિ મળેલી છે. પણ આપણા જ્ઞાન પ્રમાણે જ આપણે ભવિષ્ય કહેવું ધર્મક્રિયા કરાવનારે માત્ર તે ક્રિયા જ કરાવવી ઉપદેશ આપનારે ઉપદેશ આપવો, દાન આપનારે હિંદુતાથી દાન

આપવું. રાજ્ય કરનારે ખંતથી રાજ્ય કરવું. માણી દર્યાવનારે હસીને ખુશીથી ખીંજીને માણી આપવી.

પ્રેમમાં દંભ રાખવો નહિ. પાપને ધિક્કારવું, પુણ્યનો ભાગ પકડી રાખવો. ભાઈઓના પ્રેમમાં એક ખીંજી તરફ મૃદુ સ્નેહની લાગણી રાખવી, માન રાખવું. ઉલોગી થવું. આજસુ થવું નહિ. આત્મામાં ઉત્સાહ રાખવો. ઈશ્વરની સેવા કરવી. બહુ દુઃખ આવી પડે ત્યારે બહુ ધૈર્ય રાખવું. પ્રાર્થના ચાલુ રાખવી અને મંત્રનાં લક્ષણોનું અનુકરણ કરવું. અતિથિનું સ્વાગત કરવું.

કટલોક
સદ્બોધ :

જે લોકો તમને ખૂબ દુઃખ આપે તેમને પણ તમારે આશિષ આપવી, તેમનું બહું ચાહવું. હસતાંની સાથે હસવું. રડતાંની સાથે રડવું ને તેમનાં દુઃખ ઓછાં કરવાં. બધાને અનુકૂળ થઈ રહેવું.

મુંડાનું
પણ બહું
વાંછવું :

મહાન થવા માટે લક્ષ રાખવું નહિ, પણ નમ્ર થવા યત્ન કરવો. તમારા પોતાના ગર્વ અને ધર્મના પ્રમાણે કામ કરવું નહિ. કોઈની તરફ તેના પાપનો બદલો વાળવા તેને નુકસાન કરવું નહિ. બધા માણસો જે વસ્તુને પૂજ્ય ગણતા હોય તે ધ્યાનમાં રાખવું. બને ત્યાં સુધી બધા માણસો માથે સુમેળ રાખવો.

નમ્ર થવું :

જાતે જ વેગ લેવું નહિ. પ્રેમપાત્ર રહેવું. પણ વેર પ્રેમથી વેર લેવાનું પરમેશ્વરને સોંપવું. ઈશ્વરી વચન એવું છે, કે " સારા કે ખરાબ કામનો બદલો વાળવો તે મારા હાથમાં છે. " તારો દુશ્મન જે ભૂખે મરતો હોય તો તેને અન્ન ખવરાવજે; તે તરસ્યો હોય તો તેને પાણી પીવા આપજે.

પ્રેમથી વેર
થમાવવું :

પસ્તાવાથી એમ કરવાથી તે પસ્તાવાના અગ્નિથી મળગી જશે, અને દિલ શુદ્ધ સુધરશે. પાપ પાપથી પરાજય પામતું નથી; પણ યાચ છે : પુણ્યથી પાપ પરાજય પામશે.

—રોમન્સ, ૧૨; ૪-૨૧.

[૪]

પડોસી પ્રત્યેના ધર્મ " હે મંધુઓ, તમને મોક્ષ મેળવવા માટે બોલાવ્યા છે. પોતાની સ્વતંત્રતા શારીરિક સુખ માટે નથી. પ્રેમથી તમારે એક બીજાની સેવા કરવી જોઈએ. " તારે તારા પાડોશીને પોતાની જાતની જેમ જ આહવા જોઈએ; " આ વચન પ્રમાણે જો તમે ચાલશો નહિ, અને એક બીજાનું લક્ષણ કરશો તો આખરે તમે એક બીજાથી જ નાશ પામશો. "

શરીર ઉપર આત્મા ઉપર લક્ષ રાખીને ચાલો, શરીરની વિષમવાસના આત્માનો (Lust) પ્રમાણે દોરવાઓ નહિ. શરીરની ઇચ્છાઓ આત્મ-સુખની સાથે વિરોધી હોય છે અને આત્માની ઇચ્છાઓ શરીર-સુખની વિરોધી હોય છે. તેથી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવાની તમને છુટ નથી. તમારે તો આત્મા (Spirit)ના આદેશ પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ.

અનાચાર તથા પાપના માર્ગ : શારીરિક સુખો કેટલાં છે તે મૌન જાણીતાં છે. પરબીનો સમાગમ, અપવિત્ર આચાર, અસ્થિરતા; મૂર્તિને ઈશ્વર ધારી પૂજા કરવી તે, ધંતરમંતર કરી બીજાને છેતરવા તે, લગાઈ કરવી, ઇર્ષ્યાથી બીજામાં કાટકૂટ પડાવવી તે, ઇશ્વર છે જ નહિ એવો મત ફેલાવી, દારૂ પી મોજમગ્ન કરવી—ને જલસાઓ કરવા તે—અને આવી અનેક રીતે પાપીઓ પોતાનાં શારીરિક સુખની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરે છે. તેથી હું તમને ચેતવણી

વર્તો, માફી આપો અને કૃપાળુ પરમેશ્વર પણ તમને માફી આપશે.”

—ઈશીસીઅ-સ, ૪; ૨૫-૩૨.

[૬]

ઈસુને
સર્વોત્તમ-
ભાવ :

“ તમે એક જીભ વિષે જુદાજુદા ફેલાવણો નહિં, કેમકે એમ કરવાથી તમે કંઈ તે મનુષ્યને સુધારી શકશો નહિં, માણસને હૃદયે બળાબો છે; હૃદય તરફ તેને ખાડો લખ શકાય તેવું કંઈક કરવું. મીઠા અને ચાહુદીઓ, જંગલી લોકો, સિધીઓ, ગુલામો અને સ્વતંત્ર ગાનવીઓ—આવા બેઠ ઇસુની દૃષ્ટિમાં હોતા જ નથી. તેની દૃષ્ટિમાં સર્વત્ર ઇસુ જ રહેલો છે. ઇસુ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.

પ્રથુનાં
લાડીલાંની
ફરજ :

હૃદયનાં વહાલાં (God's elect) તરીકે હમેશાં દવાળી અંતઃકરણ રાખો, નમ્રતા રાખો, સહનતા રાખો, દુઃખો સહન કરો, માફી આપો અને માફી મેળવો. હૃદયની દૃષ્ટિમાં તમે કંઈ પાપ કરતા હશો તેની માફી મળશે. હમેશાં પ્રેમ રાખો. પ્રેમથી તમે મંપૂર્ણ થઈ શકશો. ”

~ ~ ~

લાવ, ઇસુના મન જેવું જ મન. ઇસુનો સાચો આત્મા આમાં રહેલો છે.

ઇસુ પોતે ઇશ્વર સરખો જ પૂજ્ય હતો, પણ તેથી ગર્વ ધરતો નહિં. પણ પોતે એક માણસ છે એમ જાણી તે પોતાની જાતે નમ્રતાથી પ્રભુનું ચરણ લેતો. મોતની ધડી સુધીને ઇશ્વરી મુઝાને એ તાણે રહ્યો. ઇશ્વરે તેને ક્રોધ વિરલ પ્રકારનું નામ આપ્યું અને તેને સૌથી જીવું પદ આપ્યું. તેનું નામ સાબળતાં જ મોટા સાધુસંત નમી પડે; દરેક માનવીની ઘૂંટણ ઇસુના માનમાં નીચી ઢળી પડે. પૃથ્વીલોકમાં, પાતાળલોકમાં અને સ્વર્ગલોકમાં બધા એક જવાબે મુકાઈ છે કબૂલ કરે છે કે 'ઇસુ અમારો દેવ છે, ઇશ્વર છે'.

—ફીલીપાઇસ. ૨; ૧-૧૧.

૮ જહોને કરેલું મનન

(અ) દ્રાક્ષલતા અને તેની ડાળીઓ

"હું એક દ્રાક્ષલતા છઉં; અને ઇશ્વર મને ઉગાડનાર (જન્મ આપનાર) બેઠૂત છે. મારી જે ડાળી (શાખા) ફળ ધારણ કરતી નથી તેને તે તોડી નાખે છે, ને જે ડાળી ઉપર દ્રાક્ષ બેસે છે તે ડાળીને તે સાફ કરી સુધારે છે જેથી તેમાં વધારે દ્રાક્ષ જીગે. તેજ પ્રમાણે મેં તમને જે ચખ્દો કહ્યો છે તેથી તમે સદ્ પવિત્ર થયા છો. મારામાં રહો અને તમારામાં રહો, કેમકે ડાળી એકલી જ હોય તો તેમાં ફળ બેસતા નથી; તે ઝાડમાં જીગેલી રહેવી જોઈએ. તમે એકલા રહી જીવન વીતાડશો નહિં, પણ મારા સંબંધમાં રહી જીવી શકશો. હું દ્રાક્ષલતા છઉં. તમે ડાળીઓ છો !

દ્રાક્ષલતા
અને
બેઠૂતનું
દર્શન :

પ્રશ્નથી જો મારા સંબંધમાં રહેતો નથી તે નકામી ડાળી પેઠે સુકાઈ
વિષ્ટુટો બન્ય છે અને તેને કાપી નાંખવામાં આવે છે. જો તમે મારા
પડે છે તે સંપર્કમાં રહો અને મારા કહેલા શબ્દો બરાબર યાદ રાખો તો
કરમાય છે: તમે બધા હશે! ત્યાં તમારી ઇચ્છા મુજબ થશે; તમે ધણી ફળ
ધારણ કરશો તો મારા પિતાનો યશ વધશે; અને તમે મારા
શિષ્યો તરીકે રહેશો. મારા પિતા અને ચાહે છે તેમ હું તમને
ચાહું છું.

પ્રેમપાત્ર તમે મારા પ્રેમમાં નિમગ્ન રહો. જો તમે મારા હરમાન
બનવા પ્રમાણે કરશો તો તમે મારા પ્રેમપાત્ર રહેશો. મેં મારા પિતાનાં
પ્રેમ કર્યા: હરમાન પાળ્યાં છે અને તેથી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો છે અને તેને
સાચવી રાખ્યો છે. તમને જોઈ મને આનન્દ થાય છે, માટે
આ બાબતો હું તમને કહું છું. તમારા સંબંધમાં રહેતાં મારો
આનન્દ વધે છે; અને તમે તમારો આનન્દ મારા સંબંધમાં રહી
વધારો. મારી આગ્રહ છે કે તમે સહુ એકબીજાને ચાહો. જે
માણસ પોતાના મિત્ર માટે પોતાનું જીવન કુરબાન કરે છે તેનાથી
વધારે મોટો માણસ બીજો કોઈ જ નથી.

શૈઠ નહીં જો બાબતો હું તમને કહું છું તે પ્રમાણે તમે કશું તો હું
પણ મિત્ર : તમારો મિત્ર હઉં. હું તમને મારા નોકર કહેતો નથી; કેમકે
પોતાના શૈઠ શું કરે છે તે બાબતની નોકરને કાંઈ ખબર પડતી
નથી. હું તમને મારા મિત્ર ગણું છું; અને, મારા પિતાએ
મને જે જે કહ્યું તે હું તમને કહું છું. તમે મને પર્ગદ ધર્યો
નથી, પણ મેં તમને પર્ગદ કર્યો છે; તથા તમને એવા કામ
સોંપ્યાં છે જેમાં તમે સફળ થાઓ, અને તમારાં એ ફળ
હમેશાં ટકી રહે. તમે મારા પિતા પાસેથી મારે નામે જે કાંઈ
માગશો તે તમને મળશે જ.

હું તમને હુકમ કરું છું કે તમે એક બીજાને ચાહજો. જગતથી
જો આ જગત તમને ધિક્કારે તો તમે સમજજો કે તમારી પહેલાં પર રહેજો :
મને પણ લોકોએ ધિક્કાર્યો હતો. જો તમે દુનીઆદારીના યજ્ઞ
રહો તો દુનીઆ તમને ચાહે. પણ જગતને દૂર કરી મારું
શરણ લેવા મેં તમને પસંદ કર્યા છે તેથી જગત તમને
ધિક્કારશે જ : મેં તમને કહેલું વચન સંભારો રાખજો.

તોફાન કદાપિ શેઠ કરતાં મોટો નથી જ. મને જ જગતનાં પ્રભુને
માનવીઓ બહુ ત્રાસ આપતા તો પછી તમને ત્રાસ આપે તેમાં બહાલા
નવાઈ શી ? જો તેઓ મારા વચનપ્રત્યે માન રાખતા હશે તો બને :
તેઓ તમારા વચન તરફ પણ માન રાખશે ! ”

—સેન્ટ જર્જન. ૧૫; (૧-૨૦)

(આ) નારાયણ જગત અને સનાતન સત્ય

“ જે માણસ એમ માને છે કે હું પ્રકાશમાં રહું છું, યાત્રી છું ખરા જ્ઞાની
અને મારા બીજા બાઈઓ અધિકારમાં છે, અચાની છે, તે કાણ ? :
માણસ પોતે જ અધિકારમાં રહેતો છે. જે પોતાના બાઈઓને
ચાહે છે તે પ્રકાશમાં છે, યાત્રી છે. તેને પોતાના માર્ગમાં
ચાલતાં ઠોકર લાગવાનો સંભવ નથી. જે માણસ પોતાના
બંધુઓને ધિક્કારે છે તે અધારમાં ચાલે છે, અને પોતે ક્યાં
જાય છે તે તે સમજી શકતો નથી, કેમકે અધિકારથી તે અધિકો
બનેલો છે.

મારા બાળકો, તમારે માટે હું આ લખું છું; કેમકે તમને ઉશ્વરને
બધાં પાપોમાંથી મુક્તિ મળેલી છે. પિતાઓ, તમે તો ઉશ્વરને આજ્ઞા :
ધણી સમયથી આજ્ઞાતા જ હશો. સુવકો, તમારે માટે હું
આ લખું છું કેમકે તમે પાપને છૂટી શક્યા છો. નાનાં બાળકો

પિતાને ઝાળજે છે, જે આરંભકાળથી ટકે રહે છે તેને સફળ પિતાઓ ઝાળજે છે. યુવકો મજબૂત છે અને તેમનામાં ઇશ્વરી ઉપદેશ બહુ સમય સુધી ટકી રહેશે તેથી તેઓ પાપને દાંડવી ચકશે.

જગતને જગતને તથા જગતની વસ્તુઓને આહો નહિ, જે ઠાઠ ન આશો માણ્યું આ જગતને આહતો હોય તો એમ સમજવું કે તે ઇશ્વરને આહતો નથી. શરીરના અને હિન્દ્રિયોના ઉપભોગ તથા આહો : મિશ્રાભિમાન—એ સિવાય જગતમાં બીજું શું ? ઇશ્વરમાં એ નથી જ. ત્યાં જગતની બધી વાસનાઓ ઓસરી જાય છે. જે માણસ ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે તે હંમેશાં ટકી રહે છે, અમરપદ મેળવે છે.”

—૧ જહોન, ૨, ૯-૧૭.

પ્રકરણ ૧૨મું

ઉપસંહાર

૧

ચાંગ-આનમાં એક સભા (ઇ. સ. ૯૦૦)

[૧]

આચાર-વિચાર તથા જ્ઞાનપાન

ચાંગ-આન સુંદર સહેર છે. તેમાં લાંબા પહોળા રસ્તાઓ છે. વેપાર મારો ચાલે છે. ત્યાં મોટા દિલ્લાઓ અને છુટ્તો દેખાય છે. ત્યાં દેશદેશના ભોકો આવે છે. નેસ્તરીના ધર્મગુરુ (Nestorian bishop), ખુસલમાન વેપારી, જરથોસ્તી ધર્મગુરુ, જાપાનનો સાધુ “ કુકી (Kōkī) જેને જાપાનના શહેનશાહે ચીનના ધર્મનો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો હતો, તે બધા ત્યાં એકત્ર થયા.

ખુસલમાન વેપારીનું નામ અબુ ઝૈદ (Abou Zeid) હતું. ત્યારે તે ત્યાં આવ્યો ત્યારે તેને ચોખા અને દારૂ આપવામાં આવ્યા; પણ તેણે તે સ્વીકારવા ના પાડી હતી, ખાણી

એક
માનવનિક
મજલિસઃ
અધવા
ધર્મસભાઃ

પ્રભ
પ્રભનો
આચાર-
ધર્મ :

સિત્તા : વખતે ચીનાઓ વાપરે છે તેવો રસદાર કુકરના માંસનો સેરવો
મુસલમાન ખાવામાં તેણે સખત વધો લીધો હતો ને ખાધો નહોતો આ
મત : બામતથી જરા ચર્ચા ઉપરિચત થઇ હતી.

ખ્રિસ્તી નેસ્ટરના ધર્મશુરુએ પોતાનો મત એવો દર્શાવ્યો કે
મત : " માણસના શરીરમાં બહારથી કોઇ વસ્તુ જાય તે નેને અપવિત્ર
કરી શકતી નથી. "

'વટાળ'ની કુકીએ કહ્યું:- "ખાવાની બાબતમાં તથા જાતીય બ્યવહારમાં
બપાનમાં (Sex-act) અમારા દેશ (જાપાન)માં ' વટાળ ' ગણાય
બધી : છે; મરણ થયા પછી ધણી શુદ્ધિ કરવી જરૂરી છે. જૂનો શહેનશાહ
મોત પામે અને નવો રાજા ગાદી પર બેસે ત્યારે તેને માટે નવો
રાજમહેલ બાંધવો પડે છે. જૂના ધર્મમાં અશૌચ, ધર્મ-
મંસ્કારથી શુદ્ધિ તથા સ્નાનાદિ ક્રિયાને બહુ મહત્વ અપાય છે. "

જરથોસ્તી- જરથોસ્તી ધર્મશુરુએ કહ્યું:- "મુઝા અને રજસ્વલા સ્ત્રીઓ
ના આચાર નેવાઈ બૂણા (Abomination) ઉત્પન્ન થાય છે, એમ
ધર્મ : અમે માનીએ છીએ. તેમ છતાં અમે દુષ્ટ ઇચ્છાઓને જ પાપ
માનીએ છીએ- (Evil is of the will). સારા વિચારો,
સારાં વચનો અને સારાં કામોરૂપી બબ્બ મંદિરોમાં ફરતો માનવ
આત્મા અનન્ત પ્રકાશ મેળવે છે.

માંસ " હાઈ પીવા વિષે મત આપતાં મારે કહેવું જોઈએ કે અમે
મદિરાનો હાઈ પીએ છીએ, પણ માર્કસર : હદ બહાર પીતા નથી, અમારાં
વાંચો નથી : કેટલાંક ધાર્મિક લખાણમાં લખ્યું છે કે હાઈ પીવાથી તાઝગી આવે
છે. માંસાહાર માટે અમને ખાસ ધિક્કાર નથી. જરૂર હોય
ત્યારે અમે માંસાહાર કરીએ છીએ. "

[૨]

પ્રાણી-દયાની ભાવના

કુકીએ કહ્યું, “ અમે તો સર્પને અમારા ભાઈ જેવો
મણીએ છીએ અને પ્રાણીનો સંહાર કરતા નથી ”

આ સાંભળી પરશિય ના ગુરુએ કહ્યું —“ નુકમાનકારક
પ્રાણીઓને મારી નાંખવાથી પુણ્ય થાય છે, અને ઉપયોગી
પ્રાણીઓને બચાવવાથી પુણ્ય થાય છે તદુરસ્તી અને
આરોગ્યના સિદ્ધાન્તો ઉપર અમારી માન્યતા બંધાયેલી છે. અમે
અગ્નિને પવિત્ર કરનાર દેવ માનીએ છીએ. મુકદ્દને બાળી
તેનો અગ્નિસ રક્ષાર કરીએ છીએ ”

આ વાત ચાલતી હતી ત્યારે અમણુ ઝેડ થાંત બેઠો હતો; તે
હવે એકદમ બેની ઉઠ્યો :—“ પયગમ્બર, તેના પાક નામ પર
હ મેશાં યાતિ રહો ! તેણે અમને શિખવ્યું છે કે અસ્થાને તાબે
રહેવાથી માણસને સોથી ઊંચું મુખ મળે છે. માળાપ તરફ
તથા સગા સંબંધીઓતરફ મમતા અને સ્નેહ ગળવો જોઈએ.
મુસાફરો અને ગરીબ લોકોની મહેમાની (Hospitality)
કરવી જોઈએ. બધાને ન્યાય આપવો જોઈએ. ”

[૩]

પ્રભુપ્રાર્થનાના વિધિ

નમાજનો વખત : આમ કહી આચમતા સૂર્યને જોઈ તે ધૂંટણે પડશે; પોતાના મિત્રો તરફ પીઠ ફેરવી તે પશ્ચિમ દિશા તરફ નીચે નમા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

નમાઝનું સદસ્ય : તે જોઈ પેલા પરસિયાના જરથોસ્ત્રી ધર્મગુરુએ બીજા મિત્રોને સમજાવ્યું કે “ દિવસમાં સાત વખત આ રીતે નમાઝ પઢવાનો રિવાજ છે. અહીંથી પશ્ચિમ દિશામાં મક્કા (Mecca) આવેલું છે તે તરફ નજર રાખી નમાઝ પઢવામાં આવે છે.

ઉપવાસનું મહત્ત્વ : “ પવનગરે દાન તથા ઉપવાસ (Fasting) નું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. અમારા ધર્મમાં ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે પવિત્ર ગણવામાં આવે છે તથા સૂર્યને અને અમિને હથ્થરના પ્રતીક (Symbol) માની પૂજવામાં આવે છે. ”

લોહપદ્મનું ઇશન : કૃષ્ણે કહ્યું : “ અમે પશ્ચિમના સૂર્યમાં છુદ્ધ બચવાનની મૂર્તિ બેઠેલી એમ કહી, તેને પૂજિયે છીએ. ચેન-યાન (Chen-Yan) પંથમાં સૂર્યદેવ એ જ છુદ્ધ મણાય છે અને પૂજાય છે. એ પંથ ધણો ગૂઢ છે, માનપાત્ર છે, દાન અને

ઉપવાસ અમારા ધર્મમાં પણ પવિત્ર મનાય છે, અને અમે તે પ્રમાણે આચરણ કરીએ છીએ. ”

“અમે ખ્રિસ્તી લોકો પણ ઈશ્વરને પ્રકાશ (Light) ગણી ખ્રિસ્તીની પૂજિયે છીએ, દાનધર્મ કબૂલ રાખીએ છીએ તથા ઉપવાસ માન્ય- કરીએ છીએ. ” તાએ .

[૪]

દેવમ દિવેની અગત્ય

એક મુસ્લિમની પ્રાર્થના : અણુ ઊંડે કહ્યું, “ તમારા પપ્પમ્મના નામ પર શાંતિ હોજો ! તે દિવાળી દેવ કયામતને રોજ (Day of Judgment) આપણી તરફ મહેમ નજર મળે. ”

ચીની સંવત્સર : કુકીએ કહ્યું :- “ જે દેવ દયા દેખાડે અને માનવોનાં દુઃખ ઓછાં કરે એ દેવને હું અનુસરું છું, તેના ચુથ માઉં છું. વચન : આપણા ધર્મનુ ‘ બિચપ ’, જેઓ અસલી સંસ્કૃતિને અનુસરતી ચીનની પ્રજાને ધર્મ શિખવે છે, તેમની પાસેથી આપણે કાષ્ઠક શિખવા ઇચ્છીએ છીએ. આશરે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ટાઇ-ત્સુંગ (Tai-tsung) ના રાજ્યમાં સ્થપાયેલાં મંત્રાલયો (Monuments) જોઈએ. તેણે પ્રથમ બધી પ્રજાને ક્યું કે આપણો પંથ શાંતિનો છે, તેમાં વિવેક છે. આપણા પંથનાં મંદિરા આનન્દધામ (Houses of joy) તરીકે ઓળખાય છે. ”

ત્યારે તે મહાન સ્મરણવેળ પાસે તેઓ-જયા અને તેના દૂધાં સૂત્રો વાંચ્યા ત્યારે તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો દ્રુકો સાર સમાધ ન ગયો હોય એવું તેમને લાગ્યું. પૂર્યાના ગુરુએ કહ્યું, " પાપની સામે જોહાદ (Crusade) ઉપાડવામા જોઓ સામેલ થાય છે તે બધાય માટે ધર્મપંથમાં સ્થાન છે જ. "

ગુરુના
વચન

[૫]

પયગમ્બરનું સ્થાન

ઇસ્લામ ઇસ્લામધર્મીએ કહ્યું :—“ ઇશ્વર એક જ છે, મહમ્મદ મત : તેનો દૂત છે, પયગમ્બર છે. ”

બાધિ- જાપાની ધર્મગુરુ બોશ્યા :—“ પર્વતની ટોચે પહોંચવાને સત્ત્વના રસ્તાઓ ધણા હોય છે, પણ ટોચ એક જ હોય છે. માનવીઓના ચરિત્રો : ભક્ષા માટે પોતાનો જન કુરબાન કરનાર દેવ (ઇસુ) વિષે તમે કહો છો તેમ અમારા બોધિસત્ત્વે પણ ધણા માણસોના જન બચાવનાં ઉદાહરણો છે. ”

પયગમ્બર અણુ છે કહ્યું :—“ ઇશ્વર દુઃખ સહન કરે જ નહિ. રોમનોએ ઇશ્વર નહીં જેના પ્રાણ લીધા તે ઇશ્વર નહિ; પણ તેનું જૂત (Apparition) . પણ હતું. તમારા પયગમ્બરને અમે માન બાપીએ છીએ. મિરિયમ પુરુષોત્તમ : (Miriam) ને સર્વ સ્ત્રીજાતમાં એક માનીએ છીએ. ” -

જાપાનના
બોદ્ધ-
ધર્મમાં
શ્રીનુ
સ્થાન .

જાપાની ધર્મગુરુએ કહ્યું:-“ હા; સી, માતા જેવી દયાળુ
હિ અને એ રીતે એ ‘ધર્મવરી શુભનુ’ પ્રતીક (embodiment)
છે. -એવી એક કહેવત ચીનમાં પ્રચાર પામેલી છે; મેં એ
ધણીવાર ગાણવ્યું છે. તેમ છતાં, ચીનના લોકમાં એક અસલી
વચન એવું છે કે ‘એક મહાન પુરુષ નગર બાંધે છે; એક હલકી
સી તે નગરને જખીનદોસ્ત કરે છે.’ ચીનમાં સારી બાબતમાં
તથા નકારી બાબતમાં ઓઝોની લાગવમ ધણી અસરકારક
થાય છે.”

સી બોઅ-
વસ્તુ (ધર્મ)
(ધર્મમાં
મત)
સ્વર્ગની
કલ્પના :

શુસલમાને કહ્યું. “ સીઓ માણસના સુખ માટે સર્જાયેલી
છે. અમારા ધર્મમાં કહ્યું છે કે જો આપણે પુણ્યમાં સામે મેંએ
લકતા મરી જઇએ તો સ્વર્ગમાં આપણને હુરીઓ (અધમરાઓ)
મળે છે.”

જાપાની
ધર્મના
સ્વર્ગમાં
શ્રીજ નથી;
ખ્રિસ્તી
સ્વર્ગમાં
સી છે

જાપાની ધર્મગુરુએ હસીને કહ્યું, “ અમારા ધર્મમાં કહ્યું
છે કે સ્વર્ગમાં સી છે જ નહિ ”

બિચપે કહ્યું, “ ચીનના લોકો માને છે કે સ્વર્ગમાં એક
સદોપરિ રાણી છે. અને હું માનું છું કે ઈસુની માતા યવાની
યોગ્યતા ધગવનારી સી, સ્વર્ગમાં રહેવા લાયક છે જ. ”

[૭]

બાળકો સંબંધી માન્યતા

‘ તમારા પચમઝર બાળકો વિષે કેવો મત રાખેછે, તે કહેશો ? ’

અમુ ઝેડે કહ્યું :—“ બાળકો આપણી મરજી પ્રમાણે આજે ઇસ્લામમાં તો સાફ. પચમઝરે કહ્યું છે કે ગમે તેવાં દુઃખ અને દરિદ્રતા બાળક બોગવિયે તોપણ છોકરાને મારી નાંખવા નહિ. અનાથ બાળકો સંબંધી ઉપર હયા રાખવી. અસ્તાહના દરબારમાં આપણે જશું ત્યારે મત : અનાથ જેવા જ હોયશું. તે આપણી મહેમાની કરશે. ”

પરશિયાના ધર્મગુરુએ કહ્યું :—“ જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની આજ્ઞા પાળે તે પવિત્ર ગણાય છે. તેના વિચારો સારા હોય છે, તે સારાં વચનો બોલે છે ને સારાં કામ કરે છે. માળાપે છોકરાં તરફ માનદષ્ટિ રાખવી જોઈએ; તેમ જ, છોકરાંને માળાપને માન આપવું જોઈએ. અહુરમઝદ (Ahur Mazda) જરથોસ્તી કહે છે : ‘ પરજેતો માણસ બહારથી કરતાં વધારે સારો ગણાય છે; ને છોકરાં વગરના માણસ કરતાં છોકરાંવાળો વધારે સારો છે. કુંવારા રહેવું તે પાપ ગણાય છે. ’ ધર્મમાં શુદ્ધતા-શ્રમનું ગૌરવ :

ઈસ્લામ
પ્રમાણે
સંતતીનુ
મહત્વ :
નિર્દોષ
બાળક
પ્રભુની
નિકટ છે :

અણુ ઝેદે કહ્યું :-“ સ્ત્રી સમાન કોઈ દુઃખ નથી. તેમ છતાં, આપણે પુરુષો સ્ત્રીને પરણીને પુત્રોદ્ધાર આપણો વંશ ટકાવી રાખવા ચત્ન કરીએ છીએ. ”

ચિંથયે કહ્યું :-“ આવી રીતે આપણને ઘણા બોધપાઠ મળે છે. કેમકે હિન્દુ સંપ્રદાય એવું છે. તમે નાના બાળક થાઓ તો જ તમે તેમાં પ્રવેશ કરી શકો. ”

[૮]

માબાપ પ્રત્યે ભક્તિભાવ

બૌદ્ધધર્મી ગુરુએ કહ્યું :- “ મારો મત એવો છે કે મોટી ઉમરે પહોંચી ડહાપણ મેળવવું એ જ સારૂ છે. સ્ત્રીપુત્રને આપણે તણ દેવાં નોંધએ. અમારા ધર્મના એક વાક્ય (સૂત્ર)માં એવું આવે છે કે સ્ત્રીપુત્ર સાથે આપણે બંધાઈ રહીએ તે કરતાં વાધ સાથે બંધાઈ રહેવું સારૂ છે.

ત્યાગ-
પ્રધાન
બૌદ્ધ ધર્મ !

“ તેમ છતાં, માબાપે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યા છે તે આપણે કદી ભૂલવા ન નોંધએ, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમની સેવા કરવી નોંધએ; કેમકે આપણે નાના હતા ત્યારે તેમણે આપણી બહુ સંભાળ રાખી હતી.”

માબાપની
સેવાનો
ઉપયોગ :

ચીન દેશનો બધો ધર્મ માતાપિતા તરફે ભક્તિ રાખવામાં સમાયલો છે. તેમાં એક એવી વાત આવે છે કે નેતું વર્ષનાં ધરડાં ડોસાડોશીને હસાવવા માટે સીતેર વર્ષનો પુત્ર ધરમાં રીંછનો પાંઠ ભજવી દેખાડે છે. અને આપણા પૂર્વજોને ભક્તિભાવથી પૂજવા એવો ઉપદેશ ચીનના દરેક ધર્મ પંથમાં આવે છે.”

ચીનનું
સુ દર
દર્શન :

[૯]

શ્રુતિપૂજા સંબંધી મત

એક અહા માત્ર પૂજ્ય એકલો પૂજ્ય છે. ”
 એક એક છે :

શ્રુતિ- બિચપે કહ્યું, “ હું કળૂણ કરૂં કે કોમ્પ કોતરેલી શ્રુતિને
 પૂજનો નમવા કરતાં સક્ષમ ઇશ્વરને નમવું એ જ વધારે સારું છે; તોપણ
 ઉપયોગ : શ્રુતિના પંચમાં પૂજ્યભાવ વધારે હોય તો સારું. પૂજના
 વિધિને બહુ મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ. ઇશ્વર તરફ પૂજ્ય-
 ભાવ અને પહેલાંના સમયમાં મહાન યજ્ઞ ગયેલા શ્રુત પૂર્વજોને
 માન આપવું—એ એ સત્ત્વમાં ધર્મનું રહસ્ય રહેલું છે. ”

જાપાનમાં આ સાંભળી જાપાની ધર્મગુરુનું મોં પ્રકાશવા લાગ્યું.
 વડીલોપ્રત્યે તે બોલ્યા, “ અમારા દેશની જૂની ગીતોમાં વડીલો તરફ
 પૂજ્યભાવ- કૃતજ્ઞતા અને પૂજ્યભાવ દેખાડવામાં આવે છે; અમે પૂજ્યભાવને
 ‘ હઠાપણ ’ ગણીએ છીએ. હું મચ્છું છું કે આવી એક બીજી
 મુલાકાત આપણે જોઈવશું અને આજની આપની સહુની
 મુલાકાત થવાથી મને ખરો જ આનન્દ થયો છે. ”

સર્વાસ્ત થઈ ગયો હતો. તેથી અણુ ઝેદ એક વખત ફરીથી નમાઝ પઢવા માટે પશ્ચિમ દિશા તરફ વળ્યો. જ્યારે તે પ્રાર્થના કરી બેઠો થયો ત્યારે તેણે તે ચીનના પુરાતન સ્મરણ-લેખો જોયા; અને તે બોલી બોલ્યો, "ખરેખર, આ કળામાં ચીનના લોકો સદૃશી ચિત્રિતા હતા !"

સાજની
નમાઝ :

ફૂંદાએ કહ્યું, " મહાન પૂર્વજોના માનમાં આપણે આવતી કાલે હુએનસામ (Hsuen Chang) ના મઠમાં મળીશું. ત્યાંના મહાધિકારી, પોતે હિન્દી બોલી મહેનતે ખરીદી મંધરી રાખેલું પુસ્તકાલય, આપણને દેખાડશે.

ફરી
મેળાપની
ગોઠવણ :

૨

જીવનનું સાધક : સંબંધી જેણે હિંદથી ઘણો પરિશ્રમ વેઠીને જોડકું બધું વિદ્યાધન વિદ્યા અને સંમહી રાખ્યું હતું—તેની વાત કરતા હતા. “ ઘણા માણસોને જે કિંમતી લાગે છે તે તેને પણ કિંમતી લાખ્યું હશે. વિદ્યા પ્રાપ્તિ : અને મોક્ષ મેળવવા માટે આપણે સહુ એકમત થયા છીએ. ”

શુધેનસ્થાન ના પુસ્તકાલયમાં પ્રવેશ : પેલા જુદા મહાધિકારીએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. તેણે કહ્યું, “ કાયદાના વિધાતાના પવિત્ર નામથી હું આપ સહુનો સન્માન કરું છું. આપની મુલાકાત આનન્દદાયક છે. ”

ચિંટાચારની કેટલીક વાતચીત પૂરી કરીને—સહુને આ પાછને—પછી તેમણે તે પુસ્તકાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. પેલો યાત્રાળુ જે હસ્તલિખિત પુસ્તકો હિંદથી લા-મો હતો, તે તેમને દેખાડ્યા.

યાત્રી યાત્રાળુની સેવાનું સ્મરણ : આ મહાન નગરીમાં કાયદાના વિધાતાનો પ્રભાવ હંમેશાં પ્રવર્તે છે. નાવંદાના મઠમાં તેને હંમેશાં અગ્રે પ્રેમથી મંભારીએ છીએ. તે હિંદીઓને ઉપદેશ આપતો તથા તેમની પાસેથી ઉપદેશ લેતો. તેને જે જે સંકટો વેઠવા પડ્યા તેનું

વર્ણન અને ફરી ફરીને વાંચીએ છીએ તેના ધૈર્ય અને એકનિષ્ઠાનું ઉદાહરણ લખીએ છીએ.”

કુકીએ કહ્યું, “ આપણે તેના કેટલા બધા આભારી છીએ ! વિજેતા પેલા મહાન ટાઇપસંગ કરતાં ય હુએનસ્યાંગે ધણો ઉપકાર કર્યો કરતા છે; કેમકે વિજેતા કરતા ધર્મશૂર ખરેખર મોટો છે. એક ધર્મશૂર આદર્શ હિંદી રાજાએ કહ્યું છે, “ ખરો વિજય લક્ષિતભાવ મહાન છે ! કેળવવામાં રહેલો છે.”

બિશપે કહ્યું, “ સત્ય એ સૌથી મોટી અક્ષિમ છે. ટાઇપસંગ બળનો એક સામાન્ય વિજેતા કરતા મોટો હતો. સત્ય ધર્મનો વિનિગમ ઉપધોગ કરી, શાંતિ અને બ્યવસ્થા સ્થાપવા તેણે ધણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. સેવામાં મેં તેની કબર જોઈ. ત્યાં ચોક્કી કરવા રાખેલા મજબૂત કરો : થોડાઓ જોઈ મને લાગ્યું કે સેવાના કાર્યમાં બહુ બળ વાપરવાની જરૂર છે. અમારા ઇસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે “ નેઆ ઇશ્વર તરફ નમ્ર અને વિનીત હોય છે તેઓ ખરેખર, આ જગતમાં મહાન છે.”

“ અમારો રાજા શોટોકુ (Shotoku) એવો જ હતો. ધર્મ- અશોકે હિંદુસ્તાનમાં જેવી રીતે ન્યાય, મૃદુતા અને દયાની પરાયણ ભાવના ઉપર ધર્મનો મજબૂત પાયો રચ્યો છે તેવી જ રીતે રાજવીઓ : ટાઇપસંગ ચીનમાં ધર્મનો પાયો નાખ્યો છે. તેણે પ્રથમ સહુને શિખવ્યું કે બધા માણસો પુદ્ધ બગવાનનાં છોકરાં છે.”

પરશિયાના ધર્મશૂરએ કહ્યું, “ મારી હિંદની મુસા- અયોકની ફરીમાં મેં અયોકના કેતવરવેશ લેખો જોયા; તેણે જે ઉદાર મદત : ધર્મમતસાહચર્યતા (Spirit of tolerance) કેળાવી છે તે જોતાં મને બહુ વિસ્મય થાય છે. તેણે જે જે દેશના લોકોને

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

સુધારવા શિષ્યોને મોકલ્યા તેમના કલ્યાણમાં તે કેટલો બધો આનન્દ માનતો હતો ! અમારુ દેશમાં પર્સેપોલીસ (Persepolis) માં રાજાઓનો લભ્ય મહેલ છે તેવો જ અશોકનો મહેલ એક હજાર ચાંબલાવાળો તથા લભ્ય દેખાવવાળો છે. લગાધ કર્યા પછી દાનધર્માદિ કરીને તે પાપનો પરતાવો કરતો હતો; અને પવિત્ર જગ્યાએ ધર્મશાળા બંધાવતો હતો. ”

અશોકનાં સમરણ-સ્થાને તીર્થસમાં છે : કુદીએ કહ્યું, “ એ પવિત્ર જગ્યાએ જમ કાયદાંના વિધાતા (Master of Law) અશોકને માટે વિચાર કરવાનું મને બહુ ગમે છે. તે પવિત્ર ધર્માત્માનું જન્મસ્થાન, હરણોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન એ ઉપદેશ આપતો, અને તેનો દેહ જ્યાં જમીનમાં દાટવામાં આવ્યો છે—તે બધી જગ્યાઓ તીર્થસમાન પવિત્ર છે. ત્યાં તેની ભસ્મ છે. તે પોતે ‘નિર્વાણપદ’ પામ્યા છે; અને એક સ્વર્ગીય, જિંદગી દોષ ઉપરથી તે આપણને આનન્દનો દિવ્ય સંદેશો આપે છે. આ મનુષ્યદેહમાં ધણી ભ્રાંતનો સડો (corruption) ઉત્પન્ન થાય છે; પણ નિર્વાણ તો અનન્ત સુખનો દ્વિપક્ષ છે. ”

નિર્વાણ એટલે શું ? અણુ ઝંટે પૂછ્યું : “ શું નિર્વાણ એક સ્થળ છે ? ”

“ સદ્ગુણી લોકોનું તે રહેઠાણ છે. પણ બીજાં સ્વર્ગો ધણી છે. એકમાં મૈત્રેય રહે છે; તે હવે પછીના યુગમાં છુદ્ધ થઈ અવતરશે. ”

મોક્ષ કેમ મળે ? પરશિયાના ગુરુએ પૂછ્યું, “ મોક્ષ (Bliss) કેવી રીતે મળી શકે ? તે લલાકથી મળે છે ? અમે માનીએ છીએ કે પુણ્યશાળી ખાણસો સ્વર્ગમાં જાય છે અને પાપીઓ નરકમાં જાય છે. ”

“હા, જેઓ તૃણા (તણકા) નો ત્યાગ કરીને આ જગતમાં રહે છે તેઓ સુખી છે. તૃણા એ જ દુઃખનું મૂળ છે. તેને કાપવાથી તેઓ સીધા મોક્ષમાર્ગ તરફ જાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે આવા તૃણારહિત પુરુષો આ જગતમાં જીવતા રહી નિર્વાણમાં જ રહે છે.”

તૃણાને ત્યાગ :

બિશપે કહ્યું, “ખરેખર, પવિત્ર હૃદયવાળા માણસો સુખી છે, ધન્ય છે; કેમકે તેઓ ઇશ્વરને જોઈ શકશે. ઇશ્વરને જાણવાથી અનંત જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.”

ઇશ્વરનું જ્ઞાન મોક્ષ આપે છે :

અમુ ઝેદે કહ્યું, “જે આત્માની મરજીને તાળે ધાપે છે તે ખરો સુખી છે.”

પ્રભુની મરજીને આધીન થવું :

પરશિયાના ધર્મગુરુ બોલ્યા, “સ્વર્ગમાં જવાની સહુ ઇચ્છા કરે છે; પણ હાં જવાનો રસ્તો અસ્તરોની ધાર જેવો સાંકડો છે. જેમ ચાર સ્વર્ગલોક છે તેમ ચાર નરક લોક પણ છે.”

સ્વર્ગનો માર્ગ દોશલો છે :

બિશપે કહ્યું, “અનંત જીવન તરફ જવાનો માર્ગ સાંકડો છે; હાં જવાનો દરવાજો સીધો છે; પણ, તે કોઇકને જ જડી શકે છે.” પુરાણમાં કહ્યું છે કે બધાને મોક્ષમાર્ગ જડી શકે તેવો છે. એક પર્વતની ટોચે પહોંચવા જુદા જુદા માર્ગ વડે કેટલાક માણસો જતા હોય છે. બધા માણસો ધુન્ધળાં માળકો છે, અને તેથી સહુ મોક્ષ મેળવી શકે તેવાં છે.”

સત્યનો સરત સીધો માર્ગ :

અમુ ઝેદે કહ્યું, “પૃથ્વી ઉપર તો ઘણા ભેદ હોય છે. પવિત્ર અને સાચી માણસો, અપવિત્ર અને અન્યાયીથી જુદા પડે છે. દુનિયાદારીની બાબતમાં પણ ભેદ હોય છે જ. ઝીંતો લોકો લેખનકળામાં અને ચિત્રકળામાં સહુથી અધિયાતા છે. શ્રીક લોકો શિલ્પ કામમાં પ્રવીણ ગણાય છે.”

પ્રભાનાં ખાસ લક્ષણોનો ભેદ :

કુકીએ કહ્યું, “ દરેકને પોતાની ખાસ બક્ષિસ હોય છે, ને તે પ્રમાણે તેનું સ્વર્ગ તે પ્રમાણે રચાય છે. ” નેષ્ટરના ધર્મશુરુએ કહ્યું, “ હા. નૈસર્ગિક બક્ષિસોમાં જેના ફેરફારો હોય તેવા જ ફેરફારો તેનાં ફળમાં હોય છે. ”

મોટાકાને કુકીએ (Ku-kai-chih) પ્રમાણે ઠાણ ચિત્રકામ કરી સો નમો છઃ શકતું નથી. બીજીઓની પેઠે ઠાણ સ્તોત્રપાઠ (Psalm) ગાઈ શકતું નથી. પ્રેક્ષીયાઈલીઝ (Praxitiles) જેવાં સુંદર પૂતળાં ઠાણ બનાવી શકતું નથી. તેની ખાસ બક્ષિસ ધાર્મિક બાબતમાં હોઈ શકે. જ્યારે એક મોટો શુરુ બહાર આવે છે ત્યારે ખીજા નાના તેને નમી પડે છે. ’

મોટા કુકીએ કહ્યું “ એ ખરૂં છે. ચીના લોકો કહે છે કે નાની દેવમાં ડાકણ (Jantoh) મોટી ડાકણને જોઈ કરી જાય છે. તેમને નાના દેવ લાગે છે કે પોતાના ધર્મમાં સત્ય શોધવા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવી્યા છે. તેથી તેઓ ફા-હીઆન (Fa-Hian) તથા જીએનચાંગ (Hien-Chang) જેવાને, તથા તેની પહેલાંના હિંદી ધર્મપ્રચારકોને માન આપે છે. તેપણ ચીનમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયોના વિગ્રહ તફાવત ચાંત પડ્યા નથી. સત્ય શોધનારનો મત સ્વીકારતાં બધા વિરોધ સહન કરવો પડે છે. ”

સારે માર્ગે “ અમને પણ લાગે છે કે સારો માર્ગ લેનારા ધાર્મિક લોકો ચાલનાર સૌથી એક માર્ગે ચાલનારના સત્યો થાય છે; પણ નેઝરીન (Nazarine) બધા માણસોનો મિત્ર છે. ખામ કરીને કુંગ (Kung) તથા શાક્યમુનિ (Buddha) જેવા મહાપુરુષોનો એ મિત્ર છે. ”

પરશિયાના શુરુએ પૂછ્યું : “ તેમ છતાં તમે તેમના ધર્મવશાન-
અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપીને તમારા ધર્મ તરફ તેમને દોરવા શા માટે ?
કેમ ચલા કરો છો ? ”

“ હા. સારો માર્ગ પણ શ્રેષ્ઠ માર્ગના મુકાબલામાં ત્યજી
દેવા જેવો હાથ છે. ”

“ શ્રેષ્ઠ કયી બાબતમાં ? ”

“ પ્રેમનો મિદ્ધાન્ત તપામતાં આ માર્ગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ”

ચીનાઈ મહાધિકારી, જે અત્યાર સુધી શાંત બેઠો હતો તે પ્રેમ
બોલ્યો :—“ મહાભાગ્યશાળી મુક્તાત્મા એમ કહે છે: પ્રેમના માર્ગની
માર્ગ સાથે સરખાવતાં બીજા બધા ધર્મના માર્ગો તેના મહતા:
હસમા ભાગ જેટલા મહત્વના નથી. ”

પરશિયાના શુરુએ કહ્યું :—“ પ્રેમ કેની તરફ ? ”

નેસ્ટરના શુરુએ કહ્યું, “ બધા માનવીઓના પિતા, પ્રભુ
તરફ અને તેના બાળકો જેવાં બધાં માણસો તરફ. ”

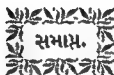
અણુ ઝેંદે કહ્યું, “ આ તો એક શાસ્ત્રીય વિચાર છે, સિદ્ધાન્ત
(theory) છે. શું તમે તે પ્રમાણે વર્તન કરો છો ? ઇસ્લામ પ્રિયતી
ધર્મ આદર્શ
માત્ર છે :

અણુએ કહ્યું :—“ જાહીં ચીનમાં એમ મનાય છે કે ચારે
સમુદ્રની મર્યાદા સુધી રહેતા સર્વ માનવીઓને બાદ સમાન
ગણવા. તોપણ ગરીબ લોકોને બહુ કષ્ટો સહન કરવા પડે છે ”

પછી તેણે ફરી તરફ ફરીને કહ્યું, “ તમે અને હું એમ સિદ્ધાન્ત
માનીએ છીએ કે બધા બાદમાં જ છે. પણ તે એક બિજળા આચારમાં
બદલા
અરફના શિખર જેવો બિંચો મિદ્ધાન્ત છે; અને ત્યાં સુધી પહોંચવું મુશ્કેલ છે :

મુશ્કેલ છે, જેણે આપણે માર્ગ તેજસ્વી બનાવ્યો છે તે સર્વેશ્વર
આપણે માર્ગદર્શક થાય તો પહેાચી શકાય ! ”

સર્વ પછી મહાધિકારી તરફ ફરીને તેણે કહ્યું :—“ મહાશય,
શક્તિમાન આપની સમ્યક્તા માટે અમે આપનો ઉપકાર માનીએ છીએ.
પ્રભુએ તમારા કાયદાના વિધાતા (Master of Laws) વિષે
બધા અમે એમ માનીએ છીએ કે તે ઊંચી હિમાલયની ટોચ
નિયમે ઉપર બર્ધ બેઠો છે, અને સદ્ગુણની ઊંચી દક્ષાએ
શબ્દો પહોંચેલો છે ! ”

મહત્વના પારિભાષિક શબ્દો

મૂળ શબ્દ	પારિભાષિક શબ્દ	પાનાનો અંક
A		
Altruism	પરોપકાર વૃત્તિ	૧૧૩
Anarchist	વિશ્લેષવાદી	૫
Angels	ફિરસ્તાઓ	૪૪૫
Apocalyptic	દૈવી	૪૨૩
B		
Bliss	આનન્દ	૧૫
Bushido	હડકેયાઓનો પંથ	૧૮૯
C		
Chuntse	પ્રાચીનપુરુષ	૨૪
Church	પ્રાર્થના મંદિર	૪૧૬
Consciousness	ચિત્ત	૧૫
Classical Era	સંસ્કૃત યુગ	૯૯
Concept of rita	ઋતની ભાવના	૩૪,૨૩૪
Conflict	અથકામણી	૨૫૩
Covenant	કરાર ધર્મ	૩૩૬
Cross	ધર્મવસ્તુ ચિન્હરૂપ	૪૩૧
Crusad	જેહાદ	૪૭૧
Cynic	નાસ્તિક	૭
D		
Detachment	બાતલ કરવું તે	૪૧૩
Discipline	શિષ્ટ	૫૫,૧૪૭,૨૭૯
Disharmony	વિગંનાહિતા	૫૨

Distorted Vision	દષ્ટિ વ્યામોહ	૪૨૭
Divine Will	ધર્મચરી સંકેત	૨૭
Divination	શુકન	૯૭

E

Embodiment	પ્રતીક	૪૭૪
Emotion	ભૂમિ	૨૬
Essence	સારભૂત તત્ત્વ	૩૧૪
Eternal Himself	અનન્ત પરમેશ્વર	૨૦
Eternity	અનન્તતા	૪૦૮
Ethics	નીતિશાસ્ત્ર	૯
Evil Desire	વાસના	૭૭
Exclusion	બાતલ કરવું તે	૪૧૬

F

Fatalism	પ્રારબ્ધવાદ	૧૧૩
Federation	રાષ્ટ્રસંઘ	૧૨૮

H

Harmony	પરસ્પર સુમેળ	૩૪
"	સુમેળ ૯૬, ૯૭, ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૭૬	
Homosexual Love	સગતીય પ્રેમ	૧૨૬૭
Hubris	પાપવાસના	૨૩
"	રાક્ષસી વૃત્તિ	૨૫૩
Humanist	માનવ સુખની હિમાયત કરનાર	૭
Humour	વિનોદ	૪૧૯

I

Idealism	આદર્શવાદ	૯
Idealist	આદર્શવાદી	૪૮

Ideos of the caro	મનનાં ભૂત	૨૫૯
Imperialism	શાહીવાદ	૪૨૬
Individualism	વ્યક્તિદિતવાદ	૪૨૬
Inspiration	આંતર પ્રેરણા	૬૧
"	પ્રેરણા	૨૯૯
Intuition	સ્વચ્છુરણા	૧૨૨
Irrational	તર્કવિરુદ્ધ	૩૧૨
J		
Jen	પરોપકાર	૧૦૬
"	ખરી માણસાઈ	૧૦૭
Judaism	હિબ્રુમત	૪૦૦
K		
Ki	જડપદાર્થ	૧૨૩
Kingdom	સામ્રાજ્ય	૪૧૬
Kusala	પરોપકારી	૫૩
Kwampaku	વહીવટ કરનાર	૧૮૧
L		
Ladder	સરણી	૩૭
Landscape	ક્ષિતિજ રેખાનાં ચિત્રકામ	૧૨૯
"	સ્થળ સૌન્દર્યનાં ચિત્રો	૩૬૧
Last Judgment	આખરી ફેસલો	૪૧૭
Logos	દિવ્ય મંત્ર	૨૦
"	શબ્દ શ્રવણ, ચેતન્ય	૨૧
Li	વિવેકશક્તિ, ચેતન,	૧૫૧, ૧૨૩
Light and life	જ્યોતિઃ અમૃતમ	૨૨
Lu	અમલદાર	૧૦૫

Path of Elders	શુરુજન પંથ	૫૭
Parable	ઇસુખ્રિસ્તના દર્શાવેલા પદ, ૪૧૨, ૪૧૭	
Pessimism	નિરાશાવાદ	૩૯૭, ૩૨૬
Personality	વ્યક્તિત્વ	૭૨
Phallic Worship	લિંગપૂજા	૧૭૯
Phallicism	લિંગપૂજા	૩૨
Pietism	ભક્તિવાદ	૭
Pledge	બંધાના	૩૮૭
Prophetic Period	પયગમ્બર યુગ	૩૩૧
Proverbs	લેકોક્કિ, કહેવતો	૮, ૩૫૬, ૪૦૬
Psyche	આત્મા, રત્ન	૨૫૯

R

Radical	ઉદાર	૪૦૯
Rational	તર્ક સંમત	૩૧૨
Rationalism	તર્ક, શુદ્ધિવાદ	૧૩૧
Rationalistic	તર્કવાદી	૬

„

Regalvanised	શુદ્ધિવાદી	૨૭૬
	સુધરેલો પેગન મત	૪૩૪

Paganism		
Resurrection	પુનરાવતાર	૪૨૦
Romanticism	રોમન્ટિક કંપના	૪૧૮
Rough	અસિદ્ધ	૨૫૪

S

Sabbath	આરામનો દિવસ	૩૩૭
Sacrosanct	મઘ-સમર્પણ કરનાર	૧૫

M

Maternalism	વસ્તુસ-સત્યવાદ	૧૬૦
Middle Path	મહાયાન શાખા	૧૩
"	મધ્યમાર્ગ	૫૩
Militarism	યુદ્ધનીતિ	૭
"	હરકરી શાસનવાદ	૪૨૬
Moirā	વિધિ, નસીબ,	૨૩૩
Monism	એકેશ્વરવાદ	૩૭
Monotheism	એકેશ્વરવાદ	૩૪૨
Mystery Cult	અમલકારવાદ	૪૦૧
Mysticism	ગહનતાવાદ	૮

N

Nature	કુદરત, પ્રકૃતિ	૧૪
Natural Science	પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન	૬૭
Nationalism	રાષ્ટ્રહિતવાદ	૪૨૬
Nesmesis	શિક્ષાદાત્રી દેવી	૨૩૫
New Testament	નવા કરાર	૪૦૭, ૪૧૧
Norm	સ્વીકૃત ધોરણ	૫

O

Old Testament	જૂના કરાર	૩૩૩
---------------	-----------	-----

P

Pacifism	સુલેહનીતિ	૭
Paganism	બંગલી ધર્મમત	૪૦૦
Pantheism	મર્વત્ર ઇશ્વરવાદ	૩૬, ૬૫
"	સર્વેશ્વરવાદ	૯૭, ૪૦૦

Path of Elders	ગુરુજન પંથ	૫૭
Parable	ધ્રુષ્ટિસ્તના દષ્ટાન્તો	૫૬, ૪૧૨, ૪૧૭
Pessimism	નિરાશાવાદ	૩૬૭, ૩૨૬
Personality	વ્યક્તિત્વ	૭૨
Phallic Worship	લિંગપૂજા	૧૭૬
Phallicism	લિંગપૂજા	૩૨
Pietism	ભક્તિવાદ	૭
Pledge	વ્યયાના	૩૮૩
Prophetic Period	પયગમ્બર યુગ	૩૩૧
Proverbs	લોકોક્તિ, કહેવતો	૮, ૩૫૬, ૪૦૬
Psyche	આત્મા, રવત	૨૫૬

R

Radical	હિદાર	૪૦૬
Rational	તર્ક સંમત	૩૧૨
Rationalism	તર્ક, શુદ્ધિવાદ	૧૩૧
Rationalistic	તર્કવાદી	૬

„

Regalvanised	શુદ્ધશુદ્ધિવાદી	૨૭૬
Regalvanised	સુધરેલો પેગન મત	૪૩૪

Paganism		
Resurrection	પુનરાવતાર	૪૨૦
Romanticism	રંગદર્શી કલ્પના	૪૧૮
Rough	અશિષ્ટ	૨૫૪

S

Sabath	આરામનો દિવસ	૩૩૭
Sacrosant	મત-સમર્પણ કરનાર	૧૫

M

Materialism	વસ્તુસં-સત્યવાદ	૧૬૦
Middle Path	મહાયાન શાખા	૧૩
"	મધ્યમાર્ગ	૫૭
Militarism	યુદ્ધનીતિ	૮
"	લરકરી શાસનવાદ	૪૨
Mora	વિધિ, નસીબ,	૨૩
Monism	એકેશ્વરવાદ	
Monotheism	એકેશ્વરવાદ	૩
Mystery Cult	ચમત્કારવાદ	૪
Mysticism	મહાનતાવાદ	

Temperance	શિતાહાર	૪૫૯
Theocratic Kingdom	દેવવાદ	૩૩૪
Thirst	વાસના, તૃષ્ણા	૧૫,૪૨
Toshiotl	પટેલ	૨૦૮
Truth	સત્ય	૧૫

U

Unchanging	અવિકારી	૨૪૫
Universal	સનાતન	૩૨૧
Utilitarian	લેવડદેવડિયા,	૬
,	ઉપયુક્તતા વાદી	,,
Utopia	આદર્શ રાજ્યતંત્ર	૨૭૨

W

Wei wei	ફળદૂપતા	૧૦૧
”	પ્રાકૃતિક વિકાસ	૧૦૧
Will Power	ધ્વજાશક્તિ	૪૦૭

Y

Yen	માનવતા	૧૫૧
-----	--------	-----

Sanctions	સંમતિઓ	૩૪૨
Sanctuary	પવિત્ર યજ્ઞવેદિ	૨૪૭
Sanity	વિવેક	૪૩૫
Saviour	મોક્ષદાતા	૩૩૧
Sceptic	શંકાવાદી	૬
Self-will	સ્વચ્છંદ	૪૨૭
Self-Realisation	આત્માનુભવ	૨૭૨
Sex Morality	લગ્નની નીતિ	૪૨૫
Shogun	લશ્કરી સત્તા	૧૮૧
Shu	દયા, કરુણા	૧૭
Si	ચોગ્યતા	૧૦૧

Temperance	મિતાહાર	૪૫૯
Theocratic Kingdom	દેવવાદ	૩૩૪
Thirst	વાસના, તૃષ્ણા	૧૫, ૪૨
Toshiotl	પટલ	૨૦૮
Truth	સત્ય	૧૫

U

Unchanging	અવિકારી	૨૪૫
Universal	સનાતન	૩૨૧
Utilitarian	લેવડદેવડિયા,	૬
,	ઉપયુક્તતા વાદી	,,
Utopia	આદર્શ રાજ્યતંત્ર	૨૭૨

W

Wei wei	હળદ્રુપતા	૧૦૧
„	પ્રાકૃતિક વિકાસ	૧૦૧
Will Power	ઇચ્છાશક્તિ	૪૦૭

Y

Yen	માનવતા	૧૫૧
-----	--------	-----

વિષયસૂચિ

[૧]

હિંદુ ધર્મ

આદર્શો	૬	બંધનોથી મુક્તિ	૪૦
અવતાર સંબંધી મત	૨૦	શુરુ પૂજા	૪૦
સિદ્ધાન્તો સાથે અન્ય ધર્મોનું સામ્ય	૨૫	શુરુઓ-પરંપરાગત ચાત્રના	સંરક્ષકો ૪૦
સમાજ વ્યવસ્થા	૨૯	ઉપનિષદ્ કાળનું તત્ત્વચાત્ર	૪૧
આશ્રમ વ્યવસ્થા	૩૧	સંયમશીલ મુનિ, આદર્શ પુરુષ	૪૨
વેદધાર્મિક આચોત્તું જીવન	૩૩	ક્ષત્રિયો, ઉપદેશક તરીકે	૪૨
ઋતુની ભાવના	૩૪	ભગવદ્ગીતા-અનેક દર્શનોના-	નો સમન્વય ૪૩
દેવોની કલ્પના તથા સંખ્યા	૩૪	ધર્મનો લોકસંપ્રદાયમર્મી	જન્મ ૪૩
ભક્તિનો જન્મ	૩૫		
યજ્ઞ અને તેનું ફળ	૩૬		

ગાંધીજીનો અહિંસાવાદ	૬૬	દેવમંદિરની અગત્ય	૪૭૦
મનુસ્મૃતિ સર્વ કાળ માટે નથી	૬૬	મૂર્તિપૂજા	૪૭૯
ધાત્રાણ્ય શાસ્ત્રકારો અને		શ્રી સંબંધી માન્યતા	૪૭૩
મહાકાવ્યો	૬૭	ઋગ્વેદ,	૨૩૪
‘ શ્રેણિ ’ તથા ‘ મહાજન ’	૬૯	ગીતા સાથે ઇસુના ઉપદેશનું	
પેઢીધર ધંધાની પ્રણાલિકા	૬૯	મામ્ય	૪૦૨
સાતિસંસ્થાના શુદ્ધ દોષ	૭૦	બાઈબલ અને ગીતા	૪૨૮
પંચાયતની આમસંસ્થા	૭૦	પ્રાર્થના સંબંધી ગાંધીજીનો	
સત્યદેવના પૂજારી ગાંધી	૭૧	સિદ્ધાંત	૪૪૨
સાચા હિંદી તરીકે ગાંધી	૭૨	હોમરના કાવ્યો અને વેદ	૨૩૨
ઉપવાસનું મહત્ત્વ	૪૬૮	શુદ્ધામીનો અભાવ	૨૬૯

[૨]

ઐશ્વર્ય ધર્મ

ઇશ્વર સંબંધી કલ્પના	૧૫	અશોક સમ્રાટ	૫૦
વાસના ત્યાગ	૧૬	વિશ્વપ્રેમનો ઉપદેશ	૫૧
ઐતમશુદ્ધ	૩૮	શુદ્ધનો જીવનસંદેશ	૫૧
કર્મબંધન અને મોક્ષ	૩૮	ધર્મપદ	૫૨
શુદ્ધનો મધ્યમ-માર્ગ	૪૫	અષ્ટાંગ માર્ગ	૫૨
શુદ્ધનો ઉપદેશ	૪૬	જાતજાતનો રિક્તસ	૫૩
નિર્વાણ	૪૭	દાનધર્મનો મહિમા	૫૩
અહંતા કોણ ?	૪૭	ભિક્ષુઓની આધ્યાત્મિક	
બોદ્ધ અને ‘ રટોષક ’	૨૭૭	તાલીમ	૫૪
શુદ્ધની કથાઓ	૪૯	શુદ્ધનો ઉપદેશ ચૈથી	૫૪
જાતક કથાઓનું રહસ્ય	૫૦	શુદ્ધ અને ઇસુખ્રિસ્ત	૫૫

દષ્ટાંતોદ્ધારા ઉપદેશ	૫૬	જાપાનમાં બૌદ્ધમતનો ફાળો	૧૧૭૩
સર્વભૂત દયા	૫૮	અશોકનાં નીતિસૂત્રોનો	
બોધિસત્ત્વ પદ, ચરિત્રો	૪૭૨	જાપાનમાં ઉપયોગ	૧૮૩
શુદ્ધત્વ લબ્ધ અવમાન	૬૦	બૌદ્ધ માર્ગ સાથે ખ્રિસ્તી	
ઉદ્દત્તી થડી	૫૯	ધર્મત્વ સામ્ય	૪૨૮
બૌદ્ધમતત્વ ગ્રીનમાં આક્રમણ	૧૧૮	પ્રભુ પ્રાર્થનાના વિધિ-બૌદ્ધ	
બૌદ્ધનો નીતિવિષયક ફાળો	૧૨૦	ધર્મમાં	૪૬૮
બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી સાધુ- ઓની માનવસેવા	૧૨૧	શ્રીત્વ સ્થાન	૪૭૩
બૌદ્ધ ધર્મની ચીન પર અસર	૧૩૪	બૌદ્ધમતે કુટુંબ સુખ આપ્યું કયું છે ?	૧૩૬
શુદ્ધતા અવશેષની પૂજા	૧૫૯	ત્યાગપ્રધાન બૌદ્ધ ધર્મ	૪૭૭
શુદ્ધ સાધુત્વ કુટુંબ કેતું હોમ ?	૧૬૫	‘પ્રમા પારમિતા’નું સ્વરૂપ	૩૯૪
		પ્રમાનો વાસ	૩૯૫

સિદ્ધાંત અને આચાર	૧૨૬	પ્રાચ રાખઓનાં વૃત્તાન્ત	૧૪૮
ઓ મ'બંધી હવેકો મત	૧૨૬, ૧૩૫	ચીની લોકનો વિનોદ	૧૬૬
ચીન પ્રજાનાં લક્ષણ જડતાનું	૫૩ ૧૨૭	ચીનની લોકમાન્યતાઓ	૧૬૮
ચીન અને ગ્રીક વચ્ચે મામલો	૧૨૮	ચીની પ્રજાનાં સ્વભાવલક્ષણ	૧૭૧
ચીની પ્રજાનાં લક્ષણો	૧૨૯	ચીની સંતનાં વચન	૪૭૦
ચીનનો શાસકવર્ગ	૧૩૦	માળાપતી સેવાનો ઉપયોગ:	
અનેકેશ્વરવાદમાં શ્રદ્ધા	૧૩૧	ચીનનું સુંદર દૃષ્ટાંત	૪૭૭
ગૌ'દમ' માટે પગ બાંધવાનો		ચીની યાત્રાળુ છુએનસ'મની	
રિવાજ	૧૩૬	મેવા	૪૮૦

પાપના પ્રકાર દિવ્ય અને ઐહિક ૨૦૨	તપશ્ચર્યાદ્વારા આત્મશુદ્ધિ ૨૧૬
પાપમોચન માટે ઉપાસના ૨૦૨	ઉપપત્તીનો પ્રેમ ૩૨૦
સ્મરણુચિન્ત્ન સાચવવાના રિવાજ ૨૦૬	વર્તમાન જાપાનનો ૨૧૬ માટેનો વ્યાદર્શ ૨૨૨
ચિત્તબલિત, સ્વામિભલિત ૨૦૭	જાપાની ઠહેવતો ૨૨૩-૨૭
શિન્ડોત્તુ નીતિશાસ્ત્ર ૨૧૩	જાપાનના જાહેદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીતુ સ્થાન ૪૭૪

પાપ-દુ ખતુ' મૂળ	૨૫૨
પવિત્ર જીવન જગતને સ્વર્ગ	
બનાવે છે	૨૫૨
પ્રભુ ॥ કામદાનું પાલન સુખ	
આપે છે	૨૫૩
શંકા સમાધાનની પ્રશ્ન-	
પદ્ધતિ	૨૫૮
સૌકેટિસ	૨૫૭
ની ક્ષમા	૨૬૦
ની કીર્તિ	૨૬૦
એટોના સંવાદો	૨૬૧
એટોનું 'પ્રજાસત્તાક રાજ્ય'	૨૬૩
એટોનું જીવનધર્મતર	૨૬૨
એટોના શિક્ષણક્રમ	૨૬૫
સંજાતીય પ્રેમની જાગી	
ભૂમિકા	૨૭૩
પ્રજાસત્તાકના સત્તાધારીઓ	૨૬૪
આદર્શ રાજ્યના ત્રણ વર્ગ:	
સૈનિકો, વેપારીઓ	
અને અમલદારો	૨૬૫
એટોએ ગુલામી કેમ મંજૂર	
રાખી ?	૨૬૬
એથેન્સમાં ગુલામો પ્રત્યે	
વર્તન	૨૬૬
ફિલસૂફીનો અર્થ	૨૬૭
શાહીનાદનું તત્ત્વ	૨૬૮

ગુલામી પ્રત્યે ઓકિનું વલણ	૨૬૯
ઓસનો સારકૃતિક ફાળો	૨૭૪
'સ્ટોઇક' અથવા સંયમ-	
પ્રધાન તત્ત્વચાનીઓ	૨૭૫
પુણ્યપાપની સમજ	૨૭૭
એપિક્યુરસનો સંસ્કારી	
સંયમનો સિદ્ધાંત	૨૭૮
ઓકિનું સ્ત્રી સંબંધી વલણ	૨૮૦
વાર્તાગાનાની મૈત્રી	૨૮૧
એથેન્સની સ્ત્રીઓ	૨૮૧
જાતીય કુટુંબ	૨૮૧
કુટુંબ અને દેશની સેવા,	
નિષ્કામ કર્મનો	
અભાવ	૨૮૨
પાપ અને પુનર્જન્મ	૨૮૩
અનેકપત્નીત્વનો ઓકરાર	૨૮૬
હિતમતો અને કલાનો આનંદ	૨૮૫
સ્પાર્ટનો કર્તવ્યભાન	૩૦૨
સત્ અને અસત્	૩૧૪
સુપ્રજન માટે નિયમન	૩૧૭
વેશ્યાવૃત્તિ	૩૨૪
ઓકનો નિરાશાવાદ	૩૨૬
ઓક અને દિગ્ભૂત	
સરખામણી	૩૬૫
સાહસિક ઓક	૩૯૯
ઓક ધર્મતત્ત્વોનો ખિસ્તી-	
ધર્મમાં સમાવેશ	૪૨૨

[૬]

યાહુદીના ધર્મ

વાસનાત્યાગ સંબંધી મત	૧૬	પશ્ચાતાપથી શુદ્ધિમાં માન્યતા	૩૪૩
સેમાઇટ પ્રભ		પયગમ્બર ઇસાઈ	૩૫૦
ધર્મનું લાક્ષણિક તત્વ,		ઈસાઈની ભવિષ્યવાણી	૩૫૦
ધર્માન્વિતા અને		ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, ન્યાયી	
અસહિષ્ણુતા	૩૩૦	છતાં દયાળુ	૩૫૧
યહવા (મોક્ષદાતા)ની પૂજા	૩૩૧	ધર્મમંદિરની સ્થાપના	૩૫૪
‘જૂનો કરાર’નું ધર્મપુસ્તક	૩૩૩	સ્તવનો અને સ્તોત્રો	૩૫૪
દિધૂ દેવોને પણ સંગ્રહે ?	૩૩૩	ધર્મ અને નીતિ, સમાજના	
સમાજ જીવન	૩૩૪		

અવતારી પુરુષના શુભો,		દિલ્હીઓની પરમત-અસ-	
સત્ય, મોન્ડર્ અને		દિલ્હીઓની	૪૦૦
સંજ્ઞાનતા	૩૬૮	સર્વેશ્વરવાદની અસર	૪૦૦
પ્રભુકૃપાની યાચના	૯૧	દિલ્હી અને ખ્રિસ્તી મતોનો	
ધર્મરત્નો ડર રાખવો	૩૯૭	સમન્વય	૪૦૬
		દિલ્હી પવર્ગબરો	૨૪૩

[૭]

ખ્રિસ્તીના ધર્મ

ધસુ ખ્રિસ્ત અને છુદ્ધ	૫૫	‘ગોસ્પેલ’ (ધર્મગ્રંથ) માં	
ધસુ ખ્રિસ્તની અવસાન ઘડી	૬૦	વર્ણવેલા ધસુ ખ્રિસ્ત	૪૦૧
ધસુનાં છેલ્લાં વચન	૬૦	ધસુના સિદ્ધાંતોનું સર્વ-	
ખ્રિસ્તી સાધુની માનવસેવા	૧૨૧	માન્યપણું	૪૦૨
જાપાન ઉપર ખ્રિસ્તી		‘પવંત પરનો ધર્મોપદેશ’	૪૦૨
ધર્મનો અસર	૧૯૨	સાચો ‘ખ્રિસ્તી’	૪૦૩
ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવાથી		ખ્રિસ્તી સંતોનો જીવન	
જાપાનમાં થયેલા સાત		સુવાસ	૪૦૪
મોટા ફેરફાર	૧૯૫-૯૭	કહેવાતું ‘ખ્રિસ્ત જગત’	૪૦૪
‘કોસ’નું નીતિ શિક્ષણ	૨૦૦	ધસુનાં પ્રાચીનિક વચનો	૪૦૫
પયગમ્બર ધસાઇનું કાર્ય	૩૫૦	નવા સ્વરૂપમાં કહેલી જૂની	
ધસુની અવિખ્યવાણી	૩૫૦	વાતો	૪૦૬
સેવા ધર્મનો ખ્રિસ્તી ઉપદેશ	૩૬૭	ખ્રિસ્તનું તત્ત્વજ્ઞાન અને	
ધસુનું જીવન, પૂર્વ પશ્ચિમ-		અકિત	૪૦૭
ની સંયોગી કડી	૩૬૭	ખ્રિસ્તી ધર્મના વિશિષ્ટ	
જેઠુસભેમ તીર્થ તરીકે	૩૯૯	શબ્દો	૪૦૮
ધસુ, પુરુષોત્તમ છે	૪૦૧	આચાર વિચારની એકતા	૪૧૦

‘ધર્મરતા બાલક’ નું નિખા-	
લસ વર્તન	૪૧૪
ધસુના બકત જીવનનો	
નિર્મળ આદર્શ	૪૧૫
ધસુનો અનુકરણ દષ્ટિ	૪૧૭
ધસુની અવેરે દષ્ટિ	૪૧૮
ધસુનો ‘પ્રેમધર્મ’	૪૨૦
સેવાભાવનું અચળ મત	૪૨૧
ગ્રીક અને હિંદુ ધર્મ-	
તત્ત્વોનો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં	
સમાવેશ	૨૭૧, ૪૨૨
ધસુ, ઐતિહાસિક વ્યક્તિ	
તરીકે	૪૨૩
ધસુની નમ્રતા	૪૨૪
‘અંતઃકરણનો અવાજ’	૪૨૪
ખ્રિસ્તીધર્મ રાજકીય મતો-	
થી પર છે	૪૨૬
ધસુની તત્ત્વચર્ચા	૪૩૦
પ્રાર્થનાનું રહસ્ય	૪૩૨

ખ્રિસ્તીઓની પરમત-	
અસહિષ્ણુતા	૪૩૩
ધર્મને જ્ઞાને ખૂન	૪૩૩
ધસુ અને ધસુના ધર્મમાં	
અંતર	૪૩૩
આજનો ખ્રિસ્તીધર્મ	૪
દેવળની નીતિમાં વ્યક્તિ-	
સ્વાતંત્ર્ય	૪૩૬
ખ્રિસ્તીધર્મનું રહસ્ય	૪૩૮
રવિવારે જખમ ફાવવાનું	
થઈ શકે ?	૪૪૩
જોવાયેલા સિદ્ધા માટે થતી	
ચિંતાનું દષ્ટાંત	૪૪૫
બિડાઉ છોકરાનું દષ્ટાંત	૪૪૫
જોવાયેલાં પ્રત્યે અનુકરણ	૪૪૬
ધસુનો સર્વાત્મભાવ	૪૬૦
દ્રાક્ષલતા અને ખેડૂતનું	
દષ્ટાંત	૪૬૧
ખ્રિસ્તીની માન્યતાઓ	૪૬૮
ખ્રિસ્તીધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૪૭૩
ખ્રિસ્તી સ્વર્ગમાં સ્ત્રી છે	૪૭૪

ઈસ્લામ પ્રમાણે પયગમ્બરનું
સ્થાન ૪૭૨
સ્ત્રી સંબંધી ઈસ્લામ મત ૪૭૩
બાળક સંબંધી ઈસ્લામ મત ૪૭૫
બાલક સંબંધી જરથોસ્તી મત ૪૭૫
ઈસ્લામ પ્રમાણે સંતતિનું
મહત્વ ૪૭૬

જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે
ગૃહસ્થાશ્રમનું ગૌરવ ૪૭૫
મૂર્તિપૂજા સંબંધી ઈસ્લામ
મત ૪૭૮
નમાઝ અને પ્રાર્થના ૪૭૯

